

Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова

Українська Академія Наук

Тілея

Науковий вісник

Збірник наукових праць

- Історичні науки
- Філософські науки
- Політичні науки

Випуск 27

Київ – 2009

**Збірник засновано 2004 року
Вихід з друку – щомісячно**

**Фахове видання з історичних, філософських та
політичних наук затверджено постановою Президії ВАК України
від 14 вересня 2006 року № 1-05/8 (доповнення до переліку № 18,
Бюлетень ВАК України № 10, 2006)**

*Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації серія КВ № 11192-72 ПР від 5 травня 2006 р.*

Головний редактор – ВАШКЕВИЧ В.М.,
доктор філософських наук, академік Української академії наук

Відповідальний секретар – КРИВОШЕЯ В.В.,
доктор історичних наук, академік Української академії наук

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

З історичних наук:

АНДРУСИШИН Б.І., доктор історичних наук, професор

ВОЙЦЕХІВСЬКА І.Н., доктор історичних наук, професор

ГОНЧАР Б.М., доктор історичних наук, професор

КОЛЕСНИК В.Ф., доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії наук України

КОТЛЯР Ю.В., доктор історичних наук, професор

МИХАЙЛЮК В.П., доктор історичних наук, професор

НЕСТУЛЯ О.О., доктор історичних наук, професор,
академік Української академії наук

СОЛДАТЕНКО В.Ф., доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії наук України

СУШКО О.О., доктор історичних наук, професор

МАКАРЧУК С.С., кандидат історичних наук, доцент

ФІРОВ П.Т., кандидат історичних наук, доцент

З філософських наук:

АНДРУЩЕНКО В.П., доктор філософських наук, професор,
член-кореспондент Національної академії наук України,
академік Академії педагогічних наук України

БЕХ В.П., доктор філософських наук, професор,
академік Української академії політичних наук

БОНДАРЕНКО О.В., доктор філософських наук, доцент

ВОЛИНКА Г.І., доктор філософських наук, професор

ГАВЕЛЯ В.Л., доктор філософських наук, професор

КУЦЕПАЛ С.В., доктор філософських наук, професор

ЗАКОВИЧ М.М., доктор філософських наук, професор

МИХАЛЬЧЕНКО М.І., доктор філософських наук,
професор, член-кореспондент Національної академії наук України,
академік Української академії політичних наук

ОНІПКО О.Ф., доктор технічних наук, академік Української академії наук

ХАЛАМЕНДИК В.Б., доктор філософських наук, доцент

АКОПЯН В.Г., кандидат філософських наук, академік Української академії наук

ХІМЧЕНКО О.Г., кандидат філософських наук, професор,
член-кореспондент Української академії наук

З політичних наук:

БАБКІНА О.В., доктор політичних наук, професор

БАЛАБАНОВ К.В., доктор політичних наук, професор

БИДЗЮРА І.П., доктор політичних наук, професор

ІВАНОВ М.С., доктор політичних наук, професор

КАРТУНОВ О.В., доктор політичних наук, професор,
академік Української академії політичних наук

КОТИГОРЕНКО В.О., доктор політичних наук,
член-кореспондент Української академії політичних наук

ОНИЩЕНКО І.Г., доктор політичних наук, професор

РИМАРЕНКО С.Ю., доктор політичних наук, професор

ШАПОВАЛ Ю.І., доктор історичних наук,
професор, академік Української академії політичних наук

ШКЛЯР Л.Є., доктор політичних наук, професор

Гілея* (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К., 2009. – Випуск 27. – 420 с.

Друкується за рішенням:

Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол № 3 від 22 жовтня 2009 р.); Президії Української Академії Наук (протокол № 09-10-23/1 від 23 жовтня 2009 р.)

Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем інформаційної цивілізації, що формується. Основні рубрики охоплюють галузі історичних, філософських та політичних наук. Розрахований на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.

---

*Гілея — в стародавні часи територія лісової Скіфії між Борисфеном (Дніпром) і Гіпанісом (Південним Бугом). Рештки цієї «лісової квітки» залишилися до теперішнього часу на території Миколаївської та Херсонської областей. (Докладніше див.: Геродот. Історія. IV. 16-25).

© Редакційна колегія, 2009

© Автори статей, 2009

© Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, 2009

© Українська академія наук, 2009

ВІДДІЛЕННЯ РЕДАКЦІЇ

Збірника наукових праць «Гілея (науковий вісник)»

ВІННИЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Інститут історії, етнології
і права Вінницького державного
педагогічного університету
імені М. Коцюбинського, м. Вінниця)
завідувач **Степанчук Ю. С.**,
кандидат історичних наук
E-mail: iiiep@inbox.ru

ДОНЕЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Донецький національний
університет, м. Донецьк)
завідувач **Андрієнко О. В.**,
кандидат філософських наук,
доцент
E-mail: elena_andrienko8@mail.ru

ЗАПОРІЗЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Запорізький національний
технічний університет, м. Запоріжжя)
завідувач **Бондаренко О. В.**, доктор
філософських наук, доцент
E-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Прикарпатський національний
університет імені Василя
Стефаника, м. Івано-Франківськ)
завідувач **Дичковська Г. О.**,
кандидат філософських наук, доцент
E-mail: go_osmomysl@ukr.net

ЛУГАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Східноукраїнський національний
університет імені В. Дала, м. Луганськ)
завідувач **Михайлюк В. П.**,
доктор історичних наук, професор
E-mail: vital_mih@ukr.net

ЛЬВІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Національний університет
«Львівська політехніка», м. Львів)
завідувач **Карівець І. В.**,
кандидат філософських наук, доцент
E-mail: sacre@ukr.net

МАРІУПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Маріупольський державний
гуманітарний університет)
завідувач **Дегтеренко А. М.**,
кандидат політичних наук, доцент
E-mail: degterenko777@ukr.net

МИКОЛАЇВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Південнослов'янський інститут Київського
славистичного університету, м. Миколаїв)
завідувач **Хімченко О. Г.**, кандидат
філософських наук, професор,
член-кореспондент УАН; координатор
Макарчук С. С., кандидат
історичних наук, доцент
E-mail: Alex_x_5@ukr.net або
rvgreabis@farlep.mk.ua

ОДЕСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Одеський національний
університет імені І. І. Мечникова)
завідувач **Барвінська П. І.**, кандидат
історичних наук, доцент
E-mail: barwinskaja@ua.fm

ПОЛТАВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Полтавський факультет Національної
юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого)
завідувач **Куцепал С. В.**,
доктор філософських наук, професор
E-mail: svkutsepal@rambler.ru

СЕВАСТОПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Севастопольський національний технічний
університет, м. Севастополь)
завідувач **Фіров П. Т.**, кандидат
історичних наук, доцент
Тел.: 8 068 925 74 57

СИМФЕРОПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Кримський економічний
інститут Київського національного
економічного університету імені В. Гетьмана)
завідувач **Попов О. Д.**,
кандидат історичних наук, доцент
E-mail: popalex79@mail.ru

УМАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини, м. Умань)
завідувач **Кривошея І. І.**,
кандидат історичних наук, доцент
E-mail: kii1969@mail.ru

ХАРКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут», м. Харків)
завідувач **Владленова І. В.**, кандидат
філософських наук, доцент
E-mail: vladlenova@email.ua

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Чернігівський педагогічний
університет імені Т. Г. Шевченка)
завідувач **Горобець С. М.**, викладач
E-mail: olen-g@yandex.ru

Запрошуємо Вас відвідати наш сайт: **www.gileya.org.ua**

Див. також: Сайт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського:

www.nbuv.gov.ua/portal Розділ: *Наукова періодика України: журнали та збірники наукових праць*

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94(477)

Образцов С.В.

Військова діяльність генерала М.Омеляновича-Павленка на чолі Української Галицької Армії

Досліджується діяльність генерала Михайла Омеляновича-Павленка на чолі Української Галицької Армії під час українсько-польської війни 1918-1919 рр.

Ключові слова: М.Омелянович-Павленко, Українська Галицька Армія, українсько-польська війна.

Бойові операції Української Галицької Армії в ході українсько-польської війни 1918-1919рр. почали привертати увагу дослідників відразу після свого закінчення, тому історіографія не відчуває браку праць присвячених цій війні. Нажаль на сьогодні не має окремої праці присвяченої особі М.Омеляновича-Павленка, який прийняв безпосередню участь в формуванні Галицької Армії та чолі котрої пройшов майже всю війну проти поляків. Сучасні українські та польські історики такі як М.Литвин, К.Науменко, Я.Тинченко, W.Hupert, M.Klimecki та M.Kozłowski у своїх працях більше звертали на хід бойових дій на українсько-польському фронті[8;9;13;14;26-28]. В нашому дослідженні зроблена спроба, на основі архівних джерел[15-24] і спогадів учасників тих подій[3;5;7;11;12;25], дослідити роль особи М.Омеляновича-Павленка на чолі Галицької армії.

На початку грудня 1918р. генерал-хорунжий М.Омелянович-Павленко перебував на станції Фастів, очікуючи зустрічі з С.Петлюрою. Перед вагоном Директорії до отамана підійшов Л.Пегельський, один з членів галицької делегації до УНР, і запропонував Михайлу Володимировичу взяти участь в організації Начальної команди УГА[28,с.110]. Генерал пропозицію галичанина прийняв відразу. На посаду начальника штабу взяв з собою полковника Є.Мишківського, який на той час перебував у полоні в повстанців[14,с.278].

9 грудня 1918р. в м. Тернополі новоприбулі офіцери отримали наказ Державного секретаря про призначення М.Омеляновича-Павленка Начальним Вождем, а Є.Мишківського начальником штабу Української Галицької Армії[12,с.115;15,арк.31-32зв.]. 10 грудня 1918р. генерал-хорунжий М.Омелянович-Павленко у своєму першому наказі відразу

окреслив найближче завдання Галицької армії – звільнення старої столиці України Львову[15,арк.31]. В цей же час Михайло Володимирович захворів[5,с.115;25,с.73]. Через хворобу генерала основний тягар військової організації перших днів ліг на плечі полковника Є.Мишківського, який став організатором будівництва нової та мобільної Галицької армії.

Перш за все, полковником було проведено перегрупування загонів та відділів на фронті. На початку грудня за польськими даними кількість УГА складала 25-30 тисяч багнетів і 40 гармат[28,с.225]. З цих військ 12 грудня 1918 р. були організовані чотири основні групи: Північна група, група Схід, група отамана О.Микитки, група Стрий полковника Г.Коссака[16,арк.1]. Всі загони підлягали безпосередньо Начальній Команді, створення корпусів переносилося на майбутнє, причиною цього слугував брак старшин, які могли б керувати вищою одиницею за курінь[25,с.24]. Задля покращення стану речей в галицькому офіцерському корпусі М.Омелянович-Павленко 1 березня 1919 р. в Золочеві відкрив школу старшин[18,арк.104].

Перед наступом на Львів 22-23 грудня командуєчий армією провів військову нараду у Бережанах, на якій був затверджений план офензиви на м. Львів[28,с.224]. 26 грудня 1918р. М.Омелянович-Павленко віддав наказ № 5 про наступ. Головним завданням армії стало оволодіння Львовом і вихід на лінію Рудка – Городок Ягелонський – Магіров – Рава Руська[16,арк.7-10].

Успіху офензиви завадила недбалість щодо збереження військової таємниці. Поляки ще 2 грудня дізнались про підготовку української офензиви і підготувалися до зустрічі галичан. Цьому посприяла тайна військова організація поляків (Р. О. W.), яка діяла на території Східної Галичини ще до революції в Австрії. М.Омелянович-Павленко 11 лютого 1919р. був змушений віддати спеціальний наказ проти польських шпигунів. Згідно якого, був створений окремий табір для людей, які підозрювалися у шпигунстві; офіцери мали утримуватись від публічних розмов про військові справи; заборонялося говорити про українську розвідку службу[17,арк.35-35зв.].

10 грудня 1918р. генерал Розвадовський очолив польські сили в Галичині, а до Львова були направлена група підполковника Сопотніцького, яка 24 грудня провела випереджувальний наступ в районі Городка[4,с.490;28,с.228]. Удар прийняла наддніпрянська Козятинська бригада, що перебувала на лівому фланзі ударної групи І.Омеляновича-Павленка. Козаки не витримали польського удару і почали відступати, заявивши при цьому, що відмовляються воювати з «братями поляками». М.Омелянович-Павленко був змушений відвести їх в запілля.

Проте ця невдача не змінила планів Начальної Команди і 27 грудня 1918р. УГА пішла у наступ. Спочатку українська офензива розвивалася вдало, групи «Старе Село» та «Схід» за три дні боїв впритул наблизилися до Львова. Проте 28 грудня 2,5 тисячна група підполковника Сопотніцького вступила до західної столиці і цим перекинула чашу терезів на бік поляків[9,с.236.]. М. Омелянович-Павленко писав: «Частини зробили все, що було в їх силах» і 2 січня 1919р. галицьке командування припинило атаки Львова.

Перший штурм завершився не вдало через не довершену підготовку операції та незадовільні дії наддніпрянської бригади. Проте президент Є.Петрушевич вимагав негайного повернути столицю ЗУНР, задля підняття авторитету галичан на Паризькій мирній конференції.

Через що М.Омелянович-Павленко перед другим штурмом залишив в дії попередній план наступу. В бій кидалися знекровлені у попередніх

боях ті самі три групи військ[9,с.241]. Вранці 11 січня галичани розпочали наступ і відразу захопили Лапаївку, Сихів та Сигнівку. Бої тривали три дні в ході яких поляки змогли відбити втрачені позиції, але вирішальної перемоги ніхто зі сторін не здобув. Командарм побачивши, що вояки гинуть задарма, віддав наказ зупинити наступ і перейти до оборони на всьому фронті.

Після запеклих боїв 11-15 січня на фронті наступило затишшя. Михайло Володимирович використав цей час для нової реорганізації війська. У ході якої було сформовано 3 корпуси, які склалися з 12 бригад. I корпус сформувався на базі групи «Північ» на чолі з полковником В.Курмановичем; II корпус – на базі груп «Схід», «Старе Село» і «Наварія» командиром став підполковник М.Тарнавський; III корпус сформувався на базі південних груп на чолі з полковником Г. Коссаком[18,арк.127].

12 лютого 1919 р. у Ходорові Є.Петрушевич зібрав нараду керівників ЗУНР та військових. Офіцери Начальної Команди доповіли, що по закінченні реорганізації УГА налічує 60 тис. вояків. Генерал М.Омелянович-Павленко розглянув становище на фронтах і визначив план подальших дій. За яким головний удар мав завдавати III Галицький корпус у напрямку залізничної лінії на ділянці Судова Вишня – Городок, потім планувалася атака Перемишля і відновлення кордону по р. Сян[18,арк.8].

17 лютого 1919 р. галичани розпочали офензиву, проте наштотхнулися на опір поляків на головному напрямку під Судовою Вишнею та Городком. На другий день Вовчухівської операції 18 лютого 1919р. Ю.Бартелемі звернувся до керівництва ЗУНР та Т.Розвадовського з вимогою припинити бойові дії й забезпечити проїзд до Львова та Ходорова міжсоюзної делегації для переговорів. Уряд ЗУНР наказав М.Омелянович-Павленку прийняти 22 лютого союзню делегацію у Ходорові [11,с.142;20,арк.94].

Антанта вимагала відходу війська М. Омеляновича-Павленка за лінію на схід від р. Буг, західних кордонів Львівського, Перемишлянського, Бібрського повітів[2,с.123]. Через те, що українські військові не погоджувалися на ці несправедливі умови, переговори вирішили перенести до Львова. Галицьким делегатам, яких очолив В.Охримович, М.Омелянович-Павленко склав інструкцію, в якій коротко пояснив, що українські війська енергійно атакували Львів і питання здачі Львова залежало від запасів продовольства у місті. Тому генерал наполягав на тому, що демаркаційна лінія має проходити тільки на захід від лінії фронту, то б то по річці Сян. У Львові переговори затягувалися, що дало змогу полякам під час перемир'я підтягнути війська з чеського та німецького фронтів до Львову[19,арк.164].

28 лютого 1919р. комісія генерала Ю.Бартелемі запропонувала остаточний варіант перемир'я, згідно з цим проектом демаркаційна лінія мала проходити по так званій «лінії Бартелемі», за якою під польською владою залишалися Львів і Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн. Коли стали відомі умови миру, «цілий фронт закипів. Про віддання якого-небудь, хоча би найменшого острівця землі на схід від Сяну ніхто й думати не хотів»[25,с.140]. Галицька делегація не прийняла умов Антанти. Відмова українців пришвидшила відправлення на польсько-український фронт армії генерала Ю.Галлера[1,с.45].

М.Омелянович-Павленко 1 березня 1919 р. віддав наказ про продовження наступальної операції. Командування Галицької армії збиралося заблокувати Львів з боку Перемишля і розпочати другий етап операції наступу на столицю. Вирішено, насамперед, зайняти Городок і залізничний

плях Городок – Судова Вишня. 5 березня галицьке військо відновило активні дії вздовж усього фронту [5,с.166]. Ранком 8 березня стрільці впритул підійшли до Судової Вишні, і могли взяти незахищений Перемишль, проте цю нагоду не було використано командуванням. Замість цього, Галицька армія 9 березня розпочала битву за сильно укріплений Городок [26,с.131]. Помилкою галицького командування скористалися поляки, які 13 березня перейшли в контрнаступ і 18 березня захопили Вовчухи. 21-26 березня ворог захопив Яворів, Янів, Матерів, так невдало закінчилася Вовчухівська операція [27,с.192].

На початку квітня безперервні дощі паралізували бойові дії на два тижні. Тишу на фронті М.Омелянович-Павленко використав для другої реорганізації Галицької армії в дусі оборонних стратегій [13,с.63]. Армія переходила від маневрених бригад до дивізій полкового складу [9,с.191]. Тобто від легкої структури корпус-бригада-курінь знову переходили до застарілої схеми німецької і російської армії часів світової війни: корпус-дивізія-бригада-полк-курінь. Після реорганізації Галицька армія у своєму складі мала чотири дивізії: 1-ша – Львів, 2-га – Тернопіль, 3-тя – Дрогобич, 4-та – Станіслав.

15-17 квітня 1919р. польські війська провели наступальні операції і відкинули галичан з обладнаних рубежів оборони, наблизившись до важливих вузлів стратегічної оборони Галицької армії (Сокаля, Жовкви, Стрия) [27,с.219].

З кінця квітня 1919р. проти північного крила Галицької армії розпочалося зосередження добровольців «блакитної армії» генерала Ю.Галлера. Вже з середини травня проти галичан стояло угруповання, яке налічувало 80 тис. вояків і мало 900 скорострілів та 200 гармат [26,с.57]. За планом Ю.Галлера польська армія мала наступати з лінії Ковель – Володимир-Волинський – Грубешів – Тишовці у загальному напрямі на Луцьк, Броди і далі – на Бережани, Тернопіль, Бучач з виходом у глибокий тил галичан [26,с.54-55].

Начальна Команда Галицької армії знала про польські приготування. Начальник штабу полковник В.Курманович, при погодженні з М.Омеляновичем-Павленком, розробив план відступу до Карпат і 27 квітня цей план був озвучений на військовій нараді [7,с.4-5]. Проте план був відкинутий президентом Є.Петрушевичем і урядом на чолі з С.Голубовичем. Це викликало обурення і заяви про відставку від генерала М.Омеляновича-Павленка і полковника В.Курмановича [5,с.10]. Відставку не було прийнято, але головним стало те, що штаб армії перед важливими боями не мав чіткого плану, а обидва воєначальники у майбутніх боях більше намагалися зберегти армію, а не територію.

14 травня 1919 р. поляки розпочали наступ на всьому фронті, але натрапили на впертий опір галичан [9,с.320]. Але 16 травня трапилася катастрофа – Холмська група генерала О.Осецького Армії УНР була оточена у Луцьку через, що правий фланг УГА залишився не прикритим. Начальна Команда віддала наказ І корпусу відійти за р. Стир і своїм східним крилом прикрити шлях до Бродів [21,арк.4].

Як задував командуючий Галицькою армією М.Омелянович-Павленко, на той час він вирішив відступити на Покуття. Для впровадження цього плану необхідний був час, тому було вирішено провести контрнаступ і спробувати захистити нафтовий басейн [12,с.183]. 17 травня командарм наказав негайно відправити до Дрогобича 8 куренів і 8 батареї. Наступного дня генерал особисто відправився до Дрогобича [21,арк.139].

Втілити у життя план генерала, направлений на втримання нафтового басейну, не вдалося. Після короткої паузи вранці 18 травня польське військо прорвало фронт в районі Дублян, через що галицькі підрозділи мусили відступити до північних околиць Дрогобича. Разом з стрільцями в окопах знаходився і їхній командарм, надихаючи власним прикладом до відчайдушної оборони[8,с.186]. Проте 19 травня місто було взято ворогом[9,с.361].

М.Омелянович-Павленко розумів, що з втратою нафтового басейну, головним завданням залишилося збереження армії. 19 травня 1919р. Начальна Команда віддала наказ про відворот за Стрий та Дністер[22,арк.48]. 20 травня 1919 р. Михайло Володимирович видав низку наказів для покращення ситуації на фронті. Перш за все головнокомандуючий наказав на тилкових пунктах організувати загони для виловлювання дезертирів, формування їх в чоти та сотні та відправлення їх знову на фронт[22,арк.66]. Для посилення дисципліни генерал заборонив вживання алкогольних напоїв[22,арк.69]. Крім цього отаман, розуміючи важливу роль кінноти в маневровій війні, видав наказ реквізувати при відступі кавалерійські коні та формувати кінні частини по курінням і кінні сотні по бригадам[22,арк.67].

Проте цих заходів було замало 22 травня у телеграмі до С.Петлюри Михайло Володимирович докладав, що війська відступають, резервів не має, через те, що головні сили в боях за Дрогобич були в більшості дезорганізовані[22,арк.71]. Проте головною проблемою був брак набоїв: «Корпуса вимагають рушничних набоїв – не маю нічого». – доповідав М.Омелянович-Павленко[22,арк.81]. 22 травня 1919р. Начальна Команда отримала лист від коменданта 8-ї румунської дивізії Я.Задіки, в якому румуни вимагали віддання їм залізниці Коломия – Доляшин – Мармарош Сигот [24,арк.62]. 24 травня румуни зайняли згадану залізницю.

Того ж дня поляки відновили свій наступ, захопивши стратегічно важливу переправу через Дністер на схід від Совічі[23,арк.112]. Начальна Команда наказала відійти на північ від Дністра: I корпус в район Теревовлі, II – район Чорткова, III – район Товстого[23,арк.147].

26-27 травня польські частини вступили у Станіславів, Галич, Калущ і з'єдналася з румунами в районі сіл Кропивник – Струтин – Спас. В цих обставинах 29 червня 1919р. на нараді в Бережанах президент Є.Петрушевич повідомив Начальну Команду, що генерал О.Греків призначається Начальним Вождем, то б то об'єднав у своїх руках фронт і запілля[24,арк.25]. Командармом залишався М.Омелянович-Павленко.

Призначення нового Начального Вождя не змінило загальної ситуації на фронті – 1 червня поляки увійшли в Бережани, 2 червня – до Тернополя. Після цього Галицька армія відірвалася від польських військ і вже 4 червня 1919р. поляки не мали бойового контакту з УГА. Галицькі частини зосередилась у трикутнику між річками Дністер і Збруч та залізницею Чортків – Гусятин [9,с.366].

Для Галицької армії постало питання, що робити далі. На той момент у Начальній Команді існувало два плани розвитку подальших подій: М.Омелянович-Павленко з молодшими старшинами пропонував дати останній бій для захисту Галичини, а потім перевести УГА на Наддніпрянщину, В.Курманович і більшість Начальної Команди хотіли просити захисту в Антанті й відійти до Румунії[6,с.137]. Державний Секретаріат прийняв пропозицію М.Омеляновича-Павленка, тому Начальна Команда розпочала розробку плану контрнаступу.

М.Омелянович-Павленко планував наступати до лінії Золотої Липи. Михайло Володимирович слушно вважав, що далі не залишиться жодних набойів у стрільців. На це зауваження О.Греків заявив, що далі «будемо битися камінням»[12,с.187]. Командарм, який не вірив в успіх плану О.Грекова наступу на Львів, запропонував спробувати виконати спершу його задум, а потім перебрати від нього командування військами. Пропозицію командарма було прийнято, тому 7 червня 1919р. генерал М.Омелянович-Павленко затвердив оперативний план наступу, який був розроблений сотником генеральної бурави В.Льобковцем і отаманом генеральної бурави Ф.Льонером[6,с.144].

Вже 8 червня II корпус зайняв м. Чортків. Зранку 9 червня М.Омелянович-Павленко направився до штабу 3-ї Бережанської бригади. На позиціях бережанців генерал разом з підполковником Вольфом об'їхав усі частини[3,с.6;5,с.272]. О п'ятій годині вечора Михайло Володимирович повернувся до Начальної Команди, де взяв про те, що диктатор Є.Петрушевич призначив Начальним Вождем Галицької армії генерал-майора О.Грекова [11,с.223].

Після свого усунення з посади командуючого армією генерал М.Омелянович-Павленко залишився при УГА в якості радника. На початку липня 1919р. відбулася нарада у Заліщиках, на якій отаман М.Омелянович-Павленко запропонував відійти за Збруч і допомогти Директорії визволити Україну від денікінців і більшовиків[10,с.109]. Думку бувшого командарма УГА було прийнято і 16-17 липня частини галицьких стрільців перейшли Збруч й зосередилися на території УНР (Нова Ушиця – Проскурів). Для Михайла Володимировича розпочався новий етап в його біографії.

Діяльність М.Омеляновича-Павленка на посаді командуючого Галицької армії є неоднозначною. З одного боку збіг обставин не дали 40-річному досвідченому генералові в умовах українсько-польської війни проявити свій військовий талант і захопити Львів. З іншого боку генерал створив одну з найкращих бойових формацій на території України. Незважаючи на брак зброї, амуніції та підкріплень зміг протриматися шість місяців проти польської армії, яку підтримувала Франція. Отже, у важких умовах Михайло Володимирович зробив все можливе і з честю вийшов зі складного положення.

Список використаних джерел

1. Берест Р. До питання про умови перемир'я та демаркаційні лінії в Українсько-Польській війні 1918-1919 років / Р. Берест // 1939 рік в історичній долі України і українців: Матеріали міжн. н. конф. 23-24 вересня 1999 р. – Львів, 2001. – С.44-46.
2. Дацків І.Б. Дипломатія ЗУНР на Паризькій мирній конференції 1919р. / І.Б.Дацків // Український історичний журнал. – 2008. – № 5. – С.121-137.
3. Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – Нью-Йорк: «Червона Калина», Українська видавнича кооперація, 1974. – 325с.
4. Історія українського війська / Іван Крип'якевич. – Львів: Видання Івана Тиктора, 1936 – . – Ч. II. – 1936. – 568с.
5. Карпинець І.І. Галичина : Військова історія 1914-1921 років / Іван Іванович Карпинець. – Львів : Видавничий дім «Панорама», 2005. – 376.
6. Керзуб А. Нарис історії українсько-польської війни 1918-1919 / Антін Керзуб. – Нью-Йорк : «Око», 1966. – 179 с.
7. Курманович В. До справи відвороту УГА за Збруч / Віктор Курманович // Розбудова нації. – Прага, 1934. – березень-квітень. – Ч. 3-4. – С.82-86.

8. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР / М. Литвин, К. Науменко. – Львів: Інститут українознавства НАНУ ; Видавнича фірма «ОЛІР», 1995. – 368с.
9. Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. / Микола Литвин. – Львів: Інститут українознавства НАНУ; Інститут Центрально-Східної Європи, 1998. – 488с.
10. Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920 / Михайло Лозинський. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1970. – 228с.
11. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції / Ісаак Мазепа. – К.: Темпора, 2003. – 608 с.
12. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920) / Михайло Омелянович-Павленко. – К.: Темпора, 2007. – 608с. – (Документально-художнє видання).
13. Скорич А.І. Участь наддніпрянських військовиків у розбудові та реорганізації галицької армії (січень-липень 1919р.) / А.І.Скорич // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2006. – № 555: Держава та армія. – С.58-64.
14. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921) / Ярослав Тинченко. – К.: Темпора, 2007. – 536с. – (Наукове видання).
15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОВУ України). – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 1.
16. ЦДАВОВУ України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 4.
17. ЦДАВОВУ України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 25.
18. ЦДАВОВУ України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 26.
19. ЦДАВОВУ України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 27.
20. ЦДАВОВУ України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 28.
21. ЦДАВОВУ України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 47.
22. ЦДАВОВУ України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 48.
23. ЦДАВОВУ України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 49.
24. ЦДАВОВУ України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 50.
25. Шухевич С. Спогади з українсько-галицької армії (1918-1920) / С. Шухевич. – Львів: Видавнича кооператива «Червона Калина», 1929 – . Ч. I. – 176с.
26. Hupert W. Zajęcie Matopolski Wschodniej i Wolynia w roku 1919. – Lwow; Warszawa, 1928. – 107s.
27. Klimecki M. Polsko-ukraińska wojna o Lwow i Wschodnia, Galicje 1918-1919 r. Aspekty polityczne i wojskowe. – Warszawa: Wojskowy Instytut Historyczny, 1997. – 286s.
28. Kozłowski M. Zapomniana wojna. Walki o Lwow i Galicję Wschodnią 1918-1919. – Bydgoszcz: Instytut Wydawniczy «Świadectwo», 1999. – 370s.

Образцов С.В. Военная деятельность генерала М. Омеляновича-Павленка во главе Украинской Галицкой Армии

Исследуется деятельность генерала Михаила Омеляновича-Павленка во главе Украинской Галицкой Армии во время украинско-польской войны 1918-1919 гг.

Ключевые слова: М. Омелянович-Павленко, Украинская Галицкая Армия, украинско-польская война.

Obraztsov, S.V. The Military Activity General M. Omelyanovych-Pavlenko at the Head of the Ukrainian Galician Army

The activity of General M. Omelyanovych-Pavlenko at the head of the Ukrainian Galician Army during the Polish-Ukrainian War has been explored.

Key words: M. Omelyanovych-Pavlenko, Ukrainian Galician Army, Polish-Ukrainian War.

Історичний досвід фінансового забезпечення торговельної галузі споживчої кооперації України в 1926-1928 рр.

Проаналізовано досвід співпраці держави та кооператорів щодо пошуку шляхів фінансової стабільності споживчої кооперації України в період індустріалізації. Зроблено висновки, що не лише завдяки державній підтримці, але й власним джерелам самофінансування вдалося оптимізувати торговельну діяльність кооперації з метою забезпечення зростаючих потреб населення.

Ключові слова: споживча кооперація, торгівля, фінансова стабільність, державні кредити, самофінансування, пайові внески.

В умовах сучасної фінансово-економічної кризи відбулося різке погіршення споживчого попиту населення. На жаль, не спроможна задовольнити потреб своїх пайовиків у недорогих, але якісних товарах і споживча кооперація України, бо й сама нині переживає не кращі часи. Відтак підвищення конкурентоспроможності системи в умовах жорсткої конкуренції на ринку послуг багато в чому залежить від її фінансового стану. Для того, щоб оптимізувати торговельну галузь споживчої кооперації, особливо в районних центрах та в селах, україн потрібно максимально задіяти всі наявні ресурси.

Ретроспектива в роки ринкової економіки непу засвідчує, що досвіду пошуку шляхів фінансової стабільності у споживчої кооперації не бракує. Однією з таких сторінок є останні роки непу, коли держава, різко зменшивши фінансову допомогу, водночас вимагала від кооперативних організацій максимально охопити споживчий ринок. Нині вона практично не в змозі забезпечити фінансово-кредитну підтримку споживчої кооперації. Проте в активізації кооперативної торговельної мережі зацікавлені мільйони споживачів, передусім із числа менш захищених верств населення. Тож узагальнення вітчизняного досвіду пошуку шляхів забезпечення фінансової стабільності споживчої кооперації може бути корисним з огляду на те, що нині існує нагальна потреба в активізації її торговельної діяльності.

Дослідженням досягнень кооперативної торгівлі в період непу займалися як історики, так і економісти, теоретики та практики кооперативного руху. Проте питання фінансової спроможності споживчої кооперації та її вплив на торговельну галузь системи, а відтак на завоювання ринку в

конкурентній боротьбі 1920-х рр. до цього часу не було предметом спеціального студіювання.

Заслуговує на увагу праця В.Целларіуса, у якій зроблено спробу показати взаємозалежність результатів торговельної діяльності споживчої кооперації та її фінансового стану. Однак дослідження охоплює лише перші роки непу, коли кооператори відчували суттєву кредитну підтримку держави. Торговельну діяльність кооперативних організацій в останні роки непу, коли довелося активізувати пошуки власних шляхів самофінансування, автор не розглядав[1].

Фрагментарно окреслено фінансовий стан споживчої кооперації у розвідці С.Зарудного, який указав на динаміку співвідношення власних і запозичених коштів товариств і спілок споживчої кооперації. Проте вплив цієї динаміки на активізацію торговельного потенціалу споживчої кооперації він не зробив[2]. Певний матеріал щодо висвітлення фінансового стану споживчої кооперації в роки непу містить дослідження Є.Дешко. Заслуговує на увагу теза автора про те, що, намагаючись досягти фінансової спроможності, кооперативні організації України не розпоршували отримані від торгівлі кошти, а знову вкладали в товарооборот, що цілком себе виправдало[3]. Роль пайових внесків населення у розвиток торгівлі підкреслював у своєму дослідженні Г.Кремнев. Разом з тим він не аналізував інші шляхи пошуку джерел фінансового забезпечення торговельних операцій споживчої кооперації, включаючи державні кредити[4].

Окремі дані про кредитування споживчої кооперації та наявність власних коштів містять статистичні видання 1920-х рр. Проте варто зауважити, що в ряді випадків вони наводять досить суперечливі цифри, що потребує від науковців глибокого порівняльного аналізу та співставлення[5;6].

Для сучасного дослідника не втратили значення цифрові дані праці російського радянського вченого післявоєнного періоду Я.Кістанова щодо фінансового стану споживчої кооперації протягом 1926-1928 рр. Їх критичний аналіз дає змогу простежити основні напрямки пошуку кооперативними організаціями фінансової стабільності в роки індустріалізації[7].

Важливість залучення пайових внесків населення для розширення торговельної мережі споживчої кооперації підкреслював канадський дослідник кооперативного руху І.Витанович. Однак при цьому автор уникнув розгляду питання щодо кредитної підтримки державою споживчої кооперації, що, без сумніву, мало місце практично до кінця нової економічної політики[8].

Серед сучасних розвідок про торговельну діяльність споживчої кооперації України в роки непу варто виділити праці Г.Гетьмана[9], В.Лантуха[10], О.Піріг[11], які певною мірою торкалися питання фінансових ресурсів кооперативних організацій та їх впливу на торговельну діяльність системи.

З огляду на наявну історіографічну базу зауважимо, що проблема, винесена в назву статті, до цього часу не стала предметом окремого студіювання. Відтак метою статті є узагальнення історичного досвіду співпраці держави та кооператорів щодо пошуку шляхів фінансового забезпечення торговельної діяльності споживчої кооперації України в 1926-1928 рр. Хронологічні рамки дослідження обумовлені тим, що в період розгортання індустріалізації держава різко зменшила кредитну

підтримку кооперації, тим самим спонукавши її до активного пошуку власних джерел самофінансування.

Курс на індустріалізацію (грудень 1925р.) вимагав від держави зосередити увагу на накопиченні коштів для промисловості. Цей більшовицький проект викликав значне зростання міст. Без сумніву, він супроводжувався зростанням потреб міського населення в промислових товарах і продуктах харчування. Тоді держава не мала можливості вкладати значні кошти у сферу товарного обігу. Між тим подальше витіснення приватного капіталу з товарообороту, на думку більшовиків, було найважливішим завданням.

В цілому держава першочергове завдання кооперації в умовах розгортання індустріалізації країни вбачала у забезпеченні швидко зростаючих потреб населення за рахунок розширення кооперативного обороту та зменшення ролі приватного капіталу. Зважаючи на це, Пленум ЦК КП/б/У (29 березень-квітень 1926р.) наголосив на важливості розширення кооперативного товарообороту з метою підвищення задоволення ринкового попиту [12, с.419-420]. Розв'язання проблеми оптимізації торговельної галузі споживчої кооперації України вимагало надати суттєву увагу стабілізації її фінансового стану. Органи влади всіляко намагалися регулювати вирішення цієї проблеми, оскільки без сильної фінансової бази кооператори не могли розраховувати на монопольну роль на споживчому ринку.

Вирішення питання стабілізації фінансового стану споживчої кооперації проходило із великими ускладненнями, хоча з кінця 1925р. баланс власних коштів та позики у системі споживчої кооперації поступово почав змінюватися на користь перших. Однак, виконуючи настанови більшовиків на максимальне охоплення ринку, споживча кооперація мусила постійно вкладати нові кошти в будівництво торговельної мережі, а відтак брати кредити, відсоток за якими значною мірою перевищував доходи системи.

З огляду на це протягом 1926-1928рр. споживча кооперація продовжувала здійснювати торговельні операції, головним чином, на запозичені кошти, серед яких вагоме місце мали довготермінові позики Народного комісаріату фінансів СРСР та УСРР. На початок 1926-27 господарського року сумарна заборгованість вітчизняної споживчої кооперації цим органам перевищувала 14,5 млн. крб. [13, арк.44]. Погашення боргу кооперативними організаціями здійснювалося несвоєчасно. Значні суми фінансовими відомствами списувалися з боргу, оскільки повернути їх споживча кооперація не могла. А та їх частка, що поверталася, знову, відповідно до постанови Ради праці та оборони СРСР від 19 листопада 1926р., спрямовувалася на повторне кредитування кооперативних організацій [13, арк.111].

Суттєву роль у кредитуванні споживчої кооперації продовжували відігравати кредити Українбанку [14, с.272] та Держбанку, на які припадало 89,9% загальної суми одержаних системою кредитів, із них 48,6% належали безпосередньо Українбанку. Певні кредити споживча кооперація брала у приватного сектора, проте суми, одержані нею від приватників, поступово зменшувались і у жовтні 1926р. становили 5,5%, а через рік – 1,4% від загального обсягу кредитів [15, арк.71]. Крім цього, ще залишалися товарні кредити державної промисловості кооперативним організаціям.

У зв'язку із загостренням товарного голоду в кінці 1925 – на початку 1926 рр., щоб знизити обсяги споживчого попиту, кооперативні організації були змушені зменшити обсяг відпуску товарів у кредит. Щоб підтримати фінансове забезпечення робітників, десята сесія ради Вукопспілки (ВУКС, центральна спілка споживчих товариств України) у жовтні 1926р. надала право Президії Уцербкоопу (центру робітничої кооперації України) кредитуватися в установах, організаціях і навіть приватних осіб у межах до 10 млн. банківського кредиту і 40 млн. крб. товарного кредиту. Водночас сесія накреслила заходи щодо самофінансування системи, а саме: довести доходи від торговельних операцій до 4 млн. 530 тис. крб., зменшивши при цьому організаційні витрати до 2 млн. 481 тис. 519 крб. Прикметно, що зростання власних коштів протягом року мало досягти 55%. Відтак сукупність державних кредитів та власних коштів мала підвести під операцію тверду фінансову базу [16, с.17].

Зниження банківського кредитування споживчої кооперації пояснювалося проголошенням партійно-радянським керівництвом країни курсу на індустріалізацію. Оскільки державі бракувало коштів на цей проект, було вирішено прискорити повернення боргів кооперативними організаціями. Так, на засіданні Ради праці та оборони СРСР 19 листопада 1926 р. розгорілася дискусія з приводу доповідей Народного комісаріату фінансів СРСР та Держбанку щодо вилучення довготермінових кредитів із споживчої кооперації. НКФ та Держбанк наполягали на тому, щоб видавати кредити споживчій кооперації не більше як на 3 роки. Водночас від споживчої кооперації вимагали терміново погасити існуючі борги за взятими кредитами. Після тривалого обговорення ухвалили рішення щодо надання кооперативним організаціям кредитів на термін не більше 5 років [17, арк.6-63в].

Не маючи гарантії отримання довготермінових кредитів від держави, кооперативні організації були змушені терміново вишукувати необхідні кошти для розширення торговельної діяльності в самій системі. На необхідність активізації пошуку власних шляхів самофінансування звернула увагу восьма сесія Ради Вукопспілки, яка проходила у лютому 1926р. При цьому у рішеннях сесії підкреслювалося, що це вкрай потрібно для того, аби споживча кооперація змогла «впливати всім змістом своєї роботи на гранично можливий підйом життєвого рівня кооперованого населення» [18, с.2].

Поповнення власних коштів споживчої кооперації протягом 1926-1928рр. відбувалося як за рахунок доходів від господарської діяльності, так і завдяки пайовим кампаніям. Основні доходи давала безпосередньо сама торговельна діяльність кооперативних організацій. Підтвердженням цього є той факт, що на кінець 1926 р. дохід райспоживспілок від продажу товарів становив 89,8% загального доходу, відповідно робітничо-міських кооперативів – 90,3%, а сільських споживчих товариств – 94,7% [5, с.21].

Завдання щодо покращення фінансового стану торговельної галузі споживчої кооперації спонукало кооператорів більшу частину коштів направляти в товарообіг. Зокрема, сільські споживчі товариства протягом 1926 р. мали в обігу 80%, відповідно робітничо-міські кооперативи – 89,1%, а райспоживспілки – 93,7% усіх коштів [19, с.20]. Тож, розгортання торговельних операцій споживчої кооперації давало нові доходи, які йшли на погашення кредитних боргів, розширення торговельної мережі.

Збільшення коштів споживчої кооперації з метою оптимізації її торговельних операцій відбувалося також і за рахунок збору пайових внесків та авансів. Мобілізуючи кошти населення на організацію торгівлі у формі пайових внесків, споживча кооперація тим самим давала можливість державі збільшувати капіталовкладення на розвиток промисловості. Зокрема, 3-я сесія ВУЦВК (травень 1926р.) відзначила певне поліпшення фінансового стану кооперації як через урядові заходи (кредитні асигнування), так і через залучення коштів населення, що дало збільшення пайового фонду по сільських товариствах з 333 тис. на 1 січня 1924р. до 2174 тис. крб. на 1 січня 1926р., по робітничій кооперації – з 1245 тис. крб. до 2349 тис. крб. [20,с.600].

Протягом 1926р. робота кооператорів щодо збільшення числа пайовиків та пайового фонду кооперативних організацій суттєво активізувалася. За даними С.Зарудного, помітно зросло число пайовиків у сільській кооперації. На 1 січня 1927 р. зростання становило 52,5%, у робітничо-міській – 37,5%. Без сумніву, це сприяло збільшенню пайового фонду споживчої кооперації та стабілізації її фінансового стану[2,с.35].

Проте місце пайового капіталу кооперативних організацій у структурі власних коштів було тоді ще не значним, зокрема, по робітничо-міських кооперативах – 15,4%, сільських – 15% і райспоживспілках – 12,3%[5,с.18]. Переважною складовою частиною власних коштів кооперації на той час був не пайовий капітал, а кошти, що надходили від торговельної діяльності.

Х Всеукраїнський з'їзд Рад(квітень 1927р.) указав на суттєві недоліки споживчої кооперації, які заважали активізації її торговельної діяльності, а відтак – витісненню приватного торгівця з ринку. Зверталася особлива увага на недостатнє зростання пайового капіталу, наявність у системі великої заборгованості державі, яка на 1 жовтня 1926р. становила 29,3% до суми загальної довготермінової заборгованості споживчої кооперації, наявність слабких у торговому та фінансовому відношенні організацій[21,с.317].

Більшовики прагнули тримати процес поповнення пайових фондів споживчої кооперації з метою розширення торговельних операцій під контролем і навіть впливати на нього. Підтвердженням цього є постанова ЦВК і РНК СРСР від 31 грудня 1927р. «Про зміни постанови ЦВК і РНК від 20 травня 1924р. «Про споживчу кооперацію», згідно з якою для розгортання мережі кооперативної торгівлі було вирішено збільшити розмір внесків у споживчій кооперації: вступний – 50 коп. і пайовий у робітничих кооперативах – 15 крб., у сільських товариствах – 10 крб.[22,с.94].

Виконуючи директиву центру, 5 січня 1928р. Раднарком УСРР продублював союзну постанову щодо збільшення максимального розміру кооперативного паю. Наркомторгу УСРР та організаціям споживчої кооперації було доручено терміново впровадити в життя вищевказані рішення і таким чином збільшити фінансовий потенціал кооперативних організацій[23,арк.8].

Крім цього, постанова ВУЦВК і Раднаркому УСРР від 14 грудня 1928р. надавала кооперативним організаціям широкі можливості у справі збору серед населення коштів на капітальне будівництво, включаючи торговельні заклади. Партійно-державним керівництвом республіки передбачалися такі джерела поповнення фінансових ресурсів кооперації, як одноразові внески від кооперованого населення, цільові внески від усіх

споживачів, відрахування від доходів самої кооперації. Розмір внесків і принцип їх збору державою був регламентований у таких розмірах: для осіб із заробітком до 20 крб. на місяць – 50 коп., до 100 крб. – 2 крб. 50 коп., понад 22 крб. – 5 крб. [24,с.50]

Без сумніву, виконання кооперативними організаціями директивних рішень влади щодо збільшення паїв дало суттєві результати. Якщо на 1 жовтня 1926р. пайовий фонд споживчої кооперації України складав 855 тис. крб., то відповідно на 1 жовтня 1927р. – 1373,9 тис. крб., а на 1 жовтня 1928 р. – 3292,5 тис. крб., тобто протягом двох років він виріс у 3,9 рази[25,с.46]. Тим самим поповнення пайового фонду споживчої кооперації суттєво стабілізувало її фінансовий стан і дозволяло оптимізувати торговельну галузь. Разом з тим відзначимо, що втручання держави у визначення розмірів паїв було грубим порушенням кооперативної демократії, що свідчило про поступове перетворення кооперації на державну структуру.

Не зважаючи на проведені пайові кампанії та директивне підвищення паїв і збільшення розмірів пайового капіталу, організації споживчої кооперації не змогли цілком позбутися кредитної залежності банківських та інших кредитуючих установ. На 1 жовтня 1926р. пайовий капітал у робітничо-міських кооперативах складав 27% власних коштів, а в сільських товариствах – усього шосту частину (15%) [3,с.25]. Згідно з даними І.Витановича, на кінець 1928р. власний капітал Вукопспілки у 1928р. становив 8,4 млн. крб., у тому числі пайовий – 3,6 млн. крб., тобто 42,9% [8,с.281].

Проаналізуємо динаміку в структурі власних і запозичених коштів споживчої кооперації України протягом 1926-1928рр., яка значною мірою впливала на її фінансове забезпечення, а відтак свідчила про можливість появи додаткових ресурсів для розширення торговельної мережі та товарообороту. У розпорядженні Вукопспілки на початку 1926р. власні кошти складали всього приблизно 9%. Відповідно торговельні операції вона здійснювала за кредити, зокрема довготермінова позика Народного комісаріату фінансів становила 3656 тис. крб. Власні кошти Уцербкоопу тоді складали дещо більше – 30%, проте він мав 500 тис. довготермінової державної позики[1,с.19-20].

Для визначення частки власних та запозичених коштів Є.Дешко використовував наступну методику: всі кошти споживчої кооперації в обігу він приймав за 100 одиниць, відтак на 1 жовтня 1926р. кооперативні організації мали таке число одиниць власних обігових коштів у загальній сумі обігу: по Вукопспілці – 3 одиниці, відповідно по робітничо-міській кооперації – 17, по райспоживспілках – 18, по сільській споживчій кооперації – 50. Отже, лише сільські споживчі товариства у 1926р. мали власних коштів трохи більше половини від усіх коштів у обігу [3,23]. За даними сучасного дослідника торгівлі В.Лантуха, у цілому торговельний капітал споживчої кооперації на 1 жовтня 1928 р. уключав у себе лише 1/4 власних коштів[26,с.105].

Водночас активізація торгівельних операцій та пайові кампанії поступово змінили на краще фінансовий стан споживчої кооперації. Архівні дані засвідчують, що на 1 жовтня 1927р. в обороті Вукопспілки було задіяно 2163 тис. власних коштів, при тому, що довготермінові позики складали 3128 тис. крб. Усього ж на 1 жовтня 1927р. Вукопспілка мала власних

коштів 7015 тис., а на 1 жовтня 1928р. – 12432 тис. крб., тобто протягом року відбулося зростання в 1,8 рази[27,арк.31].

Зазначимо, що розмір доходів споживчої кооперації був встановлений у погодженні з урядовими директивами. Показники доходів кооперації включили до народногосподарського плану на 1928-1929 рр. Згідно з державними директивами, по споживчих товариствах планувалося збільшити доходи до обороту в межах 1,5-1,75%, відповідно по райспоживспілках – 1,% і по Вукопспілці – 0,25%. При цьому зазначимо, що перед кооператорами стояло непросте завдання – забезпечити стабільність фінансового стану споживчої кооперації, виходячи з державної політики систематичного зниження кооперативних цін[28,с.32].

Як бачимо, влада всіляко прагнула контролювати та регулювати надходження коштів до кооперативних організацій з тим, що потім використовувати їх для більшовицьких проєктів. Фінансовий стан системи, що зміцнився, дозволив споживчій кооперації брати активну участь у фінансуванні індустріалізації країни. Прикметно, що у 1928р. Вукопспілка стала кредитором, виділивши Українбанку довготермінову позику на капітальне будівництво – 520 тис. крб. і позику на імпортне устаткування – 466 тис. крб.[29,арк.59]. За даними Я.Кістанова, у державні позики, пов'язані із здійсненням індустріалізації, споживча кооперація СРСР за період 1926-1929рр. вклала близько 300 млн. крб.[30,с.271]. Без сумніву, в цій позиції була закладена частка коштів споживчої кооперації України.

Отже, здійснення індустріалізації країни вимагало прискорення товарообороту, зниження витрат обертання товарів і проведення режиму економії. Усе це мало збільшити необхідне для індустріалізації соціалістичне накопичення. Тому важливим завданням, яке довелося вирішувати кооператорам протягом 1926-1928рр., було збільшення власних капіталів, мобілізація внутрішніх ресурсів, відновлення самофінансування системи споживчої кооперації. Це мало забезпечити їй монопольне становище не лише в оптовій, але і в роздрібній торгівлі.

За браком власних коштів організації споживчої кооперації продовжували здійснювали торговельні операції переважно на кошти, запозичені у держави. Однак поступово поруч із кредитами починають відігравати значну роль і власні капітали. Це стало можливим завдяки скороченню торговельних витрат, отриманню доходів від товарообороту та збільшенню пайового фонду. Без сумніву, нагромадження власних капіталів сприяло зміцненню фінансового стану споживчої кооперації та оптимізації її торговельної галузі. У міру прискорення темпів індустріалізації держава почала звертатися до споживчої кооперації з метою отримання кредитів та іншої матеріальної підтримки.

Нині, зважаючи на складнощі соціально-економічної ситуації, суттєвим чинником покращення результатів торговельної діяльності споживчої кооперації може стати посилення її державної підтримки. Сьогодні це є популярний та ефективний захід, який демонструють розвинуті країни Заходу, сприяючи розвитку пріоритетних галузей економіки. Однак виникають сумніви, що найближчим часом держава зможе допомогти кооперації активізувати її торговельну діяльність з метою задоволення потреб пересічного споживача. Тож досвід ринкової економіки непу переконує, що передусім шляхом пошуку власних джерел самофінансування, включаючи економію коштів, залучення нових пайовиків, розгортання

переробних галузей, потрібно виходити з кризи, що, у свою чергу, сприятиме активізації торговельних операцій споживчої кооперації.

Список використаних джерел

- 1.Целларіус В. Сучасна українська кооперація (її стан та розвиток). – Харків: Книгоспілка, 1926. – 76с.
- 2.Зарудний С. Українська кооперація на десяти роковини Жовтневої революції. 1917-1927. – Харків: Книгоспілка, 1927. – 43с.
- 3.Дешко Є. Кооперація на Україні. – Харків: Урядова друкарня імені Фрунзе, 1927. – 99с.
- 4.Кремнев Г. Развитие кооперации. – Л.: Издательство «Кооперативный строитель», 1928. – 169с.
- 5.Кооперація на Україні в 1925-26 році. – Харків: Третя друкарня імені Фрунзе. Укрголовліт, 1929. – 178с.
- 6.Кооперація на Україні в 1926-27 році. – Харків: Друкарня імені Петровського. Окрліт, 1929. – 126с.
- 7.Кистанов Я.А. Потребительская кооперация СССР (исторический очерк). – М.: Издательство Центросоюза, 1951. – 404с.
- 8.Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк: Товариство Української кооперації, 1964. – 624с.
- 9.Гетьман Г.А. Кооперативная торговля: развитие, проблемы, перспективы (на материалах Украинской ССР). – Харьков: Изд-во при Харьковском госуд. ун-те, 1985. – 248с.
- 10.Лантух В.В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921-1932 гг. – Харьков: Основа, 1992. – 190с.
- 11.Пиріг О.А. Неп: більшовицька політика імпровізації. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2001. – 274с.
- 12.Коммунистическая партия Украины в резолюциях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т.1. 1918-1941. – К.: Политиздат Украины, 1976. – 1062с.
- 13.Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.296. – Оп.3. – Спр.109.
- 14.Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України (далі – ЗУ України). – 1926. – №13. – Ст. 47.
- 15.ЦДАВО України. – Ф.35. – Оп.3. – Спр. 272.
- 16.Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 31. – С.17.
- 17.ЦДАВО України – Ф.1. – Оп.3. – Спр. 2025.
- 18.Генкин А. Итоги 8-й сессии Совета ВУКС // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 6. – С.2.
- 19.Збірник статистично-економічних відомостей про торгівлю України 1925/26 – 1929/30 рр. – Харків, 1931. – 204с.
- 20.ЗУ України. – 1926. – № 38. – Ст.271.
- 21.ЗУ України. – 1927. – № 20. – Ст. 97.
- 22.Кооперативне будівництво. – 1927. – №2. – С.93-94.
- 23.ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.3. – Спр. 1888.
- 24.Юношев М. Місцеві джерела капітального будівництва // Кооперативне будівництво. – 1929. – №9-10. – С.50.
- 25.Споживча кооперація Української РСР. 1917-1967. – К.: «Економика», 1967. – 208с.
- 26.Лантух В.В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921-1932 гг. – 190с.
- 27.ЦДАВО України. – Ф.296. – Оп.3. – Спр.1433.

28. Кооперативне будівництво. – 1928. – № 22. – С.32.
29. ЦДАВО України. – Ф.296. – Оп.3. – Спр. 1312.
30. Кистанов Я.А. Потребительская кооперация СССР. Исторический очерк. – М.: Издательство Центросоюза, 1951. – 404с.

Онипко Т.В. Исторический опыт финансового обеспечения торговой отрасли потребительской кооперации Украины в 1926-1928 гг.

Проанализирован опыт сотрудничества государства и кооператоров относительно поиска путей финансовой стабильности потребительской кооперации Украины в период индустриализации. Сделан вывод, что не только благодаря государственной поддержке, но и собственным источникам самофинансирования удалось оптимизировать торговую деятельность кооперации с целью обеспечения возрастающих потребностей населения.

Ключевые слова: потребительская кооперация, торговля, финансовая стабильность, государственные кредиты, самофинансирование, паевые взносы.

Onipko, T.V. Historical experience of financial maintenance of trading of Consumer Co-operatives of Ukraine in 1926-1928

It was analysed the experience of collaboration of the state and co-operators concerning the search of the ways of financial stability of Consumer Co-operatives of Ukraine in the period of industrialisation. The conclusion is drawn that not only thanks to the state support, but also own sources of self-financing, it was possible to optimise trade activity of co-operatives for the purpose of maintenance of more and more increasing requirements of population.

Key words: Consumer Co-operatives, trade, financial stability, state credits, self-financing, shares.

Утвердження нової концепції східноєвропейської історії в Австрії після Другої світової війни (1945-1955 рр.)

Розглянуто процес формування нової концепції історії Східної Європи в науково-освітньому середовищі Австрії в післявоєнний період з урахуванням політичних і особистісних факторів.

***Ключові слова:** Східна Європа, Австрія, післявоєнний період, нова концепція, Віденський університет.*

Німецькомовний світ протягом ХХ ст. проявляв значний інтерес до Східної Європи. На початку минулого століття частина східноєвропейських/слов'янських земель належала Німецькій та Австро-Угорській імперіям, але прагнення поширення своєї влади на Схід привело Німеччину та Австрію до двох світових воєн і, в результаті, до повної втрати влади над цими територіями. Однією із складових прагнення до опанування Східною Європою було й більш детальне дослідження цього регіону славістами, економістами, географами, політиками та істориками Австрії і Німеччини, що привело до постання в цих країнах окремої фахової дисципліни «східноєвропейська історія». Радянська історіографія час од часу, зазвичай у моменти загострення двосторонніх відносин, піддавала нищівній критиці німецький «остфоршунг», складовою якого були й студії історії Східної Європи, але практично ніякої уваги не приділяла означеному напрямку досліджень в Австрії. В значній мірі це було спочатку обумовлено другорядністю австрійського впливу порівнянно з Німеччиною, а потім нейтральним статусом країни. Східноєвропейські історичні студії не стали предметом вивчення й українських істориків.

Дана стаття має на меті проаналізувати специфіку досліджень історії Східної Європи в Австрії у міжвоєнний період, з урахуванням політичних та особистісних факторів. Оскільки концепція Східної Європи репрезентувалась в лекціях, семінарських заняттях, публікаціях австрійських дослідників історії Східної Європи, то важливо проаналізувати творчий шлях, діяльність, політичні погляди самих творців цієї концепції.

У 1945 р. перед австрійським суспільством в черговий раз постали питання: «що є Австрія» і «що є австрійська ідентичність?». Аншлюс і участь в Другій світовій війні за панування над Східною Європою вдруге закінчилась нищівною поразкою. Окрім того на цей раз країна була ще й окупована. На відміну від 1918 р. питання німецької єдності навіть не поставало. Впродовж 1945-1955 рр. Австрія наближалась до вибудови

власної незалежної держави [7,с.469]. Важливими пунктами у цьому процесі стали підписання у 1955 р. Державного договору, відміна окупації та проголошення політичного нейтралітету [12,с.309]. Цей процес породив і інші питання: «що є Східна Європа?» і «що є східноєвропейська історія?». Відповідь на ці питання мусили, насамперед, дати австрійські дослідники історії Східної Європи.

Семінар східноєвропейської історії у Віденському університеті було засновано ще у 1907 р. В «складні і гарячі часи» з 1934 по 1948 рр [5,с.172,204] семінар вистояв і, по суті, залишався єдиним австрійським центром східноєвропейських історичних досліджень.

На передодні вступу радянських військ один зі співдиректорів семінару Алоїз Хаєк (Alois Hajek) втік разом з сім'єю з Відня. Перша хвиля звільнень, що проводилась в травні 1945 р., обійшла його стороною. Та вже в лютому 1946 р., він, насамперед за членство в НСДПА, був звільнений з офіційної служби й виключений з викладацького корпусу Віденського університету [11,с.184]. Перспективи подальшої роботи у Віденському університеті іншого чільника семінару, професора Ганса Коха (Hans Koch), члена НСДПА ще з 1934 р., який доволі активно співпрацював з нацистами, були, у зв'язку з проведенням політики днацифікації, ще більш безнадійними. Тому він вже у 1945 р. зайнявся пасторською службою [3,с.248-249]. За таких умов постала проблема заміщення вакантних посад.

У 1946 р. з поміж інших кидатур на посаду директора семінару розглядалась і кандидатура Генріха Фелікса Шміда (Heinrich Felix Schmid), який у 1948 р. й очолив семінар [5,с.202-203]. Саме йому й належить важлива роль у повноцінному відновленні діяльності семінару та утвердженні нової концепції Східної Європи.

Генріх Фелікс Шмід народився 14 серпня 1896 р. в Груневальді поблизу Берліна. Його батько був адвокатом та архівним службовцем у Мюхені [8, с.209]. У 1902 р. батьки полишили домашнє господарство і протягом тривалого періоду подорожували та тимчасово проживали в Італії, Франції і Швейцарії. Це призвело до того, що поряд з німецькою, італійська та французька стали мовами його дитинства [8,с.210]. Доволі рано у нього проявився й інтерес до слов'янських мов, особливо російської та болгарської. Під час проведення канікул на Женевському озері він познайомився з сім'єю петербурзьких німців — це було і його перше знайомство з російською мовою. Коли Г. Ф. Шміду виповнилось 11 років, він у подарунок до дня народження отримав «Довідник зі староболгарської мови». Таким чином Г. Ф. Шмід, за його власним твердженням, «дуже рано познайомився з чужоземною народною самобутністю, яку поважав і розумів» [8,с.210].

Після смерті батька у 1908 р. Шмід разом з матір'ю поселився у Вісбадені, де навчався в гімназії й мріяв в подальшому, як і його дід, студіювати теологію. Але Перша світова війна кардинально змінила ці плани. Він в числі інших добровольців відправився на фронт. Першим місцем дислокації його дивізії була Франція. Пізніше дивізію було переведено спочатку до Сербії, а потім до Болгарії, де він мав нагоду більше дізнатись про ці країни, а знання мов забезпечувало й спілкування з місцевим населенням. Зберігся доволі об'ємний запис (48 сторінок) його вражень

про перебування в Болгарії [10,с.420-424]. З часом у складі повітряних сил він був переведений до Галичини, де почався успішний наступ армії Брусилова, а війна закінчилась для Г. Ф. Шміда в Бельгії [14,с.275].

По закінченні війни знову постало питання вибору професії. Будучи переконаним, що пасторське служіння не для нього, Г. Ф. Шмід вирішує студіювати юриспруденцію у Лейпцізькому університеті. Тут він також відвідує заняття зі слов'янської філології Матіаса Мурко (Matthias Murko), якого вважав дуже гарним вчителем [8,с.212]. Як результат поєднання зацікавленості історією релігії, правом та славістикою постала дисертація про переклад Номоканону Мефодієм [10,с.406]. Отримавши в березні 1922 р. ступінь доктора, Г. Ф. Шмід вже восени наступного року перебрався до австрійського м. Грац, де в тамтешньому університеті обійняв посаду неординарного (з 1929 р. – ординарного) професора слов'янської філології [14,с.272].

Існуюча на той час на німецькомовному просторі концепція Східної Європи не влаштовувала молодого професора. У 1927 р. він разом з славістом Лейпцізького університету Райнгольдом Траутманном (Reinhold Trautmann) опублікував пограмні завдання німецької славістики. У цій програмі наголошувалось на тісному зв'язку славістики й східно-європейської історії. Автори наполягали на тому, що славістика повинна перейматись не тільки мовою та літературою, а особливо також культурою, народознавством, всіма галузями історії, охоплювати історію права, господарства, соціальну історію. Обидва вчені критично висловлювались з приводу того, що німецькі дослідники історії Східної Європи майже виключно присвячують себе історії Росії, а історію Великого князівства Литовського, Чехії і південних слов'ян повністю ігнорують, а також критикували той факт, що в істориків часто відсутні необхідні знання мов, щоб приймати до уваги слов'яномовні історичні праці. Найважливіше завдання славістики вони бачили в посередництві між німцями та слов'янами, щоб замінити взаємне непорозуміння дружніми переконаннями [9,с.71]. Програма мала антинаціоналістичний характер і її автори закликали до чисто академічного посередництва між німецькою та слов'янською духовністю, звичайно, в першу чергу до більш повної співпраці в рамках сучасного наукового життя та відходу в сторону від політичної щоденної боротьби, яка все більше додавала духовній культурі лишніх проблем [9,с.10-11]. На думку відомого німецькомовного дослідника історії Східної Європи Андреаса Каппелера (Andreas Kappeler), ці програмні положення й на початку ХХІ ст. залишаються в силі, але тоді вони мали незначний вплив, оскільки тогочасний «остфоршунг» був спрямований на ревізію кордонів, установлених версальськими рішеннями [2,с.228]. Тому така позиція Г.Ф. Шміда викликала певне занепокоєння у націоналістично налаштованих дослідників Східної Європи. Так, Йозеф Пфїтцнер (Josef Pfitzner), професор Німецького університету у Празі, писав у 1931 р. до директора Австрійського інституту історичних досліджень й свого вчителя Ганса Гірша (Hans Hirsch), що Шмід є «цілковитим другом поляків і слов'ян, і це було б національним нещастям, як би цей чоловік прийшов в Берлін чи Відень» [14,с.288].

Справа в тому, що позиція Шміда — це не просто розширення концепції Східної Європи, а в очах націоналістично налаштованих німців та австрійців

визнання незалежності й самодостатності Польщі, Чехословаччини, й інших земель, які ще донедавна були власністю Німецької, Австро-Угорської та Російської імперії. Тому така широка концепція Східної Європи й не була сприйнята більшістю фахівців міжвоєнного періоду. В Німеччині традиційно зберігався русоцентризм, що обумовлювалось ще й політикою Рапалльської угоди, а в Австрії – історія Росії та тієї частини Південно-Східної Європи, яка була незалежною від Габсбурзької монархії.

Біографія і доля Г. Ф. Шміда, й, насамперед його бачення та ставлення до Східною Європою є доволі складними і суперечливими, разом з тим вони є відображенням долі цілого покоління. В своїй науковій діяльності, в своїх наукових позиціях він був ініціатором та прихильником наукової співпраці, поважливого ставлення до культури й історії слов'янського/східноєвропейського світу. Його Східна Європа це повноцінна частина Європи, доволі тісно пов'язана з німецькою й західноєвропейською культурою, правовими традиціями. Разом з тим, він двічі приймав участь у військовому підкоренні Східної Європи, знищенні її культури й самобутності (перший раз цілком добровільно).

Генріх Фелікс Шмід не належав до НСДАП, але вже в 1939 р. був призваний на службу й приймав участь у Другій світовій війні, перебуваючи на службі в повітряних силах. В травні 1945 р. він потрапив в американський полон та вже на початку червня був звільнений, а 1 жовтня реабілітований. Починаючи з зимового семестру 1945-1946 н. р. поновився на посаді професора в університеті м. Грац [14, с.291-292]. Поряд з проведень лекцій з слов'янської філології та історії права він також читав курси з історії Росії та України Польщі, Богемії, Угорщини, Румунії та південно-слов'янських країн [14, с.293].

Довоєнна концепція Східної Європи Генріха Фелікса Шміда, насамперед в її територіальному наповненні, після Другої світової війни стала загальноприйнятою, як на німецькомовному просторі, так і на Заході, в цілому. Цей поділ був обумовлена спочатку рішеннями Потсдамської конференції, а потім протистоянням холодної війни. Такий поділ був впроваджений політиками й сприйнятий переважною більшістю західних інтелектуалів. Східна Європа майже на півстоліття стала тим Іншим, який значно вирізняв для Заходу його відмінність. До того ж тепер цей простір мав чітко означену спільність — соціалізм [1, с.31-32]. Історія східноєвропейських країн — колишніх територій Габсбурзької імперії тепер вже була не тільки об'єктом для дослідників історії Австрії, а все більше переходила до сфери фаху східноєвропейська історія.

Генріх Фелікс Шмід був прихильником того, щоб увага приділялась найрізноманітнішим напрямкам: історії церкви, права, економічній та соціальній історії [14, с.291-292]. Тематика лекцій, яка пропонувалась у Віденському університеті вражає своєю різноманітністю і концентрацією в одному закладі такої обширної тематики. Г. Ф. Шмід особисто читав цикли лекцій з історії Польщі, Богемії, країн південних слов'ян та Румунії, беручи за початковий відлік для тих чи інших курсів 1648, 1815 та 1848 роки, а також період Першої та Другої світових воєн. Окрім цього, Г. Ф. Шмід пропонував курси лекцій з історії європейської східної політики від нового часу до XX ст., історії східнонімецької колонізації, історія Візантійської імперії, історії європейського Сходу в епоху імперіалізму і

націоналізму, історіографії і національного самоусвідомлення в Східній Європі, орієнталістських питань, про відношення слов'ян до візантійського західноєвропейського культурного простору, про роль австрійського фактора в історії Східної Європи та основні риси економічної і соціальної історії усіх регіонів Східної Європи [4, с.215; 14, с.296]. На самому початку своєї віденської каденції та після переходу Гюнтера Штьокля (Günther Stöckl) у 1956 р. до Кельна, Шмід читав також лекції з історії Росії та України [14, с.296]. За період з 1950 по 1955 рр. під керівництвом Г. Ф. Шміда було написано й захищено 10 дисертацій по спеціальності східноєвропейська історія [6, с.425-426].

З лютого 1949 р. на посаді доцента семінару східноєвропейської історії почав працювати Гюнтер Штьокль, який був пов'язаний з семінаром ще з студентських років. Гюнтер Штьокль народився у 1916 р. у сім'ї віденського євангелістського пастора. Протягом 1934-1938 рр. студіював германістику, славістику, загальну та східноєвропейську історію в університетах Відня, Кенінгсберга та Бреслау. У 1938 р. під керівництвом Ганса Коха захистив дисертацію про першодруки словенців та хорватів [13, с.255].

Гюнтер Штьокль ще у 1939 р. був призваний на військову службу, але на початковому етапі війни не залучався до бойових дій. Він у 1942 р. деякий час був асистентом семінару східноєвропейської історії Віденського університету. У 1944 р. потрапив в полон у Нормандії. Після звільнення з полону у 1946 р. був науковим співробітником семінару [13, с.255] та працював над габілітацією про походження козацької самобутності, яку захистив у 1949 р. При обговоренні цієї дисертації Г. Ф. Шмід відзначив два найважливіших досягнення Г. Штьокля. Перша його заслуга була в тому, що він показав козацьку самобутність, українську в Подніпров'ї і великоросійську на Дону, Кубані, Терекі і річці Урал, як форму проявлення татаро-слов'янського симбіозу. Другий найважливіший результат і заслуга роботи полягала, на думку Г. Ф. Шміда, в успішному доповненні етно-генетичних досліджень соціально-історичною аргументацією. Так заміна екстенсивно-землевласницького способу господарювання інтенсивно-поміщицьким, за допомогою змін в соціальному і економічному законодавстві, вела з одного боку до вивільнення майбутньої надлишкової робочої сили, а з іншого боку до прямого вільного вербування найенергійніших та найуспішніших елементів сільського населення [13, с.258].

Захист дисертації дав змогу Гюнтеру Штьоклю отримати посаду доцента семінару східноєвропейської історії. Він пропонував студентам курси лекцій наступної тематики: «Історія Київської держави XI-XII ст.», «Історія виникнення Московської держави до XVI ст.», «Історія Московської держави в XVI і XVII ст.», «Вступ до модерної російської історіографії», «Історія російської державної ідеї», а також «Історія Великого князівства Литовського до Люблінської унії 1569 р.», «Середньовічне державотворення в Східній Європі», «Релігійні соціальні рухи в Східній Європі», «Історія й Реформація в Східній Європі», «Ренесанс і Реформація у Східній Європі» та вів семінарські заняття по темі «Джерела з історії Східної Європи» [13, с.258].

Отже, східноєвропейські історичні дослідження в перші повоєнні роки, були зосереджені на семінарі східноєвропейської історії Віденського університету. Завдяки високій ерудиції та старанням чільника семінару професора Г. Ф. Шміда й доцента Г. Штюркля студентам була репрезентована історія Східною Європою, яка територіально охоплювала весь простір від Балтики до Андриатики, а хронологічно від середньовіччя до початку XX ст. Значна увага приділялась відстоювання концепції історичного зв'язку Східної Європи з Західною Європою як в правовій, так і в культурній сфері.

Список використаних джерел

1. Вульф Л. Изобретая Восточную Европу: Карта цивилизаций в сознании эпохи Просвещения / Ларри Вульф; [пер. с англ. И. Федюкина]. – М. : Новое литературное обозрение, 2003. – 560 с.
2. Kappeler A. Osteuropäische Geschichte // Aufriss der Historischen Wissenschaften in 7 Bd. [Hg. Michael Mauer] / Kappeler A. – Bd. 2: Raume. – Stuttgart, 2001. – S. 198 – 265.
3. Kappeler A. Hans Koch (1894-1959) // Osteuropäische Geschichte in Wien. 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität [Hg.: Kastner G., Suppan A., Wakounig M.] / Kappeler A. – Innsbruck, Wien, Bozen, 2007. – S. 227 – 254.
4. Leitsch W. Wien. Institut für Ost-und Südosteuropaforschung. // Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945 – 1990 [Hg. Oberländer E.] / Leitsch W. – Stuttgart, 1992. – S. 209 – 226.
5. Leitsch W. Das Seminar für osteuropäische Geschichte der Universität Wien 1907 – 1948 / Leitsch W., Stoy M. – Wien, Köln, Graz, 1983. – 304 s.
6. Perl S. Verzeichnis der Dissertantinnen und Dissertanten im Fach Osteuropäische Geschichtefür die Jahre 1945-2007. // Osteuropäische Geschichte in Wien. 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität [Hg.: Kastner G., Suppan A., Wakounig M.] / Perl S. – Innsbruck, Wien, Bozen, 2007. – S. 425 – 434.
7. Plaschka R. G. Selbstverständnis und Kriterien Nationaler Integration in Österreich: Impulse 1918 und 1955 / Plaschka R. G. // Nationalismus Staatsgewalt Widerstand. Aspekte nationaler und sozialer Entwicklung in Ostmittel-und Südosteuropa. Festgabe zum sechzigsten Geburtstag. – Wien, 1985. – S. 466 – 469.
8. Schmid H. F. Autobiographie // Österreichische Geschichtswissenschaft der Gegenwart in Selbstdarstellungen. – Bd. 2: Schlern-Schriften 69 / Schmid H. F. – Innsbruck, 1951. – S. 209 – 224.
9. Schmid H. F. Wesen und Aufgaben der deutschen Slavistik. Ein Programm / Schmid H.F., Trautmann R.- Leipzig, 1927. – 90 s.
10. Schwarcz I. Heinrich Felix Schmid und Bulgarien während des Ersten Weltkrieges / Schwarcz I. // Österreichische Osthefte. – 2001. – Jg. 43. – H.3. – S. 405 – 424.
11. Schwarz I. Alois Hajek (1889-1966). // Osteuropäische Geschichte in Wien. 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität. [Hg.: Kastner G., Suppan A., Wakounig M.] / Schwarcz I. – Innsbruck, Wien, Bozen, 2007. – S. 165 – 189.
12. Stourzh G. Erschütterung und Konsolidierung des Österreichbewußtsein – vom Zusammenbruch der Monarchie zur Zweiten Republik. // Was heißt Österreich? Inhalt und Umfang des Österreichbegriffs von 10 Jahrhundert bis heute [Hg.: Plaschka R. G. u.a.] / Stourzh G. – Wien, 1995. – S. 289 – 311.
13. Stoy M. Günther Stökl (1916-1998). // Osteuropäische Geschichte in Wien. 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität [Hg.: Kastner G., Suppan A., Wakounig M.] / Stoy M. – Innsbruck, Wien, Bozen, 2007. – S. 255 – 265.

14. Stoy M. Heinrich Felix Schmid (1896-1963). // Osteuropäische Geschichte in Wien. 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität [Hg.: Kastner G., Suppan A., Wakounig M.] / Stoy M. – Innsbruck, Wien, Bozen, 2007. – S. 271 – 309.

Барвинская П.И. Утверждение новой концепции восточноевропейской истории в Австрии после Второй мировой войны (1945-1955 гг)

Рассмотрен процесс формирования новой концепции истории Восточной Европы в научно-образовательной среде Австрии в послевоенный период с учетом политических и личностных факторов.

Ключевые слова: Восточная Европа, Австрия, послевоенный период, новая концепция, Венский университет.

Barvinska, P.I. Forming of new conception of history of Eastern Europe in Austria in post-war period (1945-1955)

The process of forming of new conception of history of Eastern Europe is considered in the scientific-educational institutes' establishment of Austria in post-war period taking into account political and personality factors.

Key words: Eastern Europe, Austria, post-war period, new concetion, University of Vienna.

Історичні аспекти становлення та розвитку органів виконавчої влади в незалежній Україні

Зважаючи на складну ситуацію яка склалася у відносинах між Президентом, Верховною Радою та органами виконавчої влади на сучасному етапі розвитку держави, з'явилася необхідність історичного аналізу становлення органів виконавчої влади в незалежній Україні та їх взаємодії з іншими гілками влади, а також з'ясування розподілу функцій між Президентом України, Прем'єр-міністром та Кабінетом Міністрів України.

Ключові слова: Президент, Конституція, виконавча влада, Прем'єр-міністр, Кабінет Міністрів.

З проголошенням Декларації про державний суверенітет України та прийняттям ідеї «розподілу влади» виникла необхідність утворення виконавчої влади як окремої гілки єдиної державної влади України та визначення поняття виконавчої влади у Конституції 1978р. У подальшому історичному розвитку незалежної держави питання організації та взаємодії окремих гілок, правове оформлення державних інститутів влади постало на порядок денний. Зважаючи на складну ситуацію яка склалася у відносинах між Президентом та органами виконавчої влади на сучасному історичному етапі, виникла необхідність історичного аналізу становлення органів виконавчої влади в незалежній Україні та їх взаємодії з іншими гілками влади, а також з'ясування розподілу функцій між Президентом України, Прем'єр-міністром та Кабінетом Міністрів України.

Питання про положення виконавчої влади в системі розподілу влади розглядаються в роботах А.Коваленка[4], А.Колодій, В.Медведчука[3], В.Шаповала[1], В.Шатіло[2]. Невизначеність статусу Уряду в Україні, що є найактуальнішою проблемою сучасного державотворення, розглядається дослідниками В.Авер'яновим[5], Ю.Тодікою, В.Шаповаловим[1], В.Яворським[6] та іншими. Вчені зосереджують увагу на слабкості позицій Уряду у взаємовідносинах з Президентом України та Верховною Радою України.

Початок процесу активної розбудови системи єдиної, цілісної та ефективно діючої виконавчої влади було започатковано практично одночасно з появою незалежної української держави. Декларація про державний суверенітет України, що була ухвалена Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 року, та Акт проголошення незалежності України, схвалений Верховною Радою України 24 серпня 1991 року зумовили подальший державно-правовий розвиток України з урахуванням відповідних засад,

притаманних незалежній державі. Зокрема, в Декларації було однозначно зафіксовано, що Українська РСР є самостійною у вирішенні будь-яких питань свого державного життя, і що державна влада в Республіці здійснюється за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. А в Акті проголошення незалежності встановлювалось положення про створення самостійної української держави, що, звичайно, передбачало і поштовх для процесів створення такої невід'ємної структури будь-якої незалежної держави, як ефективна система виконавчої влади, яка була б здатна ліквідувати існуючі «соціальні та економічні диспропорції» та забезпечити життєздатність легальних економічних, соціальних та політичних відносин.

18 квітня 1991р. Верховна Рада ухвалила Закон УРСР «Про створення Кабінету Міністрів Української РСР». У подальшому були прийняті доповнення від 21 травня 1991р. до діючої Конституції Української РСР 1978р. про вдосконалення системи державного управління. 25 червня 1991р. Верховна Рада України прийняла Постанову «Про вибори Президента Української РСР» [1,с.56].

Проте часом початку безпосереднього політичного реформування органів виконавчої влади і створення нової правової основи для їх розвитку слід вважати 5 липня 1991 року, коли було введено інститут Президента як глави держави і виконавчої влади. Мається на увазі прийняття Закону «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР», яким було постановлено доповнити Конституцію УРСР главою 12-1(статті 114-1 – 114-9), та Закону «Про Президента Української РСР». Зокрема, серед найбільш важливих норм щодо діяльності виконавчої влади цими законами вводились такі норми: а) Президент Української РСР є найвищою посадовою особою української держави і главою виконавчої влади; б) Президент Української РСР очолює систему органів державного управління, забезпечує їх взаємодію з Верховною Радою УРСР, вживає необхідних заходів щодо забезпечення обороноздатності, державної і суспільної безпеки та територіальної цілісності республіки, представляє Верховній Раді УРСР кандидатуру для призначення на посаду Прем'єр-міністра; вносить пропозицію Верховній Раді УРСР про звільнення з посади Прем'єр-міністра, за поданням Прем'єр-міністра призначає і звільняє інших членів Кабінету Міністрів УРСР; в) Президент Української РСР на основі і на виконання Конституції і законів УРСР в межах своєї компетенції видає укази, які є обов'язковими до виконання на території УРСР; г) Президент Української РСР має право скасувати постанови і розпорядження Кабінету Міністрів УРСР, Уряду Кримської АРСР, акти міністерств УРСР, інших підвідомчих йому органів, виконавчих комітетів місцевих рад народних депутатів УРСР, а також зупиняти дію рішень органів виконавчої влади Союзу РСР на території УРСР, якщо вони суперечать Конституції і законам УРСР. [4,с.201-202].

Важливою історичною подією стало прийняття Закону «Про вибори Президента України», в якому встановлювалось, що вибори Президента України проводяться за принципами загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. А сам виборчий процес здійснюється на засадах: вільного і рівноправного висування кандидатів у Президенти України; гласності і відкритості; рівності можливостей для всіх кандидатів у проведенні виборчої кампанії; неупередженості до кандидатів з боку державних органів, установ і організацій, органів місцевого самоврядування; свободи агітації.

А.Коваленко вважає, що все це дало змогу внести елементи структурної зорганізованості до системи виконавчої влади в Україні, чітко відокремити її від законодавчої влади в особі Верховної Ради України, яка набула статусу єдиного органу законодавчої влади в державі. Річ у тому, що відповідно до Конституції УРСР 1978 року та тих широких повноважень, які надавались нею Президії Верховної Ради України (статті 105-106), остання мала достатньо потужні механізми підміни найвищого представницького органу державної влади.

Також за цей період було прийнято ще три важливі з погляду становлення системи виконавчої влади закони:

1) Закон України «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» від 7 грудня 1990 року, яким місцеві ради були звільнені від виконання невластивих їм функцій державного управління на місцях і відповідно створювались державні адміністрації на чолі з представниками Президента України в районах та областях, а також у містах Києві та Севастополі, яким були делеговані повноваження представляти державну владу на місцях;

2) Закон України «Про представника Президента України» від 5 березня 1992 року, де представник Президента України визначався як глава місцевої державної адміністрації відповідно в області, містах Києві, Севастополі, районах, районах міст Києва і Севастополя. До його основних повноважень належали: 1) забезпечення реалізації законів України, указів Президента України, постанов Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, інших актів законодавчої і виконавчої влади; 2) координація діяльності відповідних органів внутрішніх справ, національної безпеки, оборони, статистики та інших органів, підпорядкованих міністерствам, іншим центральним органам державної виконавчої влади; 3) здійснення контролю за додержанням органами державної виконавчої влади, органами місцевого і регіонального самоврядування, а також підприємствами, організаціями і установами, незалежно від їх підпорядкування та форм власності, іншими юридичними особами Конституції і законів України, указів Президента України, інших актів законодавчої і виконавчої влади; 4) зупинення дії актів адміністрації підприємств, організацій і установ, інших юридичних осіб, що суперечать Конституції і законам України, указам Президента України, іншим актам законодавства, та звернення до суду з позовом про визнання їх недійсними; 5) представлення інтересів держави у судах та органах місцевого і регіонального самоврядування; 6) утворення відділів, управлінь, інших служб місцевої державної адміністрації, призначення їх керівників, за винятком керівників місцевих органів міністерств, державних комітетів, інших центральних органів державної виконавчої влади; 7) організація розробки проектів бюджету, програм економічного і соціального розвитку відповідної території, місцевих екологічних програм і подання їх на затвердження відповідної ради, забезпечення виконання бюджету і цих програм. Також, стаття 14 цього закону надавала представнику Президента України право видавати розпорядження, які розглядались як обов'язкові для виконання органами місцевого і регіонального самоврядування, всіма розташованими на відповідній території підприємствами, організаціями і установами, громадськими об'єднаннями, а також посадовими особами і громадянами.

3) Закон України «Про Представництво Президента України в Республіці Крим» від 17 грудня 1992 року, в якому Представництво Президента України в Республіці Крим визначалось органом державної виконавчої влади України. Воно створювалось Президентом України на

чолі з постійним представником Президента України, який призначався на посаду і звільнявся з неї Президентом України. При цьому основними завданнями Представництва Президента України в Республіці Крим визначались: 1) здійснення повноважень щодо забезпечення проведення в життя Конституції і законів України з питань, що належать до відання Президента України як глави держави і глави виконавчої влади; 2) забезпечення взаємодії органів державної виконавчої влади України з відповідними органами Республіки Крим; 3) сприяння однаковому застосуванню актів законодавства з питань, віднесених до відання України; 4) здійснення передбачених Конституцією України повноважень щодо забезпечення прав і свобод громадян, державного суверенітету України[4,с.204].

Важливим моментом в організації діяльності органів виконавчої влади є підготовка нової Конституції незалежної держави. Одним із перших найважливіших кроків у цьому напрямі стало схвалення Верховною Радою УРСР 19 червня 1991 року Концепції нової Конституції України, якою передбачалось створення принципово нової системи виконавчої влади, яка мала здійснюватись Президентом (главою виконавчої влади), віце-президентом республіки, Кабінетом Міністрів (який мав безпосередньо керувати міністерствами, державними комітетами та іншими органами державного управління) і державною адміністрацією (центральна адміністрація та місцева адміністрація). Відповідно до розробленої концепції система органів виконавчої влади мала ґрунтуватися на таких нормах:

1) Президент і віце-президент обираються безпосередньо населенням шляхом прямих виборів, але не більш ніж на два терміни підряд;

2) Президент є найвищою посадовою особою в державі та главою виконавчої влади;

3) Президент здійснює функції по виконанню законів, веденню переговорів та укладанню міжнародних договорів, керує діяльністю Кабінету Міністрів та державної адміністрації;

4) повноваження Президента обмежуються виключно функціями виконавчої влади і конституція забороняє будь-які форми його тиску на Верховну Раду;

5) як кінцевий спосіб розв'язання кризи у взаємодії законодавчої і виконавчої влади закріплюється право Верховної Ради оголосити референдум із питання дострокового припинення повноважень Президента; при цьому у разі, коли за наслідками референдуму народ висловить довіру Президентові, Верховна Рада підлягає розпуску;

6) Кабінет Міністрів керує міністерствами, державними комітетами та іншими органами державного управління;

7) державна адміністрація як складова частина виконавчої влади здійснює функціональне і галузеве управління; державну адміністрацію складають центральна адміністрація (міністерства, комітети та інші відомства) та місцева адміністрація; до державної адміністрації належать, зокрема, органи освіти, охорони здоров'я, фінансів, соціального забезпечення, державної безпеки, внутрішніх справ, юстиції, попереднього розслідування, оборони, закордонних справ та ін.»

Проте вже в ході початкової роботи над проектом Конституції до наміченої в концепції програми розбудови системи виконавчої влади було внесено суттєві зміни. Так, у проекті Конституції України, винесеному на всенародне обговорення в редакції від 1 липня 1992 року, в главі 20 «Виконавча влада» не згадувалась посада віце-президента, а місцевими органами державної виконавчої влади визначались обласні (земель-

ні) і районні управи. Ще більш значні зміни було внесено до проекту Конституції України, розробленого Комісією Верховної Ради в редакції від 27 травня 1993 року. В ньому Президент вже формально виключався з системи виконавчої влади і визначався як глава держави (стаття 142), який виступає від її імені, а вищим органом державної виконавчої влади став Кабінет Міністрів (стаття 155). Зрештою, саме цей підхід щодо структурної організації системи виконавчої влади і було реалізовано в прийнятій 28 червня 1996 року Конституції України.

Однак, крім проблеми включення інституту Президента до структури виконавчої влади, дослідження проектів Конституції дає змогу зафіксувати і ряд інших важливих моментів, які безпосередньо пов'язані з правовим оформленням системи органів виконавчої влади. Перше, на що слід звернути увагу, це ті зміни, які відбувалися в самій формі юридичної фіксації організації виконавчої влади. Так, у проекті Конституції 1992 року глава «Виконавча влада» складалася з трьох частин, які структурно відтворювали основні ланки системи виконавчої влади: Президент (статті 175-189), Кабінет Міністрів (статті 190-194), місцеві органи виконавчої влади (статті 195-201). Таким чином, інститут Президента включали до виконавчої гілки влади, а проект Конституції 1992 року було досягнуто найбільшої відповідності конституційно-юридичного аспекту безпосередній політико-правовій структурі організації виконавчої влади.

У період, коли Президент України був одночасно главою держави і главою виконавчої влади, організація цієї гілки державної влади здійснювалась ним. Проте і в той період практична реалізація цього повноваження Президентом зіткнулася з цілою низкою складних проблем.

По-перше, не було з'ясовано, що таке виконавча влада і в чому її відмінність від діяльності колишніх виконавчо-розпорядчих органів, хоча це питання могло бути вирішене через закон про виконавчу владу.

По-друге, не було підготовлено і прийнято пакет законодавчих актів щодо закріплення правових засад цієї влади, зокрема це стосується Закону України «Про Кабінет Міністрів України» [7, с.263].

З погляду конституційного визначення структурної організації системи виконавчої влади проект від 27 травня 1993 року виявився значно менш вдалим, ніж попередній. Але водночас саме завдяки ньому було викристалізовано основні проблеми виконавчої влади: а) має реалізовуватися відповідальність уряду перед Президентом; б) що саме має являти собою «виконавча вертикаль»?

Значною мірою спробою вирішення цих двох основоположних питань організації системи виконавчої влади виявилися проекти Конституції від 15 листопада 1995 року та 24 лютого 1996 року (в проекті від 26 жовтня 1993 року єдиною зміною щодо конституційного оформлення системи виконавчої вертикалі слід визнати лише зміну назви «обласної державної адміністрації» на «обласний виконавчий комітет»). Незаперечним позитивним історичним моментом у визначенні виконавчої влади стало викладення основних положень щодо цього в одному розділі. Причому в обох зазначених проектах розділ мав назву «Кабінет Міністрів України та інші органи виконавчої влади». Тобто в ньому було представлено всю систему виконавчої влади (уряд – центральні органи виконавчої влади – місцеві державні адміністрації). Цим знімалося питання щодо належності тих чи інших органів державної влади до цієї системи. Так само в зазначених проектах було зроблено суттєвий крок щодо розв'язання проблеми співвідношення компетенції місцевих органів державної влади та місцевого самоврядування, що дало змогу зняти неузгодженості в законодавстві.

Важливим моментом у становленні органів державної влади є визначення повноважень Кабінету Міністрів.

В проєкті Конституції 1992 року це питання виявилось найменш врегульованим, оскільки главою виконавчої влади було визначено Президента, а тому функції та повноваження уряду було виражені в такій формі «Уряд України підпорядковується Президенту, перед ним відповідальний і в своїй діяльності керується його програмою і рішеннями» (стаття 190). Відповідно до цієї форми організації загальної системи виконавчої влади було визначено й повноваження Прем'єр-міністра (стаття 191: «Прем'єр-міністр здійснює безпосереднє керівництво Кабінетом Міністрів та його апаратом, контролює і координує діяльність міністерств та інших органів виконавчої влади») та міністрів і керівників інших центральних органів виконавчої влади (стаття 193: «Міністри і керівники інших центральних органів виконавчої влади здійснюють керівництво дорученими сферами управління і несуть відповідальність перед Президентом за стан справ у цих сферах»).

Таким чином, більш-менш докладний перелік функцій та повноважень Кабінету Міністрів знаходимо лише в проєктах Конституції 27 травня 1993 року, 26 жовтня 1996 року, 15 листопада 1995 року та 24 лютого 1996 року.

Нагадаємо, що питання розвитку виконавчої влади в Україні регулював і Конституційний договір 1995 року. За статтею 19 Конституційного договору між Верховною Радою, і Президентом України, який діяв упродовж 1995-1996 років, Президент України був главою держави і главою державної виконавчої влади України. Вказана стаття передбачала й порядок здійснення ним виконавчих повноважень: «Президент України як глава державної виконавчої влади здійснює цю владу через очолювані ним Уряд – Кабінет Міністрів України та систему центральних і місцевих органів державної виконавчої влади». Президент одноосібно, без участі парламенту, мав призначати прем'єр-міністра і формувати склад Кабінету міністрів, що, зауважимо, не можна вважати демократичним. Важливою з позиції відстеження нашого питання є й стаття 24 Конституційного договору, яка регламентувала, що Президент очолює систему органів державної влади України (п. 4). Відтак було цілком умотивованим, що саме він «створює, реорганізує і ліквідує міністерства, відомства, інші центральні та місцеві органи державної виконавчої влади в межах коштів Державного бюджету України, призначає (затверджує) і звільняє з посад керівників цих органів» (п. 5); «скасовує акти центральних і місцевих органів державної виконавчої влади України, а також акти органів виконавчої влади Автономної Республіки Крим у разі їх невідповідності Конституції та законам України, а також указам і розпорядженням Президента України» (п. 6); «здійснює в межах, встановлених законом, управління майном, що перебуває у загальнодержавній власності» (п. 7); «подає на розгляд Верховної Ради України проєкт Державного бюджету України та звіт про його виконання» (п. 9).

У статті 29 Конституційного договору визначалося, що Кабінет міністрів є урядом України (чого, до слова, немає в тексті Конституції), та чітко вказувалося його місце в системі влади: «Уряд України – Кабінет Міністрів України є центральним колегіальним органом державної виконавчої влади, підпорядкованим Президентові України і відповідальним перед ним. Уряд України у своїй діяльності керується Конституцією, законами України, постановами Верховної Ради України, указами і

розпорядженнями Президента України, Програмою діяльності Уряду, схваленою Верховною Радою України».

Прем'єр-міністр відповідно до статті 30 Конституційного договору «організує і координує роботу Уряду – Кабінету Міністрів України, діючи в межах, визначених Президентом України».

«Міністри, керівники інших центральних органів державної виконавчої влади, керівники органів державної виконавчої влади Автономної Республіки Крим та областей, міст Києва та Севастополя здійснюють керівництво дорученими їм сферами і несуть відповідальність перед Президентом України за стан справ у цих сферах», – йшлося в статті 35 Конституційного договору[8,с.6].

Нова Конституція України від 28 червня 1996 року внесла суттєві корективи стосовно виконавчої гілки влади в порівнянні з Конституційним договором.

В Україні вищим органом в системі виконавчої влади є Кабінет Міністрів України (ч.1 ст.113 Конституції України). Визначення Кабінету Міністрів як вищого органу виконавчої влади відображає його роль і місце не лише в системі органів виконавчої влади, а й у системі поділу влади взагалі, характеризує його як орган, який здійснює виконання Конституції України та Законів Верховної Ради України. Як вищий орган виконавчої влади Кабінет Міністрів очолює єдину систему виконавчої влади в Україні, покликаний здійснювати функції і повноважень виконавчої влади на території України; спрямовувати та координувати роботу міністерств та інших органів виконавчої влади, самостійно вирішувати питання, які піднесені до його відома Конституцією України, законами Верховної Ради України організовувати виконання нормативних актів, міжнародних договорів, конвенцій та угод, здійснювати контроль за їх виконанням органами виконавчої влади і приймати відповідні заходи щодо усунення їх порушень.

Державне управління, яке здійснює Кабінет Міністрів України є функціональним. Від державного управління слід відмежувати функцію політичного керівництва, яка здійснюється вищою ланкою в системі органів виконавчої влади – Кабінетом Міністрів щодо інших виконавчих структур. Під політичним керівництвом розуміють діяльність державних органів і посадових осіб, які посідають верховне, ієрархічно найвище положення у структурі державі й концентрують найвищі повноваження щодо прийняття державних рішень, розподілу фінансових і матеріальних суспільних ресурсів, а також використання силових та інформаційних структур держави [9,с.157].

Кабінет Міністрів України є органом загальної компетенції, тому і функції його є численними і різноманітними. Серед них можна відокремити політичну, економічну, бюджетну, гуманітарну, екологічну, забезпечення прав та свобод людини і громадянина, адміністративно-організаційну, забезпечення державного суверенітету, національної безпеки[10]. Всі функції Кабінету Міністрів визначені у Конституції України стаття 116.

За формами діяльності Уряду можна виділити нормотворчу, правозастосовну, контрольну та інтерпретаційну функції Кабінету Міністрів України. Пріоритетною функцією Уряду як вищого виконавчого органу є правозастосовна, яка полягає у втіленні в життя рішень і актів парламенту України, у реалізації внутрішньої та зовнішньої політики держави.

Сьогодні залишається проблема нормативного визначення статусу Кабінету Міністрів України і організаційних форм здійснення його функ-

цій в системі поділу влади. Політична реформа від 8 грудня 2004 року, як показує складна політична ситуація сьогодення, не змогла розв'язати всі проблеми діяльності виконавчих органів влади. Реформа розв'язала проблему надмірної залежності Кабінету Міністрів від Глави держави, але на думку Р.Мартинюка, яку підтримує і автор, виникає інша проблема: безпосередньої залежності Уряду від розстановки партійних сил у Парламенті України та ситуації, що складатиметься у взаємовідносинах між цими силами.

Список використаних джерел

1. Шаповал В.М. Конституція і виконавча влада. – К.: Юрінком Інтер, 2004 – 78с.
2. Шатіло В. Інститут Президентства в системі державної влади України. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2004.
3. Медведчук В. Державна влада в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. // Право України. – 1998. – №4 – С.5-9
4. Коваленко А. Розвиток виконавчої влади в Україні на сучасному етапі: теорія і практика. Монографія. – К.: Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України., 2002 – 508с.
5. Авер'янов В. Система органів виконавчої влади України: огляд конституційно-правових засад. // Часопис Київського університету права – 2003. – №2 – С.3-7
6. Тодика Ю., Яворський В. Президент України: конституційно-правовий статус. Монографія. – Х.: Факт., 1999.
7. Фрицький Ю.О. Державна влада в Україні. – Дніпропетровськ «Ліра ЛТД», 2006. – 359с.
8. Демократичні механізми формування відповідальної виконавчої влади в Україні. // Інформаційно-аналітичне видання УНЦПД. – 2003. – №7 – 39с.
9. Мартинюк Р.С. Реалізація принципу поділу влади в сучасній Україні. Політико-правовий аналіз. – Острог., 2007. – 285с.
10. Конституція України. – Харків «Парус», 2007.

Полякова Л.И. Исторические аспекты становления и развития органов исполнительной власти в независимой Украине

Сложная ситуация которая сложилась в отношениях между Президентом, Верховным Советом и органами исполнительной власти на современном историческом этапе требует исторического анализа становления органов исполнительной власти в независимой Украине и их взаимодействие с другими ветвями власти, а также определение функций между Президентом Украины, Премьер-министром и Кабинетом Министров Украины.

Ключевые слова: президент, Конституция, исполнительная власть, Премьер-министр и Кабинет Министров Украины.

Polyakova, L.I. Historical aspects of formation and development of executive authorities in independent Ukraine

Consideration the complicated situation that developed in relations among the President, the Supreme Council (Verkhovna Rada) and executive authorities on the current stage of development of this country, there is a need in historical analyze of formation of the executive authorities in independent Ukraine, and their interaction with other government agencies, as well as elucidation of task sharing among the President of Ukraine, the Prime-Minister and the Cabinet of Ministers of Ukraine.

Key words: the President, the Constitution, an executive power, the Prime Minister, the Cabinet of Ministers.

Політичні аспекти нової енергетичної доктрини Російської Федерації

Йдеться про зміни в енергетичній політиці Російської Федерації, які впливають не лише на енергетичний ринок світу, а й на міжнародну політику, особливо на пострадянському просторі. Аналізується нова ситуація в сфері світової енергетики, зокрема, відносно необхідності появи нових глобальних енергетичних «правил гри» на тлі зростаючого дефіциту енергоресурсів.

***Ключові слова:** Російська Федерація, енергетична доктрина, «газова ОПЕК», енергетична безпека.*

На тлі масштабного розгортання світової фінансово-економічної кризи, що супроводжується підвищенням конкуренції за енергетичні ресурси, Російська Федерація фактично розпочала втілювати власну нову енергетичну доктрину, реалізація якої повинна призвести до зміцнення позицій Росії в колі найбільших світових енергетичних гравців. Російська енергетика стала головним політичним аргументом Кремля в процесі повернення на карту глобальної великої політики.

Низка подій 2008 року в Росії, таких як ліквідація РАО ЄЕС, організаційне оформлення «газової ОПЕК», відхід зі сфери енергетики А.Чубайса і прихід в ІНТЕР РАО ЄЕС І.Сечіна дозволяють окреслити загальні нариси нової російської «енергетичної доктрини». За таких обставин, світова криза виступила лише в ролі каталізатора процесу її ухвалення. На сьогодні в сфері російської енергетичної політики існують десятки різнопланових різновекторних процесів. Більшість з них характеризуються не лише зіткненням різних кланових інтересів, а й (більшою мірою) зіткненням конкуруючих енергетичних доктрин. Дозволимо собі припущення, що доктрина Чубайса-Христенка, що домінувала в Росії з кінця XX століття, поступово витісняється енергетичною доктриною Путіна-Сечіна.

Мета даної статті – проаналізувати зміни в енергетичній політиці Російської Федерації, особливу увагу звернувши на поєднання енергетичного і політичного факторів. У ній буде простежено не лише контури нової російської енергетичної доктрини, а й проаналізовано зовнішньополітичні напрями, через які ця доктрина активно використовуватиметься на глобальному рівні.

Передумови формування нової енергетичної доктрини Росії

Головним стимулом, що зумовлює появу нової енергетичної доктрини Росії, є нова ситуація в світі, що виникла внаслідок розвитку фінансово-

економічної кризи. Нині відбувається велике переформатування не лише всієї світової (в т.ч. російської) економіки, а й політичного, енергетичного, культурно-цивілізаційного простору. Росія несподівано зіткнулася з сукупністю нових викликів, ігнорування яких створює реальну загрозу її існуванню. На цьому тлі енергетика – це сфера, де російська відповідь може виявитись найбільш ефективною[16]. Відтак, відбувається перехід від старої енергетичної доктрини Чубайса-Христенка до нової доктрини Путіна-Сечіна.

За ствердженням російських експертів, енергетична доктрина Чубайса-Христенка має наступну сукупність характеристик. Передусім, в просторовому вимірі вона зорієнтована на еволюційну експансію на пострадянському просторі в рамках концепції «ліберальної імперії»[1,89]. До її пріоритетів належала лібералізація російського ринку енергетики. Для неї характерне кланово-корпоративне мислення та рефлексивно-ситуаційні дії в рамках концепції «енергетичної наддержави» під час вирішення різнопланових проблем.

Відповідно до цієї доктрини Росія вбачається «енергетичним донором» Європи, а система зовнішніх зв'язків включає в себе епізодичні контакти з ОПЕК та іншими ключовими гравцями на світовому ринку енергетики. Характерна особливість – енергетика не входить до сфери життєзабезпечення неконкурентоспроможних прошарків населення. Енергетична доктрина Чубайса-Христенка не має проєкції на (зовнішню) політичну сферу, крім системи контролю над ключовими посадами в уряді. «Ручне управління» економікою в умовах домінування експортної складової – це основа «енергетичної доктрини» Чубайса-Христенка. Фінальною датою реалізації доктрини є 2011 рік – час переходу Росії на світові ціни на енергоресурси на внутрішньому ринку[6].

Водночас, доктрина Путіна-Сечіна передбачає таку сукупність характеристик. В просторовому вимірі вона зорієнтована на глобальні перспективи у форматі світового ринку енергетики. До її пріоритетів можна віднести участь у світовій політиці з позицій реалій світового енергетичного ринку. Для неї характерне проєктне мислення та орієнтація на довгострокове стратегічне партнерство під час вирішення різнопланових проблем. У проєкції майбутнього Росія вбачається як глобальний гравець на світовому енергетичному та політичному ринку. Система зовнішніх зв'язків передбачає довгострокові, технологічні контакти з ОПЕК та іншими ключовими гравцями на світовому ринку енергетики. Сама ж доктрина має чітко окреслені зовнішньополітичну і внутрішньополітичну складові. В часовому вимірі доктрина Путіна-Сечіна включає в себе спектр проєктів, що реалізуються в рамках розвитку Росії до 2020 року, і стратегію розвитку енергетики країни до 2100 року включно[7].

Наявна світова криза породжує нові виклики для російської енергетики. Падіння цін на енергоресурси звужує російському керівництву поле для маневрів. Загострення конфліктів з транзитерами, насамперед, з Україною, актуалізує зовнішньополітичний вектор, передусім, направлений на Європу. Разом з тим надзвичайна політизація енергетики, перетворення її на новий «імперський аргумент» закриває перед Росією інші можливості для повернення до клубу глобальних впливових гравців, і зводить її виключно до ролі «енергетичного експортера» і не більше[17].

Аналізуючи наслідки реалізації для Росії енергетичної доктрини Чубайса-Христенка варто зазначити наступне. Відповідно до характеристики цієї доктрини перехід Росії на світові ціни на енергоресурси на внутрішньому ринку, в умовах відсутності економічних механізмів захисту більшості громадян країни, – це гарантована дестабілізація суспільно-політичної ситуації та системний підрив довіри до влади, що в умовах нинішнього стану РФ загрожує розвалом країни[6].

Доктрина Путіна-Сечіна також працює на олігархічно-бюрократичні кола російського істеблішменту з тією лише різницею, що її (зовнішньо) політичні складові створюють у населення країни ілюзію відтворення могутності, притаманної Радянському Союзу, та гучних перемог на зовнішньополітичному фронті. Фактично, вона сприяє консолідації населення навколо владної верхівки, прикриваючись державними інтересами. Це, у свою чергу, дозволяє В.Путіну, І.Сечіну та іншим урядовцям і надалі експлуатувати енергетичні ресурси Росії, передусім, у власних цілях.

Основні риси нової енергетичної доктрини Росії

Одним з факторів, що дозволяє відзначати появу нової енергетичної доктрини Росії, став виступ президента РФ Д.Медведєва на о. Сахалін 18 лютого 2009 року на відкритті заводу з виробництва скрапленого природного газу (СПГ). У цьому виступі можна виокремити низку аспектів, що складають основу згаданої доктрини. До них можна віднести наступні.

Регіональна та глобальна енергетична безпека. Російський президент відзначив, що перед Росією відкрились нові можливості зі зміцнення регіональної і глобальної енергетичної безпеки.

Місце РФ в глобальних енергетичних процесах. В даному контексті акцентовано увагу на недопущенні ситуації, за якої ключові питання енергетичного співробітництва і діалогу у світі вирішатимуться без участі Росії. За такої постановки питання стає зрозумілою гостра реакція Кремля на домовленості між Україною та ЄС про модернізацію української ГТС, досягнуті в Брюсселі у березні 2009 року.

Нова міжнародно-правова база. Д.Медведєв наголосив на необхідності створення нової правової бази в сфері фінансово-економічних відносин та енергетичної безпеки. Така робота російським лідером вбачається спільно зі структурами ООН, громадськими організаціями та всіма компаніями, що займаються постачаннями енергоресурсів[2].

Формати міжнародного співробітництва в сфері енергетики. Російський президент вважає, що наразі існує необхідність нових технологічних форм міжнародного співробітництва. Передбачається активізація діалогу з країнами СНД і ЄврАзЕС, з Європейським Союзом, США та іншими провідними державами світу. Окремим елементом є більш тісна координація діяльності з країнами ОПЕК та з іншими державами-експортерами газу.

Система ціноутворення на світовому енергетичному ринку. В даному контексті відзначається необхідність власної позиції щодо ціноутворення на основні продукти енергетики в світі в у мовях кризи міжнародної фінансової системи.

Інформаційно-аналітичне забезпечення енергетичної безпеки Росії. Нині російський президент виокремлює у якості однієї з основних проблем в енергетичній сфері – слабкість аналітичної та інформаційної

бази. З огляду на це заявлено про наміри розвивати власні незалежні центри прогнозування стану світових нафтогазових ринків, створити єдину інформаційно-аналітичну систему. В цьому контексті в червні 2009 року віце-прем'єр РФ І.Сечін заявив про початок розробки питання створення Російської енергетичної агенції для роботи як інформаційно-аналітичного центру із залучення технологій з енергозбереження і енергоефективності на базі Росінформресурсу при Міненерго[9].

Енергозбереження і енергоефективність. Дана проблема є вкрай актуальна для Росії з огляду на низький рівень енергозбереження і енергоефективності попри зусилля, що докладаються.

Точки зростання російської енергетики. В даному контексті особлива увага приділяється початку виробництва скрапленого природного газу, вихід на світовий ринок цього продукту і закріплення за собою окремого його сегменту. Крім того, російська влада планує виявити всі потенційні «точки зростання» в енергетичній сфері для їх подальшого використання[7].

На тлі зазначених характеристик нової енергетичної доктрини РФ важливим для аналізу є наведення показників нинішнього рівня видобутку газу і нафти в Росії. З офіційних російських джерел відомо наступне. Видобуток газу «Газпромом» у 2008 році зріс на 0,2% – з 548,6 мільярди в 2007 році до 549,7 мільярди кубометрів. Відзначимо, що це на 11,3 млрд. куб. м. менше запланованого і менше, ніж було видобуто в 2006 році (556 млрд. куб. м.). В червні 2008 року глава «Газпрому» О.Міллер вважав, що обсяг видобутку «Газпрому» в 2008 році може скласти 53 млрд. куб. м., а в перспективі видобуток газу «в 2010 році повинен скласти не менше 570 млрд. куб. м., в 2015 році – 610-125 млрд., а в 2020 році – 650-670 млрд. куб. м.[15,347]. Проте, фінансово-економічна криза внесла свої серйозні корективи в плани російського енергетичного керівництва, зокрема, в зменшенні показників видобутку. Наразі більшість експертів не готові прогнозувати підсумки видобутку нафти і газу в Росії у 2009 році.

Конкурентна стратегія втілення нової енергетичної доктрини Росії складатиметься з таких ключових напрямів як: контроль над енергетичними ресурсами, доступ до ринків, контроль над транспортними шляхами та конкурентне домінування. Для досягнення цих цілей використовуються як традиційні (експорт корупції, непрозорих методів ведення бізнесу, тінювих фінансових трансфертів тощо), так і нові – біфуркаційні – методи ведення конкурентної боротьби, в основі яких лежить філософія нестабільності і хаосу[8].

На думку багатьох експертів, нині російська влада починає усвідомлювати нову жорстку реальність, що пов'язана зі стрімким зростанням рівня світової конкуренції між країнами. Наразі російська енергетична доктрина у виступі президента Медведева визначена лише в загальних рисах, російський президент більше веде мову про комплексний план розвитку енергетики Росії. В такому контексті зазначена доктрина – це не технічне завдання до виконання. У зв'язку з цим, невдовзі слід очікувати нових кроків Кремля з розвитку власної енергетичної політики.

Росія і Глобальна енергетична хартія

Нариси вищезгаданої нової російської енергетичної доктрини найбільш яскраво проявились у двох найважливіших з енергетичної точки

зору подіях 2008 року. Перша з них – суттєве зближення ОПЕК і Росії, що дозволило вийти на рівень стратегічного партнерства з можливим у перспективі членством РФ в ОПЕК. Друга – сьома міністерська зустріч Форуму країн-експортерів газу (ФКЕГ), в якій взяли участь представники 16 держав. На зустрічі було розглянуто і прийнято проект Статуту ФКЕГ, а також вироблені доручення і необхідні документи для створення міжнародної міжурядової організації «Форум країн-експортерів газу». До цього слід додати домовленість, досягнуту між Росією, Іраном та Катаром у жовтні 2008 року про створення «газової ОПЕК»[6]. Зазначені події стали базовими чинниками для розбудови нової енергетичної стратегії Росії.

Однією з обов'язкових умов закріплення на світовому рівні ринку енергоресурсів Росії як провідного гравця з подальшою конвертацією цього впливу у питання зовнішньополітичного рівня, є створення і запуск в роботу Глобальної енергетичної Хартії. Фактично, відсутніх нині єдиних спільних та універсальних правил гри в енергетичній сфері. Поява та ухвалення такого документу на міжнародному рівні дозволить Росії відносно «малою ціною» закріпити за собою провідний енергетичний статус зі збереженням його протягом значного часу в перспективі. Вірогідно, провідною платформою для напрацювання положень Глобальної енергетичної Хартії стануть країни ОПЕК, учасники ФКЕГ та держав, що входять до «газового» ОПЕК[15,526].

Варто відзначити, що вищезазначеними учасниками список гравців, що визначатимуть глобальні енергетичні правила, звісно, не обмежується. Глобальна енергетична Хартія не може бути створена без участі більшості країн, що є членами ООН. Саме тому, для Росії вкрай важливими також є країни АСЕАН, а також Китай, Південна Корея, Індія, Австралія і Нова Зеландія. Тим паче, що Китай та Індія демонструють все більш агресивну поведінку на міжнародній арені у боротьбі за джерела енергоресурсів. Нереальним вбачається і прийняття Глобальної енергетичної Хартії без згоди та участі США і Європейського Союзу.

Сам механізм прийняття Хартії може складатися з трьох етапів. Перший – вироблення узгодженого документу більшістю країн нетто-експортерів енергоресурсів. Другий – проведення міжнародної конференції під егідою ООН з питання прийняття Глобальної енергетичної Хартії. Прийняття рішення про порядок зняття протиріч між ключовими положеннями між Глобальною та європейською енергетичними хартіями. Третій – прийняття Глобальної енергетичної Хартії на Генеральній Асамблеї ООН з подальшою ратифікацією Хартії на рівні суверенних держав[8,112].

Глобальна енергетична Хартія може стати розумним компромісом найбільш розвинених держав світу на тлі зростаючого дефіциту енергетичних ресурсів і неодмінного зростання конфліктів між провідними гравцями у боротьбі за власну енергетичну безпеку. Вона може стати результатом синтезу і домовленостей між концептуальним баченням країн нетто-експортерів енергоресурсів і концептуальним баченням країн нетто-імпортерів енергоресурсів. Вбачається, що положення Хартії будуть обов'язковими для всіх країн, що її ратифікують.

Безпека Європи і нова російська енергетична політика

Аналізуючи безпеку Європи в контексті енергетики відзначимо, що основоположним документом в цій сфері є Європейська енергетична хартія. Нагадаємо, що ідея Європейського енергетичного співтовариства була висунута колишнім прем'єр-міністром Голландії Р.Любберсом на засіданні ЄС в червні 1991 року. В грудні цього ж року Хартія була підписана в Гаазі більшістю західноєвропейських держав, ЄС (як окремою стороною), Австралією, Канадою, Туреччиною, США і Японією. Для перетворення намірів і декларацій Хартії в юридичні зобов'язання було прийнято Договір Енергетичної Хартії (ДЕХ). З 1994 року до нього приєдналися 53 сторони (51 держава, а також Європейське співтовариство і Євратом як окремі сторони) 20 країн і 10 міжнародних організацій мають статус спостерігача. США і Канада підписали Хартію, але не підписали ДЕХ. Австралія, Білорусь, Ісландія, Норвегія і Росія підписали ДЕХ, але не ратифікували його[13].

Розглядаючи проблематику енергетичних відносин Росії і Європи слід зазначити, що президент Д.Медведев і прем'єр-міністр РФ В.Путін неодноразово вимагали внести зміни до Хартії, які дали б Росії як країні-постачальнику енергоресурсів такі ж права, як і європейським країнам-споживачам у всіх аспектах.

У квітні 2009 року Д.Медведев висунув пакет пропозицій до «Великої Вісімки» і «Двадцятки», СНД та ЄС зі співробітництва в сфері енергетики, включаючи транзит енергоресурсів. В центрі його пропозицій було створення нового документу на місті договору про Енергетичну хартію, який би забезпечив в рівній мірі баланс інтересів і регламентував би обов'язки для всіх – і виробників енергоресурсів, і споживачів, і транзитерів.

У відповідь Європейський союз в квітні 2009 року схвалив «третій пакет» з лібералізації енергетичного ринку, що суттєво ускладнив для виробничих компаній (в першу чергу, РАТ «Газпром») боротьбу за право володіти розподільчими мережами. Тепер, відповідно до рішення ЄС, кожна країна має право відмовити тій чи іншій компанії у входженні на місцевий ринок, якщо вважатиме, що ця компанія загрожує енергетичній безпеці членів Євросоюзу. У травні 2009 року голова Єврокомісії Ж.М.Баррозу заявив, що ЄС не має наміру відмовлятися від Енергетичної хартії, але готовий до обговорення нових пропозицій Росії.

У відповідь на це російський МЗС повідомив уряд Португальської Республіки про те, що Російська Федерація відмовляється приєднатися до міжнародної Енергетичної хартії, а також до протоколу Хартії з питань енергоефективності «і відповідним екологічним аспектам, підписаним від імені РФ в Лісабоні 17 грудня 1994 року». Таке розпорядження було підписане 6 серпня 2009 року прем'єр-міністром Росії В.Путіним[13]. Це означає фактично перехід відносин ЄС – Росія в сфері енергетики до нового, більш прагматичного і жорсткого формату, а також те, що віднині Москва прагнучиме робити ставку на двосторонні контакти з кожною окремою країною Європи, ігноруючи ЄС як структурне ціле. Саме тому, вже в серпні 2009 року спостерігається активізація енергетичних переговорів Росії з Туреччиною та Німеччиною.

Водночас, після російсько-української газової війни 2009 року у Європейському Союзі зростає усвідомлення, наскільки питання диверсифікації джерел постачання енергоресурсів є серйозним для безпеки

існування європейських держав. Жорстка позиція Росії по відношенню до України при формуванні ціни на газ з реальним припиненням газових поставок, в багатьох спостерігачів в Європі і Сполучених Штатах викликало і продовжує викликати питання відносно російської економічної політики і зростаючої залежності ЄС і США від імпорту енергоносіїв. Для багатьох нових членів ЄС, а також країн-сусідів Росії – це вже стара проблема[17].

Фактично до кінця 2008 року спроби східноєвропейських країн порушити це питання в західних столицях відкидались. Лише після того, у січні-лютому 2009 року Польща, Болгарія, Угорщина, Чехія та навіть Німеччина опинились без обіцяних і підкріплених відповідними договорами обсягів російського газу ситуація почала змінюватись в сторону зменшення залежності від Росії. Саме тому, зросла політична вага будівництва газопроводу «Nabucco» та з'явилась Брюссельська енергетична декларація між Україною та ЄС[4].

Оцінюючи використання Кремлем газу як «геостратегічної» зброї зазначимо, що в цьому випадку на карту поставлено значно більше, ніж просто постачання енергоносіїв до Європи. Зростаючий контроль Москви над енергопостачаючою інфраструктурою та ринками центральної Європи має довгострокові наслідки для безпеки, при чому не лише енергетичної, для всього Старого Світу.

Колишній економічний радник Кремля, Андрій Ілларіонов, вважає, що тенденція Росії використовувати енергію як зброю у своїх відносинах з іншими країнами повинна привернути увагу західних урядів, насамперед, ЄС. На його думку, така політика розпочалась ще в 1990 році, коли Москва зупинила постачання енергоносіїв в країни Балтії, намагаючись придушити в них рух за незалежність. У 1993 та 1994 роках Росія скоротила постачання газу в Україну, аби не лише змусити Київ сплатити за попередні поставки газу, але й для того, щоб послабити позицію України з Чорноморського флоту та всієї енергетичної інфраструктури. Навіть Білорусь, а непрямым чином і Польща з Литвою постраждали від переривання поставок в 2004 році, викликаних політично мотивованими спробами оволодіти білоруською газотранспортною системою[10].

Що стосується російсько-української енергетичної взаємодії та діалогу варто відзначити наступне. Співробітництво між Росією та Україною в енергетичній сфері складалось протягом тривалого періоду часу. Цьому сприяли інтенсивні торговельні відносини між двома країнами, що не переривались протягом століть. Нині російсько-українські енергетичні відносини носять вимушений характер і зумовлені тим, що поки ані Україна, ані Росія не можуть обійтись без послуг одна одної. Можна констатувати, що суттєво зросло використання політичного фактору в енергетичному питанні, і ця тенденція стала причиною падіння рівня і якості двостороннього співробітництва [3].

В таких умовах Україна, як і країни Європейського Союзу, не може вичікувати за тих політичних і енергетичних викликів, що породжені діями Росії та світовою кон'юктурою. Адекватною відповіддю на зростаючий дефіцит енергоресурсів, є не лише інтенсивне впровадження енергозберігаючих технологій, а й перехід на власні енергоресурси чи їх заміники.

В даному контексті заслуговує на увагу заява прем'єр-міністра України Ю.Тимошенка на щорічних зборах Світового конгресу українців 20 серпня 2009 року. За її словами, протягом 3-5 років Україна ліквідує енергетич-

ну залежність від Росії. Зокрема, вже зараз відбувається скорочення споживання природного газу, заміщуючи його іншими видами палива. Тимошенко наголосила, що в 2008 році Україна закуповувала 52 млрд. куб. м. газу, в 2009-му – 33 млрд. куб. м., а в 2010-му планує закупити лише 25 млрд. куб. м. російського газу. За словами прем'єра, Україна почала розробку власних уранових запасів, а основою енергетичної незалежності стане енергозбереження і видобуток власного газу [11].

Необхідність реформування енергетичного сектору України і побудови енергетичних відносин з Російською Федерацією на економічній, а не політичній основі зумовлена також багатьма зовнішніми чинниками. Не лише Росія і Європейський Союз не задоволені українською енергетичною політикою, а й Сполучені Штати Америки все виразніше проявляють своє розчарування і стурбованість цим питанням.

Зокрема, під час візиту в Україну в липні 2009 року віце-президент США Джозеф Бай ден піддав політику уряду в енергетичному секторі жорсткій критиці. За його словами, держава виділяє значні субсидії на імпортований природний газ, який продається всередині країни. Диспропорція між ринковими цінами і цінами на дешевий газ, який держава продає споживачам, спричинила утворення чорного ринку, на якому процвітає корупція. Великі субсидії призвели до того, що Київ покладається на імпорт російського газу за цінами, нижчими за ринкові, а це дозволяє Москві безпосередньо впливати на економіку України. І хоча Дж.Байден і не вжив слова «Росія», він наголосив, що реформа енергетичного сектору є вкрай важливою для незалежності і національної безпеки України. І заявив, що лише коли країна лібералізує свій газовий ринок, вона позбудеться залежності від іноземних держав і їхніх постачальників [14].

Ще декілька слів про боротьбу Європи та Росії за енергоресурси Центральної Азії. На сьогодні головні канали транспортування енергоносіїв із Центральної Азії та Східного Каспію до Європи проходять через Росію й Україну. Росія, використовуючи сприятливі історичні умови, фактично встановила монополію на реекспорт центральноазійських енергоресурсів. ЄС, на противагу Росії, пропонує центральноазійським країнам розвивати інші шляхи. Він прагне замкнути проекти «Транскаспійський», «Баку-Тбілісі-Ерзурум» і «Nabucco» в єдиний коридор поставки газу з цього регіону до Транс'європейської енергетичної мережі. Однак газопроводи «Транскаспійський» і «Nabucco» все ще залишаються проектами, а російські трубопроводи є реаліями сьогодення, що дозволяють центральноазійським виробникам уже зараз заробляти на своїх енергоресурсах [5].

Невеликі корективи в цю ситуацію вніс останній конфлікт між Росією та Туркменістаном, коли вибух газопроводу навесні 2009 року на російсько-туркменському кордоні призвів до конфлікту між двома країнами, який з часом лише посилювався. Нині керівництво Туркменістану прагне відійти від політики замикання енергетичного (передусім, газового) експорту виключно через Росію. У зв'язку з цим, суттєво зростають шанси на використання туркменського газу в проекті «Nabucco».

Слід також згадати точку зору Європейського Союзу, який вважає, що Туреччина має стати новим посередником у транзиті центральноазійських енергоносіїв, і розглядає цей шлях як додатковий до російського транзиту, зважаючи на великі розвідані запаси туркменського газу. Проте

останні масштабні російсько-турецькі домовленості, укладені під час серпневого візиту 2009 року прем'єр-міністра РФ В.Путіна в Туреччину ставлять під питання згадані плани ЄС.

Додамо, що на думку російського експерта М.Хазіна, нині роль енергетичного співробітництва у світі в цілому поступово падає. Це зумовлено тим, що світова економічна криза ще не досягла свого «дна», а головна її риса – падіння сукупного попиту, яке в світі досягне позначки 25%, а в Сполучених Штатах і більше. В такій ситуації попит падатиме на будь-яку продукцію, в тому числі і на енергоносії. При цьому не виключено, що це падіння буде навіть більш сильним. Це означає, що енергетичні важелі російської дипломатії втрачатимуть свою ефективність і будуть доповнені іншими підсилюючими чинниками[12].

Список використаних джерел

1. Астахов А.С., Бушуев В.В., Голубев В.С. Устойчивое развитие и национальное богатство России. – М.: ИАЦ Энергия, 2009. – С.89.
2. Выступление на открытии завода по производству сжиженного природного газа. – Официальный сайт Президента России. – 18.02.2009. – <http://www.kremlin.ru/text/appears/2009/02/213032.shtml>.
3. Жизнин С. Энергетическая дипломатия России. – М., 2005. – С.230.
4. Зеркалов Д.В. Мировая энергетика: хрестоматия – К.: Науковий світ, 2009. – 174с.
5. Мартинюк В. Зовнішня енергетична політика ЄС: висновки для України. – Українська правда. – 19.02.2008. – <http://www.epravda.com.ua/publications/47babe9cc1f0d>.
6. Маслов О. Конкурентная стратегия президента Медведева: комплексный план развития энергетики России и новая российская энергетическая доктрина – / Независимое аналитическое обозрение от 20.02.2009. – <http://www.polit.nnov.ru/2009/02/20/rosenergdoctr5>.
7. Маслов О. Мировой кризис и новая энергетическая доктрина России – / Независимое аналитическое обозрение от 03.01.2009. – <http://www.polit.nnov.ru/2009/01/03/rosenergdoctr>.
8. Мировой нефтегазовый рынок: инновационные тенденции. – Под ред. д.т.н. В.В.Бушуева, д.э.н. Е.А.Телегиной и д.э.н. Ю.К.Шафраника. – М.: ИАЦ Энергия, 2008. – 358с.
9. Российское энергетическое агентство может появиться уже в 2009 году. – РосбалтБизнес. – 10.06.2009. – <http://www.rosbalt.ru/2009/06/10/646856.html>.
10. Смит К. Безопасность Европы и российская энергетическая позиция. – Центр европейских политических исследований. – http://dialogs.org.ua/crossroad_full.php?m_id=6982.
11. Тимошенко стане через три роки незалежною від Путіна. – Українська правда. – 20.08.09. – <http://www.pravda.com.ua/news/2009/8/20/100122.htm>.
12. Хазин М. Время «трубной» дипломатии прошло. – 07.08.2009. – <http://fintimes.km.ru/56641>.
13. Хрусталева М. Россия сбросила с себя газовую удавку Европы. – 06.08.2009. – http://news.km.ru/rossiya_sbrosila_s_sebya_gazovuyu.
14. Шпигель П. Байден вважає помилковою енергетичну політику України. – Главред. – 23.07.2009. – <http://inozmi.glavred.info/articles/1684.html>.
15. Энергетика России (1920–2020 гг.). Том 2. Энергетическая политика на рубеже веков. – М.: ИД Энергия, 2008. – 1032с.

16. Aslund A., «Unlike Putin, Medvedev Took Charge Quickly,» Moscow Times, May 21, 2008, <http://www.moscowtimes.ru/article/1028/42/367599.htm>.

17. Woehrel S. Russian Energy Policy toward Neighboring Countries. – Congressional research service. – 20.05.2009. – <http://www.fas.org/sgp/crs/row/RL34261.pdf>.

Магда Е.В. Политические аспекты новой энергетической доктрины Российской Федерации

Идет речь об изменениях в энергетической политике Российской Федерации, влияющих не только на мировой энергетический рынок, но и на международную политику, особенно на постсоветском пространстве. Проанализирована новая ситуация в сфере мировой энергетики, в частности, относительно необходимости появления новых глобальных энергетических «правил игры» на фоне растущего дефицита энергоресурсов.

Ключевые слова: Российская Федерация, энергетическая доктрина, «газовая ОПЕК», энергетическая безопасность.

Magda, E.V. The political aspects of the new energy doctrine of Russian Federation

The article deals with the changes in the energy policy of Russian Federation that affects not only the world's energy market, but also the international politics especially on the post soviet area. The new situation in the sphere of the world energy is being analyzed and the necessity of new global energy «rules of the game» on the background of deepening gas and oil deficit is being underlined.

Key words: Russian Federation, energy doctrine, «gaz OPEC», energy security.

Соціально-економічний розвиток Люксембургу в контексті ЄС-15

Розглянуті показники соціально-економічного поступу Люксембургу у контексті інших держав ЄС-15. Досліджені чинники позитивних зрушень – історичні традиції та сучасна стратегія розвитку держави.

***Ключові слова:** середньостатистичний показник ВВП на душу населення, консенсусна культура, міграція, фронтальєри.*

Євроінтеграційний вектор розвитку України актуалізує вивчення досвіду країн ЄС. З цієї точки зору однією з найуспішніших держав Євросоюзу є Люксембург. Ця невелика за розмірами і населенням країна виділяється серед інших держав Європи, в тому числі членів ЄС, надзвичайним соціально-економічним поступом, який вартий дослідження.

Водночас, Люксембург не знаходиться в центрі уваги вітчизняних науковців, зусилля яких сконцентровані переважно на інших, більш впливових європейських державних суб'єктах або загальних аспектах європейського розвитку. У західному науковому світі Люксембург теж не вважається пріоритетним об'єктом дослідження. Література з проблем даної країни представлена передусім довідковими виданнями. Тож актуальність проблеми та її недостатня вивченість створюють підстави для відповідної наукової розвідки. Виходячи із зазначеного, метою даної роботи є спроба дослідити специфіку соціально-економічного розвитку Люксембургу в контексті інших держав Євросоюзу, зосередившись переважно на періоді 1995-2004рр. Співставлення Люксембургу та інших країн ЄС, які характеризуються схожими соціально-економічними параметрами, дозволить краще виявити особливості розвитку даної держави. Що стосується обраних хронологічних меж, то вказаний період, який представляє проміжок часу між четвертим і п'ятим розширеннями ЄС, вбачається найбільш репрезентативним через такі обставини. По-перше, він відносно вільний від зовнішніх втручань (кризових явищ, структурно-організаційних змін, впливу новоприбулих членів). По-друге, він відповідає методичним вимогам вимірювання соціально-економічних зрушень – наявності не менш ніж десятирічного часового лагу, необхідного у зв'язку з інерційністю змін у господарсько-суспільній сфері. Втім, для виявлення чинників і загальних тенденцій розвитку не виключено також застосування даних інших часових періодів.

Люксембург, населення якого становить 462 тис. чоловік, а площа – 2586 кв. км, вважається однією з малих держав Європи. Він має доволі цікаве минуле, яке суттєво вплинуло на його сучасний розвиток. Коротко нагадаємо основні віхи історії країни. Попри відносно молодий вік держави (перші письмові згадки про неї датуються X ст.), вже по кілька віків вона

відігравала помітну роль у загальноєвропейському розвитку. Зокрема, у XIV–XV ст. три правителя Священної Римської імперії були з монаршого роду Люксембургу. Незважаючи на скромні демографічні та територіальні ресурси, країна спромоглась зберегти суверенітет, не будучи поглиненою могутніми сусідами. Вона вдало використала переваги стратегічного розташування на перехресті великих державних утворень завдяки сприятливому збігу обставин та неабияким дипломатичним зусиллям. Незалежність країни була остаточно визнана у 1867р. і закріплена відповідним конституційним актом. Нині Люксембург є парламентарною державою, яка очолюється монархом, що разом з урядом здійснює виконавчу владу. Люксембуржці, що мають кельтське коріння з домішкою французького та німецького етносу, розмовляють трьома мовами (французькою, німецькою та місцевою люксембурзькою). Формально існує мовна рівноправність, хоча у законодавчій сфері пріоритет традиційно закріплений за французькою мовою[1,с/398]. Люксембург був одним із засновників Європейського Союзу. Країна знаходиться у мейнстрімі політики ЄС, беручи участь у всіх заходах і новаціях – від впровадження євро до новітніх соціально-економічних та політичних ініціатив.

Нині Люксембург являє собою одну з найбільш розвинених країн Європи, про що свідчать відповідні соціально-економічні індикатори. У зв'язку з цим пропонується розглянути ключові показники Люксембургу, які характеризують його розвиток. Серед багатьох індикаторів оберемо ті, що є найбільш показовими і відрізняють параметри країни від інших партнерів по Євросоюзу. До них належать темпи зросту валового національного доходу, величина внутрішнього валового продукту (ВВП) на душу населення, індекс Джині, рівні інфляції і безробіття та показники міграції. Вказані дані порівнюються із середніми показниками країн Європейського Союзу, що забезпечує коректність порівняння. Більшість перелічених маркерів зручно представити у табличному вигляді, в той час як деякі будуть надані у тексті. З урахуванням специфіки країни, що вивчається, та деяких методичних особливостей розвідки, не буде зайвою коротка характеристика вказаних вимірювачів.

Зазвичай найбільш розповсюдженим індикатором соціально-економічного характеру вважається валовий внутрішній продукт (ВВП) країни через те, що більш точний показник – валовий національний продукт (ВНП) – виміряти складніше. Втім, у даному разі слід орієнтуватися саме на ВНП через низку таких мотивів. Насамперед, Люксембург відрізняється від багатьох інших держав, де різниця між валовими внутрішнім та національним продуктами майже непомітна. Дана країна, маючи відкриту економіку і доволі вузький внутрішній ринок, орієнтована на торгівлю більш за інші держави. Тому розходження між ВНП та ВВП в означений період тут становить 14%[5], що вважається суттєвим. Крім доцільності слід вказати на надійність даних Світового Банку, що використовуються у дослідженні. Це викликано не тільки брендом організації, що надає інформацію високої якості, але й тим, що Люксембург належить до групи країн з прозорою і добро опрацьованою статистичною системою[4]. З метою точності варто також вказати на зміни підходів до вимірювачів соціально-економічного розвитку. Більшість статистичних установ орієнтуються нині на показник, що має назву валовий національний дохід, або ВНД (Gross National Income – GNI). Він використовується замість ВНП і функціонально від нього не відрізняється. З огляду на сказане цей показник оптимально підходить для вимірювання економічного зросту

Люксембургу. Втім, через значну різницю у величинах (ВНД Люксембургу на порядок і вище відхиляється від більших за розміром європейських країн) коректніше порівнювати не абсолютні показники, а темпи їх зросту. Короткої ремарки потребує також індекс Джині, що показує ступінь нерівного розподілу доходів у країні. Даний індикатор у країнах сталого розвитку, до яких належать країни ЄС, вимірюється рідко. Тому у даному разі він не відбиває динаміку змін і застосовується як допоміжний з метою завершеності картини загальних зрушень.

Отже, перший індикатор економічного розвитку Люксембургу показує, що за період з 1995 до 2004 рр. зріст валового національного доходу тут становив 14,7%, в той час як відповідна середня величина у країнах Євросоюзу була 15,5% [5]. Наступні дані представлені у вигляді нижченаведеної таблиці.

Таблиця 1.
Соціально-економічний розвиток Люксембургу за 1995-2004рр.

Показники	1995		2004	
	Люксембург	Середній	Люксембург	Середній
середньостатистичний ВВП на душу населення в міжнародних \$	41 тис.	21 тис.	66 тис.	32 тис.
Інфляція	2%	3,3%	2%	2,1%
Безробіття	3%	9,7%	5%	7,2%

Джерело : Світовий Банк, 2008. World Development Indicators[5].

Наведені дані показують таке співвідношення між розвитком Люксембургу та показниками середнього значення країн ЄС. Відсотковий зріст валового національного доходу країни за вказаний період (14,7%) є нижчим по відношенню до середнього значення інших держав Євросоюзу (15,5%). Втім, варто взяти до уваги, що серед 15 країн ЄС Люксембург за даним показником (разом з Нідерландами) посів восьме місце. До того ж, на середню величину у державах ЄС суттєво вплинув неабиякий стрибок «кельтського тигра» – Ірландії, – ВНД якої зріс майже на 26%, в той час як найнижчий показник (Німеччина мала лише 11%) відрізнявся від середнього набагато менше[5]. Отже, можна зазначити, що зростання валового доходу Люксембургу тяжіє до середнього значення, хоча становить дещо меншу величину.

Набагато краще виглядає картина стосовно середньостатистичний ВВП на душу населення країни. Слід сказати, що саме цей показник вважається найбільш поширеним і репрезентативним, оскільки відбиває не тільки зміни економічного характеру, але також реальну картину добробуту населення. Дані таблиці свідчать, що Люксембург був і лишається найбагатшою країною ЄС. Його ВВП на душу населення в означений період вдвічі перевищував середньостатистичну величину країн Євросоюзу. Водночас, доцільно звернути увагу і на значення індексу Джині, оскільки внаслідок великої поляризації доходів останні можуть розподілятися

вкрай нерівномірно. Люксембург має індекс 30,76, в той час як середнє значення відповідного індикатора у країнах Євросоюзу дорівнює 31,67[5]. Як видно, величина індексу Джині у державі нижче за середню у ЄС. Це означає, що у Люксембурзі винятково великі доходи населення розподіляються навіть більш рівномірно, ніж у інших країнах (а значить, згідно з уявленнями соціально орієнтованої Європи, і більш справедливо).

Цілком оптимістично виглядають показники Люксембургу щодо інфляції і безробіття. Рівень першої стабільно дорівнював 2% і був меншим, ніж в середньому в Союзі (3,3% у 1995 та 2,1% у 2004). Що стосується безробіття, то його відсоток у 1995р. (3%) був найнижчим у ЄС. Він не перевищував планки так званого «природного безробіття» і був втричі меншим, ніж в цілому у країнах ЄС. Слід врахувати, що високий відсоток середнього показника в цей період складався за рахунок Ірландії (12%) та «рекордсменки» у цьому питанні – Іспанії (23 %)[5]. Десять років по тому більшість європейських країн дещо покращили свої показники (дехто з них, як дві останні країни, – вдвічі і навіть втричі), що призвело до скорочення середнього відсотку осіб, які шукали роботи (7,2%). Водночас, рівень безробіття в Люксембурзі зріс до 5%, хоча менший відсоток мала лише одна країна ЄС – Ірландія (4%) [5].

Відносно благополучно виглядає Люксембург і з точки зору індексу розвитку людського потенціалу (ІРЛП). Нагадаємо, що даний показник складається з трьох компонентів – середньостатистичного ВВП на душу населення, рівня освіти та середньої тривалості життя. Оскільки інформація щодо тенденцій ІРЛП прив'язана до фіксованих п'ятирічних періодів, доведеться орієнтуватися саме на дати 1995 та 2005рр. Слід зазначити, що попри найвищу величину ВВП на душу населення, Люксембург має більш скромний рейтинг щодо людського розвитку ніж інші країни. У 1995р. він посідав сімнадцяте місце серед країн світу та десяте серед держав Євросоюзу, а у 2005р. перемістився сходинкою нижче (відповідно на 18 та 11 місця). Це пояснюється його відставанням у двох інших складових індексу – тривалості життя та освітніх характеристиках.

Пояснення ситуації, що відбиває наведена статистика, слід шукати у економічній і соціальній політиці Люксембургу. Тривалий час двома кітми економіки країни визнавались сталеливарна промисловість та банківська справа. Якщо перша з плином часу поступилась іншим, більш сучасним галузям виробництва, то банківсько-фінансовий сектор і нині приваблює вкладників сприятливим законодавством і низькими податками. Двома найбільш продуктивними серед інших секторів економіки є торгівля і фінансова діяльність. Частка фінансового сектору у ВВП держави зросла у 1985р. до більш як 26% і після недовгого спаду (1992-1996рр.) знов повернулась до цієї величини. Що стосується торгівлі, то тут спостерігаємо схожу ситуацію: її внесок у ВВП країни, що становив спочатку 10%, збільшившись, після нетривалого періоду падіння, до 15%. Стабільний позитивний експортно-імпортний баланс Люксембургу є результатом сприятливого розвитку торгівлі, де поступово збільшується обсяг фінансових послуг у порівнянні з торгівлею товарами[4]. Таким чином, можна констатувати далекоглядну економічну стратегію люксембурзької влади, яка спромоглась врахувати новітні тенденції розвитку і адаптуватись до нових правил гри. Мається на увазі передусім успішна диверсифікація промисловості, що спричинила переорієнтацію з менш актуальної на сьогоднішній день сталеливарної галузі на хімічне, текстильне та інші види виробництва. До речі, сталеливарна промисловість

теж зазнала позитивних змін внаслідок реструктуризації, збільшення інвестицій та впровадження технічних інновацій, що сприяло стабілізації виробництва і певному зросту показників. Втім, ключову роль відіграла ставка уряду на фінансово-банківський сектор, що є у сучасних умовах вельми прибутковим і перспективним. Нарешті, Люксембург отримав максимальний зиск від торговельної діяльності, максимально використавши переваги відкритої економіки.

Логічним результатом такої політики стали високі соціально-економічні показники Люксембургу. Зокрема, як зазначалось, винятковим досягненням держави вважається найвищий серед країн ЄС показник ВВП на душу населення. Хоча в цілому даний факт експертами не заперечується, необхідно навести і деякі уточнення, що ними пропонуються. Так, з урахуванням малих розмірів і відносної однорідності Люксембургу, його порівнюють інколи з окремими регіонами великих країн, що відзначаються значною регіональною диференціацією. Внаслідок цього виявляється, що регіони, прилеглі до Лондону чи Брюсселю, демонструють вищий середньостатистичний ВВП на душу населення, ніж Люксембург. Крім того, звертають увагу і на наявність інших корегувальних вимірювачів на кшталт індексу споживання на душу населення. Співставлення двох вказаних індикаторів демонструє, що рівень споживання на душу населення у Люксембурзі, на відміну від деяких інших країн, є дещо меншим[4]. У зв'язку з цим часто згадують і статистичний чинник, що обумовив хибний висновок протилежного характеру. Мається на увазі надзвичайний факт, що Люксембург визнаний державою з найвищим рівнем вживання алкоголю. Насправді, це є парадоксом статистики, яка не розрізняє купівлю і споживання товарів. Адже через нижчі ціни на алкогольні вироби у Люксембурзі, міцні напої у великому обсягу купують (і вживають) громадяни сусідніх країн. Позаяк, попри вищевказані уточнення, лідерство Люксембургу щодо ВВП на душу населення в Європі й світі є безперечним.

Варто відзначити і неабиякий вплив на розвиток Люксембургу його своєрідної соціальної системи. В цілому соціальну модель Люксембургу відносять до бімарковської, хоча для неї характерна дуже висока частка державних витрат. Переважна їх частина (приблизно 80%) спрямовується на пенсії та охорону здоров'я, в той час як на підтримку безробітних та інші види допомоги витрачається набагато менше[4]. Це викликано демографічними обставинами, традиційними для розвинутих європейських країн – старінням населення. У зв'язку з цим державна адміністрація переймається також проблемами молоді. У звіті групи експертів, складеному за дорученням Ради Європи, зазначені основні проблеми, з якими зіткнулася країна, і рекомендації щодо їх вирішення[6]. Одним з вузьких місць соціального розвитку Люксембургу є ситуація, пов'язана з освітою. Вже згадувалось, що саме низький освітній показник значно погіршив рейтинг країни за індексом розвитку людського потенціалу. Заради справедливості слід зазначити, що тут відіграв певну роль методичний аспект вимірювання: Люксембург не має завершених університетських курсів, тому молодь змушена вчитися за кордоном, а це даною статистикою не враховується. Втім, уряд Люксембургу визнає наявність проблем у освітній сфері і намагається їх вирішити. Зокрема, відзначається дисбаланс між системою освіти та зайнятістю. Оскільки більшість людей, що працюють у Люксембурзі, здобули освіту за його межами, констатується відсутність контролю над державним освітнім простором. Компенсувати втрату су-

веренітету над початковою професійною освітою пропонується активним розвитком системи післядипломної фахової освіти [3, с. 25].

Певна специфіка соціальної системи Люксембургу впливає частково і з історичного минулого країни, яке відбивається на сучасності. Так, багатовікова необхідність враховувати зовнішні інтереси сусідів та традиція співіснування декількох етносів у самій країні сприяли розвитку консенсусних традицій. Це позначилося на багатьох сферах, в тому числі і на соціальній. Емблемою держави є так звана «Люксембурзька модель» соціального партнерства, яка передбачає практику переговорів між сторонами на основі консенсусу. Цим пояснюють легендарний «індустріальний мир» у країні, відомим прикладом чого слугує практично безконфліктне розв'язання проблеми модернізації сталеливарної промисловості.

Висока консенсусна культура сприяє також позитивному вирішенню проблем, пов'язаних з міграцією. Останнє є суттєвим з огляду на значну питому вагу міграційного питання у Люксембурзі. Річ в тому, що більш як третина населення країни становлять іноземці, переважно з країн Євросоюзу. Частка іммігрантів у 1995-2005рр. збільшилась тут з 33% до 38% [5] і продовжує зростати. Крім нерезидентів, що постійно мешкають у державі, тут налічується 100 тисяч так званих «фронтальєрів». Останні не є мігрантами, але щоденно або щотижнево приїздяють на роботу до Люксембургу, зокрема, до транскордонного регіону Саар-Лор-Люкс [3, с. 1]. Водночас, Люксембург є не тільки європейським лідером як міграційний реципієнт, але посідає також перше місце за прибутками від власних фронтальєрів. Їх внесок у ВВП країни (статистика надається з 2000р.) становить 3-4%, в той час як інші держави Євросоюзу мають в середньому менше одного відсотка [5].

Аналіз наведених даних підводить до наступних висновків.

Люксембурзька держава посіла одне з найвищих місць серед країн Євросоюзу щодо соціально-економічного розвитку. Такі здобутки викликані низкою чинників, що характеризують сучасний стан даної держави. Серед них присутні як успадковані від минулого особливості розвитку, так і сучасні стратегічні зусилля уряду. До перших слід віднести консенсусні традиції, що утворили специфічну ментальність, яка характеризується толерантністю у багатьох соціальних областях – від політики соціального партнерства до поблажливості щодо трудових мігрантів. Другою складовою поступу можна вважати вдалу стратегію державної адміністрації. Остання, подолавши підводні камені промислової модернізації, змогла сконцентруватися на найвигіднішій ланці економіки – фінансово-банківському секторі – та використати інтеграційний фактор, максимально задіявши торговельний потенціал відкритої економіки. Позитивний вплив справила також специфічна міграційна модель Люксембургу. Вона поєднала переваги обох напрямків міграції: з одного боку, люксембуржці отримують значний зиск від роботи співвітчизників-фронтальєрів, а з іншого боку, використовують внесок іммігрантів для вирішення як економічних завдань, так і демографічних проблем країни.

Список використаних джерел

1. Конституция Великого Герцогства Люксембургского // Конституции государств Европы: в 3 т. / [общая ред. Окунькова Л.А.]. – М : Норма, 2001. – Т. 2. – 2001. – С.395-418.
2. Human Development Report. 2007/2008 : Fighting Climate Change : Human Solidarity in a Divided World / UNDP / – New York : UNDP, 2007. – xvi, 422p.

3. Kelly A. Skills Mismatches and the Role of VET. The Luxembourg National Report / Kelly A. – Luxembourg, 2002. – 28 p. – Режим доступу: http://www.gla.ac.uk/wg/LuxembourgReport_en.pdf – Заголовок з екрану.

4. Statec Luxembourg. Economic and Social Portrait of Luxembourg. – Режим доступу : <http://www.portrait.public.lu/en/index.html> – Заголовок з екрану.

5. World Bank, 2008. World Development Indicators [Електронний ресурс] Published by the World Bank – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM); 12 см – Систем. вимоги : Pentium 32 MB RAM. Windows 98/NT 4.0 – Назва з контейнеру.

6. Youth Policy in Luxembourg. Report of international panel of experts appointed by the Council of Europe. August, 2002. – 62 p. – Режим доступу: http://www.coe.int/t/dg4/youth/Source/IG_Coop/YP_Luxembourg_en.pdf – Заголовок з екрану.

Ковалева А.Д. Социально-экономическое развитие Люксембурга в контексте ЕС-15

Рассмотрены показатели социально-экономического прогресса Люксембурга в контексте других государств ЕС-15. Исследованы факторы позитивных сдвигов – исторические традиции и современная стратегия развития государства.

Ключевые слова: *среднестатистический ВВП на душу населения, консенсусная культура, миграция, фронтальеры.*

Kovalova, A.D. Socio-economic development of Luxembourg in EU-15 context

The indicators of socio-economic advancement of Luxembourg in the context of EU-15 member countries are reviewed. The factors of positive changes are under examination – historical traditions and modern strategy of state development.

Key words: *GDP per capita, consensus culture, migration, frontaliers.*

«Справа Бейліса» (1911-1913 рр.): версії та історіографія

Проаналізовано версії вбивства А.Ющинського в «справі Бейліса», висунуті слідством і розглянуті в історіографії. Вивчено походження та обґрунтування версій. Зроблено висновки про об'єктивність версій бандитського вбивства.

Ключові слова: справа Бейліса, кривавий наклеп, ритуальний процес, чорносотенці, націоналістичний антисемітизм.

У сучасній Україні існує проблема націотворення – проблема розбудови української політичної нації, утвореної з представників різних етноконфесійних груп населення країни. Відтак особливого значення набуває питання толерантності в міжетнічних і міжконфесійних відносинах. Історія модерного суспільства свідчить про неможливість творення нації на засадах етнічної чи конфесійної виключності: подібні проекти приречені на невдачу. Прикладом проекту націотворення на виключно етноконфесійних засадах був офіційний націоналізм пізньої Російської імперії (1855-1917 рр.). Виявом імперського національного проекту була «справа Бейліса» – спроба зняти «єврейське питання» з арени громадсько-політичного життя шляхом середньовічного обвинувачення євреїв у «ритуальному вбивстві».

Історіографія «справи Бейліса» недостатньо багата, позаяк історія національних меншин залишається порівняно мало дослідженою царською українською історією. Зосереджуючись винятково на «справі Бейліса», не будемо давати детальний огляд літератури по політико-правовому становищу євреїв у Російській імперії. Стосовно цього питання варто звернутися до есе російського історика О.Міллера «Імперія Романових і євреї» («Империя Романовых и евреи»), у якому показані основні віхи та засади російської політики по єврейському питанню, а також охарактеризована сучасна західна історіографія єврейського питання в Росії [1, с.96-146]. Національний політиці Російської імперії в правобережній Україні, до якої належить Київ – місце дії «справи Бейліса», присвячена монографія українського історика Н.Щербак «Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні» [2]. Соціально-політичне становище євреїв у Києві розглядається в статті американського історика В.Хітпер «Єврейське життя в Києві на початку XX ст.» («Jewish life in Kiev at the turn of the twentieth century») [3].

Єдиною монографією, спеціально присвяченою «справі Бейліса» є праця радянського правника О. Тагера «Царська Росія та справа Бейліса» («Царская Россия и дело Бейлиса»), видана вперше в 1933р. (перевидана через рік), коли питання антисемітизму набуло актуальності через прихід у Німеччині до влади нацистів; перевидана книга в наш час у 1995р. [4;5;6]. Релігійна складова «справи Бейліса» стала основним предметом розгляду в монографії російського філолога Л.Кациса «Кривавий наклеп і російська думка» («Кровавый навет и русская мысль»)[7]. Книга виросла зі статті Л.Кациса «Справа Бейліса» в контексті «Срібного віку» («Дело Бейлиса» в контексте «Серебряного века»), присвячена сприйняттю «справи» російською громадськістю[8]. Окремий розділ відведено «справі Бейліса» в монографії російського історика С.Степанова «Чорна сотня в Росії» («Чёрная сотня в России»), у якому стисло розглядається перебіг досудового слідства і судового процесу[9,с.265-321]. Особливістю тексту є намагання автора позбутися політичній заангажованості, притаманній, на його погляд, книзі О.Тагера, про що йтиметься нижче. «Справа Бейліса» досить детально розглядається в однойменній статті російського історика Г.Йоффе[10]. Відзначимо також колективну брошуру українських істориків Ф.Левітаса, М.Рибакова та І.Притула, які стисло переказують працю О. Тагера та подають огляд реакції російської й української громадськості на «справу Бейліса»[11]. «Ритуальні справи» в російській історії, що передували «справі Бейліса», та полеміці по питанню щодо «кривавого наклепу» серед російської громадськості розглядається в статті російського історика В.Хасіна[12]. Публіцистичний характер має книга В.Бонч-Бруєвича «Знамення часу. Убивство Ющинського та справа Бейліса» («Знамение времени. Убийство Ющинского и дело Бейлиса»)[13].

Названі праці наукового й публіцистичного характеру, зосереджуються на «справі Бейліса» без детального огляду місця «справи» в громадському житті Росії початку ХХ ст. До того ж, у наукових працях не роз'яснюються, у рівній мірі, походження й обґрунтування всіх версій про вбивство Андрія Ющинського – версії про його вбивство родичами, злочинської бандою та версію «ритуального вбивства». Мета нашої праці – розглянути версії вбивства Андрія Ющинського в «справі Бейліса», висунуті слідством і розглянуті в історіографії.

«Справа Бейліса» являла собою так званий «ритуальний процес» – судово-слідчий процес, викликаний «кривавим наклепом» – обвинуваченням групи євреїв в убивстві християнської дитини, нібито задля «ритуальних цілей». Найбільш поширеною «ритуальною метою», згідно з середньовічними уявленнями, було збирання євреями християнської крові для приготування мази, прісного хліба на Пейсах, єврейський Великдень[14,с.208-216;15,с.117-147]. «Ритуальні процеси» були виявом релігійного антисемітизму, нетерпимості християнського населення Європи до юдеїв-іновірців, які не належали до кола «ближніх», та супроводжувалися єврейськими погромами. Історія «ритуальних процесів» почалася в Західній Європі в ХІІ ст. Такі процеси проводилися в Російській імперії в ХІХ ст., коли після розділів Польщі (1772-1795рр.) Росія стала центром світового єврейства[12].

Постає питання: чому в ХХ ст. в Києві, одному з центральних міст Російської імперії, стало можливим проведення ритуального процесу?

Річ у тім, що в XIX ст. в Західній Європі виник, а з часом поширився всією Європою, новий тип антисемітизму – націоналістичний антисемітизм, що прийшов на зміну традиційному релігійному антисемітизму. Націоналістичний антисемітизм являв собою дискримінацію євреїв на підставі їхньої етнокультурної інакшості стосовно корінних етнічних спільнот, на яких базувалися модерні нації. Націоналістичний антисемітизм постав як вияв кризи національної держави, охопленої партійно-класовими суперечностями, перетворення нації на юрбу [16, с. 70-77].

Перша російська революція (1905-1907 рр.) поставила національне питання на порядок денний громадського життя Російської імперії. Особливого значення набуло єврейське питання – питання про зрівняння російських підданих юдейського віросповідання в громадянських правах. Після революції відбулося остаточне розмежування політичних сил і таборів. На політичну арену вийшли «чорносотенці» – радикальний консервативно-охоронний рух, що обстоював непорушність самодержавного ладу російської імперії, заснованому на тріаді графа С.Уварова – «православ'я, самодержавстві, народності». Чорносотенці вбачали в євреях головних ворогів Росії, які нібито прагнули до встановлення панування над російським народом революційним шляхом. Консервативно-охоронна орієнтація традиціоналістів-чорносотенців поєднала їх з царською бюрократією, яка так само стояла на позиціях охоронного консерватизму. Союзу бюрократії та чорносотенців не завадила навіть антибюрократичні переконання останніх: з погляду традиціоналістів, бюрократія була ворожим посередником («средостением») між царем і народом. Окрім того, Микола II особисто підтримував чорносотенців і був почесним головою «Союзу російського народу», провідною праворадикальної організації [17]. Традиціоналізм чорносотенців і традиційний світогляд пересічних російських підданих призвели до того, що націоналістичний антисемітизм чорносотенців набув середньовічної форми релігійного антисемітизму.

Слідство по «справі Бейліса» розглянуло три версії, хто вбив хлопчика Андрія Ющинського. Перша версія виникла відразу: хлопчика вбила власна родина. Він жив разом з матір'ю, вітчимою і двома молодшими братами, народженими матір'ю в другому, законному, шлюбі. Андрій не мав належного батьківського догляду та був тягарем для бідної сім'ї: його навчання в Софійському духовному училищі оплачувалося тіткою, з якою він знаходився у ближчих стосунках, ніж з матір'ю. Також існували чутки, поширені свого часу матір'ю Андрія, що на його ім'я батьком покладені гроші. Річ у тім, що батько Андрія продав будинок, частину грошей від покупки отримав відразу, а частина залишилася на векселі. Остання сума і фігурувала в чутках. Але невдовзі після продажу будинку покупець відправив частину з невідданих грошей батьку, який служив на Далекому Сході, а решту віддав родичам Андрія на навчання хлопчика. Звісно, після вбивства ці чутки сплили на поверхню. Однак доказів убивства Андрія вітчимою чи іншими родичами не знайшлося.

Друга версія, версія «ритуального вбивства», була висунута «чорносотенцями» з київської організації «Двоглавий орел» відразу після знахідки тіла хлопчика. Невдовзі київські чорносотенці знайшли «вбивцю» – М.Бейліса, прикажчика цегельного заводу, розташованого неподалік від місця знахідки трупа. 29 квітня 1911 р. фракція націоналістів,

тобто чорносотенців, у Державній Думі подала запит про необхідність проведення слідства по справі про «ритуальне вбивство» євреями А.Ющинського[5,с.91]. Для того, щоб зберегти підтримку праворадикалів, влади, в особі міністра юстиції І.Щегловітова, розпочала підготовку «ритуального процесу». Після арешту М.Бейліса в серпні 1911р. вона стала основною. Саме за нею було сформульоване обвинувачення: «... Менахіль-Мендель Тевьєв Бейліс, 39 років, обвинувачується в тому, що *за попередньою змовою з іншими, невиявленими слідством особами, з обміркованим наперед наміром, зі спонук релігійного бузувірства, для обрядових цілей позбавити життя хлопчика Андрія Ющинського, 12 років, 12 березня 1911 року, в місті Києві, в розташованій по Верхньо-Юрківській вулиці садибі цегельного заводу Зайцева, схопив названого Ющинського, який грав там з іншими дітьми, та потягнув його в приміщення заводу, де потім спільники його, Бейліса, з відома його та згоди, зв'язавши Ющинському руки і затиснувши йому рота, умертвили його, нанісши йому колочим знаряддям 17 ран, <...> пошкодження, супроводжуючись тяжкими й тривалими стражданнями, викликали майже цілковите знекровлення тіла Ющинського...* (курсив наш. – М.Г.)»[18,с.37].

«Ритуальна версія» ґрунтувалася на середньовічному християнському уявленні про євреїв). В очах християнського (особливо католицького) світу євреї, не визнавши Ісуса Христа, відповідно до догмати Святої Трійці, відмовилися й від Бога-Отця, повернувшись до стадії релігійності «довітхозаповітного» часу, коли практикувалися людські жертвоприношення. Середньовічні уявлення, ставши підґрунтям «ритуального обвинувачення» в «справі Бейліса», зазнали відповідної «модернізації». Позаяк абсурдно було б відверто звинувачувати цілий народ, влада і права, громадськість були вигадливішими: обвинувачувався не весь єврейський народ, а якісь вірогідні, на думку антисемітів, єврейські сектанти. Богословській експертизі, унікальній для сучасного судочинства, що була проведена під час судового процесу, присвячена значна частина монографії Л.Кациса[7,с.41-250].

Третя версія, версія бандитського вбивства, виникла невдовзі після першої. Вона була остаточно сформульована під час судового процесу на противагу версії «ритуального вбивства». Ця версія полягала в тому, що Андрій через свого друга Євгена Чеберякова, сина Віри Чеберякової («Чеберячки», «чиновниці»), чільниці злочинської банди, якимось чином був пов'язаний з крадіями з Лук'яновки, які збиралися на квартирі Чеберякових.

Існувало два варіанти версії бандитського вбивства. Перший варіант обстоювався детективом Н.Красовським під час досудового слідства, банда використовувала хлопчика в квартирних крадіжках. У грудні 1910р. банда скоїла декілька вдалих крадіжок. Але в березні 1911р. більшість членів банди було схоплено поліцією. 10 березня, напередодні вбивства Андрія, поліцейські обшукали квартиру Чеберякових. Хлопчик був звинувачений бандою в зраді. Його, за звичаєм злодіїв, вбили в надзвичайно жорсткий спосіб. Також Н.Красовський пояснював жорстоке вбивство тим, що злодії хотіли видати вбивство за ритуальне, і тим спровокувати єврейський погром. Адже під час погрому в Києві в жовтні 1905р. квартира Чеберякових була складом награваного погромниками єврейського майна[18,с.536-604].

Другий варіант версії бандитського вбивства висловив адвокат М.Бейліса Н.Карабчевський. Згідно з ним, Андрій, хлопчик «вуличний» і разом із тим замкнений, був дуже допитливим (наприклад, проводив чимало часу в майстерні сусіда-ремісника). Тому, вірогідно, міг дізнатися про діяльність банди Чеберякової. А після викриття поліцією членів банди достатньо було найменшої підозри в хлопчику, щоб вори отримали причину розправитися з ним[20,с.207-228].

Своєрідним гібридом другої й третьої версії була версія обвинувачення, висловлена в промовах прокурора і повірених громадської позивачки О.Приходько, матері А.Ющинського. Відчуваючи відсутність справжніх доказів на користь «ритуального вбивства» А.Ющинського М.Бейлісом, прокурор звинуватив В.Чеберякову та членів її банди, свідків по «справі Бейліса», в співучасті в «ритуальному вбивстві»[20,с.3-58]. Такий крок у поведінці представника обвинувачення був нонсенсом: прокурор вийшов за рамки акта обвинувачення.

Версія про вбивство Андрія соратниками-зłodіями, у різних варіаціях, є найбільш ґрунтовною й логічно стрункою. Проте вона має, на наш погляд, дві вади: по-перше, відсутні надійні свідки, а по-друге, ця версія, хоча цілком була оприлюднена лише під час судових засідань, як виявляється, була відома громадськості задовго до початку судового процесу. Наприклад, деталі цієї версії й учасників процесу можна знайти на сторінках роману Шолом-Алейхема, класика єврейської літератури, «Кривавий жарт», який був написаний мовою їдиш і друкувався протягом січня 1912 – січня 1913р. в газеті «Гайнт», що виходила в Лодзі[21].

Обговорення версії про «кримінальне вбивство» зайняло більшу частину допитів свідків на судовому процесі. При читанні стенографічного звіту складається враження, що справжня назва справи не «справа Бейліса», а «справа Чеберякової». Найбільш обґрунтовано версія про вбивство Андрія Ющинського бандою Віри Чеберякової викладена О.Тагером[4;5;6].

Сучасний російський історик С.Степанов висунув четверту версію: Андрія Ющинського вбив сексуальний маніяк. Ця версія протиставляється версії про бандитське вбивство як через очевидні прогалини в цій версії, так і через позірну підтримку її представниками громадськості, які захищали Менделя Бейліса, що наводить на думку: грабіжників могли притягти до вбивства, аби лише виправдати невинного М.Бейліса[9,с.314-318]. Однак, на противагу О.Степанову, повторимо: версія про участь банди Чеберякової у вбивстві була визнаною й представниками обвинувачення.

Докази своєї версії історик убачає, по-перше, в знаходженні поряд з тілом хлопчика шматка наволочки зі слідами сперми, а по-друге, в ідентичному характері пошкоджень на тілі Андрія Ющинського з пораненнями хлопчика І.Пашкова, вбитого у Фастові в листопаді 1913р. Останнє вбивство викликало т.зв. «Фастівську справу», спробу проведення нового ритуального процесу. «Фастівська справа» розпочалася після знаходження тіла хлопчика-єврея з пораненнями, схожими з пораненнями на тілі Ющинського. Чорносотенці заявили, що насправді вбитий хлопчик – християнин, якого вбили євреї. Однак цього разу влада, після невдачі зі «справою Бейліса», не підтримала нову ініціативу чорносотенців. Поліція з'ясувала, що хлопчика вбив мешканець Фастова, який у

такий спосіб прагнув помститися євреям за те, що попався на крадіжці в лавці [5, с. 287-291; 9, с. 318-319].

Безпідставність версії С. Степанова, з нашого погляду, була обґрунтована під час самого процесу. Хоча під час допитів свідків і судово-медичної експертизи постійно поставало питання про шматок наволочки, знайденої поряд з тілом хлопчика, про наявність на ній слідів сперми йшлося лише у висновку експерта психіатричної експертизи академіка В. Бехтерева. Він дав негативну відповідь на питання суду: «Чи припустимо, що вбивство Ющинського було вчинено на ґрунті статевого збочення?». По-перше, перші поранення були тяжкими, нанесені в голову й шию, що не відповідає характеру садистського вбивства. По-друге, сліди на наволочці містять надто малу кількість сперми. По-третє, убивство було вчинене групою осіб, що не типово для вбивств, скоєних сексуальними маніяками [19, с. 265]. Щоправда, С. Степанов, посилаючись на працю В. Бехтерева «Убивство Ющинського та психіатро-психологічна експертиза» («Убийство Ющинского и психиатро-психологическая экспертиза», СПб., 1913.), недоступну нам, наводить точку зору психіатра, що вбивство могла скоїти й одна людина [9, с. 318]. Схожість вбивства у «Фастівській справі» з убивством Ющинського не можна пояснити лише тим, що обидва вбивства були вчинені однією людиною, сексуальним маніяком. На нашу думку, важко уявити такого маніяка, який скоїв би два вбивства в двох різних містах з проміжком у 3 роки. Відтак єдиною об'єктивною, серед існуючих, версією вбивства А. Ющинського залишається версія бандитського вбивства.

Таким чином, під час досудового слідства і судового процесу по «справі Бейліса» розглядалися три версії вбивства Андрія Ющинського: 1) версія про вбивство хлопчика родичами, що була відкинута під час слідства; 2) версія про «ритуальне вбивство» хлопчика М. Бейлісом, висунута чорносотенцями, підтримана владою та сформульована в офіційному обвинуваченні; 3) версія про вбивство бандою В. Чеберякової, яка розглядалася під час досудового слідства, незалежного розслідування та зайняла основний час судового процесу по «справі Бейліса». Четверту версію про вбивство А. Ющинського сексуальним маніяком, побіжно розглянуту на судовому слідстві, обстоював С. Степанов. Третя версія, версія бандитського вбивства, є найбільш об'єктивною, хоч і не бездоганною, серед усіх версій.

Подальшими напрямки дослідження «справи Бейліса» є визначення місця «справи», по-перше, в національній політиці Російської імперії по «єврейському питанню» та, по-друге, в російській громадській думці початку ХХ ст.

Список використаних джерел

1. Миллер А.И. Империя Романовых и евреи / Алексей Ильич Миллер // Миллер А.И. Империя Романовых и национализм: эссе по методологии исторического исследования / Алексей Ильич Миллер. – М.: Новое литературное обозрение, 2006.
2. Щербак Н.О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття) / Надія Олександрівна Щербак. – К.: ПЦ «Ризографіка», 2005. – 616 с.

3. Khiterer V. Jewish life in Kiev at the turn of the twentieth century / Victoria Khiterer // Україна модерна. – 2006. – Ч. 10. – С.74-94.

4. Тагер А.С. Царская Россия и дело Бейлиса. К истории антисемитизма / [предисл. А.В.Луначарского]; Александр Семёнович Тагер. – М.: Советское законодательство, 1933. – 308с.

5. Тагер А.С. Царская Россия и дело Бейлиса. Исследование по неопубликованным архивным документом / [предисл. А.В.Луначарского]; Александр Семёнович Тагер. – Изд. 2-ое. – М.: Советское законодательство, 1934. – 324с.

6. Тагер А.С. Царская Россия и дело Бейлиса / Александр Семёнович Тагер // Дело Бейлиса. А.С.Тагер. Царская Россия и дело Бейлиса. Репринтное воспроизведение 2-го издания, 1934г. Исследования и материалы / [сост. Л.Кацис]. – М.-Иерусалим, 1995. – с.3-324.

7. Кацис Л. Кровавый навет и русская мысль. Историко-теологическое исследование дела Бейлиса / Леонид Кацис. – М.: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим, 2006. – 495с.

8. Кацис Л.Ф. «Дело Бейлиса» в контексте «Серебряного века» / Л.Ф.Кацис // Дело Бейлиса. А.С.Тагер. Царская Россия и дело Бейлиса. Репринтное воспроизведение 2-го издания, 1934г. Исследования и материалы / [сост. Л.Ф.Кацис]. – М.-Иерусалим, 1995. – С.412-434.

9. Степанов С.А. Чёрная сотня в России, 1905 – 1914гг. / Сергей Александрович Степанов. – М.: Изд-во ВЗПИ, АО «Росвузнаука», 1992. – 330с.

10. Иоффе Г. Дело Бейлиса / Генрих Иоффе // Свободная мысль. – 1993. – №5. – С.89-104.

11. Левітас Ф. Справа Бейліса і українська громадська думка. За матеріалами української періодичної преси 1912-1913рр. / Ф.Левітас, М.Рибаков, І.Притула. – К.: Б.в., 1993. – 25с.

12. Хасин В.В. Роль текстов свидетельских показаний в формировании сценариев «ритуальных» процессов в Российской империи в XIX веке / В.В.Хасин // Известия Саратовского университета. – 2008. – Т.8: Серия «История. Международные отношения». – Вып.2. – С.103-109.

13. Бонч-Бруевич В. Знамение времени. Убийство Андрея Ющинского и дело Бейлиса. (Впечатления Киевского процесса) / Владимир Бонч-Бруевич. – Изд. 2-ое, пересмотр. и доп. – М.: Госиздат, 1921. – 195с.

14. Хвольсон Д.А. О некоторых средневековых обвинениях против евреев. (Историческое исследование по источникам) / Д.А.Хвольсон. – СПб.: Б.и., 1861. – 218с.

15. Трахтенберг Дж. Дьявол и евреи. Средневековые представления о евреях и их связь с современным антисемитизмом / [пер. В.Рынкевича]; Джошуа Трахтенберг. – М.-Иерусалим: Гешарим, 1998. – 294с.

16. Арендт Х. Джерела тоталітаризму / [пер. з англ. В.Верлока, Д.Горчакова]; Ханна Арендт. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. – 584с.

17. Подболотов С. Николай II как русский националист [Электронный документ] / Сергей Подболотов // Ab imperio. – 2003. – № 3 – Режим доступа: www.abimperio.net.

18. Дело Бейлиса. Стенографический отчёт. – К.: Б.и., 1913. – Т.І. Судебное следствие (Первые шестнадцать дней). Обвинительный акт и допрос свидетелей. С приложением алфавитного поименного указателя. – 696 + Пс.

19. Дело Бейлиса. Стенографический отчёт. – К.: Б.и., 1913. – Т.ІІ. Судебное следствие. Допрос свидетелей и заключения экспертов. (Заседания 17-28). С приложением алфавитного поименного указателя. – 440 + Іс.

20. Дело Бейлиса. Стенографический отчёт. – К.: Б.и., 1913. – Т.III. Прения сторон. Речи прокурора, гражданских истцов, защиты и резюме председателя. (Заседания 29-34). С приложением алфавитного поименного указателя. – 300 + IVс.

21. Шолом-Алейхем. Кровавая шутка: Необыкновенный роман / [пер. Д.Гликмана, послесл. Х.Бейдера]; Шолом-Алейхем. – Л.: Лира, 1990. – 271с.

Гаухман М.В. «Дело Бейлиса» (1911-1913 гг.): версии и историография

Проанализированы версии убийства А.Ющинского в «деле Бейлиса», выдвинутые следствием и рассмотренные в историографии. Изучено происхождение и обоснование версий. Сделан вывод об объективности версии бандитского убийства.

Ключевые слова: дело Бейлиса, кровавый навет, ритуальный процесс, черносотенцы, националистический антисемитизм.

Gaukhman, M.V. «The Beilis Affair» (1911-1913): versions and historiography

The versions of A.Yuschinsky's murder in «The Beilis affair», which were emerged during investigation and viewed in historiography, were analyzed. The author searched origins and substantiations of the versions; deduced objective character of the version of gangster's murder.

Key words: the Beilis affair, bloody libel, ritual process, Black-Hinderers, nationalist anti-Semitism.

Історіографічні оцінки висвітлення ролі жіноцтва у сучасному політичному житті України

3 точки зору історіографії зроблено висновки щодо висвітлення ролі жіноцтва у політичному житті сучасної України, виокремлюються здобутки і невирішені проблеми у цьому плані, що має велике значення у справі подальшої демократизації та модернізації країни.

Ключові слова: політика, жіноцтво, історіографія.

Протягом останніх двох десятиліть вітчизняні суспільствознавці виявляють найбільший дослідницький інтерес до тем, пов'язаних із політикою. Серед них – «Жінка і політика», що розглядається насамперед в двох аспектах. По-перше, політика як спосіб дій стосовно жінок, тобто гендерна політика держави. По-друге, політика як вид діяльності, наразі діяльності жіноцтва. Перший підхід в аспекті історіографії являє собою самостійний напрям наукових розвідок. В статті, що пропонується до уваги – розгляд праць, присвячених реалізації другого аспекту, що є першою спеціальною розвідкою такого плану (якщо не рахувати обов'язковий історіографічний сюжет у дисертаціях означеної тематики). Відразу треба підкреслити відмінність від радянських часів, коли суспільствознавцями жінки представлялись виключно як об'єкт політики партії або як звичайні виконавиці її рішень. З початком нової доби – переходу від тоталітаризму до демократії – все більше уваги приділяється жіноцтву як суб'єкту політичної діяльності.

У першій половині 1990-х років пройшло декілька наукових конференцій, на яких ця проблема активно обговорювалася [22; 23; 24]. Поновлення подібних конференцій відбулося у 2005р., коли Києво-Могилянська Академія організувала міжнародний науковий семінар «Жінки в політиці: міжнародний досвід для України» [21], в якому активну участь взяли українські доповідачки. Слід також зазначити, що практично на всіх наукових конференціях, присвячених питанням державотворення на новому етапі історії України, гендерним проблемам, були представлені виступи в означеному аспекті.

Свій внесок у вивчення проблеми зробив Харківський Центр Гендерних Досліджень, який видав дві монографії, присвячені змінам жіночої участі у політичних процесах незалежної України. Першою вийшла індивідуальна монографія керівниці Центру філософа Ірини Жеребкіної, яка дуже своєрідно висловила свої думки стосовно «жіночого – політичного – несвідомого» [18]. Другою була колективна праця

«Femina Postsovietica: Украинская женщина в переходный период: От социальных движений к политике»[62], здійснена під її ж керівництвом, проте автори висловлювали власну позицію і виразніше виявили історичний підхід. Яскравим прикладом є розділ «Динаміка політичної участі жінок: самоорганізація, політичний рух, входження у владу (1989-1998)», написаний відомим українським політологом Володимиром Фесенком, який прослідковує розгортання усіх названих процесів буквально по роках, детально аналізуючи їх[58]. Великий розділ, присвячений жінці в політиці, доступу її до політичної влади, інтеграції у владні структури, її ролі у становленні правової держави в Україні, знаходимо у великомасштабному збірнику «Жінка в Україні» – зібранню праць науковців і практичних працівників, адресований вищому керівництву країни [19]. В ньому розміщені матеріали Інни Богословської, Катерини Верес, Аліни Комарової, Марії Орлик та інших фахівців. Трохи слабкішим є розділ 8: «Жінка в політикумі України», в тридцятomu томі цього видання[20].

У зазначеному напрямку було захищено декілька кандидатських дисертацій. Ірина Андропова зробила спробу прослідкувати у гендерному аспекті еволюцію політичної культури в незалежній Україні[1]. Лариса Трофименко досліджувала феномен жіночого політичного лідерства в Україні [57]. Дуже позитивним є те, що Л.Трофименко наполегливо займається проблемою участі українського жіноцтва у сучасній політиці, не обмежуючись тільки феноменом лідерства[52;53;54;55;56]. Серед її публікацій є така, що спеціально присвячена історіографії проблеми. Оскільки в українській науковій царині накопичено на той момент було дуже небагато, аналізуються здебільшого іноземні видання[56].

Серед науковців, які також виявили особливу наполегливість у дослідженні проблеми ролі і місця жінки в українській сучасній політиці, слід назвати кандидата філософських наук Ірину Грабовську. Вона, починаючи з 2001р. постійно оприлюднює свої цікаві розвідки у вигляді статей різних періодичних видань[7;8;9;10;11;12]. Взагалі, чимало дослідників, більшість з яких – жіночої статі, висловили свої судження з проблематики, про яку йдеться. Серед них – О.Волошанська[4], І.Ворчакова[5], Н.Дармограй[14], О.Дашковська[15], О.Івашенко[25;26;27], О.Кісь[31], Л.Кононко[33], О.Лень[38], О.Матвієнко[40;41], Л.Морозко[42], С.Павличко[44;45], О.Скнар[47;48], Л.Смоляр[49] та багато інших. Серед них – не тільки і не стільки історики за фахом, скільки політологи, соціологи, фахівці з державного управління, філософи, психологи, що підтверджує необхідність і корисність використання міждисциплінарних підходів і значно розширює поле історіографічних студій, а, головне, дозволяє підняти загальнотеоретичний рівень вивчення проблеми, надати йому багатоаспектності і глибини.

Якщо філософ Ірина Грабовська висловлюється по-жіночому делікатно: «Можливо, якоюсь мірою і сучасні наші проблеми в побудові української держави пояснюються і підсвідомим підтримуванням та культивуванням традиційних гендерних рольових розподілів в українському суспільстві. Тільки чоловік іде тепер на війну до Верховної Ради, на Хрещатик, на сторінки газет, зрештою, а жінка все так само «тягне» на собі дім, дітей, хронічну відсутність грошей і т. д., і т. п. Знову і знову відтворюється ситуація виживання, заданості суспільства на неконструктивну дію, яка не потребує реального співробітництва статей у копіткій повсякденній роботі зі створення справді нового українського світу»[8,с.55], то відомий український політичний оглядач Віктор Каспрук

висловився більш рішуче: «... важко сьогодні не визнати той факт, що більше ніж за 15 років новітньої історії чоловіки завели Україну в болото безвиходи»[28,с.126;29,с.111]. Інший чоловік – академік Академії правових наук України Василь Костицький наголосив, що «... розширення участі жінок у політичному житті забезпечує якщо не процвітання, то більш-менш стабільний розвиток сучасного суспільства»[34,с.23]. Його слова підтверджують інші, зокрема, Радим Губань, Тамара Марценюк, Віктор Каспрук, наводячи приклади іноземних держав, насамперед скандинавських[13,с.71-79;28,с.120-128;29,с.110-120;39,с.242-257].

Проте варто зазначити, що наводячи приклади, автори не вдаються до більш широких пояснень і наголошенні тих процесів, що відбуваються в світі останніми десятиріччями відносно приходу жінок у політику. Справа у тому, що сфера політики і влади перестала бути виключно чоловічою парафією, а жінки завдяки наполегливим діям феміністичних рухів, а також в результаті загальнодемократичних змін, забезпечили собі доступ до інститутів влади і право на активну політику. Жінки дійсно стали не тільки об'єктом, але й суб'єктом політики. Це виявилось і в країнах Заходу (США, Велика Британія, Німеччина, Фінляндія, Швеція, Норвегія та ін.), і Сходу (Індія, Пакистан, Туреччина, Японія, Шрі-Ланка та ін.). До професійної політики та управління прийшло чимало жінок, що забезпечило радикальні зрушення по усьому спектру жіночих проблем – від законодавчого забезпечення справжнього рівноправ'я до реальних змін в економіці, соціальних інститутах та суспільній психології. Як справедливо підкреслила Людмила Кормич, піднесення ролі жінок в політиці сприяє гуманізації й стабілізації суспільства, його орієнтації не лише на економічні показники, а й на духовні критерії[19,с.112]. Але цього, на жаль, автори, які пишуть про досвід інших країн, не прослідковують, в кращому разі обмежуючись констатацією: без активного входження жінок в політику, побудови її на засадах гендерного паритету, створення демократичного громадянського суспільства неможливе.

Отже, наголосимо: незаперечним є факт існування реальної наукової проблеми – вивчення ролі і місця жіноцтва України у політиці сучасності. Це насамперед пов'язано із загальносвітовими тенденціями, такими як рух в бік демократизації, що передбачає гендерний паритет у всіх сферах. Свою роль відіграють національні тенденції, зокрема, активізація політичного життя в незалежній українській державі, необхідність задіяти всі резерви заради не тільки виходу із теперішньої кризи, але й продовження модернізації суспільства.

Над проблемою працює значне коло суспільствознавців різних фахів, при чому помітна принципова різниця між загальними підходами і конкретним їх втіленням у публікаціях радянських часів і часів незалежності. У першому випадку загальною була настанова «вирішення жіночого питання в СРСР» і «активної участі жінок в управлінні державою», що носило декларативний характер, однак знайшло відображення в багатьох працях того часу. Принципово інші підходи почали втілюватися у дослідницькі розвідки з початком 1990-х років. З різною мірою обґрунтованості і всебічності показуються участь українського жіноцтва в політичному житті і державотворенні, забезпеченість політичних прав обох статей, дискутуються шляхи і механізми сприяння зростанню політичної активності жінок. Оскільки в політичному житті країни існує гендерна асиметрія, піднімаються проблеми гендерної (паритетної) демократії та їх важливості для побудови громадянського суспільства. Відзначаючи складності

і нерозв'язані проблеми, суспільствознавці вважають, що в цілому розвиток політичної участі жінок в сучасному українському суспільстві має позитивну динаміку, як у кількісному, так і в якісному вимірах.

Однак часом у публікаціях стосовно участі жінок у політичному житті незалежної України спостерігається перебільшення і бажання мати уявне за дійсне. Дуже рідко можна знайти згадування про зростаючий розрив між декларованою політичною активністю жінок і фактичним збайдужінням до участі в житті суспільства та його громадських інституцій [37, с.38]. Разом із тим дослідники не можуть не визнати, що політична участь жінок в Україні має радше пасивний, ніж активний характер, чим мало відрізняється від чоловічої [42, с.68; 58, с.106]. Хоча чоловіки, як і в більшості інших країн світу, мають сильніший інтерес до політики, ніж жінки (за найоптимістичнішими оцінками, лише третина українських жінок слідкують за політичними подіями [58, с.106]). Володимир Фесенко наголошує: якщо на рівні пасивної участі в політиці (участь у голосуванні на виборах) суттєвих відмінностей між чоловіками і жінками немає, так розрив на рівні активної політичної участі (участь у виборах в якості кандидата в депутата або професійне зайняття політикою) між статями – величезний – 9:1 [58, с.141].

Чимало науковців замислюються над питаннями: чому мало жінок в українській політиці? Що стає на заваді активності жінок у політичному житті?

[2, с.251; 9, с.88; 16; 17, с.82-83; 22, с.45; 34, с.23; 35, с.771; 36, с.52; 207; 50, с.8; 51, с.71; 60, с.253-257; 61, с.112-113]. Відповіді шукаються не у вигляді спеціально присвячених студій, а як окремий сюжет у публікаціях, присвячених темі «Жінка і політика в Україні», маючи у різних авторів різне за переліком причин наповнення.

На цьому тлі особлива увага приділяється появі та активній діяльності групи яскравих жінок-політиків, які посилили свій вплив у 2000-х роках. Разом із тим підкреслюється, що має значення не сама фізична присутність жінок на найвищих посадах, а те, які ідеї реалізуються. Також визнається, що поява жінок на керівних посадах, збільшення їх числа в органах державного управління, діяльність жіночих організацій не ведуть автоматично до викорінення дискримінації, яка має місце по відношенню до жінок нині. Дослідники зазначають, що перетворення жінки з об'єкту соціального захисту, чим вона в наш час є, на суб'єкт політичної діяльності – складний і тривалий процес, свою участь у сприянні цьому перетворенню мають відіграти науковці.

В багатьох публікаціях називаються ухвалені державні документи – національні програми, закони, укази президентів, покликані сприяти підвищенню соціального статусу жіноцтва в незалежній Україні. Але головним вважається зміна чоловічих стандартів, звернених до традицій патріархальності, подолання патріархальних звичаїв у ставленні до визначення традиційних ролей чоловіка і жінки як на індивідуальному, так і на громадсько-політичному рівнях. Автори наголошують, що зростання ролі жінок в політиці залежить і від них самих, але значною мірою – від чоловіків [6, с.103-105; 30, с.220; 34, с.24], що в решті-решт піде на користь усьому суспільству.

Наприкінці першого десятиріччя XXI ст. особливої актуальності набуває дослідження феномену жіночого політичного лідерства в Україні, на що звернуло увагу чимало суспільствознавців [3; 5; 11; 12; 27; 30; 31; 33; 41; 42; 48 та ін.]. В українській суспільній свідомості, значною мірою під впливом

комуністичної ідеологічної обробки, закарбувалося переконання про вирішальний вплив народних мас на історичний процес. Одним з пояснень такої ситуації є те, що за радянських часів треба було всіляко маскувати авторитаризм (тоталітаризм). При тому, що вождизм виявляв себе у піднесенні керівника, який на той час перебував на найвищій партійній посаді, проблема лідерства не була предметом наукових праць вітчизняних суспільствознавців. Із зміною системи в цілому відбулися зміни і в тематиці гуманітарних досліджень. Як зазначає Лариса Трофименко: «Тільки з досягненням Україною незалежності політичне лідерство опинилося в центрі уваги політичної науки і державотворчої практики, а разом з ним і жіноче лідерство як вияв якості суспільного устрою» [57, с.7]. У сучасних умовах дуже доречним є нагадування іншої вченої – Олеси Кириленко про вплив на соціальний прогрес тієї чи іншої спільноти рівня професіоналізму, відповідальності і талантів лідерів – людей, які концентрують владні повноваження, приймають управлінські – політичні – рішення. Вона підкреслює: «Недостатній рівень компетентності, безвідповідальність, дефіцит стратегічного мислення політичних лідерів і діячів детермінують низький рівень соціальної ефективності всіх інститутів суспільства, гальмують його розвиток» [30, с.214].

Як цілком слушно зазначають І.Грабовська [11, с.81], І.Ворчакова [5, с.44] та інші, жіноче політичне лідерство в Україні є реальністю, про нього можна говорити як про суспільний феномен, що потребує уважного вивчення. Хоча це явище переживає початкову стадію розвитку, в нього вже є новітня історія, що робить предметною дослідницьку роботу, яка розпочалася. Поява успішних жінок-політиків є свідченням зрушень у гендерних аспектах суспільної свідомості з її патріархальними стереотипами, хоча ще важко визначити міру змін. Насамперед перед соціологами стоїть завдання визначити, чи готові наші співвітчизники обох статей до сприйняття жінки-лідера, звичайно, якщо підтримується її програма дій?

Варто відзначити, що одні автори наголошують роль суспільного устрою у формуванні жінок як політиків, як лідерів, інші – роль жінок у формуванні нової системи суспільних відносин в Україні. Але переважаюча більшість не бачить діалектики: ці два процеси взаємопов'язані і взаємозалежні. Тільки у філософа Ірини Грабовської це розуміння виявилось: «Щоб жінка мала реальну політичну силу і значення в сьогодиншньому світі, Україна повинна стати сучасною цивілізованою європейською країною. З другого ж боку, Україна не зможе стати такою державою, якщо українське жіноцтво не докладе до цього зусиль. Адже жінка привносить у політику інші цінності, ніж чоловік, і орієнтується на пріоритети миру і злагоди, добробуту і стабільності» [8, с.58-59].

Серед науковців, які працюють над проблемою «Жінка і політика», – не так багато істориків. Проте принцип історизму часто присутній в працях політологів або соціологів, які показують явища в історичному розвитку. Вони не так часто звертаються до далекого минулого, хоча рідко хто не згадує княгиню Ольгу. Найчастіше простежуються зміни від кінця 80-х років до сьогодення, наводиться статистика, прийняті постанови і законодавчі акти, говориться про появу й етапи діяльності відомих жінок-політиків, в цілому – трансформації, які спостерігаються в суспільстві. Однак не можна не відзначити одну рису українського характеру, що часом дає про себе знати у деяких дослідниць (переважаюча більшість авторів із даної тематики – жіночої статі, серед чоловічої

нараховується півдесятка прізвищ). Йдеться про бажання так би мовити «не бути, а здаватися». Це виявляється у невідповідності заявленої гучної теми, наприклад, «Політична культура у гендерному аспекті» або «Жінка і розбудова громадянського суспільства», – і змісту самої праці, в якій мова йде про інші речі. В кращому випадку, останнє речення може містити твердження про важливість того, що заявлено у назві.

З іншого боку, деякі авторки йдуть далі і беруть на себе сміливість наголошувати, що в сучасній Україні спостерігається патріархальний ренесанс. Одним з його проявів є артикулювання жіночого політичного, соціального, культурного місця в суспільстві за допомогою патріархального дискурсу, коли жінку намагаються повернути до домашнього вогнища, обмежити її інтереси дітьми та доглядом за чоловіком, хатніми клопатами. За подібним «відродженням одвічних цінностей» криється реальне приниження статусу жінки в соціально-політичній сфері. Порівнюючи ситуацію в Україні з іншими посттоталітарними країнами, дослідниці роблять висновок відносно парадоксальності демократизації у таких суспільствах, коли відбувається «натуралізація» суспільних відносин, зокрема намагання обмежити самореалізацію жінок виконанням їх «природного призначення». Наслідком є гендерна асиметрія в українському суспільстві, що не сприяє його модернізації.

Поки що не можна сказати, що рівень осмислення проблеми «Жінка і політика» у вітчизняному суспільствознавстві є високим. Часто в публікації превалюють статистика недостатньої представленості жінок на вищих керівних посадах, декларації стосовно жіночих здібностей і заклики подолати становище, що склалося, через здійснення тих чи інших заходів і механізмів. Відчувається відсутність вагомого слова політологів, яких серед вчених жіночої статі в Україні не так багато, а фахівці-чоловіки не поспішають висловити з цього приводу свою думку. Дивно, що і гендерологи, яких поступово більше у вітчизняній науці, також поки не представили серйозну розробку, що показала б владу крізь призму гендеру як складну і багатогранну проблему. Означене коло проблем конче потребує поєднання зусиль фахівців різних соціогуманітарних наук. Однак в наш час спостерігається тенденція не до інтеграції, а, радше, до «замикання» в межах тої чи іншої дисципліни.

Дуже помітним є нерозуміння більшістю авторок сучасних тенденцій розвитку світу, соціосфери, політики, які прямо чи опосередковано впливають на стан справ в усіх країнах. Це особливо виявляється в тих випадках, коли мова йде про порівняння становища жінок у політиці, державі, владі в Україні і за кордоном. Наводяться відсотки представництва, інколи називаються видатні керівники, проте глибинного аналізу загальних трансформацій немає.

Провідною тенденцією сучасного світового, а отже, й національного політичного розвитку України, є зміцнення демократії. Іншою тенденцією, яка простежується під час ознайомлення з працями суспільствознавців, присвячених темі «Жінка і демократія», є певне звуження, коли досягнення демократії вбачається лише в збільшенні чисельності жінок у вищих органах влади та на керівних посадах, зменшення безробіття серед них, зростання їхньої зарплати тощо. Дуже і дуже рідко можна зустріти висловлення ідеї стосовно вільного вибору жінкою сфер діяльності, ще рідше – саме слово «самореалізація». У переважанні суспільних інтересів (зацікавленість у відтворенні нації, робочої сили, солдат) через канали масової комунікації продовжується нагнітання культу матері-Берегині,

що насправді відсуває жінку і від участі в громадсько-політичному житті, і від рівності можливостей здійснювати вільний вибір щодо власної самореалізації (головна ідея фемінізму). За виключенням поодиноких сміливців, таких як Соломія Павличко[46,с.61] і Оксана Кісь[32], про таке не пишуть. Це також свідчить про опосередковане виявлення нерозуміння реалій сучасного світу, передова частина якого рухається в бік постіндустріального суспільства. Суть полягає у тому, що в індустріальному суспільстві людина розглядалася як «засіб», в постіндустріальному – як мета. Об'єктивно збільшення участі жінок у політиці має призвести до зміни пріоритетів, спрямованих на сприяння розвитку людини, якої б статі, віри, віку, расової чи національної належності вона не була. У 90-х роках минулого століття два американських аналітика – Джон Несбіт і Патріція Ебурдін на основі консультацій із сотнями фахівців різного профілю і найвищої кваліфікації визначили мегатенденції розвитку світу на межі тисячоліть. Серед них була така, яку вони назвали «прихід жінок на керівні посади»[43,с.247-277]. Їхні передбачення підтвердилися, бо в різних суспільствах виникла потреба саме у жіночому керівництві. Проте такі глибинні тенденції не висвітлюються на сторінках праць наших суспільствознавців. Сене же полягає у тому, що світ, керований чоловіками, зазнав чимало кризових явищ. Тому виникає потреба спробувати інший стиль керівництва, який, як очікується, має не руйнувати, а творити.

Список використаних джерел

1. Андропова І.Ф. Еволюція політичної культури в незалежній Україні (гендерний аспект) // Науковий часопис. Зб. статей НПУ ім. М.П.Драгоманова. – Серія № 6. – Історичні науки. – 2005. – Вип. 1. – С.130-135.
2. Васильєва Л.І. Роль жінок у формуванні державності // Актуальні проблеми політики. – 1997. – Вип. 1 / 2. – С. 250-253.
3. Васьковська Я. Жінка-прем'єр: не часто, але трапляється // <http://rukhpres.com.ua/004216/print.phtm>.
4. Волошанська О.В. Жінки в політиці // Розбудова держави: духовність, екологія, бізнес. – К.: Всеукраїнський благодійний культурно-науковий фонд Т.Г.Шевченка, 1996. – С.124-126.
5. Ворчакова І.Є. Найвпливовіша роль жінок – політичних лідерів в сучасних державотворчих процесах української держави // Науковий вісник Одеського державного економічного університету. Науки: економіка, політологія, історія. – 2009. – № 6. – С.42-58.
6. Гендерні аспекти державної служби /Ред. Б.Кравченко. – К.: Основи, 2002. – 335с.
7. Грабовська І.М. Жінка в українській політиці та її портрет у ЗМІ // Філософсько-антропологічні студії – 2001. – Спецвипуск. – С.210-219.
8. Грабовська І.М. Проблеми і перспективи жінки в сучасній українській політиці // Сучасність. – 2001. – № 6. – С.54-59.
9. Грабовська І.М. Про українську жінку в українській політиці і не тільки // Сучасність. – 2004. – № 3. – С.82-91.
10. Грабовська І.М. Стереотипи масової свідомості та проблеми гендерної ідентичності української жінки в політиці // Актуальні проблеми слов'янської філології. – 2004. – Вип. 9: Лінгвістика і літературознавство. – С.372-377.
11. Грабовська І.М. Політичне лідерство в Україні: гендерний аспект // Сучасність: Часопис незалежної української думки. – 2006. – № 3. – С.79-96.

12. Грабовська І. М. Гендер і жіноче політичне лідерство в контексті проблем консолідації українського суспільства: міфи та реалії // Пошуки гендерної паритетності: український контекст – Ніжин: ДС Міланік, 2007. – С.141-153.
13. Губань Р.В. Українська жінка в політиці і суспільстві у світовому контексті: перспективи на майбутнє // Жінка в Україні. Президенту України, Верховній Раді, Уряду України, органам центральної та місцевої виконавчої влади. Аналітичні розробки, пропозиції науковців і практичних працівників. Міжвідомчий наук. зб. / За ред. А.І.Комарової та ін. – К.: НДІ «Проблеми людини», 2001. – Т.23. – С.71-79.
14. Дармограй Н. Культура гендерної рівності в політиці // Збірник наукових праць УАДУ. – 2001. – Вип. 2. – С.276-287.
15. Дашковська О.Р. Державні гарантії і шляхи активізації участі жінок у політичному житті України: загальнотеоретичні питання // Проблеми законності. – 2003. – Вип. 59. – С.8-13.
16. Добржанська І. Гендерні проблеми політичних відносин в Україні // <http://cpdlviv.itgo.com/dobrzanska.htm>.
17. Женщина – лидер // Феминология: словарь терминов / Ред. О.Н.Пищулина. – Х.: Изд-во ХНУ, 2002. – С.82-83.
18. Жеребкина И. Женское. Политическое. Бессознательное. Проблема гендера и женское движение в Украине. – Х.: Ф-Пресс, 1996. – 376с.
19. Жінка в Україні. Президенту України, Верховній Раді, Уряду України, органам центральної та місцевої виконавчої влади. Аналітичні розробки, пропозиції науковців і практичних працівників. Міжвідомчий наук. зб. / За ред. А.І.Комарової та ін. – К.: НДІ «Проблеми людини», 2001. – Т.23. – С.25-172.
20. Жінка в політикумі України // Жінка в Україні. – Т. 30. – К.: НДІ «Проблеми людини», 2004. – С.448-515.
21. Жінки в політиці: міжнародний досвід для України: матеріали міжнар. наук. семінару (Київ, 7 жовтня 2005 р.) / Ред. Я.Свердлюк, С.Оксамитної. – К.: «Жіноча громада», 2006. – 340с.
22. Жінка і демократія: Матеріали Міжнар. наук.- практ. конф. (Київ, 2-5 червня 1995 р.) / За заг. ред. Т.Мельник. – К.: «Жіноча громада», 1995. – 182с.
23. Жінки України: історія, сучасність та погляд у майбутнє: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 4-5 листопада 1995р.). – Дніпропетровськ: Поліграфіст, 1996. – 220с.
24. Жіночий рух в Україні: історія і сучасність: тези доповідей Міжнар. наук.-метод. конф. (Одеса, 27-29 жовтня 1994 р.). – К.: ІСДО, 1994. – 280с.
25. Іващенко О. Участь у політиці України (соціологічні спостереження) // Слово і час. – 1997. – № 2. – С. 69-72.
26. Іващенко О. Участь жінок у суспільно-політичній сфері України // Перспективи паритетної демократії у політико-правовому полі України / Наук. ред. В.О. Лозовий. – Х.: ХЦЖД, 1997. – С.31-35.
27. Іващенко О. Жіноче лідерство: політичні і соціальні виміри // women.library.kr.ua/ivaschenko.html
28. Каспрук В. Участь жінок у світовій політиці та українські реалії // Сучасність. – 2007. – № 4/5. – С.122-130.
29. Каспрук В. Проблема «участі»/ «неучасті» жінок у світовій політиці та українські реалії // Пошуки гендерної паритетності: український контекст. – Ніжин: ДС Міланік, 2007. – С. 108-112.
30. Кириленко О. Жіноче політичне лідерство як об'єкт соціологічного аналізу // Жінки в політиці. Міжнародний досвід для України: матеріали міжнар. наук. семінару (Київ, 7 жовтня 2005р.) / Ред. Я.Свердлюк, С.Оксамитної. – К.: «Жіноча громада», 2006. – С. 211-221.

31. Кісь О. Жіночі стратегії в українській політиці // Пошуки гендерної паритетності: український контекст. Ніжин: ДС Міланік, 2007. – С. 121-141.
32. Кісь О. Кого оберігає Берегиня, або Матріархат як чоловічий винахід // Західна Аналітична Група. 7.03.08 // <http://www.zgroup.com/ua/article.php>
33. Кононко Л. Жінка в сучасному політичному житті України // Третій міжнар. конгрес українців. Секція: Політологія. Етнологія. Соціологія. – Х., 1996. – С.241-243.
34. Костицький В. Жінка в політиці // Костицький В. Українська жінка заслуговує кращої долі / Василь Костицький. – К.: ЗАТ «НІЧЛАВА», 1997. – С.22-25.
35. Кравченко М. Жінка у вимірі багатопартійності // Демократичний вибір як філософська і соціально-політична проблема: 36. наук. праць. – Чернівці: Чернігівський держ. педагогічний ун-т ім. Т.Г.Шевченка, 1999. – С.70-76.
36. Кулачек О. Роль жінки в державному управлінні: старі образи, нові обрії. – К.: Основи, 2005. – 302с.
37. Лакіза-Сачук Н. «Жіноче питання» в контексті демократизації // Політика і час. – 1994. – № 11. – С.34-38.
38. Лень О. До проблеми політичної активності жінок в Україні // <http://www.usciprr/kyiv.ua/modules.php?op=modload&name>
39. Марценюк Т. Діалог «Україна – Захід» у гендерній площині: огляд дискурсивних моментів семінару про участь жінок у політиці // Жінки в політиці: міжнародний досвід для України. Матеріали міжнар. наук. семінару (Київ, 7 жовтня 2005 р.) / Ред. Я.Свердлюк, С.Оксамитної. – К.: «Жіноча громада», 2006. – С.242-257.
40. Матвієнко О.М. Політична і громадська діяльність українських жінок на сучасному етапі // Сіверянський літопис. – 2006. – № 1. – С.60-66.
41. Матвієнко О.М. Жінки – лідери політичних партій і блоків на виборах до Верховної Ради України V скликання // Вісник Академії праці і соціальних відносин федерації профспілок України. – 2007. – № 2. – С.126-131.
42. Морозко Л., Руднева О. Жінка-лідер і політичний процес в Україні // Перспективи паритетної демократії у політико-правовому полі України. – Х., ХІСЖД, 1997. – С.123-129.
43. Нэсбит Дж., Эбурдин П. Что нас ждет в 90-е годы. Мегатенденции: Год 2000. Калитка в XXI век. – М.: Мир, 1992. – С.247-277.
44. Павличко С. Progress on hold: the conservative faces of women in Ukraine // Павличко С. Фемінізм. – К.: Основи, 2002. – С.101-115.
45. Павличко С. Women's discordant voices in the context of 1998 parliamentary elections in Ukraine // Павличко С. Фемінізм – К.: Основи, 2002. – С.189-212.
46. Павличко С. Фемінізм – К.: Основи, 2002. – 322с.
47. Скар О. Жінка в політиці: гендерний аспект // Гендер і культура. – К.: Факт, 2001. – С.202-208.
48. Скар О. Політичне лідерство: гендерний аспект // <http://politcon.iatp.org.ua/tpds/scnar.1.htm>
49. Смоляр Л. Жінка в системі політичної культури України // Жінки України: історія, сучасність та погляд у майбутнє. Матеріали Міжнар. наук.- практ. конф. (Дніпропетровськ, 4-5 листопада 1995р.). – Дніпропетровськ: ІСДО, 1996. – С.57-65.
50. Ткаченко Г.І. Жіноче питання в українській суспільно-політичній думці: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки». – Львів, 1994. – 20с.
51. Ткаченко М.Г., Ткаченко Г.І. Формування іміджу жінки-політика і становлення гендерної демократії // Проблеми іміджології: збірник наук. до-

повідей учасників IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 16 травня 2003р.) – К.: Видавництво Європейського університету 2003. – С. 70- 72.

52. Трофименко Л.С. Політичні права жінки та їх реалізація // Юридичний вісник. – 2000. – № 4. – С. 77-82.

53. Трофименко Л.С. Роль суспільного устрою у політичній соціалізації жінок // Юридический вестник. – 2001. – № 1. – С. 77 – 83.

54. Трофименко Л.С. «Жіноче питання»: ілюзії та реальність // Актуальні проблеми політики. – 2001. – Вип. 10/11. – С.336-341.

55. Трофименко Л.С. Політична культура і політичні права жінки // Культурна політика в Україні у контексті світових трансформаційних процесів: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 12-13 грудня 2001) – К.: Оптима, 2001. – С.117-123.

56. Трофименко Л.С. Жіноче політичне лідерство: історіографічний аспект // Наукові записки Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова. – Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. – 2001. – Вип. 6. – С.127-134.

57. Трофименко Л. С. Феномен жіночого лідерства в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». – Одеса, 2002. – 20с.

58. Фесенко В. Динамика политического участия женщин: самоорганизация, политическое движение, вхождение во власть (1989-1998) // Femina Postsovietica. Украинская женщина в переходный период: От социальных движений к политике / ред. И.Жеребкина. – Х.: ХЦГИ, 1999. – С. 83-151.

59. Харченко Л. В. Гендерні проблеми політичної еліти України у трансформаційний період розвитку // <http://intkonf.org/k-filos-n-harchenko-lv-genderni-problemi-politichnoyi-eliti>

60. Цуницька О. В. Громадсько-політична діяльність жінок як один з чинників ліквідації дискримінації щодо жінок// Актуальні проблеми політики. – 1997. – Вип. 1 /2. – С.253-257.

61. Ярош О. Жіночий рух. Куди і навіщо // Віче. – 2001. – № 3. – С.111-114.

62. Femina Postsovietica: Украинская женщина в переходный период: От социальных движений к политике / Ред. И.Жеребкина. – Х.: ХЦГИ, 1999.

Орлова Т.В. Историографические оценки освещения роли женщин в современной политической жизни Украины

С точки зрения историографии делаются основные выводы относительно освещения роли женщин у политической жизни современной Украины, акцентируются достижения и нерешенные проблемы в этом плане, что имеет большое значение в деле дальнейшей демократизации и модернизации страны.

Ключевые слова: политика, женщины, историография.

Orlova, T.V. Historiographic assessments of the display of women's role in the contemporary political life of Ukraine

From the historiographic viewpoint, the article draws basic conclusions on the display of women's role in contemporary Ukraine's political life, emphasizes achievements and unresolved problems in this sphere, this bearing great importance for the cause of further democratization and modernization of the country.

Key words: politics, women, historiography

Шлюбні обшуки Волинської єпархії кінця XVIII – початку XX ст.

Досліджується діяльність духовенства щодо формування шлюбних обшуків церков Волинської єпархії наприкінці XVIII – на початку XX століть.

***Ключові слова:** шлюбні обшуки, духовенство, документи, церква, Волинська єпархія.*

Серед значного різноманіття церковнопарафіяльних джерел, що дійшли до нас, важливе місце належить шлюбним обшукам – документам, що склалися перед реєстрацією кожного шлюбу і засвідчували його законність.

В дореволюційний період практика церковного діловодства, зміни законодавства у цій сфері вимагали роз'яснень, коментарів чим і спричинили появу ряду видань, присвячених як загальним правилам ведення документів, так і конкретним її видам, зокрема і шлюбним обшукам. Серед них варто виділити роботи Т.Барсова[17], О.Парвова[20], І.Чижевського[24], в яких йдеться про порядок і форми їх ведення, умови видачі та зберігання тощо. В праці О.Успенського[23] йдеться про терміни та умови здачі єпархіальним органам влади цих документів.

З поваленням самодержавного режиму в Російській імперії церква втратила своє колишнє значення. Відповідно, відпала потреба у виданнях, які надавали раніше практичні рекомендації стосовно ведення діловодства. Разом з тим, науковці продовжували дослідження історії цих джерел. Однією з найбільш ґрунтовних праць в даному напрямку є робота А.Єлпатовського[18], в якій детально розглядається історія документування актів громадянського стану, в тому числі певна увага надана і шлюбним обшукам.

Зі здобуттям Україною незалежності починається новий етап дослідження церковного діловодства. Ряд сучасних істориків займаються вивченням церковнопарафіяльних документів, але нажаль в їх працях шлюбним обшукам не надається належної уваги.

Хоча й існує ряд праць загального характеру, але шлюбні обшуки кожного регіону мали свої особливості. Вони слугують важливим джерелом для генеалогічних досліджень, біографістики тощо. Загалом комплексним дослідженням шлюбних обшуків Волинської єпархії кінця XVIII – початку XX ст. практично ніхто не займався, що й визначає актуальність цієї роботи.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі комплексного аналізу архівних матеріалів та наукової літератури розкрити питання ведення

шлюбних обшуків на Волині, відкрити маловідомі або й зовсім невідомі аспекти цього питання.

Наукова новизна роботи визначається тим, що вперше комплексно розглядається питання ведення шлюбних обшуків Волинської єпархії кінця XVIII – початку XX ст. При цьому автор спирається на попередні історичні дослідження різних аспектів проблеми, з одного боку, і намагається відійти в їх аналізі від створених до цього часу праць – з другого.

Ведення шлюбних обшуків запроваджено в 1765р. До окремої книги вносилися інформація про звання, соціальний стан, віросповідання, місце проживання, вік, дієздатність, відсутність близьких ступенів родинного зв'язку, що було б перешкодою для вінчання, рахунок шлюбів, волевиявлення сторін, наявність згоди батьків, відомості про відвідування сповіді і причастя. Обшук підписувався самими нареченими, двома-трьома свідками та причтом церкви. До нього долучали оригінали документів, з яких одні (приміром дозвіл керівництва на вступ у шлюб) підшивали до книги, з інших виписували відомості (атестат про службу, формулярні списки тощо) та поверталися з підписом священника й відміткою на них про здійснення шлюбу. Якщо наречена належала до іншої парафії, то вимагали від її так званого «духовного батька» довідку про наявність та кількість попередніх шлюбів і відвідування сповіді [19, с. 275].

Оскільки обшуки були важливим доказом підтвердження шлюбу, а значна кількість священників вела їх на особливих листах, а не в спеціальних книгах, то Синод указом від 16 травня 1802р. зобов'язав, «дабы все обыски ведены были исправно, в том же ними, священно и церковнослужителями, иметь равно смотрение благочинным» [1, арк. 1–3]. Примірники цих книг, подібно до метричних, видавалися священникам безпосередньо з духовних правлінь або з консисторії. Конкретний термін їх ведення не встановлювався, тому ними користувалися рівно стільки, на скільки записів їх вистачало, що залежало від чисельності парафіян і відповідно – кількості шлюбів. Аналіз цих документів по Волинській єпархії свідчить, що в першій половині XIX століття термін використання таких книг коливається від 10 до 38 років. Приміром, у церкві села Іршики Старокопачівського повіту її вели протягом 28 років (1803-1831рр.) [7], села Киселі цього ж повіту – 34 роки (1870–1873 рр.) [8], села Тригір'я – 38 років (1827-1865 рр.) [6] та ін. Друга половина XIX та початок XX століть відзначалися зростанням кількості населення, тому книг вистачало в середньому на 3-6 років. Приміром, у парафії села Іршики їх вели протягом 1883–1887рр. [10], села Киселі – 1894-1901рр. [11]. Така ж тенденція спостерігається і в парафіях інших населених пунктів Волинської єпархії.

Після використання всіх чистих листів у книзі священник повідомляв про це духовне правління чи консисторію з вимогою видачі йому нової книги. Стара ж повинна була зберігатися при церкві разом із копіями метричних книг.

Траплялося, що в результаті неправдивих свідчень в обшуді, порушувалися закони, зокрема стосовно питання двоєженства. Результатом одного з таких випадків, коли Провіантського штату комісіонеру 12 класу Олександр Олчанінову при живій дружині Варварі Павлівні вдалося одружитися з вдовою Надією Давиденко через неправдиві свідчення при обшуді, стало видання указу Синоду від 25 квітня 1807р., згідно з яким «для постановления преграды подобных злоупотреблений, чтобы

Гражданские Правительства с подписавшимися под обысками светского состояния людьми поступали на будущее время в суждении и оштрафовании их без всякого послабления...»[21,с.1180-1181]. На основі цього указу Волинська духовна консисторія відразу ж зробила припис підвідомчим установам про обов'язкове його виконання під загрозою значних стягнень за його порушення[3,арк.1-2].

Підтвердження про належне ведення шлюбних обшуків мало місце в указі Синоду від 22 лютого 1812р., з поясненням, що він може слугувати важливим джерелом підтвердження шлюбу за відсутності метричних книг: «Согласно предложению Г. Правящего должность Обер-Прокурора и Кавалера графа Дмитриева-Мамонова, сделать от Сената всем присутственным местам указами подтверждения, чтоб они, в случае справок о браках, принимали между прочим в уважение и чинимые при совершении тех браков в церквах вписываемые в книги обыски, которые могут также служить документами в тех случаях, где не окажется метрических книг»[22,с.197]. Указ поширили й серед духовенства Волинської єпархії, які рапортували про обов'язкове його дотримання[2,арк.1-2].

У 1837р. встановлено нову форму шлюбних обшуків[19,275]. Основна відмінність полягала в тому, що за старими формами обшук писався від імені парафіян, які підтверджували зазначені вище факти про наречених. Нові ж склалися від імені священослужителя, котрий записував ті ж відомості, які в кінці підтверджувалися свідками – двома від кожного з наречених. Оскільки такі книги видавали на необмежений термін, то деякі священники продовжували вести їх за старими зразками ще тривалий час. Як приклад, наведемо обшукову книгу Тригірсько-Преображенської парафії Житомирського повіту за 1827-1865рр.[10].

На першій сторінці писали від руки зразок, дотримування якого було обов'язковим. У 1838р. Московська синодальна друкарня почала виготовляти такі форми й запропонувала їх, серед інших, і Волинській консисторії. З цього приводу в журналі цієї установи з'явився запис від 11 березня 1838р. Зміст його зводився до того, що підвідомчі церкви вже забезпечені формами шлюбних обшуків, а в майбутньому, за потреби, вони скористаються цією пропозицією[4,арк.1-2]. Зрозуміло, що це була лише формальна відписка і ніхто найближчим часом замовляти таких зразків не збирався.

До 1875р. консисторія видавала книги для складання обшуків на білому папері. На кожному окремому аркуші священник дублював загальний текст обшуку та вписував необхідні дані про кожну пару наречених. Такий спосіб був дуже незручним, адже постійно доводилося повторювати один і той же загальний текст. Зважаючи на це, Синод 17 травня 1875р. видав указ про початок виготовлення обшукових книг на друкованій основі[24,с.75]. Це дійсно значно полегшило роботу духовенству, адже тепер вони в готові друковані формуляри вносили лише необхідні відомості: дату, назву церкви, імена, місце проживання, вік та соціальний стан наречених, згоду батьків, коли оголошено в церкві про шлюб та коли він мав відбутися. Внизу підписувалися наречені, свідки та духовна особа, котра здійснювала обшук. Вивчення ряду шлюбних обшуків за цей період по різних парафіях Волинської єпархії дає підстави стверджувати, що в такому вигляді ці документи велися впродовж подальшого їх існування. Єдиною і незначною зміною стало те, що з середини 90-х років XIX ст. в бланках з'явилася нова графа про те, де до шлюбу мешкала наречена. Якщо, приміром, в обшуках

церкви Святої Богородиці села Жемелинці Острозького повіту за 1887-1896рр.[15] таку інформацію священник не вносив, то за 1897-1904рр.[16] він це вже робив. За винятком цієї незначної деталі, обшуки загалом вели однаково у всіх церквах Волинської єпархії. Приміром, за 1875-1885рр. – у Троїцькій церкві містечка Красилів Старокостянтинівського повіту [9], за 1889-1895[12] та 1896-1908 рр.[13] – Дмитрівській церкві села Мислятина Заславського повіту, за 1903р. – Покровській церкві села Немильня Новоград-Волинського повіту[14] та в ряді інших.

Волинське духовенство, попри значний контроль з боку єпархіальних органів влади, досить часто не дотримувалося правил належного ведення документів. Шлюбні обшуки в цьому відношенні не стали винятком. В результаті перевірок виявлялися різні недоліки та при можливості примушували священників їх виправляти. Через це часто виникало листування між консисторією та благочинними, котрі мали безпосередньо контролювати цей процес. Листування з цього приводу між зазначеними установами відкладалося у справах «Об оконченных записью обыскных книгах церквей Волинской епархии представленных в консисторию для ревизии». Їх аналіз дає змогу встановити найбільш типові види порушень, допущених священниками Волинської єпархії у веденні шлюбних обшуків. Найпоширенішим з них є підписання священниками та псаломщиками документу замість наречених та свідків. Згідно з правилами, в разі неписьменності вказаних осіб, це мали робити сторонні особи. Священо- та церковнослужителям виконувати цю функцію категорично заборонялося. Так, приміром, у зданих в 1894р. книгах шлюбних обшуків таке порушення виявлено по шістьох церквах: Преображенській містечка Базалія Старокостянтинівського повіту, Успенській с. Личовки того ж повіту, Георгіївській с. Сурмичі Дубенського повіту, Покровській с. Цепцевичі Луцького повіту, Успенській містечка Любар Новоград-Волинського повіту та Троїцькій с. Коритниці Володимир-Волинського повіту[5,арк.6–25]. Досить часто траплялися випадки, коли священники не записували вік наречених. Таке порушення зафіксоване, приміром, у зданих цього ж року книгах церков: Троїцької с. Коростів Острозького повіту, Хрестовоздвиженської с. Бутівці Заславського повіту та Покровської с. Кульчинок Старокостянтинівського повіту. Інколи духовенство не вказувало часу оголошення про шлюб. Такі випадки виявлено в зданих у тому ж році документах по церквах: Іоанна Богослова с. Улашанівка Заславського повіту, Різдва Богородиці с. Чорна Новоград-Волинського повіту, Михайлівській с. Бережниця, Покровської с. Денисівка та одноіменної містечка Ляхівці Острозького повіту[5,арк.31-4].

По закінченню терміну використання книги шлюбних обшуків подавали до консисторії на ревізію. Так само, як і більшість документів, спочатку вони проходили через благочинія та духовні правління. Після належної перевірки цей вид документів повертали назад у церкви для зберігання у ризниці. Інформація про виявлені недоліки надсилалися благочинним, які, в свою чергу, повинні були сприяти їх виправленню та не допускати в майбутньому.

Досить актуальним є питання репрезентативності шлюбних обшуків, адже ця інформація дозволить дослідникам вільно орієнтуватися де і які книги збереглися і можуть використовуватися.

Цей вид документації по Волинській єпархії відзначається незначною збереженістю. Її особливістю є те, що вони велися в одному екземплярі

та завжди зберігалися лише при церкві. Якщо, деякі види могли осісти в благочинних, духовних правліннях, в консисторії, то обшуки такої перспективи не мали. Попри все, на сьогоднішній день вони знаходяться не лише в церковних фондах, а й консисторському. Але зрозуміло, що всі вони є парафіяльними екземплярами, оскільки інших просто не існувало. Це визначає те, що більшість з них згруповані по певних церквах за кілька років.

В Державному архіві Житомирської області у фонді Волинської духовної консисторії (ф. №1) вони знаходяться в загальній кількості 37 одиниць зберігання по чотирьох повітах Волинської єпархії: Новоград-Волинського – 11, Житомирського – 10, Старокостянтинівського – 9 та Заславського – 7. Найдавніша з них датується 1803 р. та велася при церкві с. Немильня Новоград-Волинського повіту[14]. Переважна більшість їх концентрується в описі №91 – 12 справ, всі інші по кілька справ містяться в описах 74, 76, 84, 86, 88.

В Державному архіві Волинської області в одноіменному фонді їх зберігається всього 21 одиниця по трьох повітах: Луцькому – 12, Володимир-Волинському – 5 та Ковельському – 4. В ДАРО зберігається 8 таких справ в такому ж фонді, в основному по Свято-Богородицькій церкві с. Жемелинці Острозького повіту.

У фондах парафій, що знаходяться в Державному архіві Житомирської області, їх 38 одиниць. З них 8 – по церквах Новоград-Волинського повіту, а решта – Житомирського.

Підсумовуючи вищесказане варто зазначити, що порядок ведення шлюбних обшуків у Волинській єпархії, так само як і інших документів, підпорядковувався Синоду. Єпархіальні органи влади здійснювали контроль на місцях за належним і своєчасним їх складанням. Попри це, все одно траплялися випадки порушень як синодських, так і єпархіальних указів, щодо правил їх ведення.

Нажаль, оскільки цей вид документу складався в одному екземплярі і зберігався в церковних ризницях, багато з них з різних причин були втрачені. Попри це, ті, що дійшли до нас містять досить цінну інформацію і сьогодні використовуються для різних видів історичних досліджень.

Список використаних джерел

1. Державний архів Житомирської області. – ф. 1. – оп. 2. – спр. 376.
2. Там само. – оп. 3. – спр. 97.
3. Там само. – спр. 213.
4. Там само. – оп. 8. – спр. 272.
5. Там само. – оп. 25. – спр. 57.
6. Там само. – оп. 84. – спр. 50.
7. Там само. – оп. 91. – спр. 5.
8. Там само. – спр. 7.
9. Там само. – спр. 84.
10. Там само. – спр. 112.
11. Там само. – спр. 171.
12. Там само. – спр. 142.
13. Там само. – спр. 176 а.
14. Там само. – спр. 216.
15. Державний архів Рівненської області. – ф. 485, оп. 2 спр. 24.
16. Там само. – спр. 33.

17. Барсов Г. Сборник действующих и руководственных церковных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания. – СПб., 1885. – Т. 1. – 663 с.

18. Елпатовский А.В. К истории документирования актов гражданского состояния в России и СССР (с XVIII в. По настоящее время) // Актовое источниковедение. – под ред. Каштанова С.М. – М., 1979. – 272с.

19. Обыск церковный // Энциклопедический словарь «Блокгауз и Ефрон». – Т. XXI а. – СПб.: Типо-Литография И.А.Ефрона., 1897. – С.275.

20. Парвов А. Практическое изложение церковно-гражданских постановлений в руководство священнику на случаи совершения важнейших треб церковных. – СПб., 1840. – 4-е изд. – 194с.

21. ПСЗ. – Т. XXIX. – Собр. 1-е. – СПб., 1830. – №22524.

22. Там само. – Т. XXXII. – №25004.

23. Успенский А.И. Настольная книга для каждого священника, благочинного следователя, опекуна, цензора и председателя собраний по духовному ведомству о срочных и несрочных представлениях и донесениях начальству, с правилами из законов и практики по службе. – Тула, 1882. – изд. 2-е. – 190с.

24. Чижевский И. Церковное писмоводство. – Харьков, 1893. – 3-е изд. – 409с.

Кондратюк Ю.С. Брачные обыски Волынской епархии конца XVIII – начала XX веков

Научная статья посвящена изучению деятельности духовенства относительно формирования брачных обысков церквей Волынской епархии в конце XVIII – начале XX веков.

Ключевые слова: брачные обыски, духовенство, документы, церковь, Волынская епархия.

Kondratyuk, Y.S. Marriage searches of the Volyn diocese at the end of the XVIII – at the beginning of the XX centuries

The scientific article is devoted to studying of activity of clergy in formation of the Marriage searches which was conducted at church of the Volynsk diocese at the end of XVIII – beginning of XX centuries.

Key words: Marriage searches, clergy, documents, church, the Volynsk diocese.

Пророки у віровченнях українських рідновірських об'єднань

Розглянуто роль та значення пророків в теоретичній і практичній діяльності рідновірських організацій України.

Ключові слова: пророк, Рідна Віра, Рідна Українська Національна Віра (РУНВіра), Собор Рідної Української Віри (СРУВ), «Великий Вогонь», Родове Вогнище Рідної Православної Віри, ідеологія.

Одним з релігійно-культурних феноменів останніх десятиліть ХХ ст. стала поява в Україні спочатку поодиноких послідовників, а з часом й цілого руху – рідновір'я, як називають його послідовники дохристиянських вірувань наших пращурів, або, як більше прийнято в науковій літературі – неоязичництва, сучасного язичництва, етнічної релігійності.

Не зважаючи на актуальність, тема дослідження рідновірського руху в Україні залишається маловивченою, особливо що стосується практичної діяльності рідновірських організацій, їхніх взаємостосунків, інтеграції в суспільне та релігійне життя України тощо.

Теоретична основа рідновір'я (сучасного язичництва) розроблятися почала представниками української діаспори, починаючи ще з 1930-х рр. Але рідновірські організації діаспори, зважаючи на їхню малочисельність та розпорошеність, відірваність від історичної батьківщини, процеси асиміляції та ін., не змогли набути значної ваги в країнах проживання. Однак їх діяльність і теоретичні розробки знайшли благодатний ґрунт в Україні наприкінці ХХ ст. Крім організаційних проблем, перед послідовниками та симпатиками рідновір'я в Україні першопочатково стояли також питання теології, календарно-обрядової практики, забезпечення релігійною літературою, атрибутикою, облаштування місць для священнодійств тощо. Відзначимо, що за роки свого існування рідновірськими общинами та центрами, окремими послідовниками була проведена колосальна робота в області дослідження історичних, фольклорних, етнографічних, релігієзнавчих, археологічних даних про дохристиянське минуле нашого народу. Багато праць сучасних рідновірів мають під собою серйозну наукову базу, проливаючи світло на «білі плями» вітчизняної історії, однак немало й робіт, які скоріше можна назвати художньою літературою, а не науковими, які ще більші заплутують й без того складний клубок язичницьких світоглядних основ.

Важливе місце в теоретичних розробках та практичній діяльності рідновірських організацій та общин належить пророкам. Згідно визначенню, даному в «Словнику-довіднику з релігієзнавства», «пророки – віщунки, які оголошували волю богів, провіщали долю окремих людей і народів. Наявність пророків характерна для всіх релігій, у тому числі новітніх»;

також «віщун – спільна назва пророків, волхвів, жерців, ворожок і ворожбитів, астрологів, тлумачів снів, ясновидців і т.ін., які володіють здатністю одержувати знання про майбутнє через осяяння, одкровення» [13,с.289,85]. Інтелектуальна еліта рідновірських організацій України поняттю «про-рок» надає свого змісту. Наприклад, в Соборі Рідної Української Віри (СРУВ) пророки – «Духи видатних українців», які, перебуваючи у «Вирії (Духовній Україні)», допомагають українцям, що живуть в земному світі. Пророками України в духовному вченні СРУВ визнані Тарас Шевченко, Леся Українка, Василь Стус. Єдність з духами видатних українців адепти СРУВ підтримують вшануванням їхніх днів народження, днів смерті і днів перепоховання на рідній землі. Згідно переконанням представників СРУВ, пророки України «за життя сповідували арійські цінності і зреклися чужовір'я» [9,с.65;6].

Духовними предтечами руху за відродження національної релігійної культури представники Рідної Віри вважають Григорія Сковороду, Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесю Українку, Юрія Федьковича, Михайла Коцюбинського, Івана Нечуя-Левицького, громадсько-культурологічне об'єднання «Руська трійця» (Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький) [5,с.341-355]. Творчість цих видатних діячів не тільки української, а й світової культури, розглядається рідновірами під незвичним, нестандартним кутом зору. Наприклад, Богдан Фік в статті «Шевченко і релігія» стверджує, що Тарас Шевченко передбачив сучасні світові тенденції звернення народів до своїх етнічних релігій, випередив Фридріха Ніцше в трактуванні й переоцінці християнських цінностей [10,с.40-44]. На підтвердження своїх слів автор статті наводить рядки з вірша «Світе ясний! Світе тихий!», який Тарас Шевченко написав незадовго до своєї смерті:

*«...Будем, брате,
З багрянниць онучі драти,
Лютьки з кадил закуряти,
Явленими під топити,
А кропилом будем, брате,
Нову хату вимітати»*
(27 червня 1860 г., Санкт-Петербург) [14,с.878].

Галина Лозко (Волхвиня Зореслава) вказує, що вірш Кобзара «Чи не покинуть нам, небого...» [14,с.902-905], написаний 14-15 лютого 1861 р., свідчить про духовні орієнтири Тараса Григоровича: образи греко-римської міфології (Лета, Харон, Парка, Стікс) перегукуються зі слов'янськими уявленнями про потойбічний світ [5,с.341-355].

В творчості вищезгаданих діячів дійсно багато язичницьких образів та символів (згадаймо «Захара Беркута» Івана Франка, «Лісову пісню» Лесі Українки, «Кайдашеву сім'ю» Івана Нечуя-Левицького, поезію Маркіяна Шашкевича та ін.). Та не можна забувати, в які часи вони жили й творили. Це був період національного пробудження, пошуку своїх власних витоків, романтизації життя пращурів. І все це – на тлі імперських заборон на рідну мову, рідну пісню, рідну літературу, рідну духовність взагалі. Діячі української культури тих часів були людьми високоосвіченими, інтелектуалами, справжніми патріотами свого народу й батьківщини.

Учений, поет, письменник, перекладач, літературний критик, громадсько-політичний діяч Іван Франко за своє життя пройшов складну світоглядну еволюцію. Він закликав українську інтелігенцію всіляко сприяти формуванню й розвитку української нації як громадського організму, здатного до самостійного життя. Особливого значення він надавав українській мові. Іван Якович – один з небагатьох авторів в світі, хто вільно писав трьома мовами (українською, польською, німецькою) та робив переклади з 14 мов! Іван Франко – автор біля 4000 тисяч літературних, публіцистичних та наукових робіт. В середовищі рідновірської еліти особливою популярністю користується його маловідома праця «Біблійне оповідання про Сотворенне Сьвіта в сьвітлі науки». Пізньої осені 1904 р. Іван Франко мав можливість познайомитися з новими на той час роботами німецьких учених, що стосувалися археологічних відкриттів «у Вавилоні, Сирії, Палестині та Єгипті». Дані роботи справили на мислителя велике враження. Він задався ідеєю «написати популярну роботу про початки і джерела біблійної розповіді про сотворення світу, надрукувати її в тисячних екземплярах і пустити в народ, щоб велику Правду про найбільшу містерію світу пізнали мільйони нашого змученого простолюддя, а пізнавши її, щоб звільнилися від тяжкого ярма вікових забобонів і темноти». Та мрії Івана Яковича не судилося здійснитися. «Крамольну» роботу, в якій автор, посилаючись на багаточисельні історичні й археологічні праці та джерела, розкритикував християнське трактування походження життя на Землі, еволюцію людини, достовірність написання деяких «священних текстів» (зокрема, «Мойсеевих Книг»), ніхто не наважився видати значним тиражем. Книга все-таки вийшла друком, але лише кілька сотень екземплярів *[зробив це загадковий «Н.Г.Г.» – О.С.]*. Робота Івана Франка «Біблійне оповідання...», не зважаючи на обмежену кількість примірників, справила враження «бомби»: «Серед попів закипіло, як в гнізді шершнів, а старші наші «інтелігенти» вважали за потрібне про «страшну» книжку зберігати мовчанку і за будь-яку ціну не пустити її до рук гімназійної молоді». Священослужителі християнської церкви «потихеньку викупили увесь невеличкий тираж надрукованих екземплярів – і спалили їх» [11, с.15-16]. Але рукопис, вірогідно, зберігся, бо книга все-таки вийшла друком вже в Канаді у 1918 р., в 2003 р. її було перевидано в Києві.

Стосовно Лесі Українки, то її творчість, її вплив на культурний розвиток України ще далеко не повною мірою оцінені нащадками. Цікавим, з нашої точки зору, є дослідження нашої сучасниці Оксани Забужко «*Notre dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій*», в якому дослідниця спробувала розкрити «код Лесі Українки», котра була «аристократка й еретичка, спадкоємиця давнього благородного роду і продовжувачка традиції гностицизму» [2, с.639].

Для послідовників Рідної Української Національної Віри (РУНВіри) головний пророк – засновник та ідеолог РУНВіри Лев Силенко. Також до пророків адепти РУНВіри відносять Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесю Українку, твори яких для рунвірівців священні. Сам Лев Силенко в своїй «Мага Вірі» багаторазово звертається до Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки саме як до духовних провідників української нації. В «Мага Вірі» свій виклад історії, філософії, культури різних народів і держав (насамперед українців і України) Лев Силенко підкріплює цитатами з праць вищезазначених діячів. Наприклад, зачіпаючи проблему хрещення Русі, цитує Лесю Українку: «...Ти в руїнах тепера, єдиний наш храм: во-

роги найсвятіше спалили! На твоїм вівтарі неправдивим богам чужинці вогонь запалили!». Розглядаючи язичницький та християнський світогляди, Лев Силенко посилається на слова Івана Франка: «Християнська етика була явною противністю поганській. Коли поганство головними доблестями вважало гордість, сміливість, непоступливість, – християнство бачило свій ідеал в покірливості, поступливості й незлобивості. Поганин (культурний чоловік) любив красивий одяг, пахощі, чистоту, тілесну красу, – християнин все це вважав бісовською спокусою, гріхом і злочином. Світ і природа, котрі <...> були джерелом всього живого, всієї краси, всієї радості, в очах християнина – тлінне, ілюзії, бісовська мана, джерело зла, гріха і бісовської спокуси. Більшу протилежність собі важко й уявити. Не дивно, що вже давні поганські письменники, які мали можливість спілкуватися з християнами, були вражені такою протилежністю і вважали їх або зовсім безумними, як Лукрецій, або безкінечно-забобонними, як Тацит, або затятими ворогами всього людського суспільства». До Тараса Шевченка засновник РУНВіри на сторінках «Мага Віри» звертається ще частіше, аніж до Івана Франка й Лесі Українки, неодноразово називаючи Кобзара «пророком», «великодушним». Свою духовну спорідненість з рідними пророками Лев Силенко підкреслив словами: «Я чую – в моїй душі хвилюється море народних пристрастей, в моїй душі чутно стогін мільйонів синів і дочок, замордованих в катакомбах Московитії, Польщі, Німеччини, в моїй душі чутно шляхетний плач Шевченка, в ній капають гіркі сльози Франка, в ній горить вогонь Лесиної душі». Варто також відзначити, що такий видатний мислитель, як Григорій Сковорода, в «Мага Вірі» згадується лише один раз, і то досить прохолодно. Відповідаючи на запитання про розуміння Григорієм Сковородою Бога, Лев Силенко вказує: «Невиразне, і тому його [Г.С. Сковороду – О.С.] називають пантеїстом, дієтом, моністом, спіритуалістом, евангелістом. Він був знайомий з різними розуміннями Бога, але не усвідомив, що українці можуть мати Рідну Українську Національну Віру – українське розуміння Бога» [8, с.131,248,419,452-454,943,1327,1366]. На відміну від Лева Силенка, ідеолог Рідної Віри Володимир Шаян вважав Григорія Сковороду «будителем будителів». За переконаннями Володимира Шаяна, «погляди Сковороди не тільки випередили на добрих два століття розвиток української духовності, <...> але й достойно представляють глибокі етичні цінності українського світовідчуття і світогляду. <...> Саме Сковорода був духовним батьком і творцем українського національного відродження. <...> Насправді Котляревський, Квітка-Основ'яненко, Костомаров, Куліш, Шевченко були учнями Сковороди». Володимир Шаян відкинув традиційне сприйняття філософії Григорія Сковороди як «втечу від життя», аскетизм. На думку засновника Рідної Віри, філософія Григорія Савича Сковороди наповнена «героїчним активізмом», а сам мислитель – «героїчний борець за нову правду, духовне пробудження народу». Як приклад на підтвердження своїх слів, Володимир Шаян цитує слова, в яких втілилися погляди видатного представника епохи бароко Григорія Сковороди на обов'язки воїна: «Хто народжений воїном, будь бадьорим, озбройся, із природою швидко навчись бути воїном. Захищай землеробів і купців від внутрішніх грабіжників і зовнішніх ворогів. В цьому твоє щастя й твоя радість. Бережи звання як зіницю ока. Що миліше народженому воїном за війську справу?» [12, с.16-17].

Послідовники «Великого Вогню» визнають Тараса Шевченка пророком всього українського народу. Для вогнищан пророками також є Євген Сварожич (Смірнов), автор поезій «Золотий Павук Вод» і Євген Павленко, історик, лінгвіст, котрого Геннадій Боценьюк (Князь Огін), засновник та головний ідеолог «Великого Вогню», вважає своїм духовним вчителем [3]. Геннадій Боценьюк назвав «Золотого Павука Вод» книгою, котра стала «справжнім духовним поштовхом» для людини, що «вибирає віру своїх пращурів» [4]. Робота над цією книгою тривала з 1968 по 2001 рр., структура книги «повністю відтворює структуру Сварги й Кола Сварги». Дана робота, за переконаннями автора, «завершує п'ятитисячний етап арійського віршотворення і починає новий його період» [7, с.9-10,14].

В Родовому Вогнищі Рідної Православної Віри до пророків також відносять діячів «Руської трійці», Кирило-Мефодіївського братства, Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Івана Нечуя-Левицького, Івана Франка, Лесю Українку, які, «не зважаючи на жахливі масштаби чужовір'я і жорстокі переслідування, першими почали <...> доносити приховані знання, <...> піднявши Рідну духовність у віршах й прозі». Також до числа «будителів рідної духовності» відносяться Володимир Шаян та Лев Силенко. Володимир Шаян «підняв стяг Рідної Віри, щоб той вже не падав довгі тисячоліття». Його робота «Віра Предків Наших», на думку представників даного рідновірського об'єднання, «одна з найкращих праць в осмисленні Русинами Віри-Віди». Лев Силенко, створивши РУНВіру, закликав українців через однобожжя прийти до «усвідомлення сутності Предвічного Звичаю – Єдиного й Багатопроявного Рода Всевишнього». Але, на їхню думку, помилка Лева Силенка була в тому, що він, вихований в тоталітарній системі, «створив богословську систему на відомих йому суспільних зразках (стереотипах) мислення». Тому він ще за життя «став свідком того, як створене їм об'єднання *[Об'єднання Синів і Дочок України Рідної Української Національної Віри (ОСІДУ РУНВіри) – О.С.]* руйнується як картяний будиночок, виникають все нові й нові «об'єднання» РУНВіри». Тим не менше, Лев Силенко «сповна виконав своє призначення» [1].

Таким чином, ідеологічна складова рідновірських теологічних конструкцій підкріплюється обґрунтуванням неперервності традиції шляхом «залучення» до рідновір'я відомих національних героїв й незаперечних авторитетів, культурних й громадсько-політичних діячів. Такий підхід є дуже вдалим, з нашої точки зору, так як поєднання релігійних й національних почуттів сприяє зміцненню руху і його ідеологічної основи. Лідерами й активістами руху також розроблені й впроваджені в практику правила проведення богослужби, ритуали, обряди, ідеологічна й теологічна основа того чи іншого рідновірського напрямку.

Список використаних джерел

1. Волхв Богумир. Природна Віра та її відгалудження (08.04.2009). – URL: <http://alatyr.org.ua/nevs/143/> (дата звернення: 29.05.2009).
2. Забужко О. Notre dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій. – К.: Файл, 2007. – 647 с.
3. Інтерв'ю з Геннадієм Боценьюком. Київ, 12 травня 2009 р. / Польові дослідження автора.
4. Князь Огін. Навський Великдень. – URL: <http://www.ogin.in.ua> (дата звернення: 14.05.2009).

5. Лозко Г.С. Пробуджена Енея. Європейський етнорелігійний ренесанс. – Харків: Див, 2006. – 464 с.
6. Пророки України. – URL: <http://www.ukrvira.org.ua> (дата звернення: 05.06.2008).
7. Сварожич Є. (Смірнов Є.). Золотий Павук Вод. – К.: SUN-NOT, Віпол, 2001. – 448 с.
8. Силенко Л. Мага Віра. Рідна Українська Національна Віра (РУНВіра). Велике Світло Волі. Співвідношення віри, науки, філософії, історії. – Видання ОСІДУ, 1979. – 1428 с.
9. Собор Рідної Української Віри // Релігійна панорама. – 2002. – № 4. – С. 59-67.
10. Фік Б. Шевченко і релігія // Сварог. – К., 1997. – № 6. – С. 40-44.
11. Франко І.Я. Біблійне оповідання про Сотворення Сьвіта в сьвітлі науки. Доповнив, додав пояснення, образки і мапу проф. Ол. Сушко. – Вінніпег: Коштом Івана Ковалюка, 1918. – 118 с.
12. Шаян В. Етичні, соціологічні і педагогічні погляди Григорія Сковороди. З нагоди 250-ліття із дня народження великого мислителя України. – Інститут В. Шаяна. Вид. ч. 1. – Лондон-Торонто, 1972.- 42 с.
13. Шевченко В.М. Словник-довідник з релігієзнавства. – К.: Наукова думка, 2004. – 558 с.
14. Шевченко Т.Г. Кобзар. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2007. – 959 с.

Сморжевская О.А. Пророки в вероучениях украинских родноверческих объединений

Рассмотрены роль и значение пророков в теоретической и практической деятельности родноверческих организаций Украины.

Ключевые слова: пророк, Родная Вера, Родная Украинская Национальная Вера (РУНВера), Собор Родной Украинской Веры (СРУВ), «Великий Огонь», Родовое Огнище Родной Православной Веры, идеология.

Smorzhevsk, O.O. Prophets in dogmas of Ukrainian native faith organizations

The role and importance of prophets in ideological and theological designs of ideologists and followers of Ukrainian native faith are considered.

Key words: prophet, Native Faith, RUNVira, Cathedral of Ukrainian Native Faith (CUNF), «Great Fire», Patrimonial Fire of Ukrainian Native Faith, ideology.

До проблеми людських жертвоприносин в язичницькій Русі

Досліджується динамічний розвиток язичницького звичаю людських жертвоприносин у східних слов'ян язичницької та ранньохристиянської епох. Автор торкнувся маловідомих сторінок історії духовного життя пізніх язичницьких громад кін. Х ст. – сер. XIII ст., зокрема проаналізував жорстокі звичаї приношення дітей в жертву померлим жерцям та язичницьким богам.

Ключові слова: людські жертвоприношення, язичницький культ, вірування, обряд, звичай.

Джерельна база дослідження архаїчної давньослов'янської культури останнім часом була істотно збільшена за рахунок новітніх археологічних досліджень. Зокрема, були відкриті великі городища – святилища на території сучасної Західної України, істотно збільшилася база досліджень язичницьких храмів і могильників.

Використання результатів останніх археологічних відкриттів дозволяють достовірно встановити деякі особливості східнослов'янського язичницького культу. Так, у вітчизняній науці дотепер не існує однозначної точки зору відносно наявності у наших предків язичницької епохи звичаю людських жертвоприносин. Деякі дослідники дотримуються думки, що наші предки в язичницький період взагалі не приносили людських жертв, поодинокі ж літописні повідомлення про приношення людей у жертву язичницьким богам були, нібито, запозиченням з інших джерел[5,с.54;8,с.227].

Між тим, про людські жертвоприносини у східних слов'ян розповідають не лише вітчизняні літописи, але й іноземні автори. Крім того, сучасні археологи знаходять значну кількість залишків людей у східнослов'янських язичницьких святилищах. Таким чином, на нашу думку, більше відповідає дійсності точка зору тих дослідників, на думку яких звичай приношення людей у жертву язичницьким богам східних слов'ян був повсякденним явищем[14,с.134].

Реконструкція походження, ідейної семантики та динамічного розвитку звичаю людських жертвоприносин у східних слов'ян-язичників є метою даної статті.

За археологічними даними, звичай людських жертвоприносин існував у давніх слов'ян ще задовго до виникнення інституту державності. Так, в праслов'янських святилищах I–V ст. н.е. археологи зафіксували залишки людей, вірогідно, принесених у жертву язичницьким богам. Їхні тіла були

розчленовані, що свідчить про те, що залишки належали нещасним жертвам, а не жерцям похованим на території святилища[7,с.84-101].

Приносили наші предки в жертву богам і дітей, ще у праслов'янську епоху. Так, у городищі Бабина гора із зарубинецьким культурним шаром знайдене масове поховання дитячих черепів без ритуального інвентарю. Городище перебувало в лісостеповій зоні, по сусідству з войовничими сарматськими племенами. Дослідники відзначають, що на Бабиній горі частокіл спалили сармати, тому що при дослідженні валів і ровів знайдені залізні черешкові кінцівки стріл – головна зброя сарматів першого ст. до н.е. – першого ст. н.е.[10,с.108-109].

Візантійський автор VI ст. Псевдо-Кесарий стверджує у своєму творі «Відповіді на питання», що древні слов'яни у важкі для них часи вбивали за спільною трапезою дітей, розбиваючи їх об каміння, подібно до мишей[13,с.254].

Таким чином, звичай людських жертвоприносин існував у східних слов'ян ще задовго до виникнення Київської Русі. Між тим, при розкопках більшості східнослов'янських язичницьких святилищ VI – першої половини X ст. археологи не знаходять залишків людей. Вірогідно, в другій половині першого тис. н.е. зменшилися зовнішні загрози для східнослов'янського суспільства і людські жертви стали приносити лише в поодиноких випадках.

Разом з тим, за даними письмових джерел, людей продовжували приносити у жертву й у другій половині першого тис. н.е. Так, Ібн-Даста – арабський мандрівник поч. X ст. повідомляє наступне: «Є в русів знахарі, з яких інші керують царями начебто вони їх начальники. Трапляється, що вони наказують принести жертву творцеві їхньому тим, чим вони побажають: жінками, чоловіками, кінями. І якщо знахарі наказують, то не виконати їхнього наказу ніяк не можна»[11,с.398]. Повідомлення Ібн-Даста підтверджує невідомий середньоазіатський автор IX ст.: «Велику владу в русів мали волхви, які користувалися правом ритуального вбивства чоловіків і жінок»[17,с.29].

Цікаві дані містяться в новгородській билині «Садко». Відповідно до цього джерела головний герой – новгородський купець Садко зі своєю дружиною під час морського походу потрапив у шторм. Щоб не загинули всі учасники походу, новгородці вирішили за допомогою жереба вибрати одного зі свого числа в жертву морському цареві. Жереби відповідно до джерела становили собою дерев'яні дощечки з іменами учасників походу. Для виготовлення жеребів згідно билини використовували вербу, дуб і липу[4,с.462-465].

Вірогідно, повною мірою звичай приношення у жертву людей язичницьким богам відродився після впровадження князем Володимиром державного культу головних східнослов'янських дружинних богів. Натяк на той факт, при Володимирі звичай приношення людських жертв язичницьким богам прийняв регулярний характер має місце вже на початку опису релігійної реформи – «И нача кн(я)жити Володимерь в Києве единь, и постави кумирь на холмъ внѣ двора теремнаго: Перуна древяна, а глава ему серебряна, а усь золоть, и Хорса, и Дажеб(о)га, и Стрибога, и Семарьгла, и Мокошь. И жряху имъ, наричюще а боги, и привожаху сыны своа и дщери и жряху бесом, и оскверняху землю требами своими. И осквернися кровьюми земля Руская и холмъ тот»[12,с.56].

Дане повідомлення знаходить підтвердження й надалі в тексті «Повісті временних літ» – «Иде Володимерь на Ятвягы, и побьдъ Ятвягы, и взя землю их. И прииде Киеву, и творяще требу кумиромъ с людьми своими. И рѣша старци и боляре: «мечем жребии на отрока и двѣицю; на него же падеть, того зарѣжемъ богомъ». И бяшет Варягъ единъ, и бѣ дворъ его, идеже естъ церкви святыя Богородица, юже созда Володимерь. Бѣ же Варягъ той пришелъ из Грекъ, и держаше вѣиинъ вѣру крестиянскую; и бѣ у него сынъ красенъ тѣломъ и душею, и на сего паде жребии по зависти дияволъ. И рѣша пришедше послании к нему, яко «паде жребии на сынъ твой, понеже бо изволиша его бозъ наши себѣ, да створимъ требу богомъ». И рече Варягъ: «не суть бо бози, нѣ древо; днесъ естъ, а утро изгнѣиетъ; не ядятъ бо бози, ни пиють, ни молвят, а сами дѣлани суть. Не дам сына своего бѣсомъ». Они же, шедше, повѣдаша людемъ; абие же онъ народъ, взявше оружье, поидоша на нь и обоидоша дворъ около его. Оному же стоящу на сѣнѣх съ сыномъ своимъ, и рѣша ему: «вдаи сына своего, да вдамы богомъ». Он же рече: «аще суть бозъ, то пошлютъ единаго бога и поимуть сынъ мой; а вы чѣму перетеребуєте имъ. И абие онъ народъ кликнуша велиимъ гласомъ, и подѣсѣкоша сѣни под нима, и тако побѣиша я. И бѣяху бо тогда челоуѣци невѣгласи и погани»[12,с.57].

Дане джерело прямо вказує на той факт, що після впровадження Володимиром язичницької реформи людські жертвоприносини стали повсякденним явищем, незвичайним показався авторові літопису лише факт відмови додержуватися вказівок служителів язичницького культу.

В тексті «Житія Федора й Іоанна» за списком Троїте-Сергієвої Лаври мають місце відомості, яких немає в «Повісті временних літ». Відповідно до даного джерела, варяг Федір не таємно сповідав християнську віру, як повідомляє літопис, а відкрито й при цьому «вопіяль противу многобож-я». За це «идолопоклонники ненавидели его, а жрецы искали случая отомститъ ему, не подвергая опасности свою честь»[6,с.44].

В «Житії Федора й Іоанна» міститься й опис закінчення трагедії. Відповідно до даного джерела, варяга Федора вбили кияни, нацьковані жерцями, а Іоанн був принесений у жертву Перунові: «Святый Феодор первый пал под ударами, святый Иоаннъ своею кровью обрызгал мерзкий истукан Перуна»[6,с.45].

Літопис В.Татищева, подає дані, які значно доповнюють відомості «Повісті временних літ» і «Житія Федора й Іоанна». Вочевидь, автор використовував джерела, які не дійшли до нашого часу. Згідно з Татищевським літописом, кривавий епізод за участю варягів Федора й Іоанна був лише заключною частиною жертвоприносин на честь перемоги Володимира над ятвягами. Перед цим, відповідно до даного джерела в жертву була принесена безліч худоби й полонених[18,с.46].

Про приношення в жертву полонених східними слов'янами повідомляє й візантійський автор Лев Діакон. Згідно його «Історії» руси під керівництвом Святослава – батька Володимира після однієї із кривавих битв із візантійцями – «вийшли на рівнину й почали підбирати своїх мерців. Вони нагромадили їх перед стіною, розклали багато багать і спалили заколовши при цьому за звичаєм предків безліч полонених, чоловіків і жінок. Зробивши цю криваву жертву, вони задушили грудних дітей і півнів і втопили їх у водах Істра»[9,с.28].

Повідомлення автора «Повісті временних літ» і деяких інших писемних джерел підтверджуються даними археології. При розкопках

Київського святилища навколо культового споруди були знайдені залишки ритуальних кострищ із перепаленими й обгорілими кістками людей, а також амулети й предмети язичницького богослужіння. На думку дослідників виявлені недалеко від капища зазначені кострища є, мабуть, залишками жертвоприносин [3, с. 52].

В цілому ж можливо дійти висновку, що після приходу до влади Володимира й здійснення ім язичницької реформи в результаті якої князь і його оточення зайняли вищі щаблі жрецької ієрархії, людські жертвоприносини прийняли регулярний характер.

Найбільшого розвитку звичай людських жертвоприносин досяг у пізніх язичницьких громадах в епоху християнізації Русі. За даними археології, наприкінці X ст. на окраїнах східнослов'янських земель виникли великі громади тих, хто не бажав приймати християнство. Вцілілі язичники жили в сурових умовах. Вони мешкали на кам'янистих, не родючих землях та вели нескінченні війни з сусідами християнами. Можливе, що саме це стало причиною того, що язичницький культ у пізніх язичницьких громадах став значно жорстокішим ніж у язичницьких громадах дохристиянської епохи.

Так, у пізніх городищах – святилищах археологи зафіксували звичай, вбивати дітей під час поховання чоловіків літнього віку (60-70 років). У городищі – святилищі Богіт Збруцького культового центра, наприклад, при розчищенні вісьмох поглиблень, заповнених дрібними каменями, знайдені кістки тварин, вугілля й дрібні уламки посуду X–XIII ст. У поглибленнях 4 і 8, розташованих у північній і південній частинах споруди, виявлені поховання чоловіків у віці близько 60 років. Крім того, у поглибленні 8 на захід від поховання дорослої людини, вище серед каменів лежали, кістки дітей у віці близько 2 років. Друге таке дитяче поховання виявлене на глибині 2 м. серед каменів. Судячи з кераміки, поховання були зроблені у XII ст. [16, с. 91-92].

Людьми похилого віку, тіла яких поховані в пізніх східнослов'янських язичницьких святилищах не були дружинники – воїни. По-перше, у ранньосередньовічній Русі воїни рідко доживали до віку 60 років. По-друге, кістяки даних чоловіків не мають ніяких слідів насильницьких ушкоджень (не загинули в боях). По-третє, у даних похованнях немає супровідного матеріалу, характерного для дружинних поховань (зброї, ладейних заклепок і т.п.).

У похованнях так званих дружинних могильників Гнездово, Петрово, Тимиряєво, Шестовиць, некрополів древнього Києва, Ладоги, Чернігова дослідники досить часто разом із трупами воїнів – дружинників фіксують залишки молодих жінок. Звичай ховати маленьких дітей з залишками воїнів – дружинників у даних могильниках не був зафіксований [1, с. 71]. Таким чином, і в східнослов'янських городищах святилищах кін. X – сер. XIII ст. швидше за все з маленькими дітьми (як основою майбутнього відродження) ховали служителів язичницького культу, які обслуговують святилища.

Цікаво, що поблизу подібних поховань літніх чоловіків у східнослов'янських городищах – святилищах дохристиянської епохи залишків дітей зафіксовано не було. Прикладом щодо цього може слугувати поховання в язичницькому храмі села Зелена Липа Хотинського району Чернівецької області. У центрі язичницького храму було знайдене поховання середини X ст. чоловіка 50-60 років. Кістяк лежав витягнутий

на спині, зі складеними на грудях руками, і був орієнтований головою на захід. Біля кістяка знайдені уламки посуду середини Х ст. Залишків дітей поблизу поховання дослідники не зафіксували [19, с. 174]. Можливо, що даний звичай став результатом посилення жорсткості язичницького культу після хвилі християнізації на східнослов'янських землях на початку другого тис. н.е.

Є підстави припускати, що у пізніх східнослов'янських городищах – святилищах дітей також приносили у жертву язичеським богам. У свідомості наших предків даної епохи, імовірно, діти були одним із символів відродження й приносилися в жертву божествам – Роду й рожанням – уособленням померлих предків і родючості землі. Так, згідно з даними археології жертвоприносини дітей відбувалися в одному з капищ святилища Звенигород. Знайдено кістки понад 30 розчленованих дитячих кістяків, складені в ями з супроводжуваним матеріалом [15, с. 155].

Гіпотеза І. Русановою та Б. Тимощука про те, що в даному язичеському капищі приносили в жертву дітей первістків не витримує ніякої критики [15, с. 155]. Громади селян, які обслуговували інтереси Збруцького культового центра не змогли б існувати, якби трималися даного звичаю.

Східні слов'яни – язичники даної епохи вели нескінченні війни як із дружинами східнослов'янських князів і православним духовництвом, так і польськими королями, що також активно насаджують християнство. Язичники не тільки оборонялися, але й самі робили набіги на землі християн, убиваючи чоловіків та захоплюючи у полон жінок з дітьми. Швидше за все, із числа цих дітей і вибиралися жертви язичницьким богам.

Християнські автори – сучасники пізніх східнослов'янських городищ-святилищ добре знали про жертвоприносини дітей і згадували про них у своїх проповідях. Так, Кирило Турівський у своїй проповіді «На Фоміну неділю» писав: «Отселе бо не приемлетъ ад треби, заколаемых отцы младенецъ, на смерть почесты преста бо идолослужение и пагубное бесовское насилие» [2, с. 238].

Таким чином, у східних слов'ян, як і у більшості інших індоєвропейських народів існував страшний звичай приношення в жертву людей язичницьким богам. Він існував повною мірою ще задовго до виникнення Київської Русі, але із розкладом родових відносин в другій половині першого тис. н.е. суттєво втратив популярність в народному середовищі. Новий імпульс своєму розвитку звичай людських жертвоприносин отримав в середовищі воїнів – дружинників, особливо після язичницької реформи князя Володимира. В епоху християнізації Київської Русі людей в жертву язичницьким продовжували ще деякий час приносити в пізніх язичницьких громадах.

Список використаних джерел

1. Алешковский М.Х. Курганы русских дружинников XI-XII веков. // СА. – 1960. – №1. – С.70-91.
2. Аничков Е.В. Язычество и Древняя Русь. – СПб., 1914. – 386с.
3. Боровский А.Е. Мифологический мир древних киевлян. – К.: Наукова думка, 1982. – 103с.
4. Былины. – М.: Современник, 1989. – 560с.
5. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1991. – Т.1. – 648с.

6. Житие Федора и Иоанна по списку Троицево-Сергиевой Лавры // Жития святых в 2-х томах. – СПб., 1915. – Т.2. – С.44-46.
7. Козак Д.Н., Боровский Я.Е. Святители восточных славян // Обряды и верования древнего населения Украины. – К.: Наукова думка, 1990. – С.84-101.
8. Кузьмин А.К. Крещение Руси – М.: Алгоритм, 2004. – 416с.
9. Лев Диакон. История. – М.: Наука, 1988. – 239с.
10. Максимов Е.В. Зарубинецкая культура на территории УССР. – К.: Наука, 1982. – 367с.
11. Новосельцев А.П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI – XI ст. // Древнерусская держава и ее международное значение – М., 1965. – С.391-419.
12. Повесть временных лет. / Под ред. и с пред. В.П.Адриановой-Перетц. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 239с.
13. Псевдо-Кесарий. Ответы на вопросы //Свод древнейших письменных известий о славянах. М.: Наука, 1991. – Т.1. – С.251-264.
14. Рапов О.М. Русская церковь в IX – первой трети XII вв. Принятие христианства. – М.: Наука, 1988. – 416с.
15. Русанова И.П., Тимошук Б.А. Во времена Збручского идола.//В.И.-1990. – №8. – С.153-157.
16. Русанова И.П., Тимошук. - Б.А. Збручское святилище (предварительное сообщение)// С.А. –1986. –№4. –С.90-100.
17. Рыбаков Б.А. Первые века русской истории. – М.: Наука, 1964. – 240с.
18. Татищев В. Н. История Российская. В 3-ох томах М.: АСТ, 2003. –Т.2. – 735с.
19. Тимошук Б.А. Русанова И.П. Славянские святилища на среднем Днестре и в бассейне Прута // С.А. – 1983. – №4. – С.161-174.
20. Фантух А.Ю. Будівельні жертви як залишки язичницьких вірувань населення Буковини XII-XIII ст. // Матеріали IV Міжнародної конференції студентів і молодих учених. Київ: Видавництво Національного університету Києво-Могилянська академія, 1996. – С.211-213

Козлов М.Н. К проблеме человеческих жертвоприношений в языческой Руси.

Исследуется динамическое развитие языческого обычая человеческих жертвоприношений у восточных славян языческой и раннехристианской эпох. Автор затронул малоизвестные страницы истории духовной жизни поздних языческих общин кон. X ст. – сер. XIII ст., в частности проанализировал жестокий обычай принесения детей в жертву умершим жрецам и языческим богам.

Ключевые слова: человеческие жертвоприношения, языческой культ, верование, обряд, обычай.

Kozlov, M.M. To a problem of human sacrifices in pagan Russia

Dynamic development of pagan custom of human sacrifices in east Slavs of pagan and Christian epoch is investigated. The author has mentioned little-known pages of histories of a spiritual life of late pagan communities a game X item – the sir. XIII item, the severe custom of bringing of children in a victim to the died priests and pagan gods in particular has analysed.

Key words: human sacrifices, pagan a cult, belief, a ceremony, custom.

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 130.32

Павлова Т.С.

Стани і громадянське суспільство у філософсько-правовій концепції Г.В.Ф.Гегеля

Приділяється увага таким важливим соціальним інститутам як стани і громадянське суспільство, які розглядаються у контексті філософсько-правових поглядів Г.В.Ф.Гегеля. Увага приділяється загальним тенденціям їх розвитку всередині такого суспільного макроінституту як держава.

Ключові слова: розвиток, стани, громадянське суспільство, держава.

Проблеми розвитку, взаємодії та ефективності соціальних інститутів завжди залишаються одними з найважливіших у системі індивід – суспільство – держава. Свого розвитку держава може набути тільки за тих умов, що ці інститути будуть задовольняти необхідні потреби індивідів і у той же час направлятися на задоволення загальнодержавних цілей. Розгляд станів і громадянського суспільства у філософській концепції Г.В.Ф.Гегеля допоможе визначити роль і статус цих соціальних інститутів у державі.

Правові, філософські, політичні і соціальні аспекти філософії Г.В.Ф.Гегеля досліджували такі фахівці як М.Бикова, Р.Гайм, Е.Ільєнков, Г.Лукач, В.Нерсесянц, Т.Ойзерман, Т.Пінкард, Д.Чижевський та інші. В своїх роботах вони намагалися розкрити основні тенденції розвитку держави, громадянського суспільства у філософії Г.В.Ф.Гегеля виходячи з розгляду специфічно гегелівської методології. Однак питання станів і громадянського суспільства як соціальних інститутів не знайшло свого відображення в згаданих роботах. І саме розгляду питань розвитку і взаємодії станів і громадянського суспільства присвячена дана робота. Метою дослідження є розгляд станів і громадянського суспільства як соціальних інститутів.

Питання станів і громадянського суспільства Г.В.Ф.Гегель розглядає на наступному, завершальному етапі розвитку права – на етапі моральності. Моральність у філософії Г.В.Ф.Гегеля проявляє себе як сім'я, громадянське

суспільство, держава, при чому, держава виступає як дійсний і органічний дух народу, проходячи через відносини один до одного особливих духів різних народів, отримує дійсність і відкривається у всесвітній історії як загальний світовий дух, право якого є найвищим[2,с.93]. Безпосереднім або природним, моральним духом є сім'я, вона втрачає свою єдність і з'являється громадянське суспільство – об'єднання самостійних, одиничних членів, що становлять формальну загальність на основі їх потреб і через правовий устрій у якості засобу забезпечення безпеки осіб і власності і через зовнішній порядок для їх особливих і загальних інтересів, держава концентрується на цілі і дійсності субстанціонального загального і присвяченому йому публічному житті. Держава є дух, у якому відбувається об'єднання індивідуального і загального. У державі відбувається реалізація свободи і права, які відповідають лише вищій абсолютній істині світового духу.

У філософії Г.В.Ф.Гегеля абстрактне право і мораль проявляють себе як абстракції, істиною яких є моральність. У моральності співпадають одинична воля суб'єкта з поняттям волі. Моральність є поняття свободи, що стало наявним світом і природою самосвідомості. Моральність є субстанція, що стала конкретною через суб'єктивність як безкінечну форму, вона містить у собі суб'єктивний і об'єктивний моменти і обидва вони складають її форму.

У філософії Г.В.Ф.Гегеля моральна субстанція, її закони і сили мають абсолютний, нескінченно більш надійний авторитет, більш міцну силу, ніж буття природи, авторитет моральних законів є більш високим, оскільки предмети природи зображують розумність лише абсолютно зовнішнім і розрізненим чином і приховують її під образом випадковості[4,с.83]. З іншого боку, закони і сили моральної субстанції не є для суб'єкта чимось чужим, але він свідчить про них свідченням духу як про свою власну сутність, у якій він володіє своїм самопочуттям і живе як у своїй стихії, що не відрізняється від нього – відношення, безпосередньо ще більш тотожне, ніж віра і довіра.

Вчення про обов'язки може бути тільки розвитком відносин, які завдяки ідеї свободи є необхідними і тому дійсними в усьому своєму об'ємі у державі. У обов'язку, обмежується тільки свавілля суб'єктивності і мається на увазі абстрактне добро, якого додержується суб'єктивність. Іноді, коли мова йде про свободу, мають на увазі абстрактну свободу. Свободу робити те, чого забажає воля особи і всякі обмеження щодо такої свободи у тому числі і з боку держави, розглядається як обмеження свободи. Г.В.Ф.Гегель зазначає, що обов'язок є обмеженням не свободи, а лише її абстракції, тобто несвободи: вона є досягненням сутності, набуттям стверджувальної свободи[2,с.202-203].

До моральності можна віднести доброчесність, у тій мірі, в якій вона проявляється лише в простій відповідності індивіда своїм обов'язкам, по відношенню до тих умов, в яких він знаходиться. Але ж часто розмови про доброчесність є розмовами про щось абстрактне і невизначене, являють собою декламації, вони звернені до індивіда, його сваволі і суб'єктивних бажань. Добродійною людину можна назвати лише в тому випадку, коли добродійність є постійною рисою її характеру. На думку Г.В.Ф.Гегеля, в простій тотожності з дійсністю індивідів моральність проявляє себе як їх всезагальний образ дій, вдачі, як друга природа, яка, покладена замість

першої, чисто природної волі, є всюди проникаюча душа, значимість і дійсність наявного буття, живий і наявний як світ дух, субстанція якого тільки таким чином і є як дух. Вдачі є тим, чим не є ще право і мораль, а саме духом. Оскільки у праві особливість ще не є особливість поняття, а лише особливість природної волі.

Розвиток духу є притаманним людині, оскільки це безпосередньо пов'язане з її життям і її людською сутністю. Г.В.Ф.Гегель зазначає, що людина помирає у наслідок звички, тобто вона помирає тоді, коли цілком вичерпала життя звичкою, духовно і фізично притупилася, коли щезла протилежність між суб'єктивною свідомістю і духовною діяльністю, оскільки діяльною є людина тільки остільки, оскільки вона ще чогось не досягла і бажає в цьому напрямку творити і проявляти свою значимість. Коли ж це досягається, діяльність і життєвість зникають, і відсутність інтересу, що наступає, являє собою духовну або фізичну смерть[2,с.206].

Фактичної реалізації права особа досягає лише у моральності, а саме у державі. Лише тим, що людина є громадянином хорошої держави, вона досягає свого права. У моральності свобода стає відповідною своєму поняттю, тому індивіди дійсно набувають своєї сутності, загальності, що стає внутрішньою. Моральність є тотожністю загальної і особливої волі, де обов'язок і право співпадають, і людина володіє правами остільки, оскільки у неї є обов'язки, і обов'язками, оскільки у неї є права. Моральність розглядається Г.В.Ф.Гегелем як дух, який не є одиничне, а являє собою єдність одиничного і загального.

Першою з трьох складових моральності виступає сім'я, яка ґрунтується на коханні, особа у сім'ї відчуває себе частиною цієї єдності. Г.В.Ф.Гегель дає визначення коханню: кохання є взагалі усвідомлення моєї єдності з іншим, те, що я не ізольований для себе, а набуваю мою самосвідомість тільки як відмову від свого для-себе-буття і завдяки знанню себе як своєї єдності з іншим і іншого зі мною. Першим моментом у коханні є те, що я не хочу бути самостійною особою для себе і що, якщо б я був таким, я відчував би свою недостатність і неповноту. Другим моментом є те, що я знаходжу себе у особі іншого, що я володію у ньому значимістю, яку він у свою чергу знаходить у мені. Тому кохання – саме жакливе протиріччя, яке розум не може вирішити, оскільки немає нічого більш не підпорядкованого, ніж ця пунктирність самосвідомості, вона заперечується, і я все-таки повинен аффірмативно нею володіти. Кохання є одночасно створення і вирішення протиріччя; у якості його вирішення вона – моральне єднання[2,с.208-209]. Сім'я виступає як шлюб, як спільнота, що піклується і захищає своє майно, як спільнота, що виховує дітей. Шлюб слід вважати непорушним, оскільки його мета має моральний характер, і є настільки високою, що в порівнянні з нею все інше уявляється слабким і підпорядкованим їй, шлюб не повинна заважати пристрасть, оскільки вона підпорядкована йому. Звісно, що у даному випадку Г.В.Ф.Гегель говорить про поняття шлюб, а не про якийсь окремий приклад сім'ї. Оскільки у шлюбі міститься момент почуття, він не є абсолютним, а є нестійким і містить у собі можливість розірвання. Але законодавства повинні всіма засобами утруднити здійснення цієї можливості та охороняти право моральності від випадкового бажання. Розлучення можливе якщо подружжя втратило кохання і повагу один до одного. Оскільки особа не може бути примушена у вступ до шлюб, таким же чином вона не може бути примушена і жити з кимось. Філософ

наводить тут приклад з державою, шлюб може бути розірваний, оскільки ґрунтується на суб'єктивному почутті, а от держава розділена бути не може, оскільки вона заснована на законі.

Але кохання у шлюбі Г.В.Ф.Гегель визначає не просто як почуття, а й як «правове моральне кохання», тобто воно є відповідальним і виключає все скороминуще, що залежить від настрою і просто суб'єктивне. Шлюб філософ розглядає як об'єктивне призначення особи і моральний обов'язок. У шлюбі особа вступає до єдності, гарантує і отримує кохання, довіру. Індивідуальне існування особи стає спільним, поєднаним з іншими глибоким духовним зв'язком, що підноситься над випадковістю пристрастей і тимчасового особливого бажання. Співжиття, на думку філософа відрізняється від шлюбу тим, що у співжитті головним є задоволенні природної потреби, тоді як у шлюбі вона відтісняється на другий план. У шлюбі особистість виключає свою одиничність і разом з іншою особою вона досягає свого права усвідомлювати саму себе в іншому, а іншого у собі. Філософ скептично відноситься до дошлюбного досвіду подружжя щодо близькості, звички до сумісної діяльності, це все повинне мати місце у шлюбі і досвід цей буде тим цінніший, чим більш чисельнішими будуть його частини. Сім'я має власність і може нею розпоряджатися.

Батьки до своїх дітей застосовують покарання і метою їх виступає не встановлення справедливості, а у приборканні сваволі, оскільки свобода дитини багато у чому ще залишається у полоні природи. Інстинктивно людина не знає того, якою вона повинна бути, це знання їй ще необхідно одержати, тому діти мають право на виховання[1,с.114]. При цьому свобода дітей не заперечується, вони не є річчю і не належать ні іншим, ні батькам.

Наступна, друга складова моральності – це громадянське суспільство. У громадянському суспільстві особистість виступає як самостійна, така, що захищає свої власні інтереси, особливі цілі, але враховуючи інтереси інший особистостей. У громадянському суспільстві кожен виступає сам для себе як мета, однак без співвідношення з іншими він не може досягнути своїх цілей в усьому їх об'ємі, тому ці інші виступають як засоби для задоволення мети особливого. Але особлива ціль завдяки співвідношенню з іншими придає собі форму загального і задовольняє себе, задовольняючи разом з тим прагнення інших до блага. Громадянське суспільство виступає як розумне ціле, у якому дають собі свободу всі одиничності. Особливість у ньому виступає як обмежена загальністю для того, щоб виконання особливих цілей суб'єкта сприяло як індивідуальному благу, так і благу загальному. Таким чином благо одиничного і його правове буття переплетені з благом і правом усіх, є заснованими на цьому, і тому є дійсними і забезпеченими. На думку Г.В.Ф.Гегеля, у громадянському суспільстві особливість і загальність отримують своє буття у дійсності, право для особливості розвивається і поширюється у всі сторони, а для загальності право виступає як підстава і необхідна форма особливості, рівно як і влада над нею і її остання мета[2,с.229]. Всезагальне і особливе співвідносяться у громадянському суспільстві таким чином, що особа, яка реалізує свої особливі цілі, сприяє здійсненню загального, а загальне сприяє здійсненню цілей особливого. Проблема особливості Г.В.Ф.Гегель бачить у тому, що особливість для себе є надмірність і безмірність, і форми цієї надмірності також безмірні. Своїми уявленнями і рефлексіями

людина розширює сферу своїх жадань, що не являє собою замкнутого кола, як інстинкт тварини, і веде їх в дурне нескінченне. Але з іншого боку, втрати і нужда – також дещо безмірне, і заплутаність цього стану може бути приведена у гармонію лише за допомогою держави, що його підкорює[2,с.229-231]. Принцип особливості є таким, що вона розвивається у загальність і в ній має свою істину і стає дійсною. Метою особи у громадянському суспільстві є власний інтерес, реалізуючи його особа реалізує і інтерес загальний. У свідомості цих осіб ще не має уявлення про те, що вони діють у відповідності з загальним, наближення до загального відбувається несвідомо і проходить у формі реалізації власних інтересів, але вже є розуміння, що свої особливі інтереси у повній мірі можна реалізувати лише у загальному. У громадянському суспільстві відбувається процес у якому одиничність піднімається до формальної свободи і формальної загальності знання і волі.

Ціло розуму є те, щоб зовнішня діяльність людини набула форми загального, тоді дух відчуває себе у цій зовнішній діяльності у своїй стихії. Свобода духу таким чином набуває свого дійсного буття, а загальність - форми свого існування. Саме це і відбувається у громадянському суспільстві, у якому загальне вже виступає як духовне. Особа наближається до загального, що є для неї важкою працею, у якій вона долає суб'єктивність поведінки і свавілля. Суб'єктивна воля у цьому процесі набуває об'єктивності. Завдяки праці і освіті особа піднімається до загального, особливість стає істинним для-себе-буттям одиничності і, передаючи загальності зміст, що її наповнює, і її безкінечне самовизначення; сама є у моральності як нескінченно для себе суцзя, вільна суб'єктивність. Таким чином наближення особистості до загального, у той же час стверджує і укріплює її суб'єктивність.

Г.В.Ф.Гегель зазначає, що громадянське суспільство містить у собі три наступних моменти: а) опосередковано потреби і задоволення одиничного за допомогою його праці і за допомогою праці і задоволення потреб всіх інших, систему потреб; б) дійсність загальної свободи, що тут міститься, захисту власності за допомогою правосуддя; в) турбота про запобігання випадковості, що залишається в цих системах і увага до особливого інтересу як до загального за допомогою поліції і корпорацій[2,с.233].

Суб'єктивна потреба є протилежною загальному і досягти своєї об'єктивності вона може за допомогою зовнішніх предметів, що є також власністю і продуктом інших потреб і воль, а також діяльності і праці як того, чим опосередковуються обидві сторони. Людина, на відміну від тварини, може створювати безліч потреб, розділяти їх на частки, які стають приватними потребами. Людині, оскільки вона дух, живеться не так легко як тварині. Пізнає відмінності і привносить різноманіття у потреби розсудок, по мірі ж того, як смак і корисність стають критеріями оцінки, і самі потреби виявляються підпорядковані їм. Нарешті задовольняється вже не потреба, а думка, і характерним для культури стає саме здатність розкладати конкретне на його особливості. Саме збільшення різноманіття потреб і пригнічує бажання, оскільки коли люди користуються багато чим, потяг до чогось одного, що могло б бути їм потрібне, не на стільки сильний, і це різноманіття взагалі слугує ознакою того, що нужда взагалі вже не така й велика. Г.В.Ф.Гегель зазначає, що те, що англійці називають comfortable, є дещо зовсім невичерпне і таке, що іде у безкінечність, оскільки

ки кожна зручність віднаходить і свою незручність, і цим винаходам немає кінця. Зручність стає тому потребою не стільки для тих, хто безпосередньо користується нею, скільки для тих, хто шукає вигоди від її виникнення. Завдяки тому, що я повинен орієнтуватися на іншого, сюди привноситься форма загальності. Я набуваю від інших засоби задоволення своїх потреб і повинен внаслідок цього приймати їх думку. Але одночасно я вимушений виробляти засоби для задоволення потреб інших. Звеличення різноманітності і специфіки потреб, засобів їх задоволень, які не мають меж, потяг до розкоші є теж збільшення залежності і потреби. Філософ зауважує, що засоби задоволення людських потреб добуваються потом і працею людини. Абстракція у виробництві, далі, робить працю все більш механічною, і в решті-решт виявляється, що людина може піти і вступити своє місце машині. Праця і задоволення потреб є взаємозалежними, суб'єктивний егоїзм перетворюється на сприяння задоволенню потреб всіх інших, тобто коли кожен для себе набуває, виробляє, споживає, він таким чином набуває і виробляє для потреб інших. Відбувається переплетення залежностей одного від іншого. Кожен намагається здійснити свою можливість отримати частину загального майна, а отримане його працею, в свою чергу, зберігає і примножує всезагальне майно. Можливість отримати доло загального майна обумовлена різними суб'єктивними і об'єктивними чинниками, такими як вміння, випадкові обставини та інші, вони формують відмінності, що мають своїм наслідком нерівність майна і вмінь індивідів. Г.В.Ф.Гегель розумів нерівність людей як природне явище, він зазначав, що протиставлення принципу вимог рівності об'єктивному праву особливості духу, що міститься в ідеї, праві, яке не тільки не усуває у громадянському суспільстві нерівність людей, що встановлена природою – цією стихією нерівності, – але і виробляє його із духу, підіймає до нерівності у вмінні, у майні і навіть в інтелектуальній і моральній культурі, – таке протиставлення відноситься до сфери пустого розсудку, що приймає цю свою абстракцію і свій обов'язок за реальне і розумне.

У взаємному створенні і обміні формуються особливі системи потреб, засобів і характерів їх задоволення, теоретичної і практичної культури, по цих системах є розподілені індивіди у різні стани. Вони є іншим базисом держави, разом з першим базисом – сім'єю. Важливість цих станів обумовлена необхідністю приватних осіб звертатися до інших, не зважаючи на їх егоїстичність. Тут егоїзм пов'язується із всезагальним, з державою, чією турботою повинне бути, щоб цей зв'язок зберігався ґрунтовним і міцним.

Г.В.Ф.Гегель визначає три стани: субстанційний або безпосередній, рефлектуючий або формальний, всезагальний[2,с.241]. Майно субстанційного стану складається з природних продуктів землі, яку вони обробляють. Земля, на думку Г.В.Ф.Гегеля може бути лише у приватній власності. Праця і прибутки цього стану пов'язані із порами року і мінливою погодою. Введення землеробства і інституту шлюбу є началом і основою держави. Принцип землеробства тягне за собою обробку землі і разом з тим приватну власність. Головною для цього стану є природа, власна працьовитість є їй підпорядкованою.

Для другого стану – рефлектуючого або формального, істотним є розсудок, а продукт природи може розглядатися тільки як матеріал. Цей стан Г.В.Ф.Гегель ще називає промисловим, він формує продукти природи і

залежить від власної праці. Заняття цього стану залежать від рефлексії і розсудку, а також потреб і праці інших. Всім, що отримує представник цього стану він зобов'язаний собі і власній діяльності. В середині цього стану діяльність відрізняється і представлена вона діяльністю ремісників, фабрикантів, торговців. Правосвідомість представників першого і другого станів відрізняються, оскільки представники першого стану практично повністю залежать від природи, від погодних умов, їм не приходится про багато що думати самим, оскільки те, що вони отримують є дар природи, почуття залежності є пріоритетним, представники ж другого стану усвідомлюють, що у своїй діяльності залежать виключно від себе, це надає відчуття власної значущості і відповідно така особа починає вимагати правопорядку. Саме з цим Г.В.Ф.Гегель пов'язує той факт, що усвідомлення свободи і порядку виникло головним чином у містах, оскільки перший стан є більш схильним до підпорядкування, а другий до свободи.

Третій стан – всезагальний, його заняття, перш за все пов'язані з охороною всезагальних інтересів суспільства. Воно звільнене від безпосередньої праці і держава, яка є зацікавленою у його діяльності, знаходить своє задоволення в роботі на користь загального.

На те, до якого стану відноситься людина впливають такі фактори як природні якості, походження і зовнішні обставини, особлива воля людини. Те, що є зумовлене внутрішньою необхідністю, одночасно постає перед суб'єктивною свідомістю як її власна воля. У тому випадку, коли об'єктивний порядок зберігає суб'єктивну особливість у відповідності з собою і разом з тим надає їй її право, вона стає дійсним початком життєздатності громадянського суспільства, розвитку розумової діяльності, заслуг і честі. Механізм життєздатності громадянського суспільства і держави Г.В.Ф.Гегель визначає як можливий, за умови, коли загальне, що є необхідним в силу розуму, повинне здійснюватися через опосередкування суб'єктивною волею, таке право є визнання свободи. Загальне тоді, вже не виступає як дещо зовнішнє, а є частиною усвідомленої суб'єктивної волі і має безпосереднє відношення до особи. Особа відноситься до одного зі станів і моральність тут проявляється в добропорядності і становій честі, які вимагають щоб індивід за своєю власною волею, завдяки своєму власному визначенню став членом одного із моментів громадянського суспільства і залишався таким, щоб він піклувався про себе тільки через це опосередкування із загальним, а також набув цим визнання у власній свідомості і свідомості інших. Діяльність особи, що направлена на задоволення власних цілей і потреб відбувається з урахуванням її обов'язку. За Г.В.Ф.Гегелем, коли людина належить до певного стану, вона стає чимсь субстанціальним. Якщо розглядати людину за межами певного стану, вона є приватна особа і не знаходиться у сфері загального. Уявлення про те, що людина, входячи до загального, цим обмежує себе і відмовляється від себе, є помилковим.

Стани і громадянське суспільство виступають як складові розвитку держави. Саме за допомогою громадянського суспільства можуть реалізувати свої власні, суб'єктивні права і інтереси особи, що відносять себе за професійними ознаками до певного стану. Одночасно громадянське суспільство забезпечує ситуацію, коли особи, реалізуючи свої індивідуальні інтереси таким чином, діють у відповідності до вимог загального, тобто держави. Держава розвивається і стає сильною не всупереч інтересам оди-

ничних осіб, а разом з ними. У цій складній системі досягається подвійна мета – набувають розвитку і індивід і держава. Подальші роздуми щодо висвітленої тут проблематики можуть розвиватися у напрямі дослідження ролі власності у розвитку громадянського суспільства і держави.

Список використаних джерел

1. Гайм Р. Гегель и его время. СПб.: Наука, 2006. – 390с.
2. Гегель Г.В.Ф. Философия права. – М.: Мысль, 1990. – 524с.
3. Новгородцев П.И. Кант и Гегель в их учениях о праве и государстве / СПб., Алетея, 2000. – 320с.
4. Ойзерман Т.И. Кант и Гегель (опыт сравнительного исследования) / Т.И.Ойзерман. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2008. – 520с.
5. Сингер Питер. Гегель: краткое введение / Питер Сингер. – М.: АСТ: Астрель, 2007. – 158с.
6. Чижевский Д.И. Гегель в России. – СПб.: Наука, 2007. – 411с.

Павлова Т.С. Сословия и гражданское общество в философско-правовой концепции Г.В.Ф.Гегеля

Акцентируется внимание на таких важных социальных институтах как сословия и гражданское общество, которые рассматриваются в контексте философско-правовых взглядов Г.В.Ф.Гегеля. Рассмотрены общие тенденции их развития внутри такого общественного макроинститута как государство.

Ключевые слова: *развитие, сословия, гражданское общество, государство.*

Pavlova, T.S. Estates and civil society in philosophy and right conception of G.V.F.Gegel

Attention to such important social institutes as estates and civil society is spared, which are examined in the context of philosophy and right looks of G.V.F. Gegel. Attention is spared to the general their progress trends into such public makroinstitute as the state.

Key words: *development, estates, civil society, state.*

Немарксистський дискурс феномену відчуження представників Франкфуртської школи

Аналізується неомарксистський дискурс феномену відчуження на прикладі праць теоретиків Франкфуртської школи. Розглядається проблематика парадоксальної ситуації сучасності: чим більш реальним стає створений людиною світ, тим менш справжньою стає сама людина.

Ключові слова: відчуження, людина, неомарксизм, мовна комунікація, свобода.

Для змістовної характеристики дискурсивності феномену відчуження представниками Франкфуртської школи використовується поняття «неомарксизм», як підсумок соціально-філософської творчості мислителів, що відкидають позитивістську критику класичного марксизму та намагаються доповнити його новими, перспективними підходами неогегельянства, фрейдизму, «філософії життя» з допомогою яких осмислюють реалії ХХ століття. Тому особливої уваги філософи надають суспільно-історичній практиці, моделі аналізу процесів економічного та загально-соціологічного порядку, важливості подолання відчуження, самовідчуження та уречевлення праці людини. Як результат багатомірного відчуження трактується не тільки соціально-економічна структура антагоністичних суспільств, як у марксизмі, а і наявна предметно-речова організація світу людини як така. Тому роботи Т.Адорно, В.Беньяміна, Д.Лукача, Г.Маркузе, Е.Фромма, Ю.Хабермаса, М.Хайдеггера, М.Хоркхаймера та інших характеризуються розмаїттям світоглядних настанов та ідеологічних переконань, що простежуються в їх житті й творчості.

До висвітлення та аналізу проблеми відчуження звертались відомі вітчизняні дослідники: В.Андрущенко, О.Александрова, І.Бичко, І.Бойченко, В.Горський, В.Кизима, Г.Ковадло, М.Попович, В.Табачковський та багато інших. Безпосередньо тематиці проблеми відчуження в соціальній філософії Франкфуртської школи присвячується дисертаційне дослідження О.Льовкіної.

В умовах «надсучасності» формується нове розуміння радикальних змін в облаштуванні життєвого простору та соціальних умов, в яких реалізується потенціал сучасної людини. Зміни, що відбуваються в суспільстві сьогодні, вимагають нових підходів до осмислення проблематики феномену відчуження загалом, та у соціальній філософії Франкфуртської школи зокрема, оскільки проблеми, зазначені та осмислені франкфуртцями в наш час видозмінюються і потребують нових підходів до їх аналізу в

глобалізованому просторі сучасності. Метою статті є аналіз проблематики феномену відчуження в роботах представників Франкфуртської школи та висвітлення шляхів подолання цієї проблеми в умовах сьогодення.

Одною з ключових тем дослідження Ю.Хабермаса є вияв і аналіз патологій сучасних розвинутих суспільств на основі теоретичної реконструкції процесу їх історичного розвитку. Його ідея проти зведення класичної «критичної теорії» суспільної раціональності Хоркхаймера – Адорно – Маркузе до раціональності трудової діяльності, що розумілась як підкорення природи, актуальна і сьогодні. Інституціональні межі суспільства (виробничі відносини за Марксом), не є безпосереднім результатом процесу праці. У філософсько-історичному плані дослідник виділяє два процеси розвитку суспільства: від зовнішнього природного примусу та від репресій, що витікають з власної природи. У першому випадку як результат науково-технічного процесу в якості суспільного ідеалу виступає тотально-автоматизована соціальна організація. Другий шлях розвитку передбачає збільшення публічної рефлексії, що трансформує інституціональні обмеження і веде до вивільнення потенціалу комунікативної дії.

Ситуація розмежування праці та мовної комунікації, створює умови для того, щоб праця набувала інструментальної дії, яка підпорядкована технічним правилам та обумовлена емпіричними знаннями. Комунікативна дія є символічно опосередкованою інтеракцією, що керується інтерсуб'єктивно значимими нормами, які виступають основою взаємних поведінкових очікувань учасників комунікативної взаємодії. Відповідно до такого розуміння історії процес раціоналізації суспільства може розглядатися: по-перше, як зростання виробничих сил завдяки раціоналізації засобів виробництва; по-друге, як процес раціоналізації дії, основу якої складає орієнтація на взаєморозуміння. Не економічна сфера суспільства, а комунікація є найважливішим культурним явищем, що відображає сутність людини та визначає характер взаємодії з іншими людьми.

Отже, суспільна раціоналізація виступає як процес подолання систематичних порушень комунікації. Саме комунікація, а не інструментальні можливості розуму, як у марксизмі, створюють парадигмальні засади соціального аналізу. Еволюція нормативних структур стає рушієм суспільного поступу, оскільки оновлення принципів соціальної організації призводить до виникнення нових форм соціальної інтеграції які породжують нові виробничі сили. Така суспільна модернізація в понятійній перспективі життєвого світу означає вивільнення потенціалу раціональності, закладеного в комунікативній дії. Але процес раціоналізації життєвого світу є досить складним, суперечливим та пов'язаний з внутрішньою диференціацією суспільної системи, що може породжувати явища складні та некеровані, перетворюватися в незалежну силу, що стає вищою й сильнішою за своїх творців, тобто у відчуження.

Поза мовою системна інтеграція суспільства вважається Хабермасом неможливою, тому вона набуває координації дій через «обезмовлені» медіуми комунікацій – владу і гроші. Ускладнення суспільної системи призводить до того, що життєвий світ людини в сучасному суспільстві зводиться до другорядної підсистеми соціуму, до сфери повсякденного життя. В таких умовах людина вимушена вдаватися до формальних, регульованих з допомогою економічного обміну та влади, системам дій. Саме вивільнені

імперативи системності здатні чинити руйнівний вплив на життєвий світ особистості та викликати уречевлення життєвих взаємозв'язків.

Таким чином процес суспільної модернізації в парадигмі комунікативної раціональності постає як внутрішньо суперечливий, поряд з прогресуючою раціональністю життєвого світу значно зростає роль «обезмовлених» механізмів системної інтеграції суспільства, що знецінюють життєвий світ і породжують явища відчуження. Характеризуючи нинішні світові реалії Хабермас зазначає: «Віднині злом і бідую, яких необхідно уникати, є вже не війна, яка перетворилась на тотальну боротьбу і зіткнення, а така варваризація насилля, яку донедавна неможливо було уявити, руйнування елементарних, «неподоланих» стримуючих бар'єрів, перетворення безмежного зла у щось масове й повсякденне» [9, с. 148].

У контексті зазначеної проблематики М. Хайдеггер великого значення надає проблемі визначення сутності буття. Людина як суб'єкт розпоряджається всім сущим і визначає міру для свого існування, а з іншого боку суб'єкт, щоб засвідчити сутнісне, має упевнитися в собі самому, постати самим собою. При цьому сам суб'єкт в акті мислення перетворюється в предмет представлення. Впевненість, з якою сучасна західноєвропейська людина домінує в глобалізованому світі, веде до наслідків, які практично неможливо спрогнозувати. Створення інтенсивних, орієнтованих на якість життя форм виробництва, технологій, соціальної організації підкреслюють як значення особистісних форм буття людей, можливостей їх самореалізації та розвитку, так і важливість подолання самовідчуження. Хайдеггер вбачав головною причиною того, що відчуження стає «світовою долею» той факт, що людина пізнається, а тому існує, як «володар сущого», а не як «пастор буття».

Сучасна людина є людиною виробництва, надзвичайно втягнута і поневолена сутністю техніки настільки, що не уявляє себе та свого життя без неї. Тому принцип сучасного життя Хайдеггер фіксує в понятті «по-став» (Ge-stell), суть якого в тому, що вся дійсність репрезентується як матеріал, як метод пред-ставлення всього, що протистоїть суб'єкту і перебуває в наявності не як об'єкт, що є незалежним від суб'єкта, а як наявний матеріал, що цілком визначається суб'єктом і розглядається тільки з точки зору споживання, утилітаристично, в якості засобу, який не має самостійного значення. Сама людина також є втягнутою в «по-став», уникнути цього поневолення не можливо, в певній мірі саме техніка і створює сучасну людину. «По-став» стає долею, «місією» сучасної людини, саме тут, в цьому процесі, ми стикаємося знову з перетворенням людської сутності. Якщо людина репрезентує й утверджує суще, якщо все існує тому, що поставлено нею, то можна зробити висновок, що людина всюди зустрічається сама з собою. Але, на думку Хайдеггера, цього не відбувається, зі своєю сутністю нам зустрітися ніде, бо люди настільки втягнуті в «по-став», поневолені ним, що не сприймають його як спрямований виклик і не можуть серед предметів своєї презентації зустріти самих себе.

Пізніше філософ обґрунтовує концепцію світу «четвериці» (Geviert), що включає в себе божественне, земне, небесне та смертне. Існування людини на землі визначається модусами повсякденного життя: будувати, жити, мислити. Людина існує і знаходить себе саме в межах даних модусів, а досвід просторовості набувається в полі гри божественного і смертного, земного і небесного, тобто в просторовості світу «четвериці». Оскільки простір вбирає у себе всі події людського життя, то «четвериця» відкриває і

людину, робить справжнім, вільним її існування. Світ «четвериці», де найважливішу роль відіграє елемент земного (основи), формує прихований, не видимий, а той, що чується голос буття, світ в якому може і повинна будувати, жити, мислити постметафізична людина.

Індивід перебуває в певному істинному, природному стані, що характеризується першочерговою захопленістю людини буттям, утягнутістю в буття, їх взаємонеобхідністю, що проявляється як «буття-ось» (Dasein), «...що є це суще, яке ми називаємо «ось-буття», оскільки цей чисто буттєвий вираз дозволяє визначити його більш адекватно, – є завжди я сам. Цьому буттю – «ось-буттю» – належить ситуативність певного Я, яке завжди є це буття. Запитуючи про це суще, про ось-буття, ми повинні спитати: «Хто є це суще?» – а не «Що воно є?» тому нам слід визначити «хто» цього сущого»[9,с.249]. Сучасна людина надмірно переймається повсякденністю, що виявляється в спрямованості життя, свідомості в теоретичних та практично-діяльнісних моментах на наявні предмети, на освоєння і перебудову світу і в неї все менше залишається часу на пошук відповіді на питання «Хто є це суще?». Така спрямованість є безособовою, анонімною, тож і світ в якому живе сучасна людина стає безособовим та анонімним.

Не слід забувати про те, що навколишній світ не є тільки світом, що належить конкретній людині, в ньому постійно співприсутній «Інший», тож слід знайти спосіб буття один-з-одним. Таких форм спів-буття може бути декілька. Це «буття один-для-одного», «буття один-проти-одного» чи «буття один без-одного» навіть можливо індиферентно пройти мимо. Який спосіб взаємодії обрати з тим «іншим» в спільному просторі буття, залежить від індивідуальної свободи вибору людини, результат якого є надзвичайно важливим, адже саме він визначає як форму спільності, так і форму суспільства в цілому[9].

Аналізуючи не справжність існування людини Хайдеггер вводить поняття «das Man», зазначаючи, що у сучасної людини існує така заклопотаність сьогоденням, яка перетворює її життя в безкінечні, дріб'язкові турботи повсякденності. У цивілізаційному світі, де панує das Man, зникає свобода, втрачається людська індивідуальність, людина намагається пристосуватися, стати «як всі», як ті «Інші». На практиці це є відчуження, коли людина навіть по відношенню до самої себе стає «іншим», розмиваються межі індивідуальності, особистість зникає в посередності. Анонімність das Man примушує людину відмовитися від своєї свободи, стати натовпом, а натовп як речник das Man не приймає осмислених рішень і не відповідає за них. Тож світ das Man базується на практиці відчуження, де всі – «інші», в тому числі і по відношенню людини до самої себе. Спробу вирватися з безособовості das Man, визначити умови і можливості свого існування, за Хайдеггером, можливо здійснити лише за допомогою совісті, яка виводить людину з анонімності і закликає до «власної спроможності бути самістю»[1].

Аналізуючи внесок представників Франкфуртської школи в дослідження феномену людини ХХ століття, не можливо обминути роботи Е.Фромма, творчий доробок якого містить багато оригінальних ідей, що вплинули на свідомість людства та залишаються актуальними до сьогодні.

Для осмислення та подолання проблеми відчуження людини актуальною залишається теорія соціального характеру запропонована

Е.Фроммом. Фундаментальною основою характеру є специфічний вид стосунків особистості зі світом. У процесі життя людина вступає у взаємодію зі світом або через оволодіння речами, їх асиміляції, або через стосунки з людьми (чи сама з собою). Першу форму Фромм називає процесом асиміляції, другу – процесом соціалізації. Обидві форми стосунків є відкритими, а не інстинктивно обумовленими як у тварин. Людина повинна оволодіти речами й асимілювати їх так, щоб задовольнити свої потреби. Разом з тим людина не може жити без зв'язку з іншими людьми, а має об'єднатися з ними для захисту, для праці, для виховання потомства, для передачі знань та матеріальної власності тощо. У стосунки з іншими людина можна вступати по-різному: суперничати чи співробітничати; любити або ненавидіти; побудувати соціальну систему засновану на рівності чи авторитеті, на свободі або насиллі. Форма цієї взаємодії визначається характером людини. Відповідно п'яти способам соціалізації людини – це мазохізм, садизм, деструктивізм, конформізм і любов виникають способи адаптації до соціальної дійсності – рецептивний, експлуаторський, накопичувальний, ринковий та діяльний. Кожна людина сама обирає форму стосунків з іншими людьми і сама з собою, а в кінцевому результаті цей вибір визначає долю людини, весь її життєвий шлях[2,с.6].

Аналізуючи реакції певної соціальної групи Фромм зазначає, що слід звертати увагу не на індивідуальні особливості окремих людей, а на ті спільні особливості, що притаманні більшості членів даної групи і називає цю сукупність рис характеру соціальним характером. Саме ним визначаються не тільки думки, почуття, а й дії людини. Реалії життя такі, що вимагають від людини постійно спрямовувати свою енергію на роботу. Але це не означає, що сучасна людина працює тільки під тиском зовнішніх умов, перебуваючи в негативному психологічному стані внаслідок розбіжності між тим, що вона має робити та тим, що хоче. Саме можливість динамічної адаптації людини до соціальних умов сприяє тому, що сучасну людину не потрібно примушувати працювати інтенсивно, замість зовнішнього примусу існує внутрішня потреба в праці. Дієвою є створена людиною внутрішня влада – совість і обов'язок, які управляють особистістю ефективніше, ніж зовнішні впливи.

Вихованню соціального характеру надається великого значення, адже формування традиційних рис характеру пристосованих до соціальних умов дозволяють людині успішно реалізувати їх в економічній діяльності, досягати життєвого успіху. Розрив між економічною й психологічною еволюцією призводить до того, що в процесі економічної діяльності не задовольняються психологічні потреби, але оскільки вони існують, то слід шукати шляхи їх задоволення для зменшення відчуття фрустрації. За таких умов егоїстичні наміри до власної переваги можуть з особистісної площини переходити в національну, в садистські імпульси, що знаходили свій вияв у конкурентній боротьбі підсилені фрустрацією в економічній сфері, можуть вийти на суспільно-політичну арену та виявлятися в політичних переслідуваннях та війнах. Фромм зазначає: «Головною загрозою для людства є не бузувір чи садист, а нормальна людина, наділена надзвичайною владою. Однак для того, щоб мільйони поставили на карту своє життя та стали вбивцями, їм необхідно прищепити такі почуття як ненависть, незадоволеність, деструктивність та страх»[3,с.19]. Таким чином психологічні сили поєднані з роздратованістю, обумовлені загальною фрустрованою ситуацією можуть бути використані певними групами

людей для руйнації політичної та економічної структури демократичного суспільства, про що свідчать приклади історії та події, що розгортаються в деяких регіонах сучасного глобалізованого світу.

Саме в соціальному характеру укорінені ідеології та культура, сам соціальний характер певним чином формує життя суспільства, а провідні риси цього характеру стають тим творчим рушієм, що сприяє суспільному прогресу. Соціальний характер є результатом динамічної адаптації людської природи до суспільного устрою, зміна соціальних умов веде до певних змін соціального характеру, до появи нових потреб, що породжують нові ідеї які, в свою чергу, видозмінюють та підсилюють новий соціальний характер і спрямовують людську діяльність в новому напрямку.

Фромм виступає реформатором психоаналізу З.Фрейда та розкриває особливості філософсько-антропологічного мислення Маркса, для якого історія людства є літописом постійного розвитку людини й одночасно зростаючого відчуження, а виходом є звільнення людської сутності, повернення людині не відчуженої, вільної праці в умовах нової економічної формації. Саме соціалізм, на його думку, принесе звільнення від відчуження, поверне людину до самої себе та сприятиме її самореалізації. Маркс зазначав, що людина упокорена своїми відчуженими потребами, перестає бути людиною як в духовному, так і в тілесному сенсі, стаючи лише товаром. Така «людина-товар» визнає тільки один спосіб стосунків з зовнішнім світом, вважає Фромм, – це мати та споживати, чим вищий ступінь відчуженості, тим більше споживання і володіння стають сенсом життя людини. Постає питання про модуси людського існування у відомій дихотомії – «мати» чи «бути», що є надзвичайно актуальною і сьогодні, коли людство переживає складний етап свого поступу і повинно визначитись, що є важливішим – «мати» чи «бути»? Відчуваючи негативний кризовий вплив на всі сфери життя людина може пригасити колізію людського буття, звернувшись до ілюзорного самозадоволення, адже володіння є нормальною функцією життя, щоб жити, отримувати задоволення треба володіти речами. То чи не приведе це до такого стану суспільства вищою ціллю якого стане «мати», мати якомога більше, що людина ніщо, коли вона нічого не має. Тож за душу людини борються два принципи – принцип володіння та принцип буття. Принцип «мати» втрачає свою силу в біологічному факторі, в інстинкті самозбереження. Тенденція «бути» набирає сили в специфічних умовах людського існування, в бажанні віддавати, бути собою, розвивати і реалізовувати свій потенціал на благо інших людей.

Свобода є однією з незаперечних людських цінностей, але не всі люди хочуть слідувати свободі, вона стає долею не багатьох, вважає Фромм. Він аналізує цікавий феномен індустріального суспільства – втечу від свободи. Витоки духовності, як і деструктивності, слід шукати в свободі, яка є, перш за все, мірою відповідальності людини за все. За своєю природою людина не є деструктивною, ця якість є набутою, а не абсолютно керованою вродженими, спонтанними стимулами. Чи захоче людина піднятися над собою і обставинами – залежить від її вибору, її духовних зусиль. Небажання прийняти свободу має свої витoki. Свобода не абсолютна, стверджують деякі філософи, надати людині повну свободу – це наблизити еру хаосу. Фромм висловлює своє міркування з цього приводу, що не свобода породжує хаос та деструктивність, а навпаки, утримання від власного волевиявлення, придушення внутрішньої свободи і породжує

синдром безвідповідальності та насилля, а не любов до життя. «В кінці кінців і свобода являється важливою передумовою для розвитку біофілії. Але «свобода від» політичних оков не являється достатньою передумовою. Якщо говорити про розвиток любові до життя, то повинна мати місце «свобода для чогось», свобода творити та будувати, дивуватися та на щось зважуватися. Така свобода передбачає, що індивід активний, усвідомлює відповідальність, що він не являється рабом чи добре змащеним гвинтиком в машині» [3, с.41].

Людину, яка тяжіє до свободи або тікає від неї, філософ розглядає в потоці історії, в просторі соціального буття, підкреслюючи, що боротьбу зі злом слід розпочинати в своїй душі, бо воно є результатом власного вибору людини, а не обумовлено тільки біологічною природою чи є результатом історичного диктату. Деструктивність та жорстокість не є інстинктивними нахилами, а пристрастями, що корінням сягають цілісної структури людського буття. Фромм приходить до висновку про необхідність змін в людині та суспільстві стверджуючи, що без нової людини неможливо побудувати нове суспільство, що основою суспільства майбутнього стане тільки людина, яка здатна інтегрувати в собі любов до людей і готовність відмовитися від будь-яких форм володіння заради істинного буття. Таке буття розуміється як можливість жити без ідолопоклонства, потреба дарувати людям свою любов, увагу, відчувати тепло і турботу свого оточення, з вірою у власні сили, спрямованістю на самопізнання глибинних підвалини своєї психіки, розвитком вміння відчувати свою єдність з усім живим на Землі, відмова від насильницьких дій щодо підкорення природи, а натомість передбачає співробітництво і взаємодопомогу. «Відчуження веде до переоцінки всіх цінностей. Якщо людина вважає вищою цінністю прибуток, працю та економію, тверезість та інше, то губить з поля зору істинні моральні цінності: багатство чистої совісті, добродіяльність. У стані відчуження кожна сфера життя не пов'язана з іншими (економіка з мораллю і т.п.). І це є специфічною особливістю царства відчуження, де кожен обертається в колі свого власного відчуження і нікого не турбує відчуженість інших людей (чужий біль)» [4, с.400].

Таким чином, проведений теоретичний аналіз дозволяє зробити певні висновки. Зокрема, Ю.Хабермас критично переосмислив марксистську та постмарксистські теорії, особливу увагу приділив концепції відчуження та наголошує на її однобічності. Марксівська теорія розкривається в контексті закритих виробничих відносин, у сфері праці, а соціальна взаємодія, власне людські комунікації, спотворені втручанням політичних та інформаційних структур капіталістичного суспільства (що також призводить до відчуження), залишились поза увагою філософа. Між тим, комунікативні дії людей, що є динамічними системами, відкритими для якісних змін навіть при опосередкованих впливах є набагато ширшою і важливішою проблемою, чим протиріччя та відчуження тільки в економічній сфері суспільства. Якщо Маркс пропонує шлях до звільнення та подолання відчуження через ліквідацію капіталу як приватної власності, то Хабермас пропонує відновити невідчужену, природну комунікацію, що існувала на певному етапі історії людства, усунувши зовнішні деформації на її шляху.

Чим більш реальним стає створюваний людиною світ, стверджує Хайдеггер, тим менш справжньою стає сама людина, яка нібито розчиняється в цьому світі, в анонімності *das Man*. Масштаби цієї проблеми

загально планетарні та не мають парціальних рішень, тому так гостро постає проблема актуалізації прихованих можливостей буття людей вважає він. Відображаючи спонтанність, як значимий фактор еволюції цивілізації, поряд з намаганням суспільства взяти під контроль темпи і спрямованість соціальних змін, концепція «відчуження» виступає своєрідним філософським індикатором контрольованості та гуманності розвитку людської історії. Важливою умовою подолання відчуження є визнання та створення можливостей вільного розвитку кожної людини як умови вільного розвитку всіх, розвиток цивілізації, про що свідчить історія західноєвропейського світу, сприяє руйнуванню і запереченню природного стану людини. Хайдеггер не закликає відмовитись від благ цивілізації для подолання негативного стану сучасної культури, а пропонує людям поєднатися з буттям через мову мистецтва.

Неможливо, вважає Фромм, мати повне уявлення про діяльну, творчу людину, яка своїми руками створює і освоює предметний світ без поняття «відчуження». Відчужена людина не тільки відчужена від інших людей, а й позбавлена людяності як в природному так і в духовному сенсі. Сучасне індустріальне суспільство породжує маси відчужених людей зі споживацьким світоглядом, які сприймають себе та своє тіло як засіб для задоволення власних потреб. Соціальний характер не є результатом пасивного пристосування до соціальної дійсності, а є наслідком динамічної адаптації на основі властивостей людської природи, що біологічно закладені та виникають в ході історії. Лише любов займає в структурі особистості центральну позицію поряд з релігійними почуттями та світоглядом, здатність любити, віддавати та вільно проявляти свої почуття являється основою того типу особистості, який орієнтований на істинне буття та є опорою гуманістичного суспільства.

Теоретики Франкфуртської школи розглядають відчуження як філософську категорію, що визначає суспільний процес, в межах якого відбувається перетворення результатів і продуктів людської діяльності в зовнішню силу, яка стає незалежною від своїх творців та починає діяти проти них. У своїх дослідженнях вони намагаються знайти шляхи оновлення, відродження, самореалізації та самовиявлення особистості в межах неомарксистської парадигми, що дає можливість в умовах споживацького суспільства зберегти людині свою природну сутність та запобігти знеціненню духовного світу.

Список використаних джерел

1. Постмодернизм. Энциклопедия. – Мн.: Интерпрессервис; Книжный Дом. 2001. – 1040с. – (Мир энциклопедий).
2. Райгородский Д.Я. (редактор-составитель). Психология и психоанализ характера. Хрестоматия по психологии и типологии характеров. – Самара: Издательский Дом «БАХРАМ-М» 2000. – 640с.
3. Фромм Э. Душа человека: Перевод. – М.: Республика, 1992. – 430с. – (мыслители XX века).
4. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М.: ООО «Издательство АСТ-ЛТД», 1998. – 672с. (Классики зарубежной психологии).
5. Фромм Э. Психоанализ и этика. – М.: ООО «Издательство АСТ-ЛТД», 1998. – 568 с. (Классики зарубежной психологии).
6. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне / Пер. с нем. Беляева М.М., Костина К.В., Петренко Е.Л. и др. – М.: Издательство «Весь мир», 2003.

7. Хабермас Ю. Расколотый Запад – М.: Издательство «Весь мир», 2008. – 192с.

8. Хайдеггер М. Положение об основании. Статьи и фрагменты / Пер. с нем., глоссарий, послесловие О.А. Коваль, предисловие Е.Ю. Сиверцева. – СПб.: Лаборатория метафизических исследований философского факультета СПбГУ; Алетейя, 2000. – 290с. – («Метафизические исследования. Приложение к альманаху»).

9. Хайдеггер М. Пролегомены к истории понятия времени. – Томск: Издательство «Водолей», 1998. – 384с.

Шевченко А.Н. Неомарксистский дискурс феномена отчуждения представителей Франкфуртской школы

Анализируется неомарксистский дискурс феномена отчуждения на примере работ теоретиков Франкфуртской школы. Рассматривается проблематика парадоксальной ситуации современности: чем реальнее становится создаваемый человеком мир, тем менее настоящим становится сам человек.

Ключевые слова: отчуждение, человек, неомарксизм, языковая коммуникация, свобода.

Shevchenko, G.M. Neomarxist diskurs of the phenomenon of alienation of representatives of Frankfurt school

The neomarxist discourse of the estrangement phenomenon on the basis of the outstanding theorists from Frankfurt scientific school is under analysis in the current article. The problem of paradox situation of contemporary times is discussed here: the more real the world created by a man becomes, the less the man himself becomes real.

Key words: alienation, person, neomarxism, linguistic communication, freedom.

Становлення російської національної ідеї: філософсько-історичний контекст

Йдеться про той час формування російської національної ідеї, коли Москва ще перебувала у складі золотої орди.

Ключові слова: геополітика, імперія, російська національна ідея.

Народ існує політично, тобто має державу, тільки у тому випадку, як це стверджував К.Шмідт, коли утворює незалежну духовну і культурну спільноту від інонаціонального впливу[6,с.130]. Період формування російської національної ідеї в умовах татаро-монгольського панування, Г.Вернадський охарактеризував як «подвиг смирення»[4,с.151].

Перед нами постає завдання прослідкувати, як ідея, народжена в надрах татаро-монгольської імперії, стала сприйматися московськими князями як власна і в силу історичних обставин (Московія була західним форпостом Орди) зміцнилася за підтримкою саме монголів.

Колишня столиця Залісся – Володимир на Клязьмі була розташована занадто далеко на Сході, то ж не могла виконувати завдання західного форпосту Орди. Смоленськ – фронтове місто, певний час перебувало під владою Литовської Русі, географічно розташоване на Заході Орди на нього зазіхав як Тевтонський, так, згодом, і Лівонський Орден. Ось чому пунктом стратегічного опору монголів на Заході повинно було стати таке місто, яке б відповідало геополітичним, військовим і стратегічним планам Орди. Таким містом з часом і стала Москва.

З Москви можна було чинити опір спробі завдати Орді нападу на всьому західному театрі військових дій. Під вплив монголів підпадав Брянськ, Псков, Чернігів, Переяславль-Заліський та деякі інші міста, утворюючи своєрідний мур опору. Власною появою Москва відбирала також і претензії Ростова і Суздаля на своє можливе відновлення і політичне зростання вже у складі Орди. Москва своїм існуванням «відрізала» Новгород від суходолу, через який здійснювалося постачання дефіцитного для нього хліба. Втім через Оксько-Камський річковий вузол вона отримувала сполучення із столицею Орди – Сараєм, який розташувався у гирлі Волги (70 кілометрів від сучасної Астрахані). Отже, геополітично Москва дуже добре відігравала роль ключової висоти і «буферної зони» Орди. Дуже важливо було й те, що Москва на той час була маленьким, нікому невідомим містечком і не загрожувала розподілу влади ні в Орді, ні в Києві чи Новгороді, ні в Каракорумі. Поява Москви не викликала небезпеки. До того ж надане уповноваження Москві збирати данину для Хана (за правління Узбека) вилучало її на деякий час від участі у складній боротьбі за владу нащадків русько-фінських князів і ханів Золотої Орди.

Ще слабка, вона не прагла змагатися з Новгородською, Псковською республіками і Твер'ю.

Нагадаємо, що навіть арсенали військових озброєнь Орди і місце їх виробництва були розташовані на достатній відстані від Москви і зосереджені у Тулі – містечку, названому так на честь монгольської цариці Тай дули – дружини хана Чанібека (поч. XIV ст.), яке належало, до того ж, Рязанському князівству, тобто теж не перебувало під впливом Москви. Очевидно, що Москва перебувала в таких умовах, які не передбачали її швидкого зростання. Однак, долею історії і владою хана Менгу – Тимура, на арені політичного життя вона з'являється в 1272 році, під час перепису населення, і вдруге – в 1277 році, вже як подарована на честь повноліття сину О. Невського – Данилові [2, с. 185], як членові татарської родини, що належав до великої ханської гілки влади. О. Невський був кровним братом Сартака – сина Бату-Хана, онука Чингізхана. У цьому сенсі Москва не була покинута напризволяще і перебувала під опікою і впливом Орди. Як її складова частина, її доля була віддана хоча й місцевій, але залежній від ординської влади – київській династії Рюриковичів. Тобто справа піднесення Москви не була авантюрою ханської влади. Її поява, навпаки, є свідченням обережності і врахування стратегії і тактики можливого розгортання подій на західному кордоні Орди – то ж добре вписувалася у політику економічного обґрунтування імперії та вирішення її внутрішньополітичних завдань. Основою цієї політики було збирання податку.

Літописна загадка про появу поселення (град Москов) в 1147 році, найімовірніше, є вигадкою істориків, які під керівництвом Катерини II укладали перші літописні зводи, готуючи ґрунт для нової історії держави Російської. В усякому разі ні імен князів Московських, ні їх участі в тогочасних історичних подіях Орди і Московії від 1147 року й досі нічого не відомо. Маніпуляції з датами були потрібні, з одного боку, для того, щоб зробити Московську історію «старшою», а з другого – щоб позбавити монголів авторства щодо її утворення, мовляв, монголи тут ні до чого – це справа національно-визвольної боротьби власне руського етносу. Втім, і формуванню нового руського етносу, і виникненню особливої московської, а згодом – російської національної ідеї сучасні росіяни повинні завдячувати саме монголам. Імператриця Катерина II (німкеня за походженням) аж ніяк не могла погодитись з тим, що забуте на той час історією плем'я монголів настільки є значущим в житті її імперії. Її листування із Вольтером та іншими провідними вченими Заходу свідчить про спробу зробити домінуючою Західноєвропейську, а не Східно-Азіатську парадигми в історії Росії. Однак факт появи і зростання Московського князівства у лоні Золотої Орди спростовує це. Створена (зафіксована) в 1272 році як впливова політична сила і альтернативна монгольській ідеї, зміцніла Москва виходить на арену Східноєвропейського ареалу боротьби лише в 1380 році, під час Куликовської битви. Наскільки це було небезпечно, свідчить 1382 рік, коли вона була повністю винищена монголами разом із посадом – територіями навколо.

Поразка литовсько-руських військ під проводом Вітовта в 1399 році на річці Ворсклі від монгольського хана Едигея створила такі умови, якими історично скористалася саме Москва [3, с. 162]. До того часу і Москва, і московська національна ідея розвиваються в колі монгольської Орди під повним її впливом і контролем. Однак нова ситуація – поява зростаючої Москви в нових історичних умовах – занепаду Орди, спонукала до

виникнення нової ідеї або модернізації її основи – старої монгольської ідеї. Така ідея проголошується, обґрунтовується і з'являється у Москві. Вона перебирає на себе характерні риси і ознаки народженої в надрах Азії монгольської ідеї, але розвивається на Сході Європи, має нову столицю – Москву, спирається на зовсім інший, асимільований монголами фінсько-слов'янський генотип – народ руський. Духовною основою цієї ідеї стає православ'я, яке, на відміну від різноманітних вірувань монголів(сульдефонства, шаманізму несторіанства тощо), поєднувало у собі адміністративну і духовну парадигми князівської влади.

Процес формування російської національної ідеї в умовах московського князівства умовно можна поділити на три етапи.

Перший етап повністю співпадає з появою Москви як окремого князівства – ідеократичної столиці, підпорядкованої монголам політики, що розвивається дещо у відмінному від завдань імперії напрямку. Реалізація планів панування над світом обмежується там необхідністю внутрішнього накопичення сил: збереження, опанування та захисту захоплених Ордою земель. На цьому етапі вона не заперечується монголами, розвивається під їх безпосереднім контролем і навіть зростає з їх підтримкою. Ареал впливу Москви географічно не виходить за межі земель східної частини колишньої Київської Русі і за часовими межами триває до спроби узурпувати владу в Орді темніком Мамаєм, яка завершується Куликовською битвою(1380р.).

Нескінченна боротьба з Твер'ю, п'ять походів на Новгород, спроба оволодіти Смоленськом, приєднання Нижнього Поволжя, В'ятської землі, Рязанського князівства – ось невеликий перелік «збирання» колишніх руських, але під скіпетром Москви, татарських земель. Формування Московії починається із захоплення Данилом – сином О.Невського (1301рік.), першим Московським князем (всього лише через 16 років після отримання ним як нащадком Ханської родини права на стіл) – міста Коломни, розташованого на географічно зручному місці Камсько-Оксько-межиріччя. «Приєднання» Коломни відкривало вихід на стратегічний простір – до Оксько-Волгського річкового басейну. Москва тепер мала прямий зв'язок із столицею Орди – Сараєм – водним шляхом і виборола таким чином перспективу своїх глобальних дій.

Територія Московського князівства збільшується вдвічі[4,с.152]. Зауважимо, що всі ці події відбувались з дозволу і під пильним оком Орди. Орда начебто грається з Московією, спостерігаючи як це дитинча розвивається; втім, вона готова у будь-який момент покарати неслухняного. Водночас Орда намагається зміцнити стосунки із Московією. Підтвердженням того є те, що Хан Орди – Узбек в 1317 році віддав князю Юрію Довгоруку свою сестру за дружину, ярлик і право князувати у колишній столиці Залісся – місті Володимирі-на-Клязьмі. Молодший брат Данила Іван на прізвисько Калита вже отримує від Хана (Узбека) грамоту і право самому збирати данину для нього з усіх руських (Заліських) земель. На знак пошани Калита отримує від Узбека дарунок – розкішну, в золоті шапку, яка згодом отримала назву «Шапка Мономаха» і стала символом передачі татаро-монгольської влади до рук Московського князя, але аж ніяк – не влади Візантійського роду Мономаховичів – московітам, як раніше вважалося[4,с.159]. За його правління територія Московії збільшується у шість разів.

Звичайно, однією з умов зростання Москви було і подрібнення Орди, і боротьба Ханів гілки Чингізидів за владу, і тиск, який чинили на монголів литово-руси. Необхідність підтримки єдності імперії поступово виснажувала її. Москва вдало використовує ситуацію і, під гаслом збирання Ординських земель, міцніє сама. Згодом виникла така ситуація, котра вже не могла бути регламентована ні законами, ні силою Золотої Орди. Це привело до раптового прояву екзистенційної енергії – усвідомлення московським народом того, що він, цей народ, вже є, що його неможливо подолати, що тепер він має право на існування, саме тому, що він є. Це розуміння зміцнювало впевненість московитів, додавало їм сил. Народ починає усвідомлювати себе нацією, яка спроможна творити. Новий етнос актуалізує своє татаро-монгольське минуле, яке й надавало йому моці. У драматичній концентрації сьогодення гартувався новий духовно-ідеологічний центр, яким стає Москва.

Відбувається складний процес самоідентифікації нового московського народу як «надчасового» «Я» [6, с.131]. Східнослов'янські амбіції московських Рюриковичів тут співпали з пасіонарністю татаро-монгольських завойовників, їх здатністю домінувати в захоплених землях. Сприяла цьому і расова спорідненість татаро-монголів та угро-фінів, їх поступова еволюція у ново татаро-русів, або в народ руський. В логіці розвитку Великого Євразійського простору, в його найвіддаленішій частині – Золотій Орді, відбулася зміна правлячої династії від чингізидів-монголів до слов'яно-угрів і слов'яно-татар, з кореня яких і зростає московська гілка Рюриковичів: син О.Невського – Данило, Д.Донський, І.Калита тощо.

Є.Жеребецький, виходячи з теорії геополітичної динаміки американського соціолога Рендала Коллінза, висловив кілька важливих ідейно-сміслових положень[6]. Виникнення Московського князівства було зумовлено фактором ресурсної і позиційної переваги, яка призвела до розширення декількох окраїнних земель спочатку в умовах Київської Русі: Ростово-Суздальське (Володимиро-Суздальське) Новгородське князівство; згодом, в умовах Золотої Орди, ресурсної переваги набувають: Москва, Твер, Новгород, Псков. Піднесення серед них Московського князівства супроводжувалося загостренням внутрішньополітичної боротьби за владу, подрібненням Ординської імперії. Поступово окремі ханства завойовуються Московським князівством, яке теж неминує (згідно із теорією геополітичної динаміки Коллінза) повинне розпастися. Що й відбулося спочатку в 1917-му, а потім – і в 1991 році.

Р.Коллінз стверджував, що міцність будь-якої влади, в даному випадку – влади Золотої Орди, має не внутрішні, а зовнішні ознаки. Зовнішні військові стосунки держав є критичними детермінантами їх внутрішньої політики. Тобто чим більші успіхи правлячої еліти на міжнародній геополітичній арені, тим вища їх легітимність всередині країни. Втім, коли територіальний контроль послаблений, держава зазнає напруження, змінюється або розпадається. Однак роз'єднання татаро-монгольської імперії та її частки Золотої Орди суперечить континентальній логіці Євразії, що демонічно породжує автократію у даному випадку Москви, яка за кілька століть підкорила майже увесь північно-азійський континент. Так попит на євразійського арбітра сприяє спочатку зростанню Сараю як об'єднуючого ординські землі центру, а згодом і Москви, але вже як об'єднуючої слов'янсько-руських, татаро-монгольських і угро-фінських земель центру.

Москва, котра вже народилась тоді, повинна була навчитися відкарбовувати здобутки власної інтуїції (тобто те, що вона вже є) в чітку інтелектуальну формулу, впевнено і відверто рушати шляхом її втілення в життя. Новонароджений центр перейняв від монголів стару ідеологію, яка й наперед визначила його майбутнє на багато років наперед. Московський період формування російської національної ідеї супроводжувався утворенням великого Євразійського простору – як відбитку думки про необхідність його об'єднання і облаштування. Усвідомлення цього спонукало перших московських князів замислитися: новонароджена Московія або загине під ударами залишків Орди, а також – її сусідів і ворогів, або своєю збройною силою здобуде власну незалежність. Московія виникла і могла існувати тільки за рахунок війни. Це надало впевненості Л.Гумільову стверджувати, що Московія розпочинається лише в XIV ст. після Куликовської битви[5,с.257].

До 1368 року, року падіння правління монголів у Китаї, Москва організаційно-адміністративно входила до складу Кипчацького царства держави Ю-Джу-бу хана Узбека, становила частину Улусу Джучі[3,с.161]. В основі ж домонгольської Московії (Залісся) була діяльність зовсім іншого етносу – руського. Та й культура зовсім інша – руська. Московія з'явилася внаслідок народження нового етнічного організму-руського, який, так само, як і Орда, керувався у своєму житті мораллю сили. Протягом всього часу існування Московського царства, основним змістом його ідеї було прагнення підкорити слабшого і послабити рівного, пристосуватися до умов і вимог сильнішого. Підкуп, зрада, домінування прагматичного інтересу, що суперечило цінностям християнства, стояли на першому місці у житті і відображали нормальний на той час тип поведінки – дикунства і варварства. Християнство там утверджувалося як прикриття московської агресії, використовувалося як ідеологія об'єднання підкорених земель, поширювалося в середовищі угро-фінського, а згодом – і татаро-руського народу. При цьому в окремих і незалежних князівствах-республіках таких, як Новгород, Псков, деякою мірою в Твері, воно було дуже впливовою демократичною силою, але використовувалось уже в протистоянні із Москвою. У безконечних війнах з цими осередками вольності і духовності, у кривавій боротьбі із залишками Орди, як на Півдні, так і на Сході і в самій Московії, роздмухувалося нове усвідомлення про її виникнення як про Боже Провидіння, яке набувало духовно-містичного значення і, у поєднанні з християнським месіанізмом московитів під скіпетром Москви, виходить за межі новоутворення у пошуках визнання у світі.

Другий період розвитку московської ідеї політично пов'язувався із зазіханням московських князів на право володарювати на теренах не тільки Східної частини земель колишньої Київської Русі, а й на землях захоплених, власне, татаро-монголами в Сибіру, на Далекому Сході – азійській Півночі та Півдні. Умовно він триває до початку Лівонської війни 1558 року.

Москва (За часів правління І.Грозного) стає центром татаро-руських земель і офіційно оголошує своїм царем охрещеного татарського Хана – Сімеона Бекбулатовича в 1575 році[9,с.226].

Це був дипломатичний крок Грозного, що прийняв у 1547 році титул царя і заплатив за це повним знищенням монголами Москви в 1571 році. Це робилося також для того, щоб уникнути чергового покарання (загрози знищення Москви), а також щоб заспокоїти справжнього володаря Орди (і

Московії теж) – кримського нащадка роду Чингізхана, який, згідно із ясою (законом) Орди, єдиний мав право називатися царем. З іншого боку, цей факт дуже добре викриває і прагнення Москви – володарювати в Орді.

На тлі перелічених фактів відбувається подія, яка надає можливість зрозуміти політику Москви щодо особливого ідейно-сміслового контексту. Це Флорентійська Унія православ'я із католицизмом 1439 року, яку підписав московський митрополит Ісідор. Однак, московський цар Василій II (1425-1462 рр.) цю Унію не визнав і посадив Ісідора за ґрати. Втім це надало поштовх до вирішення ще одного доленосного в житті нової імперії питання. Москва позбавляється від опіки-підпорядкування митрополії Константинопольського патріархату, до якої належала. Це відбулось в 1448 році, коли рязанського єпископа Іону не патріарх, а московський цар призначив головою Московської православної церкви[9,178]. Московія отримує автокефалію і перетворюється в один із центрів світового православ'я. Це сприяло духовному об'єднанню усіх народів, захоплених Москвою. Згідно із доктриною, сформульованою ще у Візантійській імперії, православна церква не може існувати поза межами держави. Ось чому вона вірно служила спочатку монгольському Ханові, а потім і московському цареві: проклинала і відлучала від віри тих, хто не виявляв їм беззастережної покорі. За це церква зміцнила свої позиції, була позбавлена державного податку, виступала потужною силою духовного закріпачення населення імперії. Із занепадом Орди і падінням центру світового православ'я міста Константинополя у 1453 році, коли Софійський храм – віра і надія православ'я, був перетворений на ісламську мечеть, Московія перебирає на себе повноваження центру Орди і православного царства.

Зрозумівши, що Москва стає столицею нової супердержави, подібної до Риму, псковський монах Філофей висунув ідею зміни політичної і культурної парадигми зі Сходу на Захід. Розпочинається теоретичне обґрунтування концепції Москви – Третього Риму. Це відповідало геополітичним прагненням нової імперії, яка шукала шляхів виходу із скрутного економічного становища і передбачала покращити його за рахунок здобуття суходільного і морського кордону із Європою. У своєму листі московському цареві Іванові III, батькові Івана Грозного, Філофей писав в 1504 році: « <...> третього нового Рима – державного твого царствования – святая соборная апостольская церковь – во всей поднебесной паче солнца светиться. И да ведает твоя держава, благочестивый царь, что все царства православной христианской веры сошлись в твоё царство: один ты во всей поднебесной христианский царь. Блюди же внемли, благочестивый царь, что все христианские царства сошлись в твое единое, что два Рима пали, а третий стоит, а четвёртому не быть; твое христианское царство уже иным не достанется»[1,с.9].

Так себе оцінювала духовна і політична еліта Московії в контексті світових подій. За часів правління Івана III Москва стала сильною державою, а великий князь іменувався тепер Государем (від російського: держава – государство) і царем всієї Русі. Втім, іноземні послы тривалий час називали його князем. З титулом «цар» вони зверталися лише до візантійського імператора і монгольського Хана. Однак Москва поступово виходить на світову арену, встановлює дипломатичні стосунки із Швецією, Данією, Туреччиною, Іраном, Римом – завойовує собі право називатися царством[9,с.201].

Державний дяк московського царства Михайло Мунехін, будучи послом в Єгипті в 1512 році, привіз писаний Кубасовим «Хронограф», в якому було викладено історичні події з найдавніших часів. Відповідна роль відводилася в них і майбутньому Московії. Псковський старець Філофей співчував молодому Іванові Грозному в його бажанні «охрестити» Московію – відповідно до Божого передбачення про неї – як зниклий «Град-Китеж», який московіти намагалися відтворити у своїй свідомості і таким чином обґрунтувати свою появу як щось вище, чудотворне, містичне. Іван Грозний глибоко пройнявся цим повідомленням і взяв на себе велику відповідальність за подальшу долю православ'я, розвиток та існування якого вже нерозривно пов'язувалось із Москвою.

Іван Грозний не раз говорив про це із священнослужителями, брав особисту участь у богослужінні, складав релігійні твори: псалми, каявся у своїх гріхах (певний час), вибачав кривдників і брехунів (іноді), жив довгий час у монастирі (під час опричнини в Олександрійській слободі), носив послушницький одяг і усією своєю діяльністю намагався втілити в життя цей, як він вважав, Божий заповіт про долю Москви і себе, як намісника Бога на землі[8,с.153]. Ось чому, як це не дивно, саме на цьому етапі розвитку православ'я російська національна ідея набуває релігійних рис, спирається на національну і культурну одноманітність, яка поширювалась тоді в Московії. Згодом ця ідея стала єдиною для всіх верств населення, перетворилася в могутню русійну силу подальшого розвитку імперії, а московський народ став народом богоносцем, набув ментальності православного месіанства, подібного до іудейського.

Москва набула статусу державної столиці православ'я. Доказом цього стає подія 1589 року, коли патріарх Константинопольський Ієремія оголосив про відкриття патріархату в Москві. 23 січня 1589 року в Успенському соборі був урочисто поставлений місцевий московський патріарх Йов, а у Соборній уставній грамоті всьому світові оголошувалось, що третій Рим – це Москва[8,с.55]. За деякими джерелами (див Штепа П. Московство ст. 270), це було зроблено шляхом шахрайства і підкупу вселенського патріарха, за що він згодом і був позбавлений сану та скинутий з посади. Втім, це не так важливо. В усіх цих подіях простежується головне спрямування московитів проводити власну і незалежну від будь-кого політику. Московська національна ідея виникла і прагнула заявити про себе як провідник православ'я і усього східнослов'янського етносу. Паралельно робилася спроба вдертися в Західноєвропейський геополітичний простір з повним підпорядкуванням захоплених територій владі московського царя. Розпочинається третій період виходу Московії на світову арену, коли вона, витративши всі сили у внутрішньополітичній боротьбі, змушена була боротися за вихід до торгівельних мереж Європи, котра перебувала у стані піднесення. Це і боротьба із Литово-Руссю за території колишньої Київської Русі, і приєднання до Москви Смоленська (1514 рік), і оголошення війни Лівонському ордену в 1558 році, і війна зі Швецією 1590-1598 роки[9,с.229].

Ця боротьба закінчилась трагічно для Московії. Останній з династії Рюриковичів, цар Федір Іоанович, помер, не залишивши нащадка (1598рік) і Москва на початку XVII ст. вступає в смугу громадянської та національно-визвольної боротьби проти сусідів, які зазіхали на її землі.

Втім, не тільки військово, територіально, династично, політично, але й духовно, Москва від'єдналася від Орди. Так починалася європей-

ська парадигма в її історії, яка істотно змінила її ментально і культурно. Монгольська імперія у своїй основі мала кочовий східний тип культури, Москва ж ввела його у взаємодію із землеробно-морським західним типом.

Підсумовуючи викладене вище, можна констатувати, що, починаючи з XIV ст., Москва постійно, шляхом експансії, нарощувала свій потенціал: людський, територіальний, військовий, економічний, і в 1700 році вже володіла найбільшою в світі армією. Геополітично вона розвивалася як окраїнна держава, маючи в тилу рідконаселену північну лісову зону. У XVI ст. захоплює Сибір. Її ресурси поповнювалися за рахунок захоплених територій. Об'єднуючою силою стала ідея зберегти православ'я в чистоті, Московія перетворилася в ідеократичну імперію. Монголо-татарська ідея завоювати світ «від моря до моря» з'єдналася із візантійським православ'ям і перетворилася в політику відвоювання для себе украй необхідного простору, але вже не за рахунок територій-залишків Золотої Орди, а за рахунок здобуття нових. Відкривається ще одна сторінка розвитку російської національної ідеї – імперська.

Список використаних джерел

1. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М.: Наука, 1990. – 224с.
2. Белинский В.Б. Страна Моксель. – К.: Українська книга., 2002. – 430с.
3. Вернадский Г.В. «Монгольское иго» в русской истории. Наш современник. – 1992. – № 3. – С. 158-164.
4. Вернадский Г.В. «Два подвига св. Александра Невского». Наш современник. – 1992. – № 3. – С.151-158.
5. Гумилев Л.Н. Етногенез и биосфера. – СПб: Кристалл, 2002. – 638с.
6. Жеребецкий Е. Кінець імперії. – Універсум. – 2003. – № 1. – С.5-17.
7. Дугин А. Карл Шмитт «Пять уроков для России». Наш современник. – 1992. – № 8. – С.129-133.
8. Митрополит Иоан. Русская симфония. – Книга без року видання та назви видавництва. – 454с.
9. Пчелов Е. В. История России с древних времен до конца XVI века: учебник для 6 кл. основной школы. – 3-е изд. – М.: Русское слово, 2004. – 264с.

Сергеев Н.В. Становление русской национальной идеи: философско-исторический контекст

В статье идет речь о том времени формирования русской национальной идеи, когда Москва еще находилась в составе золотой орды.

Ключевые слова: геополитика, империя, русская национальная идея.

Sergeyev, M.V. Becoming of the Russian national idea: philosophical-historical context

Speech goes in the article about that time of forming of the Russian national idea, when Moscow yet was in composition a Gold Horde.

Key words: geopolitics, empire, Russian national idea.

Теургічна естетика Ганса Зедльмайра

Система Г. Зедльмайра визначається типологічно як теургічна естетика. Йдеться про специфічний творчий метод, спрямований на перетворення за естетичними законами самого життя, при якому митець отримує благодатну сакральну допомогу.

Ключові слова: теургічна естетика, творчість, естетичний закон.

Актуальність дослідження естетики Ганса Зедльмайра полягає в тому, що сучасна українська естетика активно переосмислює досвід європейської філософсько-естетичної думки. Використання в науковому обігу філософсько-естетичних напрямків та естетичних розвідок відомих дослідників потребує діалогу з науковими школами західноєвропейських країн. Важливе місце в цих пошуках займає вивчення теоретичної спадщини відомого австрійського естетика та філософа мистецтва Ганса Зедльмайра (1896–1984), наукові досягнення якого практично не розглядалися в сучасній українській естетиці. Актуальність дослідження його теоретичної спадщини обумовлена стратегією української естетики, з одного боку, долучитися до теоретичних надбань західноєвропейської гуманітарної науки, а з другого – вирішити низку важливих філософських та естетичних проблем сучасності. В українській естетиці дотепер відсутнє спеціальне історико-теоретичне або філософське дослідження творчості Г.Зедльмайра. Його ідей торкаються частіше в зв'язку з аналізом окремих естетичних проблем.

У найбільш широкому плані аналіз спадщини австрійського теоретика подано в дослідженнях таких представників західноєвропейської естетики, як Ж.Базен, Г.Бауер, К.Гілберт, Е.Гомбріх та Г.Кун. В працях російських вчених В.Арсланова, В.Бібіхіна, С.Ванеяна, та О.Кривцуна здійснено обмежений аналіз окремих проблем естетико-мистецтвознавчої концепції Г.Зедльмайра. В українській естетиці підґрунтям для дослідження його системи стали концепції М.Бровка, О.Воеводіна, Т.Гуменюк, В.Ісаєва, О.Канарського, С.Кримського, Д.Кучерюка, Л.Левчук, В.Личковаха, В.Ляха, Л.Мізіної, С.Овчаренко, О.Онїщенко, В.Панченко, М.Поповича, В.Суханцевої та ін. Але, незважаючи на публікації цих та багатьох інших вчених, залишається актуальною проблема аналізу естетичної системи Г.Зедльмайра та її філософських і релігійних засад. Мета даної праці полягає в розкритті релігійно-філософських засад естетичної системи Ганса Зедльмайра.

Пошуки причин кризи сучасного мистецтва у контексті кризи духовної культури привертали увагу багатьох дослідників. Серед численних напрямків некласичної естетики ХХ ст. деякі свідомо орієнтуються на зв'язок філософії з релігією, а також на проникнення «нового містицизму» в художню творчість. Л.Левчук виділяє декілька напрямків у взаємодії мис-

тецтва та філософії з релігією. На перше місце вона ставить «теологізацію сучасних філософсько-естетичних концепцій». Як приклад наводяться погляди Е.Фромма, Т.Манро, Дж.Сантаяни, П.Фульк'є, Г.Марселя та інших філософів ХХ ст.[1,с.355].

Другий напрямок теологізації окремих шкіл сучасної філософії та естетики зумовлений впливом такої офіційної доктрини католицької церкви як неотомізм. На перший погляд, серед некласичних естетик ХХ ст. саме естетика неотомізму є найближчою до естетичної системи Г.Зедльмайра. С.Ванеян характеризує його наукову практику як «структурний неотомізм» і висловлює припущення, що «Зедльмайр отримував плідне натхнення від сучасного йому неотомізму»[2,с.197]. Неотомістом його називав і такий відомий дослідник мистецтва як Е.Панофський Але існують також інші точки зору. Однією з останніх спроб винести заключне суження про відому зедльмайрівську теорію готичного собору був огляд Пола Кросбі «Середньовічна архітектура і значення: межі іконографії» (1988). Цей дослідник у своїй праці вказував на особливе місце літургії в теорії архітектурного символізму Зедльмайра, а також знайшов аналогію до ідей Зедльмайра в теорії «ноосфери» Тейяра де Шардена[2,с.342]. Як відомо, теорії останнього настільки відрізнялись від неотомізму, що католицька цензура вважала їх еретичними, забороняла друкувати і вони з'явилися лише після смерті французького філософа. До того ж, у головних працях Зедльмайра серед сотень імен немає жодного посилання на праці таких видатних неотомістів ХХ століття як Е.Жільсон і Ж.Мартен. З огляду на ретельність та старанність австрійського філософа, це не може бути випадковістю. Ми вважаємо позицію Зедльмайра не тільки некатолицькою, але навіть імпліцитно антикатолицькою. Звісно, загальних рис між естетикою Зедльмайра і неотомістською естетикою чимало. Їх і не може не бути між двома системами християнської естетики. Але порівняльний аналіз обох систем демонструє окрім деяких тотожних рис також існування вагомих відмінностей і навіть непримиренних протиріч між ними.

Австрійський вчений дуже ретельно вивчав мистецтво середньовіччя та його взаємини з християнською культурою, релігією та філософією. Особливою популярністю і впливом за доби середньовіччя користувався томізм, тобто вчення Фоми Аквінського. Зедльмайр використовував у своїй системі деякі його ідеї. Наприклад, у книзі «Смерть світла»(1964) він погоджувався з думкою схоласта про «духовну пізнавальну силу людини, яка осягає сутність речей і людини, хоч ніколи не може її вичерпати»[3,с.497]. Але поряд з ідеями домініканця Фоми ще більш активно у своїй книзі «Мистецтво та істина»(1958) він використовував ідеї францисканця Бонавентури щодо критеріїв «прекрасного» і «потворного», порівнюючи їх з принципами модерністської художньої критики[4,с.216-219]. Л.Левчук вважає, що більшість представників неотомізму розробляють проблему прекрасного як провідну в естетичній науці: «Щодо неотомізму, то його прихильники осмислюють прекрасне через поєднання абсолютної і відносної краси, носієм абсолютної, «вічної» краси при цьому проголошується Бог»[1,с.357]. Особливість підходу Г.Зедльмайра полягає в тому, що він провів аналіз категорії «прекрасного» в тісному зв'язку з аналізом категорії «потворного», використовуючи широкий спектр ідей від Бонавентури до Гегеля і Достоєвського. А в книгах «Створення собору»(1950) і «Смерть

світла» він вперше поставив таку проблему, яку взагалі ігнорує естетика неотомізму, – проблему секуляризації інфернального у західноєвропейському мистецтві.

Г.Зедльмайр насамперед був вченим, який індуктивним шляхом досліджував такі естетичні феномени з історії мистецтва і культури, що проходили повз увагу філософів-неотомістів. Перш за все, це стосується проблеми секуляризації інфернального у західноєвропейському мистецтві. Естетика неотомізму проігнорувала цю проблему. Але праці Зедльмайра наочно демонструють, що витoki кризи сучасного мистецтва і культури лежать набагато глибше, ніж вважали деякі неотомісти. Ці витoki тісно пов'язані з особливостями розвитку всієї західноєвропейської культури, починаючи з самого виникнення власне католицької культури та мистецтва після XI століття.

Зедльмайр вважав, що історія мистецтва як історія релігії, а особливо, як історія культури, здатна пояснити набагато більше фактів, ніж історія мистецтва як історія соціуму або історія рас. Ще у праці «Втрата середини» (1948) він вибудував свою знамениту історіософську періодизацію західної, а саме, західно-християнської цивілізації. Згідно з нею, кожен «вік» західної культури та мистецтва має властиві йому особливості. Для романського періоду характерною була абсолютна теоцентричність, готика намагалась споглядати християнські таїнства вже за допомогою почуттів, для Ренесансу і барокко домінуючим став образ «великої людини», а наша «сучасність» проходить під знаком «автономної людини, вільної від Бога». Духовне пояснення сучасних кризових явищ полягає у викривленій хворій свободі «автономної людини» та перемозі «атеїзму як домінуючої сили». Головним мотивом і висновком із «Втрати середини» був відкрито містеріальний, навіть теургічний аспект споглядання мистецтва.

У наступній праці, «Виникнення собору», австрійський вчений ще раз повернувся до своєї періодизації мистецтва з боку його відношення до сакрального, до Бога. Романське мистецтво він визначив як мистецтво Неба; готику, Ренесанс і бароко – як мистецтво землі; у XIX столітті починається дехристиянізація мистецтва, а на початку XX ст. вже виникає мистецтво демонічне [2, с.312]. Він підкреслював, що в багатьох дослідженнях сучасного мистецтва було присутнє усвідомлення характерного для сучасності демонізму. Буквальною тотожністю висловів з ідеями Зедльмайра вражають деякі праці Е.Пановського, якому належить поняття «сатанократія» як характерна риса сучасної культурної ситуації [2, с.57]. Особливу увагу Зедльмайра (а також Е.Пановського, О. фон Сімсона та деяких інших дослідників) привертала аналіз готичного мистецтва, зокрема такого унікального явища як готичний собор. Вони розглядали готичний собор як «модель» космосу, Неба, «середньовічного універсуму», в якому здійснюється «символічний взаємобмін між космосом, Небом і святилищем». Як «середньовічний космос був прозорим для теології», так і собор був пристосований для містичного споглядання, це був наочний «об'єкт медитацій». Факт створення готики для них фіксував та відбивав цілу епоху в історії християнської думки, заміну містичного підходу до істини на раціональний, а також занепад християнської містики. «Виникнення собору» було тісно пов'язане із «Втратою середини», з темою кризи релігійної свідомості, початок якій поклав саме собор.

На початку книги «Виникнення собору» автор дав естетико-теоретичний аналіз предмету історії мистецтва. Наприкінці книги він прийшов до нового, надестетичного поняття мистецтва, до поняття християнського мистецтва. Зедльмайр писав, що осягання собору становить найбільш складну проблему історії мистецтва (принаймні, західного), але прояснення цієї проблеми може слугувати розповсюдженню найпотужнішого світла пізнання[2,с.272]. Власне готичний собор для нього був лише початком дійсного «виникнення» ідеї того гезамткунстверку, яка характеризує всю історичну епоху з кінця XII до початку XIX століть. Причиною народження собору він вважав культово-літургічні процеси XII століття. Для Зедльмайра тема «богослов'я мистецтва» була головною, він вважав, що «первісне значення церковної будівлі ґрунтується на твердій основі, адже воно обумовлюється чином освячення храму та літургією, яку справляють при його заснуванні»[2,с.287]. Проблематика сакральної архітектури була доповнена більш конкретним контекстом «історії сакрального образу». Взагалі в розділі «Релігійно-історичні передумови собору» проблематика книги аналізується в контексті літургії, історії богослов'я, релігійної філософії, середньовічних релігійно-антропологічних та естетичних установок. Вчений переконливо продемонстрував, як конкретний релігійно-екзистенційний досвід середньовічної людини сформував «гештальт» Небесного Єрусалима, а цей гештальт, у свою чергу, регулював сприйняття конкретного храму.

У розділі «Діалектика собору» дослідник переконливо довів: досягнення класичного собору полягає в тому, що він «поєднав в гармонійному цілому разом велику кількість гетерогенних форм і гострих протиріч, опосередкованих за допомогою переходів»[2,с.299]. Але ця гармонія тривала недовго. Собор для Зедльмайра був першим із кризових симптомів, практично «початком втрати середини». Вже у розділі «Спадщина собору» він окреслив подальшу історію західноєвропейського духу. Глави історико-релігійні та історико-художні складають тут величну багатовимірну та критичну перспективу розвитку мистецтва і духовності від пізнього середньовіччя майже до нашого часу. З цього розділу стає зрозумілим над завдання книги: все «Виникнення собору» становить «продовження» «Втрати середини», демонструючи сакральне коріння цієї втрати.

У трактовці традиційної теми «Схоластика і собор» австрійський естетик погоджувався з Панофським у тому, що притаманне схоластиці тяжіння до розрізень відповідає характерному готичному «градуалізму». Але цей факт він вважав тільки «другорядним елементом собору»: «Більш значним здається те, що собор і схоластика підпорядковані загальній ідеї того часу «наблизити» Бога»[2,с.297]. На його думку, собор містить у собі найбільш синтетичний церковний образ, який тільки виникав у історії християнського мистецтва, найбільш синтетичний і найбільш «пізній». Але собор – це не тільки твір мистецтва. В ньому апогей мистецтва співіснує з безумовною кризою релігії: «Класичний собор співпадає у часі та просторі з усе більш суб'єктивним відношенням віруючих до таїнства. Це відокремило собор від об'єктивного в культовій містерії, тобто саме від того, що художній твір мав наблизити»[2,с.313]. Метою для католиків стало вже не споживання таїнства, але його культ. У релігійному житті епохи готичних соборів Зедльмайр знаходить коріння всіх наступних криз мистецтва. Далі в протестантській церкві криза релігії та мистецтва

досягла повної сухості та зосередження на приватному житті, а потім – естетизації та позбавлення від духу. Ця криза триває й сьогодні.

За висновком вченого, візуальний образ закриває пряме сполучення зі світом сакрального. В цьому для Зедльмайра полягає драма всього построманського мистецтва: вже всередині готики криється вся подальша колізія «втрати середини» в мистецтві XIX – XX століть. Намагання бачити (*Wille nach Sehen*) становить «драму естетичної свідомості», яка переходить у трагедію «автономної людини», і початок череди сумнівних проявів «ерзац-теїзму», яка після Ренесансу привела до деїзму, пантеїзму та атеїзму. Остання глава книги носить символічну назву «Собор як революція» і доводить, що непомірне «намагання бачити» тало в собі небезпеку секуляризації, відмову мати реальну єдність (*Kommunion*) з Богом та Його Духом, втілювати Його в собі і робити Його принципом свого життя і своєї природи. Іншими словами, людина побажала мати «земний рай». Кінець книги виглядає як духовний заповіт автора: «З середини XIII століття відкрились такі провалля, які до XIX і початку XX століть створили добу розривів, світ і час без середини»[2,с.314]. Взагалі книгу Зедльмайра живив міцний спіритуалістичний, чисто християнський настрій. Для нього відсутньою «серединою» був пустий трон для Боголюдини.

У своїх висновках Зедльмайр був не один. Уся глава «Інфернальна сфера в соборі» виглядає як розлога цитата з «Осені середньовіччя» Й.Хейзінги. Вже тут намічена тема занепаду та розпаду, причиною чого, згідно з австрійським вченим, був сам собор, його гранично «наочна» сконцентрованість: «Увесь ідейний світ пізнього Середньовіччя проходить крізь собор, щоб піти назавжди»[2,с.288]. Але собор приніс і такі риси, які назавжди залишив після себе в західно-європейському мистецтві. Зокрема, це стійка фіксація на сфері пекельного та інфернального. На думку Зедльмайра, засобами живопису Босх виконує ті ж завдання, що пекельна зона собору виконує засобами скульптури. Демонструються не тільки пекельні істоти, але й світ неприродного та протиприродного. Вперше саме в соборі намічене пекло як самостійна сфера, світ, протилежний до неба й землі. Після цього у Босха виникає демонічний світогляд дійсно жадливої послідовності з історичними наслідками, яких неможливо передбачити. Пекельна сфера у нього виходить із своєї самотності, переливається у світ земний і насичує все своїм розпадом і безладом[2,с.307]. Коли демонізовано весь світ і демонізований «рай» стає головною темою, то це становить ознаку того, що сферу християнську вже покинуто на користь сфери сектантства. Із розділу книги Зедльмайра про інфернальне мистецтво та Босха виникли подальші численні варіації на тему «демонологічної» складової сучасної культури та науки.

Наприклад, у книзі «Смерть світла» цій проблемі присвячено розділ «Секуляризація пекла», в якому вчений переконливо довів, що образ пекла відноситься до найбільш специфічних породжень західного мистецтва і що ця тема - не просто одна з тем християнської іконографії. Сфера пекельного була породженням готики. Вона була радикально новою не тільки за своєрідною іконографією, але також за специфічними зображувальними формами і образними законами. Розгорнутий образ пекла (кульмінація цієї тенденції репрезентована у творчості Босха) втілює демонічний світогляд, якому притаманна внутрішня послідовність і численні історичні

наслідки. Наслідки появи сфери пекельного виходять далеко за межі християнського мистецтва Заходу. У секуляризованих формах ця сфера визначає помітні історичні явища мистецтва аж до живопису ХХ ст., який надав приклади більш виразні навіть за середньовічні. Зедльмайр підкреслював, що ці тенденції простежуються не тільки в іконографії або історії мистецтва, але стосуються насамперед духовних витоків Заходу та його внутрішньої історії[3,с.380].

Простеживши генезу сфери пекельного, мистецтвознавець констатував, що у ранньохристиянському і східно-християнському мистецтві цієї сфери як автономного явища не існувало. Образ пекла був присутній там тільки у символічній формі. При тому символічний образ у космосі ранньохристиянського і східно-християнського храму займає лише невеличкий простір серед великого кола сакральних образів. Наприклад, у зображеннях Страшного суду цей образ формує лише несамостійну і мало акцентовану частину цілого. Австрійський естетик вважав, що на Русі зображення диявола були повністю відсутні аж до ХVІ ст. Таких картин не було навіть у іконах «Сходження Христа до пекла» або зображеннях Апокаліпсису. Романське мистецтво знаходилося на тому ж рівні, що й мистецтво давньо- та східно-християнське. Воно також не знало зображення репрезентуючого, а лише символічно піднесене. Самостійне зображення пекла не існувало до ХІІ або ХІІІ ст., тобто до доби готики, коли демонічні істоти незрозумілим для східноєвропейського благочестя чином опинилися не тільки на порталах церков, але й на капітелі внутрішніх церковних інтер'єрів[3,с.382].

В готичному мистецтві вже намічено ототожнення пекельного світу і світу безумства. В окремих зонах собору засобами скульптури вперше створюється замкнена у собі сфера пекла. У живописному зображенні актуальна репрезентація пекла стає можливою, коли, починаючи з Джотто, було створено нові зображувальні форми картини з простором, тінями та перспективою. Завдяки Босху кульмінація цього розвитку припадає на час переходу від готики до ренесансу. Ще в головній церкві рідного міста митця зона пекельного досягла нестримної гіпертрофії. Але абсолютно новим у Босха було те, що його пекельний світ мав свій власний породжуючий принцип, свою структуру і формальні закони. Завдяки цьому він став тим світом (або антисвітом), який протистояв небесному і земному. Таким чином, починаючи з Босха, в мистецтві отримала існування пекельна картина світу[3,с.383].

Вже сам вигляд пекельних істот у Босха зовсім новий, бо в них вже ніщо не нагадує людську форму: це самостійні і невідомі живі істоти, які утворюються внаслідок поєднання всіх можливих видів і різновидів – чаклунів, відьом, птахів, риб і т. ін. Це продукти безмежного і універсального космічного блюду, під час якого навіть мертві речі можуть поєднуватися з живими істотами. Законом такого процесу стає неприродність як така. Предметом зображення для пекельної сценографії стають саме такі аспекти землі, які ніколи не були предметом зображення. Нові типи зображувальних форм підкреслюють у фігурах все нестійке й хитке. При побудові картин митець відмовляється від єдиного масштабу і перспективи, окремі композиційні шматки нестримно несуться в хаотичному просторі. Композиція фрагментується і розсипається. Сприйняття таких картин має характер галюцинацій або нічного кошмару. Породжуючим

законом цієї сфери стає все антилюдське і протиприродне: абсолютний хаос, який підіймається з безодні. Ці фантазми не є породженням сили уяви, вони походять з реалізованого глибинного досвіду такого світу, який відмовився від Бога[3,с.384].

Г.Зедльмайр простежив генеалогію інфернального в західноєвропейському мистецтві далі. Він з'ясував, що в XV ст. обидві сфери – Неба і пекла – ведуть боротьбу за Землю, і кожна з них намагалась уподібнити образ Землі до себе. Кульмінацію перетворення землі на Небо репрезентував Ян ван Ейк, а кульмінацію перетворення землі на пекло – Босх, у якого пекельне переливається в земне і заповнює все безладом і занепадом. Сама субстанція землі піддається дияволізації. Світ-вітчизна перетворюється на світ-чужину. Загибель і омана стають прикметами такого демонічно спустошеного і виснаженого земного буття, природа стає відчуженою і загадковою. У світі, де перемагають насилля, розбій та війна, немає місця для щастя й порятунку. Місцем прориву пекельного у світ стають страждання Боголюдини і спокуси святих. Сучасники Босха констатували, що не радісне, а жахливе мистецтво, яке копіює диявола і привидів, знаходить для себе велику кількість розповсюджувачів і покупців. Все зводилось до того, що за допомогою мистецтва намагались не стільки втішити, скільки налякати або навіть жах[3,с.386].

Секуляризація мистецтва та відхід від релігійного змісту тривали на всьому протязі Нового часу. На думку Г.Зедльмайра, профанна інтерпретація сакрального становить такий всеохоплюючий процес, без урахування якого взагалі неможливо зрозуміти сучасне мистецтво. Він погоджувався з констатацією Ф. Баадера: «Хто не розуміє і не жахається дійсності пекельних сил, той вже став їх здобиччю». Світ перетворюється на пекло, оскільки існує велика кількість сучасників, які не визнають пекельних сил. Серед митців ХХст. сучасні типи формоутворення виникають спонтанно: з відрази до природного і людського і внаслідок звернення до хаотичного та інфернального. В експресіонізмі, футуризмі та сюрреалізмі в різних дозах міститься хаотичне і лабільне, хитке і фрагментарне, різні аспекти викривленого, підозрілого, непристойного, машинного, хворого і скаліченого. Тепер під знаком антилюдського і протиприродного опиняється вже не творчість окремих митців, але «авангард» сучасного мистецтва. Якщо раніше демонічне було моментом божественного, то тепер воно стало елементом усього земного і кінцевого[3,с.390]. Коли демонізовано різні сфери людського буття, тоді демонізація торкається і такого найчутливішого сейсмографа внутрішніх потрясінь людини як мистецтво. При чому справа не завжди залежить від того, чи усвідомлює митець цю небезпечну тенденцію своєї творчості. Тому елементи секуляризованого пекла з'являються в мистецтві не тільки Енсора і Кубіна, де вони присутні на рівні безпосереднього мотиву, але також в мистецтві Мунка і Шіле, Кокошки, Пікассо та багатьох інших. Сюрреалісти прямо визнавали такий характер свого мистецтва, а одним із своїх пращурів у мистецтві завжди називали Босха[3,с.391].

Таким чином, на відміну від філософів-неотомістів, австрійський естетик розглядав пекельне як один з аспектів західно-християнського мистецтва і простежив такі послідовні фази розвитку європейського мистецтва від романської епохи до нашого часу: демонічне як протилежність піднесеного – виокремлення його в особливу сферу (готика) – втілення

пекельного у максимальній концентрації (Босх) – витік цієї сфери у земний світ – появлення пекельного у всіх сферах буття (Гойя, Енсор) – інфільтрація форм пекельного світогляду (сучасний живопис) – сублімація пекельного у гротесковий гумор. Зедльмайр наполягав на тому, що при описі цих фаз ідеться не про периферію мистецтва, а про сутнісні духовні процеси в історії мистецтва, в історії Заходу християнського, а також того Заходу, який від християнства звільнився [3, с.393]. Дослідник переконливо довів, що секуляризація пекла становить проблему християнської історії мистецтва. Зображення Неба і пекла може мати тільки символічний характер. Пекельне зображення може користуватись і реалістичними засобами, хоч досвід, з якого пекельне зображення творить свій матеріал, міститься на межі безумства, в екстремальній зоні «фантазмів». В цьому сенсі пекельне зображення Зедльмайра називає «інфрареалістичним». Але найбільш радикальний гештальт воно отримує там, де інфрареальний матеріал наділено дійсністю реального світу, як це бачимо у творчості Босха і сюрреалістів. Найбільш екстремальні і розкуті форми пекельного зображення виникають тоді, коли мистецтво залишає сферу християнства: у XIX і XX століттях з кульмінацією в сюрреалізмі [3, с.395].

Сучасне зображення пекла (у Гойї, Кубіна та сюрреалістів) австрійський естетик називав пророцтвом, якого майже ніхто не зрозумів. Лише одиниці вбачали в цих зображеннях експансію пекельного та імперіалізм нечистого духу набагато раніше, ніж наочні прояви продемонстрували європейському світу справжній стан його духу. Таких одинаків було небагато і Зедльмайр не відносив себе до них. Свою розвідку щодо маніфестації пекельного в західному мистецтві він завершує словами М.Бердяєва. Той влучно помітив, що мистецтво з демонічним елементом буває гострішим, активнішим і цікавішим тоді, коли християнське мистецтво втрачає свій творчий характер. Бердяєв вважав, що ми живемо в епоху внутрішнього апокаліпсису історії. Звісно, ця його ідея походить від Гоголя, який ще в середині XIX ст. попереджав сучасників, що диявол вже без машкари з'явився в світ. Взагалі австрійський вчений дуже уважно прислухався до думок православних філософів і враховував їх ідеї у своїй естетичній системі. Одним з небагатьох цей західний вчений констатував початок секуляризації пекла ще за часів готики. І навпаки, «найбільш витонченим образом Космосу у християнському спогляданні» він вважав «Святу Софію в Константинополі і церкви середнього візантійського періоду» [3, с.394]. Зацікавленість православною філософською та естетичною думкою у вченого була постійною та стійкою. При викладанні історії європейського мистецтва у Відні та Мюнхені окремим курсом у нього завжди був цикл ранньохристиянського та візантійського мистецтва як джерела всіх наступних явищ. Пієтет Зедльмайра до східно-християнської традиції проходить через усю його творчість. І навпаки, його дослідження привели вченого до висновку, що мистецтво жахливого та інфернального закладене з самого початку в північному західно-християнському мистецтві, яке створило невідомий східно-християнському мистецтву образ Христа, понівеченого смертю.

С.Ванеян парадоксальним чином вважає, що «для Зедльмайра-католика важливо відокремитись від східного християнства» [2, с.243]. На нашу думку, скоріше, все навпаки: філософ намагався дистанціюватись від деяких рис західноєвропейського християнства та піддав його

критичному аналізу. У книзі «Виникнення собору» вчений переконливо продемонстрував, що взагалі собор становив собою перехід до «олюдненого образу Бога», а особливий статус тут зайняла «пекельна сфера». І далі він недвозначно констатував: «У християнському мистецтві пекло ніколи не може стати центральною темою. Ця сфера може зайняти головне положення лише всередині дехристиянізованого або антихристиянського мистецтва. Але вона залишається мистецтвом і демонструє сам хаос у вигляді художнього ладу» [2, с.311]. Саме таке мистецтво і «хаос у вигляді художнього ладу» Зедльмайр досліджував у своїх книгах «Втрата середини», «Революція сучасного мистецтва» і «Смерть світла», а витоки цього хаосу – в книзі «Виникнення собору». Він ніколи не ототожнював шляхи західно-християнського (католицького і протестантського) та східно-християнського (православного) мистецтва, віддаючи перевагу останньому.

У своїх працях Зедльмайр широко використовував цілу низку ідей Ф.Достоевського і В.Соловйова, М.Бердяєва і В.Вейдле, Вяч.Іванова і М.Федорова. Сукупність естетичних ідей перелічених філософів нещодавно стала також предметом окремого дослідження для сучасного естетика В.Бичкова. Його багаторічні дослідження християнської і, насамперед, православної естетики розпочалися із вивчення візантійської естетики, потім поширились на естетику середньовічної Руси і завершилися монографією «Російська теургічна естетика» [5]. Дослідник наочно продемонстрував внутрішній зв'язок російськомовної релігійно орієнтованої естетики ХІХ – початку ХХ століть з її патристичним і середньовічним корінням. Остання монографія містить в собі аналіз імпліцитної естетики не тільки названих вище філософів, але також ідей К.Леонтьєва і Д.Мережковського, В.Розанова і П.Флоренського, С.Булгакова і О.Лосева, І.Ільїна і М.Лосського, С.Франка і Б.Вишеславцева, В.Вейдле і Д.Шаховського, А.Белого і М.Арсеньєва. Але починається книга з аналізу імпліцитної естетики українця М.Гоголя.

Великий письменник вбачав можливість ліквідації трагічного розладу між естетичним та етичним тільки в релігійній сфері. Після майже столітнього панування світського мистецтва він (який сам був одним з його яскравих представників) поставив проблему поновлення зв'язку культури з Церквою, християнського перетворення культури, вперше свідомо висунув ідею «православної культури». Ми вважаємо, що оскільки ці ідеї виходять далеко за межі будь-якої національності, таку естетику можна назвати не тільки російською, але також українською або білоруською, грецькою або сербською. За своїм змістом це просто православна естетика. Деякі її принципи вперше висловили російськомовні автори, але ще з ХІХ ст. вони стали надбанням не тільки європейської, а і світової філософської та естетичної думки. Зокрема, Г.Зедльмайр багато в чому свідомо став на позиції цієї естетики. Тому, з нашого погляду, його систему також можна визначити як естетику теургічну, хоч автор цього концепту і вважає, що теургічна естетика - це «специфічно російське явище».

Під теургічною естетикою В.Бичков розуміє «духовно зорієнтовану імпліцитну естетику, яка спрямована на активне перетворення всього життя людини за естетичними та релігійно-етичними законами в процесі особливої художньої творчості, яка сподівається на духовну підтримку зверху» [5,9]. Нічого специфічно російського в цьому визначенні немає. Ми

вважаємо, що за своїм змістом саме такою і була християнська естетика до того, як християнство і його мистецтво не почали піддаватись процесам секуляризації (наприклад, теургічною можна назвати візантійську естетику). Найбільше секуляризація торкнулась європейської культури і мистецтва Нового часу, а Росія до ХХст. у цих процесах відставала. Можливо, саме це і створило у В.Бичкова ілюзію того, що теургічна естетика є специфічно російським явищем.

Насправді, всі представники теургічної естетики (як і Ганс Зедльмайр) усвідомлюють вирішальну роль естетичного досвіду і мистецтва як у житті людини, так і в культурі. Краса і мистецтво, образи і символи, митець і художня творчість, тобто всі головні феномени і поняття естетичного досвіду та свідомості, головні положення теорії мистецтва розглядаються цією естетикою в духовно загостреному або сакралізованому модусі. Краса вважається найвищою цінністю, сутнісною складовою самого Бога, найважливішим принципом буття людини і культури. Мистецтво розглядається як богонатхненна творчість, а митець – як провідник духовних образів, які знаходять свій вираз в художній формі. Художня діяльність в теургічній естетиці становить ідеальну парадигму, за якою має будуватись людське життя і культура.

На відміну від матеріалістично орієнтованої естетики, теургічна естетика дає високу оцінку естетичному досвіду в житті та культурі, підкреслює насамперед метафізичні і духовні аспекти естетичних проблем. У межах теургічної естетики було показано, що мистецтво і культура не протистоять релігії, історично виникли в тісному контакті з нею і мають загальну орієнтацію на вищі духовні цінності. Для Г.Зедльмайра та інших представників теургічної естетики мистецтво за своєю сутністю є виразом сенсу буття. Більше того: особиста творчість може активно сприяти перетворенню світу, коли вона органічно і діалектично вписана в структуру соборної свідомості людства, живиться нею і живить його своєю енергією. Але у протилежному випадку криза особистості породжує кризу культури і породжується нею.

Кризові явища в культурі і мистецтві аналізували такі філософи як Ф.Достоевський і В.Соловйов, М.Бердяєв і В.Вейдле, Вяч.Іванов і М.Федоров. Оскільки імпліцитна естетика цих авторів була теургічною, їх висновки співпадали з висновками Г.Зедльмайра. Теургічна естетика виникла у просторі активних релігійно-філософських дискусій і художньо-естетичних пошуків кінця ХІХ – початку ХХ століття. Як і Г.Зедльмайр, багато філософів і митців того часу відчували початок якогось грандіозного духовного зламу, кризи релігії, мистецтва, культури і самої людини взагалі. Вони передбачали наближення апокаліптичних часів, але все ж намагались шукати шляхи виходу з наочної кризи життя і культури. Цілком природно, що в теургічній естетиці ретельно розроблялись вічні й завжди актуальні теми: естетика – наука, яка шукає шляхи до повноти буття; багатовимірність естетичного досвіду; ціннісні характеристики краси й мистецтва; онтологічний сенс краси; краса як вираз первинної єдності буття; художність мистецтва та його духовний сенс; самодостатність і діалектика художньої форми; символізм мистецтва як його сутнісна основа; духовність як основа художності в мистецтві; символ як основа художньої творчості. Але вона також ніяк не могла оминати кризових явищ і пройти повз дослідження метафізичного сенсу прекрасного і по-

творного; есхатології творчості; есхатологічного сенсу кризи культури і мистецтва ХХ ст.; феноменів кризи культури і «здичавіння» людини на техногенному ґрунті; безпредметності як художнього змісту сучасного мистецтва; абсурду як художнього принципу сучасного мистецтва; проблеми смерті мистецтва у ХХ ст. тощо. Свій внесок у розробку багатьох з цих тем зробив і Г.Зедльмайр. Принципи його естетичного аналізу кризових явищ у мистецтві багато в чому зберігають свою актуальність навіть за доби постмодерну.

Список використаних джерел

1. *Естетика* / [Л.Т.Левчук, В.І.Панченко, О.І.Онiщенко, Д.Ю.Кучерюк]. – К.: Вища школа, 2005. – 431с.
2. *Ванеян С.С.* Пустующий трон. Критическое искусствознание Ханса Зедльмайра / Степан Ванеян. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 416с.
3. *Зедльмайр Г.* Утрата середины / Ганс Зедльмайр. – М.: Прогресс-Традиция, 2008. – 640с.
4. *Зедльмайр Г.* Искусство и истина. Теория и метод истории искусства / Ганс Зедльмайр. – СПб.: Аxioma, 2000. – 272с.
5. *Бычков В. В.* Русская теургическая эстетика / Виктор Бычков. – М.: Лад, 2007. – 743с.

Деревянко К.В. Теургическая эстетика Ганса Зедльмайра

Система Г.Зедльмайра определяется типологически как теургическая эстетика. Под этим понимается особый творческий метод, направленный на преобразование по эстетическим законам самой жизни, при котором художник получает благодатную поддержку свыше.

Ключевые слова: теургическая эстетика, творчество, эстетический закон.

Derevyanko, K.V. Theourgic aesthetics of Hans Sedlmayr

In this article the system of H.Sedlmayr is defined typologically as theourgic aesthetics. It means the specific creative method aimed at shaping life itself according to aesthetic laws where the artist co-creates together with the divine energy.

Key words: theourgic aesthetics, creativity, aesthetic law.

Евристична цінність історичного схематизму К.Маркса

Досліджується проблема періодизації суспільного розвитку людства. Сучасна філософія історії розглядає різні підходи щодо інтерпретації соціокультурних змін у суспільстві. Детальний аналіз Марксової схеми історичного руху народів виявив її спорідненість із цивілізаційною концепцією і незбіжність із формаційною теорією.

***Ключові слова:** азійський спосіб виробництва, формаційна теорія, цивілізаційна концепція, східна цивілізація, суспільний розвиток.*

Соціальна філософія і філософія історії досліджують різноманітні інтерпретації загальноісторичного розвитку суспільства. Минуле людства обґрунтовується концепціями полілінійності, стадійності, поліваріантності, цивілізаційної унікальності, які детально вивчаються сучасними філософами та істориками. На сьогодні переважна більшість науковців критично ставиться до формаційної теорії, котра була онтологічною схемою історичного матеріалізму. Проте поділ історії на п'ять суспільно-економічних формацій був запроваджений ленінсько-сталінською історіографією, що спиралася на марксистське вчення. Але сам К.Маркс неодноразово робив спробу здійснити типологію людського суспільства не лише стадійно, а й полілінійно, враховуючи природно-кліматичні і політико-соціальні особливості різних регіонів. Концепція «азійського способу виробництва», подана у контексті матеріалістичного розуміння історії, жодним чином не суперечить цивілізаційній теорії, а, навпаки, ставить під сумнів формаційну. К.Маркс звернув увагу на специфіку розвитку східних цивілізацій, виокремив їх соціально-економічні та політичні особливості, що дало змогу говорити про своєрідну форму власності – азійську. Проте мова йде не лише про Азію, географія даного концепту достатньо широка й охоплює Африку, Америку, Австралію та певним чином і Україну. Історія нашої країни не вписується у п'ятичленну формаційну схему, і тому ми звернемося до тих Марксових робіт, котрі не зводять загальноісторичний розвиток до певного стандарту, а близькі до концепцій полілінійності та цивілізаційної унікальності, що робить їх актуальними для сучасних філософських досліджень.

Джерелами даної роботи є твори К.Маркса, у котрих подається періодизація суспільного розвитку від первісності до тих часів, коли у світі почали утверджуватися капіталістичні відносини. Дослідження витоків капіталізму спонукали К.Маркса до філософського аналізу форм ви-

робництва, що передували епосі первинного нагромадження капіталу. Серед праць із даної тематики варто відзначити наступні: «Форми, що передують капіталістичному виробництву» [7], «Тези про Фейєрбаха» [8], «До критики політичної економії» [5], «Метод політичної економії» [6]. У цих роботах К.Маркс, характеризуючи різні форми власності, досліджує особливості розвитку суспільних відносин і враховує при цьому специфіку східних суспільств. Зокрема він формулює концепцію «азійського способу виробництва», якій відповідає азійська форма власності [7, с.462].

Як відомо, радянська історіографія ґрунтувалася на марксистсько-ленінській теорії і не виходила за межі історичного матеріалізму. Проте, вдаючись до глибокого аналізу марксистської філософської спадщини, тогочасні дослідники звертали увагу на неспроможність п'ятичленної формаційної концепції схематично окреслити історичний рух народів світу. Цілі регіони і окремі країни не вписувалися у визначені стандарти, і тому теорія «азійського способу виробництва» поступово перетворювалася на цікавий об'єкт філософських дискусій. У даному контексті необхідно відзначити радянського дослідника Л.Алаєва, який, у ході вивчення проблеми типології східного феодалізму, говорив про три концепції розвитку східних суспільств [1, с.67]. Прихильники першої вважають, що Схід і Захід пройшли однакові етапи на шляху формування капіталізму, а, отже, і при побудові комунізму. В історії Азії, таким чином, визначають період панування рабовласництва, етапи зародження, розквіту та розкладу феодалізму, а також епоху генезису капіталістичних відносин. Друга концепція протиставляє Захід і Схід, стверджуючи, що останній розвивався на основі «азійського способу виробництва» – особливого устрою, котрий характерний для східних суспільств. І, нарешті, третя точка зору була певним компромісом, оскільки її прибічники вважали, що східні суспільства, як і західні, пройшли у своєму розвитку ті ж самі етапи (рабовласництво, феодалізм), проте на Сході зберігалися свої особливості та певні відмінності, що призвело до незначних розбіжностей в історичному русі цих двох частин світу.

Радянська історіографія більше схилялася до першої концепції, але важливим є той факт, що теорія «азійського способу виробництва» все ж визнавалася тогочасними дослідниками і мала прихильників серед науковців (Л.Васильєв, М.Нікольський, Й.Стучевський, Ж.Сюре-Каналь, О.Тюменєв та ін.).

На початку 90-х років минулого століття історичний матеріалізм знає критики з боку науковців. Доктор історичних наук, професор М.Барг, досліджуючи проблеми радянської історіографії, наголошував на неспроможності останньої об'єктивно оцінити минуле людства. Аналіз змісту історичного процесу ґрунтувався на чіткій схемі, за якою кожне конкретне суспільство складалося з базису (основи усіх суспільних зв'язків) і надбудови (системи, яка походить від виробничих відносин – держава, релігія, філософія, право, мораль). Тому в радянській історіографії домінував моністичний погляд на історію як на процес, зумовлений дією економічних чинників, тобто відповідністю і взаємозалежністю продуктивних сил і виробничих відносин. М.Барг зазначав наступне: «...будучи перенесеною на ґрунт всесвітньо-історичного процесу, онтологічна схема (поділ історії на суспільно-економічні формації. – В.В.) дала можливість – причому скоріше коментаторам, ніж самому К.Марксу, – періодизувати цей процес на основі історично послідовної зміни типів виробничих відносин:

первіснообщинний – рабовласницький – феодальний – капіталістичний – комуністичний (як «кінцеве» майбутнє людства)»[2,с.28].

Дослідник протиставляє формаційній теорії цивілізаційну концепцію, яка ґрунтується на основі циклічного розвитку і здатна забезпечити глобальне бачення історії суспільства, що охоплює як об'єктивний, так і суб'єктивний її аспект (людський, тобто історико-антропологічний).

Марксова схема суспільного розвитку привертала увагу істориків-сходознавців. Так, у праці «Історія Сходу» дослідник Л.Васильєв висловлює критичне ставлення до історичного матеріалізму, проте позитивно оцінює ідею «азійського способу виробництва» К.Маркса, яку протиставляє «вulgаризованій істматівській схемі»[3,с.32]. Історик вважає, що Марксова концепція виступала своєрідним аналогом цивілізаційної теорії, котра не сприймалася в радянській історіографії. «Коли старі стереотипи рішуче відкинуто, – пише він – а переосмислення історії стало важливим завданням сьогодення, прикриватися щитом ідеї К.Маркса про «азійський спосіб виробництва» немає необхідності. Ті, хто вважає, що з позицій способів виробництва, формацій і взагалі безумовної первинності політекономічного аналізу історичний процес, особливо на традиційному Сході, не пояснити, схиляється у бік цивілізаційного підходу, тобто до висування на передній план історико-культурних процесів або до багатофакторного аналізу, у процесі якого цивілізаційним особливостям приділяється головна увага»[3,с.41].

Сучасний український філософ А.Мельник вказував на недосконалість Марксового схематизму. «Розуміння історії як закономірного процесу, – пише він, – коли одна суспільно-економічна формація з «залізною логікою» змінює іншу засобами класової боротьби, з самого початку проявило свою слабкість. Не усі суспільства в Азії, Африці, Америці бажали виконувати «залізну логіку» історичного процесу»[9,с.70]. А. Мельник наводить приклад Росії 1917 року, яка у березні перейшла від феодалізму (царизму) до капіталізму, а потім до соціалізму у жовтні цього ж року. Така швидка зміна формацій є неможливою, проте варто зауважити, що даний приклад спростовує не власне Марксову схему суспільного розвитку, а лєнінсько-сталінську теорію історичного матеріалізму, яка поділила історію на п'ять економічних формацій, що послідовно змінюють одна одну, наближаючи людство до «світлого майбутнього» – соціалізму (комунізму).

З огляду на все вищесказане зазначимо, що метою даної статті є детальний аналіз марксистської періодизації суспільного розвитку і визначення її евристичної функції у філософському пізнанні.

Не підлягає сумніву той факт, що К.Маркс ґрунтовно дослідив своєрідність та особливості становлення західного капіталізму як особливого варіанта суспільного устрою, який принципово відрізняється від того, що складає основи азійських або східних суспільств. Німецький філософ розрізняв також два окремі типи соціальності – західний і східний, проте концепція самостійного розвитку незахідних суспільств сформульована не була. Передбачалося, що визрівання капіталізму на Заході призведе до втягування у буржуазні відносини інших цивілізацій, долаючи національні бар'єри. Дискусії про «азійський спосіб виробництва» допомогли усвідомити різницю у структурі динаміки східних і західних суспільств. Російський культуролог Б.Єрасов із цього приводу зазначав наступне: «Дослідження процесів сучасного розвитку незахідних суспільств відбува-

лося у межах теоретичної дихотомії капіталістичний – некапіталістичний розвиток. Як передбачалося, «некапіталістичний шлях» має привести деякі країни Азії, Африки і Латинської Америки, котрі зробили політико-ідеологічний вибір на користь того чи іншого варіанта соціалізму, до подолання протиріч буржуазної модернізації і побудови стабільного справедливого суспільства»[4,с.456].

Полеміка з приводу «азійського способу виробництва» багато пояснила відносно соціально-економічного і політичного устрою до-буржуазних суспільств. Проте дана концепція у філософському вченні К.Маркса з'явилася в результаті спроб періодизувати суспільний розвиток, що передував зародженню капіталістичних відносин. Схематично добуржуазний період було поділено ним на три етапи, кожному з яких відповідала певна форма власності. К.Маркс у першу чергу виокремлював стадію нерозвинутого виробництва, коли «люди живуть мисливством та рибальством, скотарством або землеробством», а, отже, першою формою власності була племінна власність. «На цій стадії, – пише К.Маркс, – розподіл праці розвинутий слабо і обмежується подальшим розширенням сім'ї: патріархальні старійшини племен, залежні від них члени племен, нарешті раби»[8,20]. Даний етап мав місце в історії усіх народів світу, і на сьогодні у Центральній Африці та в Австралії існують первісні так звані синполітейні суспільства, які за рівнем розвитку подібні тим, що жили багато тисяч років тому.

Наступній стадії розвитку відповідала антична общинна і державна власність, яка «виникає завдяки об'єднанню – шляхом договору або завоювання – декількох племен в одне місто і за якої зберігається рабство»[8,с.21]. До того ж поряд із общинною існувала підпорядкована їй нерухома і рухома приватна власність. Розвивався розподіл праці між містом і селом.

Третій етап, котрий передував зародженню капіталістичних відносин, був представлений феодальною або становою власністю. За часів середньовіччя вихідним пунктом розвитку виступало село, що зумовлювалося незначною кількістю населення і обширною територією, підготовленою римськими завоюваннями. Основою феодалізму були земельна власність і цехове виробництво, розподіл праці був незначний. У кожній країні існувала відмінність між містом та селом, станова структура мала яскраво виражений характер. Землеробство було представлене парцелярною обробкою землі, поряд із якою виникала домашня промисловість самих селян; у промисловості, в середині окремих ремесел, була відсутня спеціалізація, а між ними була незначною.

Схема періодизації суспільного розвитку людства, за К.Марксом, включала первісну, античну і феодальну стадії, які передували зародженню капіталістичних відносин, проте дана теорія мала низку недоліків, які поставили внаслідок падіння Римської імперії. Східні цивілізації виявилися викресленими із загальноісторичного розвитку, вони не знали античної форми власності і від первісного стану одразу перейшли до феодалізму (з огляду на аналіз етапів, окреслених К.Марксом). Проте радянська історіографія не звернула на цей факт належної уваги і поставила східні суспільства на один шабель із західними, вписавши їх у єдину п'ятичленну формаційну схему.

Сам К.Маркс удався до вдосконалення своєї концепції, включивши до неї азійську форму власності, яка була поширена у східних країнах.

Враховуючи особливості розвитку цивілізацій Сходу, німецький філософ розрізняє азіатський, античний і германський способи виробництва, котрі виникли і одночасно розвивалися у різних регіонах світу.

Особливістю даної теорії є те, що вона у рамках історичного матеріалізму порушила сувору формаційну схему і була близькою до цивілізаційної концепції. «Азійський спосіб виробництва» як своєрідний соціокультурний тип свідчив про унікальність суспільно-економічного розвитку східних цивілізацій. Російський культуролог Б.Єрасов, характеризуючи концепцію К.Маркса, зазначав наступне: «...у багатьох суспільствах стародавнього і середньовічного Сходу, а у деяких інших варіантах також в Африці і доколумбовій Америці, держава виступала як верховний власник і розпорядник землі, головного предмета праці, і населення як основної продуктивної сили. Організуючи і регулюючи виробництво, держава була разом із тим і головним «колективним експлуататором» трудової частини суспільства. Соціальним втіленням держави виступала бюрократія, перш за все її верхівка, котра поєднувала функції управління суспільством з його експлуатацією. Вилучення продукту здійснювалося на основі державної монополії та високої централізації і подавалося як захист суспільних інтересів»[4,с.347].

Дана цитата виявляє специфіку східних суспільств, яку у свій час помітив К.Маркс, розробляючи періодизацію історичного руху людства. Цінність схематизму філософа полягає у тому, що він, визначивши в історії два великих етапи – докапіталістичний і капіталістичний – розподілив перший на три типологічно відмінні один від одного шляхи розвитку. Азійський, античний і германський способи виробництва втілювали у собі концепцію полілінійності, культурно-цивілізаційної унікальності різних регіонів світу.

Отже, підсумовуючи усе вищесказане, зазначимо, що формаційна теорія періодизації історії трактується сучасними науковцями як збіжність історичного і логічного моментів у західноєвропейському варіанті суспільного розвитку. Проте філософська концепція К.Маркса, сформульована у контексті матеріалістичного розуміння історії, певним чином суперечить п'ятичленній радянській схемі. Сутність категорії «азійський спосіб виробництва» полягає у своєрідному поєднанні економічного і культурно-цивілізаційного чинників, тобто вона є плюралістичною, поліконцептуальною теорією історичного розвитку людства. Тому марксистський схематизм виконує важливу евристичну функцію у філософській інтерпретації історії.

Список використаних джерел

1. Алаєв Л. К типологии феодализма на Востоке / Л.Алаев // Народы Азии и Африки. – 1977. – №4. – С.67-79.
2. Барг М. Цивилизационный подход к истории / М.Барг // Коммунист. – 1991. №3. – с.27-35.
3. Васильев Л. История Востока: В 2т. – Т.1 [Учеб. по спец. «История»]. / Л.Васильев. – М.: Высшая школа, 1998. – 495с.
4. Ерасов Б. Социальная культурология: учеб [для студ. вузов] / 3-е изд., доп. и перераб. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 591с.
5. Маркс К. К критике политической экономии / К.Маркс, Ф.Энгельс // Сочинения. – 2-е изд. – Т.13. – М.: Госполитиздат, 1959. – 770с. (Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС).

6. Маркс К. Метод политической экономии / К.Маркс, Ф.Энгельс // Сочинения. – 2-е изд. – Т.12. – М.: Госполитиздат, 1958. – 879с.

7. Маркс К. Твори / К.Маркс, Ф. Энгельс; пер. з 2-го рос. вид. – К.: Політвидав України. Т.46. – Ч.1. – 1982. – 515с. (Ин-т історії партії при ЦК Компартії України – філіал Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС).

8. Маркс К. Тезисы о Фейербахе / К.Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. – 2-е изд. – Т.3. – М.: Госполитиздат, 1955. – 629с. (Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС).

9. Мельник А. Історія як предмет соціально-філософської рефлексії (український дискурс на межі століть) / А.Мельник. – Чернігів: ЧДІЕІУ; Київ: Інститут вищої освіти НАН України, 2008. – 360с.

Вощенко В.Ю. Эвристическая ценность исторического схематизма К.Маркса

Исследуется проблема периодизации общественного развития человечества. Детальный анализ марксистской схемы исторического развития народов выявил её сходство с цивилизационной концепцией и несовпадение с формационной теорией.

Ключевые слова: азиатский способ производства, формационная теория, цивилизационная концепция, восточная цивилизация, общественное развитие.

Voshchenko, V.Y. Heuristic value of historical sketchiness of Karl Marx

The article in question deals with the problems of periodization of social development of humanity. Detailed analyses of Marxist scheme of historical movement of nations demonstrated its closeness to the concept of civilization and its diversity with the theory of formation.

Key words: Asian mode of Production, theory of formation, concept of civilization, Orient civilization, social development.

Інтерес як соціально-філософська категорія: діяльнісний підхід

Соціально-філософську категорію «інтерес» розглянуто з плюралістичних позицій через діяльнісний підхід. З'ясовано субстанційну природу інтересу. Доведено, що існує закон інтересу в системі законів суспільного розвитку.

***Ключові слова:** інтерес, діяльнісний підхід, плюралізм, зв'язок, відношення, протиріччя.*

У контексті моністичної філософської традиції сформувалися гносеологічний, аксіологічний, мотиваційний та діяльнісний підходи до з'ясування питання про походження інтересу. Спробуємо подолати однобічність монізму і поглянути з плюралістичних позицій на інтерес як соціально-філософську категорію. Слово «інтерес» походить від латинського «interest», що означає брати участь, мати пай, долю, частину чогось, бути прилученим чи прилучатися до чого-небудь. Врешті-решт, термін «інтерес» позначає те, що має важливе значення. Термін «інтерес» є багатозначним. Тому і підходити до нього варто не з позицій одного якогось моністичного боку, а з позицій багатозначності, яка позначається терміном «pluralis», що в перекладі означає множинний. Це є мета нашого дослідження.

К.Гельвецій, Д.Дідро, К.Маркс, Дж.Локк, Ю.Хабермас та багато інших філософів приділяли увагу інтересу та його значенню в житті людей. В інтересах міститься момент пізнання тих умов, які сприймаються як недостатні, неадекватні. В інтересах віддзеркалюються нерівності, протистояння людини з людиною, одних етнічних спільностей з іншими.

Пізнавальна функція інтересу полягає в тому, що має значення, що важливо для нас. Якщо якийсь предмет викликає інтерес, це збуджує людину до певних дій, зрушень у свідомості, у прийнятті відповідальних рішень. Інтерес – важливий стимул розвитку наукового пізнання. Теорія пізнання є ареною боротьби інтересів. Особливо це стосується суспільних наук.

Гносеологічний аспект інтересу свідчить про те, що він є елементом суб'єктивного, що він є ідеальним збудником подій суспільного життя. По-перше, інтересом є те, що можна назвати пошуком і вибором альтернатив. Саме тут люди найчастіше помиляються і звинувачують в цьому інтерес. По-друге, люди активно користуються своїм розумом, коли відчувають альтернативу, яка відповідає їхньому настрою, пристрасті. По-третє, під впливом інтересу люди віддають свій розум у владу помилок і омани. По-четверте, інтерес, обмежений морально-психологічною сферою і некерований розумом, не завжди приводить до істини. По-п'яте, пошук і вибір, що аргументований тільки морально-психологічними мір-

куваннями, затьмарює розум і поступово позбавляє його здатності робити правильний вибір між істиною і не істиною.

Низку думок відносно гносеологічного підходу до категорії «інтерес» висловлював І.Кант. Він писав, що судження, до якого причетний інтерес, дуже упереджене і не є чистим [6,с.205]. Всякий інтерес псується судженням смаку і заважає його неупередженості [6,с.225].

Особливою оригінальністю відзначається гносеологічний підхід до поняття «інтерес» Ю.Хабермаса. Інтерес він поділяє на три види. До першого виду відносяться «технічний» пізнавальний інтерес, характерний для природознавства і технічних наук, тобто «науково-технічна раціональність», яка має за мету оволодіння «навколишньою природою». До другого виду пізнавального інтересу належить «практичний» інтерес, тобто пізнання «міжлюдської інтерекції», в сфері якої виробляються ідеали і цілі, які визначають найбільш загальний напрямок використання і розвитку науки і техніки. І, нарешті, третій вид становить «визвольний» тобто «емансипаційний» інтерес, що віддзеркалює прагнення людини до визволення від всяких форм «відчуження» і поневолення, які виникають, за Ю.Хабермасом, у зв'язку з перенесенням технічних засобів і методів на сферу власне людських взаємовідносин [10,с.364-365].

На гносеологічному підході до інтересу наголошує А.Здравомислов. Інтерес, пише він, є вихідний момент окремого явища, окремої події, певної послідовності подій, основа ідеології, важливий стимул розвитку наукового пізнання [5,с.79]. Разом з тим, інтерес – основа системи цінностей, культури. Культура є ареною взаємодії, боротьби інтересів [5,с.80]. Інтереси відкривають шлях до пізнання природи. Через інтерес просліджується зв'язок людини із зовнішнім світом. Звичайно, інтереси дають інформацію і про внутрішній світ людини, того чи того етнічного суб'єкта. Егоїстичний інтерес є причиною всіх бід і благ. Інтерес – це зв'язок між людиною і світом речей, цінностей, соціальних відносин [5,с.81]. Інтерес об'єднує різноманітні етнічні спільності в дещо єдине і в той же час відокремлює їх від інших спільностей з іншими характеристиками етнічного середовища [5,с.86]. Інтерес є об'єктивною основою соціальної психології і ідеології. Інтереси – це реальність, яку необхідно враховувати, вона більш важлива, ніж загальні принципи, ідеї, декларації, гасла, заклики до моральної свідомості. Тільки інтереси, які спираються на потреби, можуть розглядатися в якості реальної сили, бо там де є інтереси, там є і засоби їх реалізації. Пізнаючи інтереси, підкреслює А.Здравомислов, ми пізнаємо причини дій соціальних суб'єктів [5,с.86,97]. Інтерес - складне і багатопланове суспільне відношення. Він знаходиться в тісному органічному зв'язку з потребами та ідеалами. В міру задоволення одних потреб і виникнення інших потреб інтереси не спрощуються, а ускладнюються, становляться більш багатогранними [5,с.151].

Гносеологічний підхід має суб'єктивну і об'єктивну структури. Зрозуміло, що коли йдеться про суб'єкт гносеологічного аспекту інтересу, мається на увазі той, хто керується почуттями, настроєм, певними мотивами, ідеями, ідеалами і т.ін. в процесі пізнання. Об'єктом же інтересу в цьому плані виступає те, на що спрямована пізнавальна активність суб'єкту, в тому числі, й народу. В гносеологічному плані інтерес, дійсно, є «криницею тонких і великих ідей». В розвиток цієї думки можна сказати, що, дійсно, інтерес являє собою пошук і вибір ідей, які мають або повинні мати величезне доленосне значення для етнічних суб'єктів. Пошук і вибір шляхетних всенародних ідей це завжди актуально. І це, звичайно,

дуже важливо для сучасного українського суспільства, яке знаходиться в глибокій кризі.

В сучасній західній теорії інтересу провідним є аксіологічний підхід. Він виник в 20-х рр. XX сторіччя в межах натуралізму і прагматизму. Ціннісний підхід характеризується тим, що людину цікавить завжди те, що ставить для неї певну цінність, в тому числі і моральну. Цінність визначається не тим, яку об'єктивну роль вона виконує в суспільстві, а суб'єктивним ставленням до неї людини. З позицій цього підходу інтерес розуміється чисто психологічно, а саме як бажання, приваблення, схильність, симпатія, любов або, навпаки, огида, антипатія, ненависть, які відчуються людьми. В цьому значенні інтерес розглядається як відношення до когось, до чогось. Випадок, інтерес, бажання, виховання – однопорядкові поняття. Можна погодитись із А.Здравосмісловим в тому, що цінності – це інтереси, які відокремились в ході розвитку самої історії, завдяки розподілу праці. Справа в тому, що інтерес діє не тільки через соціальне замовлення, але і через оцінки. Система цінностей в широкому розумінні слова – це внутрішній стрижень культури. Система цінностей – це дійова сторона суспільної свідомості[5,с.168-170]. В світі цінностей відбувається ускладнення стимулів поведінки людини і причин соціальних дій. Вибір вищих цінностей і боротьба за їх здійснення можливі лише в умовах свободи. Інтерес в цьому аспекті є реалізацією вибору, мети, задоволення потреб. Таким чином, аксіологічний підхід відкриває або вказує ще на одну, суттєву рису інтересу. Цінність є відношення, яке свідчить, про те, що має або не має значення для етнічного суб'єкту. В цьому плані інтерес полягав в тому, що він, по-перше, організує або дезорганізує людей, по-друге, спонукає закривати або не закривати очі на вади можновладних осіб, по-третє, погоджуватись або не погоджуватись з тим, що думки можновладних осіб задають тон суспільній думці.

Діяльнісний підхід характеризується пошуком і вибором шляхів, форм, методів і засобів змінення і перетворення навколишнього середовища. Діяльнісний підхід до інтересу достатньо рельєфно простежується в поглядах Г.Гегеля, котрий говорить про інтерес як джерело і причину діяльності людей[12,с.23]. Не можна заперечувати цілковиту відсутність діяльнісного підходу до інтересу з боку інших мислителів. Діяльність, наприклад, за Д.Дідро, характеризується тим, що обставини, звичаї, інтереси потребують від людей терпіння і витримки[4,с.348]. Люди і їхні виробничі об'єднання в процесі діяльності турбуються, перш за все, за свої власні інтереси. У діяльнісному процесі людина повинна спочатку бути задоволена метою своєї діяльності її виконанням. Інтерес є здійснення певної мети. В процесі ж економічної діяльності виробники і споживачі мають різні інтереси і можуть вступати в зіткнення одного з одним.

Г.Гегель поділяв інтереси на головні і другорядні. Найголовніший інтерес полягає в тому, щоб реалізувати свою свободу. В цьому власне знаходиться сенс діяльності вільної людини. Йдеться про діяльність спрямовану на пошук і вибір шляхів, форм, методів і засобів реалізації своєї свободи. В цьому значенні інтерес відіграє велику роль в житті людей. Відсутність інтересу, за Г.Гегелем, свідчить про фізичну і духовну смерть. Вона настає тоді, коли згасають протилежності, коли людина притупилася, коли вона всього досягла, коли її життєвість і діяльність зникають[1,с.206,418].

У своєму житті люди керуються теоретичними і політичними інтересами, які, на думку Г.Гегеля, в певних умовах несумісні. Інтерес до політики,

писав він, часто-густо, перешкоджає виникненню ідеальних теоретичних інтересів, які витісняються подіями практичного життя. Велика людина не має власних інтересів. Якщо вона обіймає високу державну посаду, їй належить піклуватися про справи та інтереси народу. Між іншим, народу також належить зробити вибір стосовно того, кому він довіряє піклуватися за його благо і тільки із цього рішення народу виникає право на правління державою. Іноді народ помиляється і вчиться на власних помилках. Дуже корисною школою навчання народних мас Г.Гегель вважав публічні станові збори, участь в яких дозволяє народу краще розуміти, в чому полягають його істинні інтереси. Публічність – величезний формуючий засіб для державних інтересів[2,с.325,351,478].

Діяльнісний підхід простежується також в дослідженнях сучасних філософів і соціологів. А.Здравомислов пише про інтерес як причину соціальних подій і людської поведінки, розглядає його як, «життєві домагання соціальних груп, що змушують діяти ці групи в певному напрямку»[5,с.88,93-94]. Категорія інтересу, підкреслює Ю.Плетніков, поряд з іншими категоріями соціальної філософії «віддзеркалює загальні начала й моменти людської діяльності»[3,с.95].

Діяльнісний підхід, з нашого погляду, є більш конструктивний, оскільки охоплює і пізнавальний, і мотиваційний, і ціннісний аспекти і дозволяє розглядати інтерес як соціальне відношення – взаємозв'язок не тільки поміж людей, але і у відношенні людей до природи. Цей підхід, інакше кажучи, містить у собі в знятому вигляді і гносеологічний, і аксіологічний й мотиваційний підходи. Таким чином, діяльнісний підхід є, насамперед, реалізацією пошуку і вибору шляхів, форм, методів і засобів досягнення свободи, здійснення своєї свободи. Діяльнісний підхід розкриває процес зацікавлених дій, коли люди, здійснюючи свої інтереси, вступають у взаємовідносини один з одним. Це головні аргументи на користь того, що в подальшому ми будемо керуватися діяльнісним підходом у дослідженні проблем інтересів народу.

З'ясувавши різноманітні підходи до категорії «інтерес», розглянемо тепер її субстанційну природу. В поглядах на природу інтересу достатньо чітко визначилось декілька напрямів. По-перше, інтерес є явище виключно суб'єктивне, яке має духовний характер. До цього напрямку можна віднести роботи Дж.Локка, К.Гельвеція, Т.Ковалевського, В.Приписнова, В.Резанова та ін. По-друге, інтерес є об'єктивним явищем, а суб'єктивним є лише відображення інтересу у свідомості людей, що не входить до його структури. Прихильниками цього напрямку можна вважати К.Маркса, В.Леніна, І.Гака, Р.Грінкевича, В.Морозова, Д.Чеснокова та ін. По-третє, інтерес містить в собі як об'єктивне, так і суб'єктивне начала. При цьому він являє собою єдність об'єктивного і суб'єктивного в діяльності. На цих позиціях знаходяться А.Здравомислов, Т.Кулієв, В.Нестеров та ін. По-четверте, існує два види інтересів – об'єктивні та суб'єктивні, на чому наголошують В.Дьомін, В.Лавріненко, Б.Князєв та ін[11,с.15-31].

Варто сказати, що названі напрями мають право на існування, тому що кожний із них несе в собі долю істини. Автор публікації розглядає інтерес як зв'язок і відношення між етнічними суб'єктами, якими можуть бути як окремі особи, так і великі спільності людей. Особливість інтересу як зв'язку полягає в тому, що він є своєрідною сполучною ланкою між потребами суб'єкту та умовами його існування. Оскільки потреби можуть бути матеріальними і духовними, постільки їх зв'язок може бути таким же. Все визначається конкретною ситуацією. Інтерес завжди конкретний.

Інтерес як відношення існує, головним чином, на рівні соціальної та духовної форм руху. При цьому необхідно зазначити, що не всяке відношення, також як і не всякий зв'язок, є інтерес.

В сутності своїй інтерес є протиріччя. За влучним зауваженням Г.Гегеля, інтерес у суспільному житті існує лише там, де мають місце протилежності. Інтерес є протиріччя, в якому знаходяться етнічні суб'єкти і протиріччя в самому суб'єкті. Іншими словами, інтерес є протиріччя між потребами та умовами існування суспільного суб'єкту і протиріччя в самій його сутності. В першому випадку йдеться про інтерес як протиріччя між суб'єктом і умовами його існування. У другому випадку йдеться про інтерес як процес ствердження і заперечення, само побудови і саморуйнування суспільного суб'єкту.

Отже, як зв'язок і відношення, інтерес має дві форми існування: внутрішню і зовнішню. Переважна більшість тих, хто пише про інтерес, обмежуються зовнішньою стороною проблеми. І лише дехто із них звертає увагу на внутрішню, більш драматичну сторону, коли говорять про те, що інтерес є процес самоствердження етнічного суб'єкту. Так, згідно з В.Лавріненком, соціальне самоствердження є забезпечення умов збереження, розвитку і закріплення соціального становища суб'єктів, будь-то клас, нація, народ віслюму[7,с.20-21]. Самоствердження і самопожертвування є діалектичними протилежностями інтересу. Провідною стороною в цій суперечливій єдності виступає самоствердження. Адже самопожертвування здійснюється заради самоствердження, всебічного розвитку суб'єкту, котрий, однак, жертвує лише деякими своїми якостями, щоб зберегти свою цілісність або придбати перспективні вищі якості. Це, безперечно, хворобливий процес. І він має драматичний характер, коли жертвують стратегічними цінностями заради щохвилиних гараздів. Так, індустріалізація і колективізація, які проводились у 20-х – на початку 30-х років командно-адміністративними насильницькими методами, привели до тимчасових успіхів і погіршанню в майбутньому відносин між робітничим класом і селянством, усіма верствами населення. Внаслідок ще більше загострилась продовольча та інші проблеми суспільного розвитку.

Якщо інтерес, згідно з К.Марксом і Ф.Енгельсом, є відношення[9,с.271], яке «зціплює одного з одним членів громадянського суспільства»[12,с.134], а згідно з Г.Гегелем, пристрасть, котра є не що інше як діяльність [1,с.23-24], то яку ж роль виконує інтерес у процесі діяльності і в чому специфіка інтересу як відношення?

В суспільному розвитку серед численних об'єктивних законів існує і закон інтересу. Закон інтересу ми розглядаємо як внутрішній, суттєвий, необхідний, повторювальний зв'язок або відношення у пошуках і виборі шляхів, форм, методів і засобів, якими користується етнічний суб'єкт з метою розв'язання протиріч між потребами та умовами своєї життєдіяльності.

На нашу думку, закон інтересу характеризується, перш за все, об'єктивністю. По-друге, він характеризується універсальністю, повторюваністю, вираженням необхідних, суттєвих зв'язків і відносин між окремими людьми, етнічними групами, верствами, класами і т.ін. Разом з тим, інтерес несе в собі об'єктивну інформацію про властивості взаємодіючих природних і соціальних суб'єктів. Інтерес як закон («а закон є відношення»)[8,с.157] пронизує всяку діяльність, споживання, виробництво, обмін, розподіл та перерозподіл.

Закон інтересу є одним із ступенів пізнання єдності, зв'язку, взаємозалежності і діяльності особистостей, етнічних груп, націй, народу. Специфіка закону інтересу полягає в його класифікації на інтереси розвитку, функціонування і гальмування. Інтереси розвитку пов'язані саме з тим, що джерелом всякого розвитку є протиріччя. Взаємоотяжіння і взаємовідштовхнення, взаємопроникнення і взаємовиключення альтернативних протилежних шляхів, форм, методів і засобів розв'язання протиріч між умовами, цілями, ідеалами і умовами існування етнічних суб'єктів веде до удосконалення системи суспільних зв'язків і відносин, її оновленню. Інтереси функціонування виникають та існують як момент розвитку. Але вони не призводять до безпосередньо якісних перетворень існуючої системи зв'язків і відносин у суспільному розвитку, в розвитку народу. Інтереси гальмування мають діаметрально протилежну спрямованість відносно інтересів розвитку і навіть функціонування. До них належать, передусім, інтереси антинародних елементів, тобто людей зайнятих кримінальною діяльністю. Із цього, однак, ми не робимо висновків, що функція гальмування притаманна виключно інтересам антинародних сил. Не треба забувати про органічну цілісність процесів розвитку, функціонування і гальмування, які простежуються в життєдіяльності як окремих осіб, так і класів, націй, народів. Не можна забувати про відносну самостійність процесів розвитку, функціонування і гальмування. Те, що для однієї етнічної групи становить розвиток, для другої виступає простим функціонуванням, для третьої – гальмуванням. У взаємопов'язаному і взаємообумовленому світі все відносно. Більше того, в життєдіяльності одного і того ж етнічного суб'єкту ми помічаємо інтереси і розвитку, і функціонування, і гальмування.

Закону інтересу належить особливе місце в системі законів суспільного розвитку. Особливість його полягає в тому, що він проходить червоною стрічкою крізь усі соціальні закони. Адже не дарма Г.Гегель підкреслював, що нічого не діється без інтересу. І справді, щоб відбулися зрушення у розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, в політиці, моралі, ідеології взагалі потрібно, щоб у цьому хтось був зацікавлений. Оскільки інтерес є не що інше як пошук і вибір шляхів, форм, методів і засобів розв'язання протиріч між потребами, цілями, ідеалами та умовами людської життєдіяльності, то закон інтересу можна віднести до фундаментальних, найвищих законів суспільного розвитку.

У контексті вищесказаного автор визначає інтерес як діяльність певного суб'єкта по розв'язанню протиріч двоякого змісту: по-перше, протиріч між атрибутивними властивостями (потребами, ідеалами, цілями та цінностями) суб'єкта і природними, суспільними та духовними умовами його життєдіяльності; по-друге, протиріч між суб'єктом та іншими історичними суб'єктами (первинними і вторинними) щодо природи, суспільства та духовності, керуючись своїми атрибутивними властивостями та раціональними та ірраціональними шляхами, принципами, формами, методами та засобами. У руслі плюралістичного підходу інтерес має складну об'єкт-суб'єктну природу. В якості об'єкта інтересу виступають, по-перше, предмети, явища і процеси навколишнього світу і, по-друге, інші суб'єкти первинного та вторинного походження. Суб'єкти первинного походження – це люди, їхні етнічні та расові спільноти. До суб'єктів вторинного походження належать різноманітні об'єднання людей за економічною, політичною, релігійною, художньою, спортивною та іншими формами діяльності.

В процесі розв'язання протиріч, переслідуючи свої інтереси, суб'єкт користується як раціональними, так і ірраціональними шляхами, принципами, формами, методами і засобами. Говорячи про раціональні шляхи, принципи, форми, методи і засоби розв'язання протиріч, йдеться про три рівня раціональної інформації: філософський, загальнонауковий та специфічний. Філософський рівень розв'язання протиріч в процесі вираження і захисту інтересів, перш за все, пов'язаний із головними законами діалектики: гармонії та взаємо виключення протилежностей, переходу кількості в якість та заперечення заперечення. Загальнонауковий рівень шляхів, принципів, форм, методів і засобів розв'язання протиріч розкривається в тій методології, якою користуються всі природознавці та суспільствознавці. Йдеться про описання предметів, явищ і процесів, їх вимірювання, зважування, порівняння, аналіз та синтез тощо. Нарешті, розв'язання протиріч в процесі вираження і захисту інтересів супроводжується використанням специфічних шляхів, принципів, форм, методів і засобів, пов'язаних із конкретними науково-технічними, економічними, політичними та іншими конкретно-історичними обставинами.

До ірраціональних шляхів, принципів, форм, методів і засобів, якими користуються при розв'язанні протиріч, пов'язаних з інтересами, належить інформація, яка має, з одного боку, емоційно-чуттєвий, а з іншого, трансцендентний характер. Емоційно-чуттєві шляхи, принципи, форми та засоби формуються на рівні буденної та міфологічної, а також морально-естетичної свідомості. Трансцендентні шляхи, принципи, форми, методи і засоби мають надчуттєвий і надрозумовий характер. Оскільки їх емоційно чи раціонально визначити неможливо, залишається тільки сприймати інформацію про них на віру і сподіватися на мудрість Творця.

Таким чином, доходимо висновків. По-перше, серед різноманітних підходів до з'ясування питань про визначення поняття «інтерес», його походження та сутність, які пов'язанні з моністичною, дуалістичною, дійстичною, пантеїстичною та плюралістичною формами філософії, ми надаємо переважного значення плюралістичній формі, оскільки вона об'єднує в собі всі попередні форми в знятому вигляді і, разом з тим, має своє власне обличчя. По-друге, ми розглядаємо категорію «інтерес» через категорію «діяльність», яку трактуємо в плюралістичному сенсі, оскільки плюралістична філософія більше, ніж інші, відповідає вимогам діалектики, а саме: всебічності, глибини та послідовності. Іншими словами, йдеться про діяльність в матеріальному, духовному і функціональному значеннях. По-третє, інтерес є багатовекторний процес, оскільки в ньому розв'язується певна система протиріч: а) суб'єкта з самим собою; б) у ставленні суб'єкта до навколишнього середовища: природи, суспільства і духовності; в) у відносинах суб'єкта з іншими суб'єктами суспільно-історичного процесу як первинними, так і вторинними. Четверте, при розв'язанні протиріч використовується цілий спектр раціональних та ірраціональних шляхів, принципів, методів та засобів, які також мають плюралістичний характер.

Список використаних джерел

1. Гегель Г.В.Ф. Философия истории // Сочинения. – Т. VIII. – М.-Л.: Соцгиз, 1935. – 468с.
2. Гегель Г.В.Ф. Философия права. – М.: Мысль, 1990. – 524с.
3. Деятельность: теории, методология, проблемы. – М.: Политиздат, 1990. – 366с.

4. Дидро Д. Последовательное опровержение книги Гельвеция «О человеке» (пер. К.А.Кискоева) // Сочинения в 2 т.: Пер. с фр. Т.2 (Сост. и ред. В.Н.Кузнецова) – М.: Мысль, 1991. – С.342-506; 604с.

5. Здравомыслов А.Г. Потребности. Интересы. Ценности. – М.: Политиздат, 1986. – 223с.

6. Кант И. Сочинения: В 6 т. – М.: Мысль, 1966. – Т. 5.

7. Лавриненко В.Н. Проблема социальных интересов в ленинизме. – М.: Мысль, 1978. – 210с.

8. Ленин В.И. Философские тетради. / Полн. собр. соч. – Т.29. – 782с.

9. Маркс К., Энгельс Ф. Святое семейство, или Критика критической критики // Соч. – 2-е изд. – Т.2. – С.3-230; 650с.

10. Современная западная социология: Словарь – М.: Политиздат, 1990. – 432с.

11. Тарасенко А.А. Общественные интересы и личность. / Ред. Г.Н.Заренок. – Минск: Наука и техника, 1980. – 152с.

12. Энгельс Ф. К жилищному вопросу // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – 2-е изд. – Т.18. – С. 207-284; 704с.

Дубинин В.В. Интерес как социально-философская категория: деятельностный подход

Социально-философскую категорию «интерес» рассмотрено с позиций плюрализма через деятельностный подход. Выяснено субстанциальную природу интереса. Доказано, что в системе законов общественного развития существует закон интереса.

Ключевые слова: интерес, деятельностный подход, плюрализм, связь, отношения, противоречие.

Dubinin, V.V. The «interest» as a social and philosophic category: a pragmatic approach

The social and philosophic category of «interest» is reviewed from pluralistic positions through a pragmatic approach. Elucidation of the substantial nature of «interest.» It is proved that there is a law of interest within the system of laws on social development.

Key words: interest, a pragmatic approach, pluralism, a connection, relations, contradictions.

Соборність та цивілізація

Тема соборності є актуальною для суспільства, яке знаходиться у стані пошуку суспільного ідеалу та ціннісних орієнтирів. Соборність розглядається у соціальному розумінні та у цивілізаційному контексті. Спираючись на спадщину видатних теоретиків соборності, автор вбачає в ній духовний та соціальний принцип, який здатен до якісного перетворення суспільства та є альтернативою догматиці лібералізму та тоталітаризму.

Ключові слова: соборність, цивілізація, свобода, православ'я, субординатизм.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Масалов А.Г.

Соборность и цивилизация

Тема соборности является особенно актуальной для общества, находящегося в поиске ценностных ориентиров и общественных идеалов. Соборность рассматривается в социальном понимании и цивилизационном контексте. Опираясь на наследие выдающихся теоретиков соборности, автор видит в ней духовный и социальный принцип, способный качественно преобразовать общество и являющийся альтернативой догматике либерализма и тоталитаризма.

Ключевые слова: соборность, цивилизация, свобода, православие, субординатизм.

«Изолированно мыслимый индивид есть лишь абстракция: лишь в соборном бытии, в единстве общества подлинно реально то, что мы называем человеком».

С.Л. Франк

Одна из причин актуализации соборности связана с возобновлением в последние десятилетия интереса к православной традиции, ее истории и ценностям. Активно используется понятие соборность в украинских СМИ, в дискуссиях о национальной идее, о взаимовлиянии церковных и государственных начал в русской и украинской истории. В соборности

усматривается предпосылка и основа для духовного, культурного и даже политического возрождения общества. Перманентный политический кризис последних лет и экономическая нестабильность, моральный релятивизм и кризис идентичности ясно свидетельствуют о том, что вопрос исторического и цивилизационного выбора все еще весьма актуален.

Если рассматривать перспективы социально-экономической и политической ситуации в Украине в привычном ключе, то можно предположить смещение политического центра тяжести влево, рост популярности радикальных идей, и проявление в обществе соответствующих тенденций. Более глубинным, а значит и более существенным, судьбоносным представляется не конфликт политических идеологий, а конфликт между органическим и навязанным, между свободой и внешним детерминизмом, между укорененным в культуре народом и странствующей кочевой силой. Украина-Русь всей историей своей иллюстрирует развертывание данного цивилизационного конфликта, исход которого еще впереди. О конфликтах и типологии цивилизаций написано достаточно много. Цель данной статьи – краткий философский анализ предпосылок цивилизационного развития Украины в свете учения о соборности.

На основе краткого обобщения учений о соборности в философии 19-20 вв., соборность можно определить как форму органической, свободной интеграции человеческой общности на основе абсолютных (вневременных, примордиальных) ценностей. Если вслед за Хомяковым признать органический характер соборности, а цивилизацию рассматривать в контексте плюралистической исторической модели, выделяя «локальные цивилизации», которые по аналогии с органической жизнью проходят стадии рождения, расцвета и угасания (классические теории в рамках данного подхода разработаны Данилевским, Шпенглером, Тойнби), то указанная выше взаимосвязь очевидна.

Изучению проблемы соборности в последние годы уделяется большое внимание. Однако активная работа в этом направлении начата только в последние десятилетия. Объясняется это, прежде всего тем, что труды русских религиозных философов, богословов долгое время не публиковались и потому не были доступны широкому кругу исследователей.

Считается, что термин «кафолическая» (греч. *καθολικός* - вселенская, соборная) в отношении Церкви в входит в письменное словоупотребление в Послании к смирнянам св. Игнатия Антиохийского (? - 10» г.). Принятый на Никео-Цареградском Вселенском соборе 381 г. Символ Веры утверждает предикат «кафолический» в качестве третьего свойства Церкви. Много позднее А. С. Хомяков произвел от славянского аналога прилагательного «кафолический» (соборный) существительное «соборность», весьма точно совпадающее с понятием кафоличности, которое он развил в своих мыслях о Церкви. Понятие «соборность» как одна из характеристик Церкви разработано достаточно подробно в трудах А.С. Хомякова, С.Н. Булгакова, В.В. Ильина, Л. П. Карсавина, П.А. Флоренского. Соборность как социально-организующий принцип рассматривается в работах С.Л. Франка, в т.ч. и в контексте современных ему общественных отношений. В украинской философии соборная тематика звучит у Грушевского, Донцова и др. в историческом и политическом смыслах, как соборность украинских земель. Изучение соборности в аспекте ее генезиса нашло отражение в трудах А.Ф. Лосева, С.С. Хоружего, В.В. Бычкова. Соборность в контексте отношения церковных и государственных начал рассматривается в работах

С.С. Аверинцева, А.В. Гульги, С.С. Хоружего. Однако, образ личности и общества, соответствующий соборности как космическому (вносящему порядок и структуру) принципу во взаимодействии с реалиями современного мира разработан учеными не достаточно глубоко.

А.С. Хомяков творчески развил тему соборности рамках своего учения о Церкви как органическом целом, как о теле, главой которого является Христос. Церковь, прежде всего, есть духовный организм, целостная реальность, а потому все члены Церкви органически, а не внешне соединены друг с другом, но внутри этого единства каждая личность сохраняет свою индивидуальность и свободу, что возможно только в том случае, если единство зиждется на бескорыстной, самоотверженной любви. Только такое добровольное единство, основанное на общности ценностей, а не интересов может быть названо единством соборным, или собором. Так писал об этом сам Алексей Степанович: «Собор выражает идею собрания, не только в смысле проявленного, видимого соединения многих в каком-либо месте, но и в более общем смысле всегдашней возможности такого соединения, иными словами: выражает идею единства во множестве» [8,с.18].

Обычно понятие «соборность» ассоциируют с русско-православной религиозной традицией и философией. Тем не менее, для западной религиозной философии принцип соборности-кафоличности не является полностью чуждым. В 1825 году свет увидела работа немецкого теолога Иоганна Мелера (Moehler) «Единство церкви, или принцип католицизма». Мелер писал: «Католический принцип, объединяя всех верующих в единство, не устраняет при этом отдельной индивидуальности, ибо каждый индивид продолжает существовать в качестве живого члена церковной общины. Отдельная жизнь как таковая имеет свои особенности, которые не должны исчезнуть; воистину целое перестанет существовать, если пропадут особенности отдельных индивидов, из которых оно складывается. Именно благодаря множеству особенностей индивида, благодаря их свободному и непринужденному развитию, возникает организм, «цветущий и плодоносящий» [5,с.2>8]. Сам Хомяков в своих работах не упоминает Мелера и, возможно, развивал свою мысль о соборности независимо от него.

В контексте данной статьи интерес представляет отношение соборности не только к церкви, но и к различным социальным общностям. Современный исследователь С.С. Хоружий относит соборность исключительно к области экклесиологии, а не к общественному устройству или к «миру» вообще. Творческое наследие А.С. Хомякова действительно не дает повода говорить о какой-либо секулярной соборности. «Соборность» в коллективистских и националистических социальных теориях – не та соборность, о которой писал Хомяков. В данном случае, как писал А. Шмеман, «Дарованное нам Христом единство свыше... подменяют единством снизу, единством плоти и крови» [9,с.183].

Однако, учение о соборности в русской философии вышло за ограду внутренней церковной жизни. Соборность превратилась в метафизический принцип, проявляющий себя в различных аспектах человеческого бытия, что особенно подчеркнуто в работе С.Л. Франка «Духовные основы общества». У К.С. Аксакова понятие соборность социологизируется сближается с общиной, где «личность свободна как в хоре». Даже в понимании учения Хомякова усматривается довольно спорный социологический аспект соборности. Как отмечал Н.О. Лосский «соборность означает сочетание

свободы и единства многих людей на основе их общей любви к одним и тем же абсолютным ценностям. Эта идея может быть использована для разрешения многих трудных проблем социальной жизни» [2,с.48]. Н.О. Лосский утверждал, что идея соборности «применима как к церкви, так и к общине» [2,с.48].

Хотя тесная связь учения о соборности в русской философии и православия очевидна, недооценка социального аспекта соборности ошибочна. Несомненно, жизнь церковная не сводима только к религиозной практике, духовное содержание ее неизбежно трансформирует и личность и ближайшую социальную среду (общину), стремясь преобразовать по своим канонам и более широкую реальность. Углубляя идеи славянофилов, с учетом концепции всеединства Соловьева, С.Н. Трубецкой в своем учении о «соборной природе сознания» интерпретирует соборность как совпадение религиозного, нравственного и социального начал, противостоящее как индивидуализму, так и социалистическому коллективизму. Социально философскую интерпретацию понятия «соборность» дал Франк, рассматривая ее в качестве внутреннего, органического единства, которое «лежит в основе всякого человеческого общения, всякого общественного объединения людей». К первичным и основным *формам* соборности относятся, согласно Франку, брачно-семейное единство, религиозная жизнь, общность судьбы и жизни всякого объединенного множества людей. Эти три формы соборности, в реальности неразрывны и не могут существовать отдельно друг от друга. К *признакам* соборности, по Франку, относятся следующие: 1) органически неразрывное единство «я» и «ты», вырастающее из первичного единство «мы», причем «мы» не внешне «я», а имманентно присутствует в каждом из них; 2) соборное единство образует жизненное содержание самой личности; 3) «соборное целое, частью которого чувствует себя личность и которое вместе с тем образует содержание последней, должно быть столь же конкретно-индивидуально, как сама личность», «само есть живая личность»; 4) и как наиболее существенный признак - сверхвременное единство, выражающее сверхвременность, присущую сознанию и душевной жизни отдельного человека. Согласно Франку, даже сугубо утилитарные отношения содержат элемент соборности, минимальную внутреннюю связь: «...без доверия к добросовестности рабочего – доверия, которое не может заменить никакой контроль, капиталист не мог бы поручить ему никакой работы, и, при безусловно индифферентных и холодных отношениях, возможен со стороны рабочего тот «саботаж», против которого бессильны все внешние меры» [6,с.5].

В строгом церковно-богословском значении соборность наднациональна. В таком ракурсе рассматривают ее С. Булгаков и П. Флоренский, как «душу православия», означающую вселенскую (всеобщность, кафоличность), единую жизнь в единой истине, причем Флоренский, следуя Хомякову, подчеркивает в содержательном плане не столько действительность, сколько возможность кафоличности как задачи, идеала для членов церкви.

В данной статье соборность рассматривается в более широком смысле как духовная и социальная альтернатива атомизированному потребительскому обществу западного типа и тоталитаризму с механически подчиненным положением личности. Соборное общество, как заданность, очевидно обладает следующими признаками:

1. *Свобода* в соборе отличается от таковой в представлении западной философии и теологии о свободе воли или выбора. Выбор возможен, но лишь до вхождения в собор, т.к. соборность (как принцип) есть способ образования системы через устремление более слабых элементов к сильному центру. Единство между элементами системы достижимо лишь благодаря связи с центром или скорее единству с ним. Для нас это означает свободу добровольно принять истину и жить в ней и ею. Следовательно, «свобода – не что иное, как сама же истина, воспринятая жизненно, ставшая внутренне преобразующей силой» (Хомяков). Таким образом, свобода в соборе не есть свобода действия, ограниченная лишь терпением (либо правами, интересами) окружающих, но творческая, направленная на преобразование мира и бесконечную реализацию данного личности потенциала.

2. *Органичность* соборного сознания требует наличия устойчивых, закрепленных традицией представлений о должном, желательном, недопустимом. В отличие от общества-машины, управляемого программой (кодексом), общество-собор есть живой организм, который соединяется, управляется и поддерживается посредством ценностей и традиции. Следовательно, «общественный договор» не может быть основополагающим принципом общества-организма, но может присутствовать лишь в некоторых сферах его жизни. Очевиден также и эстетический аспект соборности, выраженный в исторически сложившихся или предписанных Высшим Авторитетом особенностях внешней стороны взаимоотношений и даже во внешнем виде (речь не идет, разумеется, об административном введении стандарта, т.к. это противоречило бы принципу свободы). Не случайно в большинстве традиционных конфессий важную роль играет формализованная литургическая практика.

3. *Единство ценностей*, которое отдаленно можно соотнести с принципом соборной любви у А. Хомякова. При очевидном упрощении такого подхода, именно ценности являются одним из важнейших условий существования соборного общества. Именно общность ценностей, а не этнической принадлежности или политической идеологии является залогом его открытости, способности принимать новых членов, не нарушая их свободы. Соборное общество не обязательно предполагает политическую централизацию, культ иерархии, корпоративизм. Более того, построенное по принципу связи каждого элемента с каждым, оно может быть названо сетевым. По сравнению с обществами, основанными на эксплуатации и манипуляции сознанием, это общество будущего обладает значительно большей устойчивостью и гибкостью, а наличие единого духовного Центра дает ему возможность постоянного морального восстановления.

В свете вышесказанного, очевидно, что для становления соборного общества (не в строго религиозном смысле) необходимы не экономические и политические предпосылки, а прочный и осознанный цивилизационный базис. Примитивная попытка сверху насадить в Украине либеральные стандарты обернулась криминальной революцией и перманентной политической трагикомедией. Одним из наиболее катастрофических последствий такого реформаторства стал крах традиционных ценностей, с трудом выживших в советский период. В храме золотого тельца им не нашлось места. По мнению американского аналитика Хантингтона попытки запада распространить свои ценности – демократию и либерализм, выдавая их за общечеловеческие, наталкиваются на сопротивление

других цивилизаций, а политические группировки все чаще пытаются добиться поддержки, апеллируя к общности религии и цивилизации.

Хорошо известно, что многие выдающиеся ученые и аналитики, в т.ч. западные, указывают на существование особой цивилизации на территории Южной и Восточной Европы. Н.Я. Данилевский, один из основателей цивилизационного подхода в изучении культуры, выдвинул теорию «локально-исторических» типов человеческих общностей. С некоторым пристрастием выделяет он исторически наиболее перспективный славянский культурно-исторический тип, наиболее выраженный у восточных славян. О. Шпенглер, полагавший, что мировая история распадается на истории нескольких замкнутых в своем развитии великих культур, выделил находящуюся в процессе становления русско-сибирскую культуру. Данный подход сближает контекст употребления термина «культуры» с понятием «цивилизации» у А. Тойнби, т.к. каждая из них рассматривается как монада в лейбницево-м понимании. Согласно английскому историку, в число развитых цивилизаций, доживших до нашего времени, входит православная цивилизация. Именно ее культурному комплексу наиболее соответствует то, что можно назвать традиционной украинской культурой (за исключением некоторых архаических форм).

Признавая огромную и основополагающую роль религии, не следует сводить цивилизационную принадлежность к одной только конфессиональной идентичности. Понятие цивилизации весьма эклектичное и многозначное, могущее обозначать: 1) стадия распада и гибели культуры как живого организма (Шпенглер); 2) «этап в эволюции человеческого общества, пришедший на смену «первобытному варварству» (Морган); 3) совокупность организационных средств (программ деятельности), посредством которых люди стремятся достичь тех общественных целей, которые заданы существующими универсалиями культуры и фундаментальными символами последней» [3, с.11»0] и т.д. В контексте данной статьи под цивилизацией следует понимать *относительно замкнутую совокупность культурных форм (особенностей духовной и материальной культур, общественной организации, менталитета), характерных для населения определенного географического региона в определенный период времени.*

К сожалению, при территориальном единстве, Украина представляет собой скорее не политически, а цивилизационно расколотую страну. В этой связи актуальность приобретает вопрос о возможных векторах национального развития Украины, о перспективах и вызовах на этом пути. Возможен отказ от одновекторной ориентации на цивилизационно чуждый большинству украинцев «атлантизм», либерализация языковой политики, налаживание открытого и равного диалога многочисленных и уникальных культур, предоставление регионам возможности развиваться в соответствии со своими культурными особенностями. Другим вариантом является переход в другую цивилизацию. По мнению С. Хантингтона, при всей сложности, такой переход возможен при соблюдении как минимум трех условий. «Во-первых, необходимо, чтобы политическая и экономическая элита этой страны в целом поддерживала и приветствовала такой шаг. Во-вторых, ее народ должен быть согласен, пусть неохотно, на принятие новой идентичности. В-третьих, господствующие группы той цивилизации, в которую расколотая страна пытается влиться, должны быть готовы принять новообращенного» [«]. В ситуации Украины ни одно

из условий не является полностью выполненным. Кроме того, насаждение «сверху» новой идентичности с помощью социальных технологий противоречит принципам органичности (живой связи элементов общности) и свободы, следовательно, полученное таким образом общество не является соборным по определению.

Вместо заключения рассмотрим кратко некоторые еклесиологические причины уникальности восточно-христианской цивилизации и их значение для Украины. Французский историк Франсуа Тюаль считает, что «спор о «филиокве»... в богословских терминах предвосхищает дальнейшее развитие двух типов христианских... цивилизаций — рационалистически-индивидуалистической западной и мистико-коллективистской восточной» [4]. Принятие поправки к Никейскому Символу Веры относительно «филиокве» закрепило на Западе ориентацию на рационалистическую теологию «субординатизма» т.е. на представление об иерархически соподчиненных отношениях в Божественной реальности. «Параллельно с вопросом о «филиокве» важным пунктом разногласий стала идея верховенства Римского престола и наивысшего богословского авторитета Папы. Это также было одним из следствий католического «субординатизма» настаивающего на строгой прямолинейной иерархии даже в тех вопросах, которые находятся под знаком провиденциального действия... по спасению мира. Такая позиция совершенно противоречила идее языковой автономии поместных Церквей и вообще традиционной для Православия свободе в области духовной реализации» [4].

Еще одним важным аспектом разделения церквей на Восточную и Западную «было отвержение Римом патристического учения об Империи, которая является не просто светским административным аппаратом, грубо подчиненным церковным властям, как хотели представить это Папы, но таинственным сотериологическим организмом, активно участвующим в эсхатологической драме как «препятствие приходу антихриста», «катехон», «державший». Сверхразумность Божественного действия (примат апофатической мистической теологии), языковая свобода поместных церквей и учение о сакральной роли Империи и императоров (теория православной симфонии)» [4] — признаки, определяющие специфику православия в отличие от католицизма, фактически отрицающего эти аспекты верования. Западная мысль находилась под влиянием рационалистической теологии Фомы Аквинского, Восток продолжал традицию мистического богословия, монашеского «умного делания» и апофатики, отраженных в текстах Григория Паламы. Все эти различия были заметны задолго до конфессионального разделения, но до 1054 года удавалось сохранять более тесные связи. Однако, с этого момента, по мысли французского историка, определился «геополитический дуализм» христианского мира, и оба «мира» — православный и католический — пошли своими особыми путями. В цивилизационном смысле сказанное выше может означать дихотомию «католицизма», как всеобщего подчинения сформированным на Западе кодексам, и характерной для православной традиции местной автономии. В этой связи актуальным является дальнейшее философское и социологическое изучение глобалистических тенденций как вызова украинской самобытности и свободе (наряду с угрозой втягивания в корпоративно-государственную вертикаль Москвы). Футурологический интерес может представлять проблема цивилизации и в перспективе возможного провала глобалистических «сценариев» мирового развития.

Список використаних джерел

1. Есаулов И.А. Соборность в философии А. С. Хомякова и современная Россия [Электронный ресурс] / И.А. Есаулов. – Режим доступа : http://www.jesaulov.narod.ru/Code/articles_homjakov_sobornost.html.
2. Лосский Н.О. История русской философии [Текст] / Н.О. Лосский. – М.: Академический проект, 200». – 551 с.
3. Новейший философский словарь 3-е изд., исправл. [Текст] / Сост. А.А. Грицанов. – Мн.: Книжный Дом. 2003. – 1280 с.
4. Тюаль, Ф. Геополитика православия [Электронный ресурс] / Ф. Тюаль. – Режим доступа: http://www.fgu-nickolaus.narod.ru/4/gp/F_Tual_Geopolitica_pravoslaviya.doc.
5. Флоровский Г. Пути русского богословия [Текст] / Г. Флоровский. – К.: Путь к истине, 1991. – 599с.
6. Франк С.Л. Духовные основы общества [Текст] / С.Л. Франк. – М. : Республика, 1992. – 511с.
- «. Хантингтон, С. Столкновение цивилизаций [Электронный ресурс] / С. Хантингтон. – Режим доступа: <http://www.nbuv.gov.ua/polit/93hssc/htm>.
8. Хоружий С.С. После перерыва. Пути русской философии [Текст] / С.С. Хоружий. – СПб. : «Алтейя», 1994. – 44» с.
9. Шменман, А. Евхаристия. Таинство Царства [Текст] / А. Шменман. – Париж, 1988. – 250с.

Masalov, O.G. Integrity and civilization

The article by A. Masalov «Integrity and civilization» is devoted to the subject of integrity which is urgent for society in the state of seeking for social ideal and value orientation. In the article integrity is considered in social understanding and civilizational context. Being guided by the legacy of outstanding theorists of integrity, the author sees the spiritual and social principle in it, which can qualitatively transform society and is an alternative to dogmatism of liberalism and totalitarianism.

Key words: *integrity, civilization, freedom, Orthodoxy, subordinatism.*

Проблема вибору духовних пріоритетів: ідеологічний аспект

Аналізується роль ідеології та релігії у виборі духовних цінностей сучасними студентами.

Ключові слова: особистість, ідеологія, релігія, духовні цінності, культура, виховання.

Серед спроб вирішити проблему вибору духовних пріоритетів існує думка, що ідеологія – це вада тоталітарного режиму, відмова від якої є обов'язковою умовою становлення демократії та свободи. Але така думка не враховує того, що відсутність будь-якої ідеології також є своєрідною ідеологією, і зовсім не найкращою [1, с.73]. Будь-яка держава не може існувати без ідеології та ідеологічних інституцій, метою яких є відтворення цієї ідеології у світогляді, переконаннях, поведінці особистості. Як зазначають вчені, для сучасного суспільства ідеологією, яка забезпечує стабільність держави й гідний рівень матеріального та духовного життя людей є демократична система цінностей, що ґрунтується на політичному плюралізмі, вільній ринковій економіці й рівності громадян перед законом.

Ідеологічний вакуум, що утворився в українському суспільстві після розпаду СРСР, не буде існувати тривалий час тому, що будь-яке суспільство не може обійтися без формування ціннісних ідеологічних орієнтирів, на зміну тим цінностям, що раніше функціонували за радянської системи. У більшості випадків повинні прийти нові, що відповідають умовам часу. Аналізуючи стан розвитку нових ідеологічних ціннісних орієнтирів в Україні, виявляємо, що вони набувають досить своєрідних і несподіваних рис: вони (нові ідеологічні цінності) або ж не сприймаються адекватно, або перетворюються на щось не схоже на демократію і, не на те, на що сподіваються громадяни України. Відомо, Україна будує демократичну державу, формує і утверджує громадянське суспільство. Громадянське суспільство потребує формування громадянської свідомості на основі цивілізованої ідеології та демократичних основ її формування та функціонування [1].

Загалом духовну атмосферу, що утворилася після розпаду СРСР можна охарактеризувати як стан аномії (безформності), коли дозволено все, що не заборонено законом. Це гасло перебудови й донині залишається провідним світоглядним орієнтиром пострадянської людини. Єдиним «притулком» моральності, здавалось би, має залишатися релігія. Однак спроби повернутися до християнства та знайти світоглядну опору в умовах трансформації суспільства в релігійній духовності позначені міжконфесійною ворожнечею, прямим, іноді навіть фізичним, протистоянням між віруючими, що значною мірою підриває духовний авторитет церкви [2, с.16].

Одну з головних світоглядних складових формує відношення людини до праці. Сьогодні реальністю стали плюралізм форм власності, свобода трудової та підприємницької діяльності, тобто впроваджуються нові цінності, що створює нові мотивації для молоді в трудовій та економічній сфері. З одного боку, праця витіснилася на периферію ціннісної свідомості молоді та студентства, бо за даними соціологічних досліджень [3,с.85] респонденти жодного разу не включили працю до переліку найбільш значущих цінностей, а з другого – понад дві третини заявляють, що тільки змістовна та інтересна робота заслуговує на те, щоб присвятити їй значну частину свого життя.

Всё це обумовлює притаманність деякій частині сучасної студентської молоді орієнтацію на дозвільну діяльність, як на єдину усвідомлену світоглядну цінність. Дозвілля фактично обертається ілюзією вільного проведення часу, незалежності від суспільних вимог та зобов'язань. Але це дійсно ілюзія, бо така діяльність та світоглядна орієнтація насправді опиняється регламентованою у відповідності із нав'язаними засобами мас-медіа стандартними взірцями, які здебільшого в умовах вітчизняного ринку праці недосяжні для пересічного громадянина. Саме сфера дозвілля молоді, як головне джерело прояву світоглядних установок студентської молоді у сучасних соціально-економічних умовах піддається найбільшому зовнішньому тиску та стандартизації. Дозвілля як нав'язаний засобами масової інформації стандарт споживання, як єдина самоціль будь якої діяльності та дозвілля як форма відходу від проблем, які виникли в наслідок труднощів соціальної адаптації (в крайніх випадках це може бути перехід до секти, наркотизація чи алкоголізм, залежність від гри, віртуального світу тощо) стають основними формами практичних світоглядних орієнтацій значної частини сучасної молоді [4,с.7]. В подібній соціально-психологічній атмосфері девальвується значення морально-правових норм, виробництво та споживання духовних цінностей зводиться до рецепції продуктів масової культури, а цінність освітніх практик та професійного відношення до справи заміщується розумінням професії та праці як засобу вирішення матеріальних проблем, до того ж освіта не гарантує ані працевлаштування, ані не процвітання у майбутньому.

Декларативною основою всієї діяльності вищих навчальних закладів, стрижнем мислення та наукового пізнання, що зв'язує освіту та виховання студентів, є науковий світогляд. За радянських часів він посідав головне місце у навчанні та вихованні студентської молоді. При сьогоднішній політиці держави у відношенні до релігії та атеїзму, а також у зв'язку із вільним світоглядним вибором студентів, відбуваються серйозні зміни у навчальній діяльності та духовному житті навчальних закладів, а поряд с тим і в свідомості студентів та педагогів. Склалася нова світоглядна ситуація, яка потребує перспективного філософського та соціологічного аналізу та усвідомлення.

Вибір духовних пріоритетів у структурі світогляду студентської молоді можна також розглядати крізь призму відношення до віри, релігії, духовності, як складових моральної особистості. Релігійність та духовність студентів, як свідчать українські та російські дані соціологічних досліджень, по своєму рівню та змісту відображає здебільшого стан релігійності та духовності в суспільстві. Офіційна церква втрачає вплив на молодь, незважаючи на підтримку влади та засобів масової інформації [5,с.101].

Світогляд студентства, який, як зазначалося вище, формується в системі освіти, вимушений пристосовуватися до тих духовних орієнтирів, що репрезентує освіта. А вона, у свою чергу, тяжіє до науково-матеріалістичного пояснення світу, де немає місця трансцендентальним проявам світоглядних орієнтацій. Стосунки із духовними складовими картини світу є дуже суперечливими, бо поняття духовність здебільшого асоціюється саме із релігійністю. Більшість молоді, за даними різних соціологічних досліджень, відводить релігії мало місця в своєму житті. Однак і серед тих, хто в своєму житті спирається на авторитет церкви, дуже небагато таких, хто слідує канонам, обрядам чи ритуалам релігії. Релігійні установки для них – не внутрішня світоглядна позиція, яка стає життєвим вибором, а скоріше данина моді на релігію[6,с.88].

Дані соціологічних досліджень[7,с.106] свідчать також про зростання релігійних настроїв за умов духовної кризи та різкого погіршення матеріальних умов життя, що дозволяє прогнозувати деяке зростання релігійної частки у світогляді молоді. Але, треба враховувати й той факт, що під духовністю та релігійністю дехто розуміє речі, що не мають жодного відношення до цих понять (окультизм, прикмети, облуди, примари), але які розповсюджені у суспільстві та їх значення також зростає за часів кризи та смуту. Але глибокого коріння релігійність не матиме, бо значною мірою мова йде не стільки про віру чи певне духовне становище, скільки про своєрідну моду на певні дії та відповідність загальносуспільній свідомості.

У ситуації відчуження особистості від духовних цінностей, яка характерна для сучасної епохи і пов'язана із ентропійним зростанням інформаційного потоку, поширенням індустрії формування кліше масової свідомості, що продукує готові образи, оцінки, смаки, виникає духовно-світоглядна небезпека для підростаючих поколінь. Ця небезпека ставить під загрозу гармонію взаємодії Людини і Світу, приводить до нігілізму, конформізму, пасивності, агресивності, девальвації цінностей, зневаги до морально-естетичних ідеалів, до спотвореного сприймання образу людини у конкретний історичний період.

Психолого-вікові особливості студентства зумовлюють уразливість екзистенціальної сфери у порівнянні із старшим поколінням. Молодь більш болісно реагує на несправедливість, брутальність, безтактність – усе те, що руйнує її особистісну гідність. З іншого боку, саме внаслідок вікової гнучкості дуже швидко виробляє захисні механізми, на негативні впливи відповідає замкнутістю, байдужістю, нігілізмом та цинізмом оцінок. Звідси екзистенціальний світ молоді людини замикається в собі і, з іншого боку, піддається випадковим впливам.

Культурні, духовні та політичні орієнтації, преференції, ставлення, оцінки, переконання студентства формуються в результаті всієї сукупної діяльності молоді у вузі, що визначає академічну культуру. В сучасному українському соціумі проблема ідеалів студентства, його світогляду, громадянських позицій набуває щораз більшої значущості. Молода генерація стикається зі зміною в суспільстві стереотипів поведінки, занепадом тих цінностей, які були підвалинами ідеології колишнього СРСР. Усе це накладає відбиток на академічну культуру студентства, щільно інтегровану в загальну й політичну культуру молоді й виражає погляди та настрої того сегмента суспільства, до якого належить студент. При цьому академічна культура сприяє збільшенню компетентності студентства в питаннях

суспільного устрою, розвиває свободу самовираження, що дуже важливо для становлення демократичного суспільства.

Список використаних джерел

1. Ходаков В.Е. Высшее образование: взгляд со стороны и изнутри / В.Е.Ходаков. – Херсон, 2006. – С.73.
2. Пірен М.І. Ідеологічний плюралізм в Україні як чинник демократизації суспільства / М.І.Пірен // Розвиток демократії та демократична освіта в Україні: мат. II міжнар. наук. конф. (Одеса, 24-26 травня 2002р.) / М-во освіти і науки України, Ін-т вищ. освіти АПН України, Одеська нац. юридич. акад., Канадсько-Український Проект «Демократична освіта»; Укл. Л.В.Марголіна. – Київ: Ай-Бі, 2003. – С.389.
3. Бойко А.І. Світоглядні орієнтації пострадянської людини (соціально-філософський аналіз): Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / А.І.Бойко; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К.Д.Ушинського. – О., 2002. – С.16.
4. Петров А.В. Ценностные предпочтения молодежи: диагностика и тенденции изменений / А.В.Петров // Социол. исслед. – 2008. - № 2. – С.85.
5. Косинцева Т.Д. Проблемы формирования ценностных ориентаций студенческой молодежи в досуговой деятельности: Дис. ... канд. социол. наук: 22.00.06 Тюмень, 2005. – С.7.
6. Добрускин М.Е. Новая религиозная ситуация в вузах Украины / М.Е.Добрускин // Социол. исслед. – 2003. – № 10. – С.101.
7. Петров А.В. Ценностные предпочтения молодежи: диагностика и тенденции изменений / А.В.Петров // Социол. исслед. – 2008. – № 2. – С.88.
8. Добрускин М.Е. Новая религиозная ситуация в вузах Украины / М.Е.Добрускин // Социол. исслед. – 2003. – № 10. – С.106.
9. Івушкіна О.В. Формування світовідношення студентів коледжу культури і мистецтв засобами мистецтва: Автореф. дис. канд. пед. наук. / О.В.Івушкіна. – Луганськ, 2000. – С.8.
10. Ярошенко Т. Академічна нечесність та політична культура: порівняльний досвід (Україна – США), – Покликання університету: зб. наук. пр. / Відп. ред. О.Гомілко. – К.: РІА Янко; Веселка, 2005. – 304с.

Чопей В.С. Проблема выбора духовных приоритетов: идеологический аспект

Анализируется роль идеологии и религии в выборе духовных ценностей современными студентами.

Ключевые слова: личность, идеология, религия, духовные ценности, культура, воспитание.

Chopey, V.S. Problems of selection of spiritual priorities: an ideological aspect

Analyzed is the role ideology and religion play in selection of spiritual values by nowadays students.

Key words: *a personality, an ideology, a religion, spiritual values, culture, upbringing.*

Економічний розвиток суспільства: людиновимірний аспект

Визначається зміст понять «економіка», «розвиток», аналізується сутність і критерії людиновимірчного аспекту економічного розвитку суспільства. Зроблено висновок про суперечливий характер економічного розвитку сучасного соціуму, наявність антигуманних компонентів в сучасному виробництві.

Ключові слова: економіка, людина, соціум, розвиток.

Процеси і наслідки посткризового буття сучасного соціуму з надзвичайною гостротою висвітлили питання про критерії гуманістичної складової економічного розвитку. Розвиток суспільства має сенс лише тоді, якщо він спрямований на забезпечення розвитку людини та її потреб. Все це *актуалізує* питання щодо вивчення проблеми людиновимірчного аспекту економічного розвитку суспільства. Дотичними до досліджуваної проблеми є наукові розвідки В.Іноземцева[1], М.Кастельса[2], Є.Паршавіна[3], О.Скаленка[4] та інших. Але реалії сьогодення спонукають науковців з'ясувати причини кризових явищ, особливості економічного розвитку сучасного соціуму та сутність людиновимірчного аспекту його подальшого економічного зростання. Це є *метою* даної статті.

Як відомо, суспільство складається з економічної, соціальної, політичної та духовної сфер, які тісно переплетені і взаємопов'язані. Економічна сфера та її розвиток завжди сприймалась як підґрунтя, базис, передумова розвитку соціуму. Зазначимо, що поняття «*розвиток*» тлумачиться в науковій літературі як незворотна, спрямована, необхідна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів в результаті чого виникає нова якість. Розвиток має такі ознаки: якісні зміни в предметі, явищі або процесі; певна спрямованість; спадкоємність та незворотність розвитку. Поняття «*суспільство*» розуміється як сукупність людей, об'єднаних соціальними нормами, інститутами, цінностями. Що ж виступає *рушійними силами розвитку суспільства* взагалі та його економічної сфери, зокрема? Це – праця людей, їхні потреби, інновації у виробництві товарів та послуг, конкуренція, наявність енергоресурсів, фінансів, інвестицій, технологій ефективного менеджменту та деякі інші чинники. Економічна сфера суспільства – це система економічних відносин, що виникає й відтворюється в процесі матеріального виробництва. Основою економічних відносин і найголовнішим фактором, що визначає їхню специфіку, є спосіб виробництва й розподілу матеріальних благ у суспільстві. Поняття «економіка», що з'явилося в часи Аристотеля в Древній Греції, поєднує два слова:

«господарство» (ейкос) і «закон» (номос) і може бути витлумачене як «мистецтво ведення господарства» або «господарювання за законами». Економіка, що розуміється як господарство, – це створена людьми система використання й перетворення різних ресурсів, засобів, наявних у навколишній середовищі, з метою виробництва благ, що задовольняють потреби людини, суспільства, держави. На кожному етапі розвитку людства актуальною була відповідь на такі фундаментальні питання як: «що робити», «як робити», «для кого робити», «як використовувати зроблений товар», «як погодити виробництво й споживання» тощо. Новий час змінює співвідношення економіки і суспільства. Економіка стає самостійною і самодостатньою системою, маючи свої власні цілі, динаміку і результати. Саме у цей час з'явилося те, що ми зараз звикли називати «робота» – деяка галузь, відокремлена від сім'ї, домашнього господарства і споріднених відносин. Економіка наочно для звичайної людини виділилася в самостійні організації, деякі з яких стали називатися фірмами (мало хто пам'ятає, що раніше фірма буквально означала підпис, втілюючи ту людину, яка була її господарем). Розвиток економічної сфери суспільного життя дав поштовх розвитку такому образу думок і відчуттів, який С.Булгаков згодом назвав «психологією економізму» – весь навколишній світ людина стала розглядати крізь «політекономічні окуляри». Вважається, що США – високо розвинута країна, а Індія – країна, що розвивається, і якщо в економічному сенсі це дійсно так, але навряд це так з погляду на рівень культурно-історичного розвитку цих країн. Саме заняття економікою, що вважалося негідним людини благородного походження, поступово стало суспільно визнаним: якщо середньовічному лицарю багатство гідно було завоювати, відняти, одержати як спадок або винагороду за службу своєму королю, то в новий час «take money» стало правилом хорошего тону. Мандрівнику, що приїжджав з Франції XVIII сторіччя до більш просунутої в економічному сенсі Англії, ця відмінність різко впадала в очі[5,с.75]. Поступово економіка стала пануючою над всіма іншими областями суспільного життя, вона стала базою, яка визначала всю надбудову, у житті суспільства наступив час «економічного матеріалізму».

Зазначимо, що цілі економіки могли відрізнятися від цілей суспільства, розвиток економіки міг привести і приводив до кризи або занепаду суспільства або гальмування його розвитку. Поступово політика стає «концентрованим виразом економіки» (В.Ленін) і відображенням інтересів і цілей крупного капіталу. Там, де є реальна небезпека для економіки капіталу, уряди без коливання йдуть на будь-які, навіть цілком недемократичні заходи – війна стає продовженням політики захисту інтересів капіталу.

Основна мета розвитку суспільства – створити середовище, що сприяє тому, щоб люди могли насолоджуватися довгим, здоровим і творчим життям. Найнадійнішим критерієм прогресу служить якість життя людей. Як вважав Арістотель, «багатство – це, звичайно, не шукане благо, бо воно існує ради чогось іншого». Цим «чимось іншим» є можливість людей реалізувати свій потенціал. Реальна можливість означає наявність реального вибору, який виникає, коли людина має достатній дохід, освіту, хороше здоров'я і живе в країні, де немає тиранії. Розвиток суспільства можна уявити собі як процес розширення реальних людських свобод. За останні десятиліття у всьому світі відбувалося небачене раніше зростання матеріального добробуту. В той же час це зростання було дуже нерівно-

мірним, і багато людей не могли скористатися його результатами. Масова убогість, глибоко укорінена нерівність і відсутність політичних прав і повноважень призводять до того, що значна частина населення Землі не володіє достатнім набором засобів до нормального життя.

Які ж критерії можна використовувати для з'ясування людино-вірного аспекту економічного розвитку суспільства? Методологічна парадигма Організації Об'єднання Націй (ООН) містить такі показники: – *можливість довгого і здорового життя* (тривалість життя), *рівень освіти* (вимірюється рівнем писемності дорослого населення і обхвату населення початковою, середньою і вищою освітою) і підтримки *гідного життєвого рівня* (вимірюється показником внутрішнього валового доходу на 1 людину в рік). Ці індекси у жодному випадку не є всеосяжним мірилом розвитку людини завдяки економіці. Важливими є і такі індикатори, як дотримання прав людини, демократичних свобод і соціальної рівності. Але чим вони дійсно є, так це збільшувальним склом щодо оцінки соціальної ефективності економіки. В зв'язку з цим наголосимо на зростання ролі держави в економічних процесах, що обумовлено характером співвідношення економіки, соціальних задач і політики, просуванням соціальної функції в ранг цільових для економіки. Ці зміни обумовлені тим, що соціальна політика не тільки є спеціальною сферою діяльності держави, але все більше – складовою частиною економічної політики, перевтілюючись поступово в її провідну частину, і намагаючись підкорити економіку соціальним цілям. Взаємозв'язок соціальної та економічної політики, який робить їх політикою єдиною, соціально-економічною, обумовлений їх взаємовпливом: економічна політика визначає можливості соціальної, соціальна політика стимулює економічне зростання, якщо вона *ефективна*; слабо впливає на економіку або не впливає взагалі, якщо вона *нейтральна*; негативно впливає на економіку, стримує її розвиток, якщо вона *деструктивна, неефективна* [6, с.8]. Вважається, що людиновимірність економічного розвитку є результатом соціалізації економіки і виражається в захисті громадян від бідності, в досягненні соціальної справедливості, в підтримці достатнього рівня стандартів життєдіяльності, в розширенні відтворення і якісного удосконалення трудових ресурсів, в пріоритеті захисту життя, здоров'я, інтересів людини тощо. Так як економіка матеріально-речовинна перетворюється в економіку інтелектуалізовану, т. головним її ресурсом стає Людина Освітня. Саме в розвитку інтелекту людини, в посиленні творчих компонентів в її економічній діяльності виявляється людино вимірність економічного розвитку.

Соціалізація економіки, виступаючи органічною ланкою загального об'єктивного процесу соціалізації, знаходить свій прояв у становленні та розвитку закономірності, згідно якої, під впливом потреб виробництва прискорюється процес засвоєння та використання основними суб'єктами господарювання у своїх інтересах специфічної системи знань, норм і цінностей, необхідних для успішного функціонування народного господарства, соціально-економічних відносин, суспільства в цілому. Цей процес супроводжується стрімким зростанням цінності кожного окремого працівника, який володіє значним обсягом необхідних знань, навичок, запасом творчого потенціалу, мобільності та комунікативності, формуванням інтелектуального капіталу та системи відносин, що складаються між суб'єктами економічної діяльності з приводу використання цього капіталу,

викликає потребу у певній трансформації існуючих економічних відносин, як у межах окремих країн, так і у межах світового господарства.

Соціалізація економіки є об'єктивною потребою сучасного стану продуктивних сил і виробничих відносин, тому такі економічні моделі, як суспільство загального добробуту, або соціальне ринкове господарство не є породженням лише певної економічної політики. Вони є об'єктивними інститутами та формами реалізації вимог, народжених взаємодією ринкових та соціальних законів. І економічна політика держави відбиває національну специфіку, рівень розуміння спрямованості та реалізації цих вимог суспільством за допомогою певних моделей та інститутів[7,с.20].

Однією з важливих задач держави є регулювання економічного розвитку з метою його максимальної спрямованості на задоволення потреб людей, а саме: подолання структурних диспропорцій на підставі формування системи галузевих пріоритетів; надання пріоритетності розвитку тим галузям, які визначаються складовими ядер наступних технологічних укладів; нівелювання регіональної асиметрії як процесу досягнення та дотримання внутрішньо системної збалансованості розвитку окремих елементів економічної сфери суспільства; утворення нових економічних інститутів та інституцій (технопарки, технополіси, кластери, преференційні зони тощо).

Людськимірність економічного розвитку має прояв в ефективності дій держави щодо подолання кризових явищ в економічній сфері життя. Щодо *особливостей* сучасної економічної кризи, то зазначимо, що вона має глобальний і обумовлена збігом одразу декількох факторів. *Причинами економічної кризи є: неефективність* існуючої світової фінансової системи щодо регулювання фінансових ризиків; *дисбаланси* між масштабами фінансових операцій і фундаментальною вартістю активів, між попитом на кредитні ресурси й джерелами його забезпечення; *збій системи* глобального економічного зростання з одним центром необмеженого й безконтрольно друку гроші й споживання благ і прийняття ключових економічних і фінансових рішень; *нерівномірний розподіл* створюваного добробуту як усередині країн (між верствами населення), так і між різними країнами й регіонами миру; *завищені очікування*, невинновдано роздуті апетити корпорацій відносно постійно зростаючого попиту; *швидкий ріст стандартів особистого споживання*, що не був підкріплений реальними можливостями, установка на благополуччя в борг, за рахунок майбутніх поколінь.

Адекватне осмислення глобальної економічної кризи вимагає: відмову від ізоляціонізму й невтримного економічного егоїзму, від зведення бар'єрів на шляху світової торгівлі й руху капіталів; *удосконалювання* ринкових механізмів; *недопущення* концентрації в руках держави надлишкових активів; *перешкоди* розмиванню духу підприємництва, а також принципу особистої відповідальності людини – підприємця, інвестора, акціонера – за власні рішення; *відповідальну макроекономічну політику* (недопущення необгрунтованого збільшення бюджетного дефіциту, стримування нагромадження державного боргу, відмова від фінансового популізму й авантюрної фондової гри).

Практичні кроки щодо подолання глобальної економічної кризи передбачають: виявити реальне положення справ у всіх суб'єктів господарювання, списання безнадійних боргів і «поганих» активів; *звільнитися* від віртуаль-

них грошей, дутих звітів і сумнівних рейтингів; відомості про самопочуття світової економіки та реальний стан корпорацій не повинні перебувати в полоні ілюзій, навіть якщо ці ілюзіоністи – великі аудиторські й аналітичні бюро; *повернення до поняття фундаментальної вартості активів*, тобто оцінки того або іншого бізнесу повинні будуватися на його здатності генерувати додану вартість, а не на різного роду суб'єктивних поданнях; економіка повинна стати економікою реальних цінностей; *сприяння появи* в майбутньому декількох сильних регіональних валют; *більшу відкритість* у проведенні кредитно-грошової політики країн-емітентів резервних валют, прийняття цими країнами на себе зобов'язання керуватися міжнародними правилами макроекономічної й фінансової дисципліни; *перехід* від застарілого однополярного устрою світової економіки до системи, заснованої на *взаємодії декількох великих центрів*, зміцнення системи глобальних регуляторів, заснованих на міжнародному праві й системі багатосторонніх угод; *формування* справедливої й ефективно світової економічної архітектури, що володіє гарантованим доступом до необхідних ресурсів життєзабезпечення, а також до нових технологій і джерел розвитку, що дозволяє мінімізувати ризики повторення нових криз. *Антикризова економічна політика держави повинна бути спрямована на: підтримку* внутрішнього попиту, на соціальний захист населення, створення нових робочих місць, на зниження податків на виробництво, на оптимізацію державних видатків; *створення* платформи для посткризового розвитку суспільства – створення привабливих умов для глобальних інвестицій, формування сприятливого підприємницького середовища, розвиток конкуренції, створення стійкої кредитної системи, що опирається на достатні внутрішні ресурси, реалізація транспортних і інших інфраструктурних проектів, розвиток інноваційних секторів економіки, насамперед тих, у яких країна має конкурентні переваги[8].

Подальший *економічний розвиток* українського суспільства передбачає, з нашого погляду, вирішення наступних проблем: *перехід* до інноваційно-інвестиційної моделі економіки; *зменшення* енергетичних витрат виробництва та побуту; *подолання* системної кризи інфраструктури – зношеність і технологічна відсталість промисловості, транспорту, житло-комунального господарства, доріг; *розширення переліку* та підвищення якості соціальних послуг (заробітна платня, безпека, правопорядок, освіта, медицина, страхування, пенсійне забезпечення, кредити, зв'язок, Інтернет тощо); *оптимізація оподаткування; раціональне бюджетування*. Все це посилить людину вимірність економічних процесів в державі.

Підсумовуючи, зазначимо наступне. По-перше, соціалізація економічного розвитку суспільства – об'єктивна закономірність розвитку сучасного соціуму. Вона спрямована на посилення людиновимірних складових процесу відтворення суспільних благ та послуг. По-друге, людиновимірність економічного розвитку полягає в створенні середовища, що сприяє тому, щоб люди могли насолоджуватися довгим, здоровим і творчим життям, в досягненні максимально можливого на даному етапі рівня якості життя. По-третє, на сучасному етапі посткризового буття людиновимірність економічних процесів концентрується в реалізації ефективної політики держав і світової спільноти по подоланню кризових явищ, в створенні матеріально-організаційних умов гідного життєвого рівня людини.

Щодо напрямків подальшого вивчення зазначеної проблеми, то слухним є дослідження проблеми економічної раціональності та феномену «економічного світогляду» людини.

Список використаних джерел

- 1.Иноземцев В.Л. За пределами экономического общества. Постиндустриальные теории и постэкономические тенденции в современном мире. – М.:Наука, 1998.
- 2.Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. – М., 2001.
- 3.Паршаков Э.А. Экономическое развитие общества. – М. 1997.
- 4.Скаленко О.К. Суспільство знань ХХІ століття: системно-інформаційна теорія розвитку. – Наука і наукознавство. – 2006. – № 1.
- 5.Веселов Ю.В. Экономическая социология постмодерна // Журнал социологии и социальной антропологии. – Москва, 1998. – Том I. – № 1. – С.72-80.
- 6.Лобас М. Теоретичні основи і розвиток державного соціально-орієнтованого управління: Автореф. дис... д-ра наук з держ. упр.: 25.00.02; Донец. держ. акад. упр. – Донецьк, 2004. – 36с.
- 7.Зайцев Ю.С. Соціалізація економіки України як стратегічна потреба її розвитку: Автореф. дис. д-ра... екон. наук: 08.01.01; Київ. нац. екон. ун-т. – К., 2002. – 36с.
- 8.Путин В.В. Выступление на открытии Всемирного экономического форума в Давосе// <http://premier.gov.ru/visits/world/95/1921.html?tab>

Чернов И.А. Экономическое развитие общества: человекоизмерительный аспект

Определяются содержание понятий «экономика», «развитие», анализируется сущность и критерии гуманистического аспекта экономического развития общества. Сделан вывод о противоречивом характере экономического развития современного социума, о наличии антигуманных компонентов в современном производстве.

Ключевые слова: экономика, человек, социум, развитие.

Chernov, I.A. Economic development of society: Human measuring aspect

Concerned maintenance of concepts «economy», «development», essence and criteria of Human measuring aspect of economic development of society is analyzed. A conclusion is done about contradictory character of economic development of modern society, presence of anti-Human components in modern production.

Key words: economy, man, society, development.

Національне та загальнолюдське у моральній культурі суспільства

Аналізується співвідношення національного і загальнолюдського в моральній культурі суспільства, зокрема, в традиціях українського народу.

Ключові слова: мораль, культура, традиція, особистість, національне, загальнолюдське, виховання.

Моральна культура певного суспільства несе в собі, з одного боку, загальнолюдські цінності, з другого – моральні національні ідеали, які відбивають рівень розвитку цивілізації в конкретний історичний період на конкретному географічному, політичному, економічному, культурному просторі. Кожна історична епоха і специфіка культури кожної спільноти висувують свої критерії моралі суспільства й моральності особистості, що свідчить про невичерпність і вічну багатоаспектність проблем моральної культури. З іншого ж боку, певну усталеність і узгодженість моральних принципів між різними просторами забезпечують загальнолюдські цінності.

В основі моралі лежать загальнолюдські цінності і норми, але крім цього на її зміст впливають також і класові, національні та інші цінності. Тому необхідно зважати на те, що *в різних прошарків і спільнот можуть бути децю різні погляди на добро і зло*. Ключовою цінністю моралі є добро, яке можна визначити як міру добровільного єднання людей на основі взаємного співпереживання і прийняття цінностей і цілей один одного. Також серед основних норм моралі: повага до людського життя й гідності, доброзичливе ставлення до людей, чесність, працелюбність, бережливе ставлення до природи.

Морально зорієнтована воля і розум людини в сукупності складають її духовність [1, с.222]. При цьому необхідно підкреслити історичний характер духовності і моралі. У цьому ми погоджуємось із В.Ксенофоновим, який стверджує, що загальнолюдський зміст життя не може бути історичним, адже соціально-моральні почуття є продуктом всієї світової історії, який існує в історичній традиції та звичаях народів [2, с.48]. Внаслідок цього В.Ксенофонов обґрунтовує не тільки існування факту відповідальності перед нащадками, але й необхідність звернення до історичної свідомості та зміцнення історичної пам'яті, адже відсутність історичної пам'яті є умовою формування бездуховного манкурта. На тлі цієї необхідності особливо сумною є думка К.Юнга про «неісторичність» сучасної людини і відхід від традиції [3, с.115-117].

В історії української культурної традиції сприйняття і реалізація моралі були неоднозначними [4]. З одного боку, основою розуміння моралі

в контексті духовності, прилучення людини до сакрального, трансцендентного, неземного у вітчизняній філософії визнавалося *серце*. Адже «філософія серця» є однією з провідних в українській філософській думці. Так, духовні джерела моральності розкриті у вченні Г.Сковороди про дві натури й три світи, про духовний світ людини, про правду, справедливість, щастя й волю, «споріднену працю», самопізнання. Шлях до щастя, на думку філософа, лежить через моральне самовдосконалення людини. П.Юркевич відстоює ідею співвідношення розуму й серцевої любові в моральності людини й підкреслює значення практичного здійснення добра як акту щедрої душі й відкритого серця.

Однак з *іншого боку*, мораль в українській культурній традиції сприймалась і сприймається крізь призму основних рис *ментальності* українського етносу, серед яких дуже впливовими на повсякденне життя залишаються індивідуалізм і невтручання в життя інших за умови власного добробуту. Вочевидь далеко не в усіх життєвих ситуаціях індивідуалізм і принцип невтручання та байдужості відповідають моральній філософії серця і загальнолюдським моральним настановам[5].

Національні українські цінності моралі яскраво висвітлені, наприклад, у творчості І.Огієнка, основу етичних поглядів якого складають віра в морально-ціннісний потенціал рідної мови і християнська мораль антропоцентричної орієнтації. В його тлумаченні релігійна духовність у контексті рідномовного виховання виступає універсальною діяльнісно-етичною силою, яка здатна сприяти духовному вдосконаленню нації. На його переконання, суспільні ідеали не можуть бути втілені поза християнським підґрунтям, яке забезпечує панування духовних і загальнолюдських моральних цінностей. Однак при цьому релігія як один із головних засобів збереження моралі народу в творах І.Огієнка тісно переплетена із суто світським возвеличенням таких компонентів української культури, як мова й пісня, як традиції храмової архітектури і художнього оздоблення церков, як побутове мистецтво тощо[6]. Загалом, все це дозволяє Н.Дічек охарактеризувати погляди І.Огієнка на мораль з їх теологічним і етно-антропологічним спрямуванням як етику національної свідомості[7, с.12-14].

Тому для максимальної відповідності моральним ідеалам українська національна «сердечна» ментальність повинна бути наповнена такими інтегративно-гуманітарними принципами: особистісне сприйняття («це стосується особисто мене. Тому я не можу бути байдужим»); співпричетність («я – людина, тому я не можу лишатись байдужим до досягнень людства»); глобальне сприйняття («це потрібно знати всім, а тому й мені»); орієнтація на консенсус («я визнаю за іншим право мати свою точку зору»); особиста відповідальність («я – відповідальний за наслідки своєї діяльності перед іншими людьми й перед природою»)[8, с.3-4].

Важливим чинником, що змінює сьогоденні співвідношення між національним і загальнолюдським у цінностях моралі, є *глобалізація*. Глобалізаційні процеси взагалі ставлять під сумнів традиційні цінності, усталені моральні норми та етичні ідеали. На це накладаються процеси бурхливого розвитку інформаційних технологій і комунікацій різних видів, комерціалізація засобів масової інформації та масової культури – як також впливають на мораль і моральність.

Як показує у дисертаційному дослідженні В.Семиколенов[9], *мораль є основою самоідентифікації особистості*, яку в нинішній ситуації надлишку

інформації (високий рівень розвитку ЗМІ) та комунікації, інформаційних технологій, що цілеспрямовано впливають на самосвідомість людини та культури, реалізувати іншими способами дуже важко. Адже формування моральної презумпції в інформаційному суспільстві багато в чому є результатом дії інформаційних технологій на індивідуальну та масову свідомість. Але надлишок інформації значно ускладнює вибір моральних пріоритетів.

Є й інші проблеми при визначенні засад моралі в культурних перспективах сучасного суспільства – вони пов'язані не лише з інформаційною надмірністю, а й з відкритістю культур, впливом (зокрема, навмисним) інформаційних технологій на маси, а також із постмодерністським скепсисом, із відсутністю однозначного тлумачення моральних норм у культурі. Автор також обґрунтовує точку зору, що у формуванні моралі та моральних пріоритетів світу, в якому відбуваються процеси глобалізації, неминучі переваги отримають ті моральні стандарти, які прийнято в економічно та інформаційно розвинених країнах. Це пов'язано зі станом їхньої інформаційної інфраструктури та можливістю впливу на досить широку аудиторію.

З цього приводу влучно підкреслює М.Савостьянова, що «ті країни, які відстають від економічно розвинених і не мають певного рівня інформаційної інфраструктури, а також які забезпечують її висококваліфікованих фахівців, виявляються не в змозі не тільки економічно, але і ідеологічно конкурувати з лідерами. Більш того, вони не тільки не можуть транслювати цінності своєї культури в світовому масштабі, але і відчують реальні ускладнення утримати в їх рамках суб'єктів власної культури, схильних до інформаційної дії ззовні. В результаті у світі, який глобалізується, неминучу перевагу отримують культурні стандарти, цінності і життєві сенси, прийняті в економічно розвинених країнах» [10, с.239].

Разом із тим, ми згодні, що країни – лідери в економічній і політичній сферах далеко не завжди є лідерами в духовному і моральному сенсах – і в цьому полягає один із ризиків глобалізації [11, с.240]. Так, американський філософ і релігійний мислитель Рубел Шеллі у своїй роботі «Неспроможність етичного релятивізму», кажучи про різке падіння моральності в США за останніх 50 років, звертає увагу на необхідність глибоких змін у моральному кліматі суспільства. «Коли ж ми, нарешті, зрозуміємо, – пише він, – що особиста відповідальність, співчутливе відношення до потреб інших і прояв звичайної порядності повинні стати невід'ємною частиною нашої поведінки?.. Якщо раніше вимоги до етичної поведінки особи ставали все більш заниженими, то тепер про них навряд чи можна говорити взагалі» [12, с.118]. Проте, реальність інформаційного суспільства така, що саме економічно високо розвинуті країни будуть відігравати головну роль у встановленні моральних – як, утім, і правових – норм.

Можна погодитись із В.Семиколеновим, що неоднозначними є питання про те, якою сьогодні повинна бути мораль і способи її входження до культури. У нинішній культурі особливо помітними є, з одного боку, ідеї індивідуалізму, з іншого – консерватизму. Крім того, до формування моральної парадигми існує також комунітарний підхід. Він припускає збалансованість між незалежністю особи й порядком, який обмежений основними цінностями, але не має всюди проникаючого характеру. Проте його реалізація все ж вимагає визначення основних цінностей, опори на

освіту, переконання, оскільки моральна парадигма потребує універсальності вимог.

Питання найближчого майбутнього моралі – незважаючи на очевидність впливу на її розвиток провідних тенденцій глобалізації, інформатизації і демократизації – наразі не має однозначної відповіді. Можна спостерігати два відносно протилежних вектори розвитку моральних норм, принципів і настанов. З одного боку, на рівні теоретичної свідомості відбувається всебічне повернення значення загальнолюдських цінностей, з іншого ж – на побутовому рівні – вони дотримуються майже виключно релігійними людьми. *Особливо це стосується української пострадянської реальності.* Однак побутова життєдіяльність людей все більше насичується проявами жорсткості і жорстокості, агресивності, хамства і т.п. Забуття загальнолюдських норм і розчинення моралі можна спостерігати і в прикладних галузях знання, натомість є тенденція до формування вузько групових норм моралі в конкретному соціальному просторі. Моральні норми часто залишаються лише декларованими, але не виконуються.

Варто погодитись, що перед нами боротьба двох груп тенденцій – короткочасних, більш швидких, сильних і яскравих, підпорядковуючих собі людину (формування групових норм моралі), й тривалих, які з'являються пізніше, але глибше стосуються сутності людини (загальнолюдські цінності)[13,с.15]. Ще однією не названою нами вище тенденцією сучасності є гуманізація суспільного буття і свідомості – і у відповідності до цієї тенденції в окреслений «боротьбі» мають перемогти вічні загальнолюдські цінності, які захищають людське життя, свободу і гідність.

Список використаних джерел

- 1.Мормуль О.Г. Духовность как аспект экокультуры // Культура народов Причерноморья. – 2005. – №73. – С. 221-223.
- 2.Ксенофонов В.И. Духовность как экзистенциальная проблема // Философские науки. – 1991. – № 12. – С.41–53.
- 3.Юнг К.Г. Человек и его символы / Под общ. ред. С.Н.Сиренко. – М.: Серебр. нити: Универстетская книга: АСТ, 1997. – 367с.
- 4.Див. про це: Лук М.І. Етичні ідеї в філософії України др. полов. ХІХ – поч. ХХ ст. – К.: Наук. думка, 1993.– 148с.
- 5.Детальніше про українську ментальність див., напр.: Бичко А.К., Бичко І.В. Феномен української інтелігенції: Спроба екзистенціального дослідження. – Дрогобич, 1997. – 116с.; Додонов Р.О. Соціально-філософський аналіз процесу формування та функціонування етноментальності: Автореф. дис.... д-ра філос. наук: 09.00.03. – К., 1999. – 36с.; Костомаров Н.И. Две русские народности. – Киев-Харьков, 1991. – 324с.
- 6.Див., напр.: Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. – К.: Абрис, 1991. – 227с.; Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. – Львів: Фенікс, 1995. – 144с.
- 7.Дічек Н.П. Етика національної свідомості Івана Огієнка // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І.Франка. – 2002. – № 9. – С.12-14.
- 8.Тарасов Л.П. Интегративно-гуманитарный подход как основа для построения новой модели средней школы // Экология и диалектика. – Вып. 1. – М., 1989. – С.3-4.

9. Семиколенов В.М. Мораль в інформаційному суспільстві: Автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.04 / Тавр. нац. ун-т ім. В.І.Вернадського. – Сімферополь, 2006. – 19с.

10. Савостьянова М.В. Развитие информационных технологий и процессы глобализации // Культура народов Причерноморья. – 2005. – №69. – С.237-241.

11. Савостьянова М.В. Развитие информационных технологий и процессы глобализации // Культура народов Причерноморья. – 2005. – №69. – С.237-241.

12. Шелли Р. Несостоятельность нравственного релятивизма // Человек и христианское мировоззрение. Альманах. – Вып.4. – Симферополь, 1999. – С. 116-124.

13. Федорук Н.М. Мораль та суспільний прогрес: Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.03 / Харк. ун-т повітр. сил. – Х., 2005. – 20 с. – С.15.

Шаповалова И.В. Национальное и общечеловеческое в моральной культуре общества

Анализируется соотношение национального и общечеловеческого в моральной культуре общества, в частности, в традициях украинского народа.

Ключевые слова: мораль, культура, традиция, личность, национальное, общечеловеческое, воспитание.

Shapovalova, I.V. The national and the humane in the moral culture of the society

Analyses of the national and the humane in the morals of the society, in particular, in the customs of the Ukrainian people.

Key words: morals, culture, customs, personality, the national, the humane, upbringing.

Онтологія культури: екзистенціально-антропологічні засади культуротворчості

Предметом онтології культури у парадигмі «афірмо» є культуротворчість – процесуальне буття ціннісно-смыслового універсуму у культурних формах. Проаналізовано екзистенційно-антропологічні засади здатності до культуротворчості – свобода, страх, лінощі, закоханість – та ірраціонально-раціональна природа культуротворчості, що проявляється на усіх рівнях афірмації – остенсивному, імперативному, аксіологічному.

Ключові слова: культуротворчість, здатність до культуротворчості, афірмація, екзистенціал, свобода, страх, лінощі, закоханість, особистісний саморозвиток.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Леонтьєва В.Н.

Онтология культуры: экзистенциально-антропологические основания культуротворчества

Предметом онтологии культуры в парадигме «аффирмо» является культуротворчество – процессуальное бытие ценностно-смыслового универсума в культурных формах. Проанализированы экзистенциально-антропологические основания культуротворческой способности – свобода, страх, лень, влюблённость – и иррационально-рациональная природа культуротворчества, проявляющаяся на всех уровнях аффирмации – остенсивном, императивном, аксиологическом.

Ключевые слова: культуротворчество, культуротворческая способность, аффирмация, экзистенциал, свобода, страх, лень, влюбленность, личностное саморазвитие.

Длящийся второй год глобальный финансовый и экономический кризис продолжает обременять повседневность всяческими неудобствами и проблемами. Повседневность философа (как *философствующего*, – ведь если не выполнять «профессиональные обязанности» каждый день, ты

со временем перестаешь быть профессионалом...) – не исключение. И в этой конкретной проблемной повседневности «общества риска»[3] с еще большей отчетливостью понимаешь, что «Проблема сохранения человеческого творчества встает в один ряд с задачами сохранения природы, человеческой чувственности и души»[9,с.81], что попытки любой (пост)современной культурной онтологии тяготеют к «онтологии рисков»[16,с.191], – но сначала необходимо разобраться, что же такое «культурная онтология» и как она соотносится с онтологией культуры, а вместе с тем, – «как возможна» последняя, т.е. онтология культуры, в парадигме «аффирмо»[11,с.49-55].

Примем в качестве аксиом два положения, которые, с одной стороны (собственно онтологической), достаточно очевидны («понятны»), с другой (гносеологической) – носят характер допущений.

Первое: культура как таковая, «культура вообще», невозможна без человека, равно как и человек вне культуры есть фикция, спекуляция. Второе: каждая конкретная культура может быть рассмотрена лишь в ее пространственно-временной определенности как прерывно-непрерывно изменяющаяся. Принятие обоих «аксиом» означает, что философская интерпретация «природы и сущности» человека безотнositельно его участия (или не-участия) в жизни культуры возможна и адекватна в той же мере, что и попытка разобраться в «истинной сущности» культуры без создающего и поддерживающего ее человека. В силу этого *жизнь человека и культуры* оказываются *единым объектом исследования*, а оформленное культурой процессуальное бытие ценностно-смыслового универсума – *культуротворчество* – выступает *предметом онтологии культуры*.

Культуротворчество – это не только внесение человеком в мир «принципиальной новизны», но и поддержание наличного бытия мира культуры, а также своей личностной структуры. Оно является и способом сохранения личностной идентичности посредством освоения-пересоздания уже существующих культурных форм и овладения созданными ранее культурными смыслами (интериоризации, открытия их «для себя»); это тождественный личностному саморазвитию процесс превращения собственной жизни в бытие-в-культуре.

Теоретически, бытие-в-культуре – это объективация культуротворчества, это результат реализации человеком своей способности впускать (или, наоборот, не впускать) в бытие культуры и свой духовный мир им воспринятые, понятые, интерпретированные и оцененные смыслы, причем, результат не статичный, а находящийся всегда в неустойчивом равновесии, «всегда готовый» и подвергающийся изменениям. Это бытие личностное, неотчуждаемое от индивидуности субъекта и, стало быть, коррелирующее с экзистенцией – этой «потаенной основой бытия»[8,с.17]. Исследование бытия-в-культуре, несомненно, является «культурной онтологией», для каждого исторического времени – своей, конкретной. Но культуротворчество (в качестве предмета онтологии культуры) обладает рядом всеобщих характеристик, какая бы культурная эпоха ни рассматривалась.

Цель настоящей работы, насколько это позволяют жанровые рамки и объем статьи, заключается в анализе того всеобщего, что составляет экзистенциально-антропологический «фундамент» культуротворчества как живущей, длящейся «живой культуры», как «деятельности, сущностно творимой индивидом, выводящей его в подлинное бытие напряжением

сознания, воли и чувства» [2, с. 47–48]. Это представляется важной исследовательской задачей, имеющей как теоретическое значение для систематической онтологии культуры, так и выходы в культурные практики – в формирование парадигм образования, в педагогические стратегии, в социальную работу.

Исходным пунктом понимания культуротворчества как *исключительно человеческой* способности «по природе» необходимо признать свободу, так как без свободы и без стремления к свободе (чувства, мышления, поступка) никакой экзистенции (личностного бытия, обращенного вовнутрь себя, к собственному культурному миру) попросту нет: свобода – «фундамент и норма экзистенциального выбора» [1, с. 157]; Т. А. Кузьмина, например, даже отождествляет «экзистенциальную сферу» и «сферу свободы» [8, с. 19]. Свобода – универсальное условие совершения культурных актов, она есть первое *антропологическое условие* культуротворчества как такового. Свобода – энергия того «остатка бытия», что не абсолютно задается и не регулируется только лишь генетическим кодом (наследственность, конечно, необходимо иметь в виду, на чем, например, во многом, основывается трактовка культуры Л. Н. Гумилевым). Но без этой энергии сам «факт и процесс» жизни человечества не состоялся бы, как не случилось бы и со-бытия человеческого мира – ценностно-смыслового универсума – и *Бытия как такового*. Думается, свобода и является тем фактором, который превращает человеческую жизнь в «открытую систему», не подчиняющуюся принципу детерминизма (что зафиксировано в известной Кантовской антиномии о свободе).

Свобода, как онтологически предъявляемое человеческое состояние, состояние его экзистенции, коренится в самом «устройстве» человека как духовно-телесной целостности, – по сути, это является ведущим мотивом всей – уже ставшей классической – философской антропологии. Поэтому, опуская рассмотрение в качестве особой проблему «свободы как экзистенциала», лишь отметим фундаментально-экзистенциальный характер свободы: потенциальная возможность всегда, теоретически – в любом случае, поступить «по велению сердца» и/или «подсказке ума», что воспринимается как обладание свободой, – не меньшая тайна, чем и Человек как носитель-источник свободы. О свободе написаны тысячи томов философской, научной и художественной литературы, в которой свобода трактована то как «дар божий», то как «провокация дьявола»; из свободы выводились и созидательно-творческие достижения «вершины Творения», и все человеческие грехи, падения, все содеянное зло, деструктивно-разрушительные эпизоды человеческой истории.

Рассмотрение оснований культуротворчества, корнящихся в «человеческой натуре», требует рассмотреть – вместе и наряду со свободой – принципиально не устранимые из самых сокровенных глубин человеческого существования *страх, лень* и такое особое сочетание эмоциональной приподнятости, восторженности, радостного мироощущения, которое связано с фокусированием всех ожиданий, заботы и внимания индивида в одной-единственной бытийной точке – другом индивиде, в которого он влюблен, образ которого он, как правило, идеализирует, но в диалог с которым он мог оказаться вовлеченным, как свободной волей, так и «стрелой Амура». Обращение к этим, а не к каким-то иным экзистенциалам, продиктовано, прежде всего, тем, что названные состояния могут быть рассмотрены и как экзистенциальные

характеристики «пограничных ситуаций», и как элементы повседневности. Они «захватывают» не только сферу эмоций (контролируемых и неконтролируемых) и рационально совершаемых действий в обыденной жизни, но также и область бессознательных структур человеческой психики, и волю, и человеческую телесность, и проявляются они отнюдь не только в обыденной жизни. Быть может, влюбленность в наибольшей степени соотносится с тем, что можно признать «лежащим в основе» художественного творчества и его шедевров – вершин искусства как профессионализированной культурной деятельности; страх и лень – в большей мере обуславливают такие специализированные культуротворческие сферы, как религию, мораль, отчасти науку – и вместе с ней образование – и философию. Поскольку же для признания (или отрицания) «культуротворческой природы человека» не принципиальна разница между повседневным аффирмированием культурных смыслов и профессиональной творческой деятельностью, мы не будем фиксировать внимание на различиях конкретных проявлений страха, лени и влюбленности (как аналога «творческого вдохновения») в различных «потоках» культуротворческого процесса, вернее, будем исходить из единства антропологических оснований культуротворчества как целостности, образуемой обоими потоками – повседневным (неспециализированным, стихийным) и профессиональным (специализированным, целенаправленным).

Страх, лень и влюбленность – *непосредственные* «источники»-катализаторы смыслопорождения и его аффирмации-оформления, поскольку, будучи экзистенциальными характеристиками человеческой целостности, они «заставляют» человека мыслить и действовать (или наоборот, не совершать ни мышления, ни поступания) в ценностно-смысловом универсуме. Каждый экзистенциал делает это специфическим, только ему присущим образом, но, учитывая различную «встроенность» страха, лени и влюбленности в фундамент культуротворческих процессов, можно увидеть их общность, «одинаковость» именно как антропологических оснований культуротворчества.

Во-первых, их объединяет то, что и страх, и лень, и влюбленность в своем происхождении находятся как бы «по ту сторону» свободы: страх – возникающее не по собственному желанию, не по «доброй» или «злой» воле страдание-предвосхищение опасности; влюбленность зачастую обрушивается на человека вопреки «рациональным доводам», «нечаянно» и «когда ее совсем не ждешь»; «матушка-лень» (которая, по известной русской пословице, вообще «раньше нас родилась») также не является результатом свободного выбора.

Во-вторых, если человеческие «страсти», производные от свободы, служат стимуляторами/блокираторами самой свободы, влияя на конкретную степень ее реализации в культурных актах, то экзистенциалы обуславливают культуротворчество «параллельно» со свободой, так же как и свобода, участвуя в фильтрации направленности и способов аффирмации, изменяя создание/понимание смыслов и утверждение их в культуре «в дополнение» к свободным, сознательным и ответственным выборам культурных форм.

Например, в отличие от любви, которая мобилизует человеческую свободу и все творческие силы, повышая планку ответственности (как меры свободы) за совершаемое, влюбленность может в одинаковой мере сковать свободу человека, ввести его в «чувство ирреальности», лишить на

какое-то время способности принимать решения «действием», но и, наоборот, спровоцировать на нечто такое (в том числе, и на культурные акты), что не могло быть следствием продуманного, рационального выбора, и что человеку не удалось бы, не будь он в состоянии влюбленности. Е.В.Золотухина-Аболина отмечает, что мир влюбленности можно назвать «миром самовозрастающего смысла»[5,с.101]: присутствие Любимого и соотносительность с ним *непосредственно* дает ответ на экзистенциальный вопрос «Зачем?», – но ответ этот дан не в форме логического обоснования и даже не в словесном выражении, а в форме сильного переживания, настроения, не требующего других аргументов, кроме себя самого. Кроме того, довольно часто в состоянии влюбленности люди, никогда не испытывавшие тяги к творческой деятельности, «вдруг» начинают писать картины и стихи, а закоренелые лентяи начинают так же «вдруг» обнаруживать стремление к успеху и профессиональному росту, т.е. влюбленность активизирует самоутверждение – опять-таки без рефлексированной «работы над собой», но в ко-оперировании со свободой.

Здесь необходимо оговориться, что, хотя культуротворческий потенциал влюбленности безграничен (это выглядит как «само собою разумеющееся»), зачастую оказывается, что это экзистенциальное состояние нарушает сложившийся (в том числе, повседневный, если к повседневности отнестись как к модусу культуротворчества, как к личностному пространству-времени аффирмации), принимаемый Другими, ритм и настрой процесса жизни. Человек оказывается один на один с собственной глубиной (или, наоборот, с отсутствием таковой), без защиты привычки, становится способным разрушить обычай и традиции семьи, первичной социальной группы. Влюбленность может оказаться сродни болезни, когда человек перестает принадлежать самому себе. Великолепные примеры именно такого состояния – понимаемого даже при отсутствии личного опыта – дает нам художественная литература. В таких случаях «кризис идентичности» провоцируется не социальными трансформациями и/или экономическим кризисом, но потерей эмоциональной самостоятельности и, зачастую, нравственной состоятельности.

Влюбленность *становится* экзистенциальным основанием культуротворчества лишь в том случае, если она стимулирует поиск адекватных и конструктивных культурных смыслов и форм, если, пребывая в состоянии влюбленности, человек не замыкается в себе, а совершает усилие по поддержанию ценностно-смыслового универсума – как для собственного бытия-в-культуре, так и для тех, с кем протекает его жизнь. Истинная влюбленность не может не изменить «привычную повседневность» (вплоть до «не узнают друзья и родные»), но погруженность во влюбленность можно уподобить аттрактору, который притягивает, концентрирует и направляет культуротворческие силы человека, стимулируя создание новых структур его жизненного мира. Поэтому, как и в случаях со страхом и с ленью, которые *преодолеваются* в культуротворческом усилии и *тем самым* обуславливают способность личности к саморазвитию, влюбленность тоже получает оттенок «необходимости преодоления»; понятие сублимации, как представляется, может быть использовано и в таком контексте.

Следовательно, если свобода – это экзистенциал, проявления которого можно трактовать как структурную основу культуротворчества, то другие экзистенциалы таковы, что, скорее, не их «реализация» обеспечи-

вает совершение культурного акта, но их *диалог со свободой*. Способность культуротворчества раскрывается в противопоставлении и кооперации свободы с экзистенциальными состояниями, по происхождению не выводимыми из свободы. В случае страха и лени – в своеобразной необходимости их преодолеть (весьма интересны данные, полученные при исследовании так называемого состояния «цигун»: соответствующая переживанию страха частота мозгового излучения блокирует активизацию функции шишковидной железы, и чтобы вхождение в активное состояние «цигун», в котором, как известно, способность человека воспринимать и понимать вне-вербальную информацию значительно возрастает, состоялось, необходимо сознательно преодолеть «стадию страха»[3]); в случае влюбленности – в осознаваемом или неосознаваемом стремлении к личностному обновлению. То есть эти «другие» экзистенциалы посредством свободы в обеих ее культуротворческих ипостасях – волевого усилия как *акта*, т.е. некоего антропологического дифференциала состояний воли, и содержательной свободы аффирмации – как бы переходят в свое-иное: для культуротворческого усилия не их «наличное бытие», а их «переход в небытие» является более существенным.

Поэтому третья черта, объединяющая страх, лень и влюбленность в «одноуровневые» антропологические основания культуротворчества, состоит в том, что усилие свободного воления, культуротворческое напряжение как начальная «фаза» культурного акта – это своего рода «ответ» на «вызов» страха и/или лени (а часто и влюбленности), это усилие, в котором «свободная воля» и собственно «культуротворческая свобода», как содержательная свобода аффирмации, направлены на устранение или хотя бы уменьшение «бесконтрольности» вовлеченности человеческой целостности в соответствующие экзистенциальные состояния. С этой точки зрения вся психоаналитическая практика – это «возвращение» индивиду и «взрачивание» его культуротворческой способности.

Отметим несколько мыслей С.Кьеркегора, существующих для обсуждения здесь проблем: во-первых, мысль об «объективном страхе» – воздействии греха, т.е. следствии страха, на изменение смысла всего остального мира, «не-человеческого наличного существования»[10,с.158]. Во-вторых, Кьеркегор прямо называет страх *возможностью свободы*, «поскольку он пожирает всё конечное и обнаруживает всю его обманчивость»; «Тот, кто воспитывается страхом, – воспитывается возможностью, и только тот, кто воспитывается возможностью, воспитывается сообразно своей бесконечности», поскольку «...в возможности всё равно возможно, и тот, кто поистине был взращен возможностью, постиг ужасное точно так же хорошо, как и доброжелательное»[10,с.242-243]. Страх в такой интерпретации оказывается мощным и практически универсальным побудителем к строительству собственного Я, к открытию бесконечности *в самом себе*, с одной стороны, и к внутренней честности индивида – с другой, так как «Если в начале своего воспитания [возможностью. – В.Л.] он неправильно понял страх, так что тот не стал вести его к вере, но, напротив, прочь от неё, он погиб. И, наоборот, тот, кого воспитывает возможность, остается со страхом, он не позволяет себе обмануться бесчисленными подделками под неё.; и тогда нападения страха, как бы они ни были ужасны, все же не заставляют его бежать. Страх становится для него прислуживающим духом, который даже против собственной воли вынужден вести его туда, куда он, охваченный страхом, хочет идти»[10,с.245].

Страх смерти – одно из типичных проявлений экзистенциального страха, поэтому бесстрашие – преодоление страха как несомненное культуротворческое достижение и нравственная ценность – невозможно «из одной только свободы»; быть может, именно это позволяет называть культуру «бесконечной борьбой со смертью» (Н.А.Бердяев) и «преодолением смерти», ибо культура как «кристаллизация пассионарности» (человеческой энергии) превосходит и переживает саму человеческую жизнь, а «смерть – привилегия живого» (Л.Н.Гумилев). «Плач по умершим» – один из самых древних культурных феноменов («бытие вообще» не оплакивает исчезновения), представление о смерти – один из фундаментальных культурных смыслов[18;21]. Со страхом смерти связан и страх темноты, наиболее характерный для детского возраста, когда происходит становление ценностных ориентиров и культуротворческой способности на онтогенетическом уровне. По этому поводу возникают вот какие соображения.

Довольно часто родителям приходится объяснять – причем, долго и настойчиво, – почему темноты бояться не стоит. Хотя, если быть искренними, мы должны признать, что огромное количество (не большинство ли?) преступлений, в том числе, убийств, происходило (и происходит) именно в темноте. Но у ребенка страх иного рода: он боится не только того, что делается, актуально или потенциально, в темноте, а самый темноты. Мрак ли, сумрак, крошечная тьма, или просто исключенный свет – ребенок *может* этого бояться. Есть основания полагать, что этот страх является современным проявлением архетипических представлений о том, что темнота – некое изначальное состояние до-бытия (как небытия), возвращаться в которое не хочется, вновь оказаться в котором действительно страшно, да и не за чем... Однако в истории культуры именно символическое значение темноты сыграло немаловажную роль и в становлении социальных структур, и в формировании «личностного основания» индивидов. Обряды инициации, связанные с идеей взросления человека и совершавшиеся как раз для фиксации факта «ты стал полноправным членом общества», символизировали связь человека с космосом именно через погружение в темноту. Как правило, эти обряды (а также обряды посвящений в «тайные союзы») проходили либо ночью, либо в «темном лесу». Прохождение через темноту – своеобразный залог перехода из «детскости» во «взрослость»: если ты преодолел страх темноты – ты больше не ребенок.

Так нужно ли бороться с детским страхом темноты? Ведь Темнота, как «место жительства» мифической и сказочной нечисти, оказывается неотъемлемой составляющей состояния детства, когда входящий в жизнь человек учится «отделять темное от светлого», учится отличать добро от зла. Не оправданной ли будет попытка совместного с ребенком размышления о статусе и смысле темноты как *необходимой* «изнанке» света – дня, символизирующего все стабильное, понятное, неопасное, приемлемое? Жизнь полна опасностей: любое новое может нести потенциальную угрозу. Идея «равновесия» (уже успевшая стать ярко воплощенной в современной литературе, прежде всего, в жанре «фэнтези») не просто предполагает, но и требует, чтобы ребенок – для того, чтобы стать зрелой, ответственной личностью – самостоятельно пройдя через страх темноты, сумел осознанно его преодолеть: *именно сам*. Благодаря

своим собственным усилиям, а не потому что «мама (или папа) говорит, что бояться нечего».

По мере «полистилизации культуры», когда, с одной стороны, наблюдается распад на обособленные и малосоотносимые «индивидуальные стили» внутри традиционных этнических и региональных культур, с другой – формирование глобально-информационной, экономической и даже военно-политической систем, бытие человека – агента культуры – из «безусловной данности культурного» превращается в цепь кризисных ситуаций, в постоянное балансирование между различными экспертными рекомендациями, шансами и рисками. Такие условия требуют от каждой личности освоения поистине *новой* культурной онтологии – *онтологии рисков* – и составления собственных рецептов безопасности, выстраивания адекватных изменяющейся реальности адаптивных стратегий. Опыт самостоятельного преодоления страха темноты, благодаря осмыслению ее в качестве неизбывного элемента мироздания, в этом контексте имеет непревзойденное значение, так как является предусловием дальнейшей возможности избежать крайностей как «беспардонного оптимизма», так и циничного пессимизма.

В отношении лени как укорененной в человеческой природе тяги к без-деятельности, то есть к избеганию усилий (тем более, несущих риск для жизни и привычных ее условий), как желания быть в безмятежном мире детства – мире «абсолютного покоя», – желания, исток которого можно объяснить внутриутробным периодом жизни человеческого существа, – можно сказать следующее. Без лени и стремления сохранить «лень в наличии» как реализацию «принципа удовольствия» (психо-аналитическое объяснение которого – бессознательное желание этого самого «абсолютного покоя») человечество вряд ли открыло бы множество смыслов и освоило множество навыков и умений, результат которых – удобное, доставляющее удовольствие, безопасное существование. Но ведь создание архитектурных форм и строительных материалов, изобретение технических устройств и приспособлений на основе понятий смыслов «закономерностей мира», выработка способов лечения человеческих болезней (спасения от смерти) и т.п. – суть культуротворческие достижения, «растворенные» в деятельности по воспроизведению жизни; лень как экзистенциальное состояние подверглась в них *отрицанию в усилиях*, в упорном труде, зачастую опасном и требующем преодоления страха

Усилие выхода за «границы» страха, лени и влюбленности как экзистенциалов и есть культуротворческое усилие «аффирмо» в плане самоутверждения. Самоутверждение как самосозидание становится тождественным самопреодолению, т.е. самоотрицанию. Аффирмация – это усилие самосозидания человека себя как личности, как участника диалога, но в то же самое время и в том же самом отношении аффирмация – усилие самоотрицания участника диалога себя, «антропологически обусловленного «здесь-и-сейчас» – лентящегося и боящегося.

Характеристика экзистенциально-антропологических оснований культуротворчества будет не полной без прояснения вопроса о рациональном и иррациональном начал в «природе человека». В этом плане попытка показать «встроенность» способности аффирмации в эволюционный процесс оказывается недостаточной: по-прежнему (как и в парадигме modern) создается впечатление, что появление, развитие и возрастание роли рационального начала в истории культуры человечества – естественный

и безальтернативный процесс, который «по логике» может завершиться подчинением иррационального, тем более, недавние «Социологические исследования подтверждают, что индивидуальный рациональный выбор становится доминирующим основанием социальной жизни»[24,с.37]. Однако в последние годы тенденции и формы иррационализации и общественной жизни, и самих структур мышления становятся предметом профессионального изучения. Среди объяснений неустраимости этих тенденций – трактовка *творчества*, небезосновательно полагающегося истоком культуры, как иррационального «по природе».

Проблема рационального и иррационального, их взаимосвязи и соотношения давно обсуждается в философии[15]; важно отметить те моменты в ее осмыслении, которые не столько дистанцируют рациональное и иррациональное, пытаясь выяснить, «что чем предопределено», сколько стремятся показать их взаимную обусловленность и корреляцию в человеческом бытии[11,с.85-90]. Антропологические основания культуротворчества и оказываются результатом взаимодействия, взаимопроникновения рационального и иррационального: во-первых, как было показано, в их комплекс входят две ипостаси свободы, и лишь вторая из них – содержательная свобода аффирмации *явно* несет в себе момент рационального.

«Свободная воля» иррациональна по своей сути; *воля* как таковая противоположна рационально-аналитическому началу. Конечно, они могут «работать сообща», но *чистая* воля, «чистый» творческий порыв действительно не детерминированы актами размышления, рассуждения, рационального оценивания. Свободная воля находится настолько «внутри человека», что можно говорить о её «внебытийственности» – не принадлежности «бытию вообще». Она – чистая потенция, но уже в силу своей «наличной потенциальности» она *есть*, хотя её нет в «бытии самом по себе»: она заявляет о себе лишь в бытии-в-культуре. О принципиально иррациональной природе свободы творчества, этого в определенном смысле коррелята «свободной воли» и первой стадии культурного акта, ярко сказано у Н.А.Бердяева: «Переход из небытия в бытие не может быть объяснен из уже детерминированного бытия. Но это и есть тема о свободе. Признать, что свобода вкоренена в небытие или ничто, значит признать иррациональную тайну свободы. Это может быть выражено лишь в символическом описании духовного опыта. О небытийственной, добытийственной свободе нельзя составить понятие»[4,с.214].

Содержательная свобода аффирмации (как «филтрация» усилия «аффирмо») может оцениваться как гораздо более рационализированная, поскольку, как правило, рациональные механизмы мышления и оценки активно участвуют в выборе того, в какой конкретной форме утвердить/поддержать бытие того или иного культурного смысла (достижения), и какого именно. Здесь не подлежит сомнению влияние и собственного (прежнего) опыта индивида, совершающего аффирмацию, старающегося «учиться на ошибках» (и, следовательно, подвергающего свои – прежние – культурные акты и их результаты анализу и оценке), а также непосредственное и опосредованное влияние социума, которое в определенной степени рационализируется и осмысливается (при отвлечении от проблемы *иррационального* в общественной жизни).

Однако и эта ипостась культуротворческой свободы содержит в себе огромную долю иррационального: достаточно вспомнить, как часто мы

оказываемся не в состоянии объяснить, почему *именно так*, а не иначе, утверждается *именно этот*, а не иной, культурный смысл. Аналитики и биографы, как правило, лишь интерпретируют «истинные мотивы и значения», оставляя в тени «тайну творчества» – подлинную (культу)творческую свободу – *некоторых* индивидуальных Я-культурных. Случайности и кажущаяся независимость от «свободной воли» результатов культурного акта (то, что приводит к «трагедии творчества», в терминологии Н.А.Бердяева) лишь подтверждают «несвободность» содержательной свободы аффирмации от действия в ней иррациональных, неподконтрольных разуму, сил. Более того, даже рождению (*каждой?*) рациональной – свободно и сознательно «выбираемой» её автором – мысли может предшествовать момент «немоты», когда «поневоле погружаешься в немое созерцание некой неопределенности, о которой не требуется, да и нечего сказать ни себе, ни другим» [14, с.42]. Это состояние, весьма похожее на экзистенциальное, можно лишь *переживать*, но «аффективность не мыслимого словами созерцания – это пролог к вашему личному *творению* будущих, в том числе и вербальных, обращений к миру, к людям, к самому себе» [14, с.44], – т.е. предусловие культурного акта. Таким образом, свобода как *исходное* экзистенциально-антропологическое условие культуротворчества представляет собой «сплав» иррационального и рационального начал.

Думается, любой из взаимодействующих со свободой экзистенциалов так же можно рассмотреть как единство рационального и иррационального. Проиллюстрируем это на примерах страха и лени.

Оценка *страха* как антропологического основания культуротворчества основывается на его отмеченной двойственности: индивид (и/или целое сообщество, социальная группа) не может не переживать «конкретные страхи» перед конкретными событиями/вещами в повседневной жизни, и не может не иметь такого глубинного «ощущения бездны» (то есть небытия, *предшествующего* миру вещей), которое прорывает привычный ритм обыденности, позволяя раскрыться собственно экзистенции – бытия, направленного не на внешний мир, а вглубь собственного внутреннего мира. Страх возникает всегда, когда человек оказывается «лицом к лицу» с неизвестным, в ситуации неразрешимой или еще неразрешенной; любая встреча с *буквальным* результатом творчества – новизной – чревата возникновением страха.

Страх, как правило, квалифицируют как напряженно-эмоциональное, то есть преимущественно иррациональное состояние, независимо от того, имеется ли в виду психологическое содержание *страха* или *страх* в экзистенциальном смысле, как «метафизический ужас». Однако необходимо помнить, что в философии экзистенциализма происхождение последнего объясняется переживанием и *осознанием* очевидности и неизбежности утраты себя. Уже у С.Кьеркегора, как было показано, состояние страха связывается с «воспитанием возможностью», т.е. с выбором собственных возможностей, реализация каждой из которых оборачивается отбрасыванием всех остальных, отвержением своей всеобщности («своей бесконечности»), что сродни самоуничтожению. По убеждению известного немецкого психолога и психиатра Фрица Римана, «Страх является неизбежной принадлежностью нашей жизни. ...Надежда на возможность прожить без страха остается иллюзией; он содержится в нашем суще-

створенні і являється відображенням нашої залежності і **нашого знання** (виділено нами, – В.Л.) о неізбежності смерті»[20,с.11-12].

Таким образом, в *страхе* присутствуют и рациональные моменты, а именно, фиксация и принятие на рациональном уровне факта смертности человека, понимание и принятие *новизны* – и отсюда опасности – ситуаций (общений, обстановки и пр.) как факта. Собственно, индивидуальное переживание этих фактов и составляет «онтологию» страха: «Страх индивидуален и отражает личностные особенности каждого человека, он имеет место при всех общественных устройствах»[20,с.14], но главное – в этом переживании присутствуют как иррациональные, так и вполне рационализированные (и даже «отрефлексированные») моменты.

Что касается лени, то здесь уместно сделать следующие замечания. Во-первых, уже говорилось, что лень – это укорененная в человеческой природе тяга к без-деятельности, т.е. к не-совершенению усилий (тем более, меняющих условия жизни, а может, и чреватых риском для жизни), это своеобразный антипод страха, а может быть, и выработанная защита от его постоянного присутствия (меньше новизны – меньше и страхов; здесь же – в скобках – заметим, что лень предстает и как защитная реакция организма на физическое и/или эмоциональное переутомление[17,с.4]). Лень можно интерпретировать как закономерный итог архаической «борьбы со страхом»; уместно вспомнить, что у некоторых народов первобытной по типу культуры большая часть времени отводится «приятному общению», то есть проводится как «ленивое ничегонеделанье». Ян Линдبلاد пишет о племени тасадеев, которые «подолгу сидят вместе, почти не разговаривая», а у членов племени кунг, чье поведение изучено во всех подробностях, «две трети жизни уходит на посещение друзей и родственников, либо на прием гостей»[13,с.145]. Такая «дополнительность» страха и лени позволяет предположить и их взаимную корреляцию в отношении рациональных и иррациональных моментов культуротворчества.

Во-вторых, если подойти к феномену лени с позиций психоанализа, то есть признать лень одним из «механизмов», реализующих «принцип удовольствия», то совершенно очевидны иррациональные корни этого «двигателя прогресса». Хотя – именно в таком своем качестве, с какой бы иронией ни произносилась фраза, – лень, вернее, осознанное стремление к возможно более полному удовлетворению потребности в «ничегонеделанье», *позже*, рационально оцененное желание минимизировать усилия *в дальнейшем*, лень оказывается вполне «рациональным» состоянием, побуждающим совершать титанические усилия – и воли, и мысли, и тела. Иными словами, в этом антропологическом основании культуротворчества также переплетено рациональное и иррациональное.

Но проблема соотношения иррационального и рационального в культуротворческом процессе этим не исчерпывается. Как уже говорилось, *экзистенциалы* становятся антропологическими основаниями культуротворчества, лишь взаимодействуя друг с другом. Их иррациональное «происхождение» (как и вообще, иррациональная основа самой рациональности[23]), которое может быть оценено как своеобразная гарантия сохранения иррациональных моментов в результатах культуротворческих усилий – культурных явлениях, усиливается случайностью и, в определенном смысле, иррациональностью их взаимодействия в конкретных культурных актах. Более того, мы отвлекаемся от проблемы «степени рационализированности» самих культурных смыслов, которые аффири-

руются. Поэтому целесообразно хотя бы бегло рассмотреть исторически сформировавшиеся типы культурных форм, соответствующие «уровням аффирмации», с точки зрения их *способности* рационализировать культурные смыслы.

Несмотря на то, что смыслопорождение/смыслоутверждение производит впечатление актов рациональных, тем не менее, аффирмируются как рационализированные духовные содержания, так и иррациональные составляющие опыта. Это объясняется тем, что разные «уровни» аффирмации – остенсивный, императивный и аксиологический – по-разному «открыты» для рационального и иррационального, по-разному позволяя оформить их соотношение и иерархичность.

До- и вне-вербальные *остенсивные формы* (примеры и образцы деятельности), в которых содержание опыта синкретично и целостно, как бы приспособлены и для синкретизма иррационального и рационального; не отделяя одно от другого, остенсивные формы «предлагают» человеку *самому* рационализировать утверждаемые в них культурные смыслы. Будучи принципиально деятельностью, вмещающая все способы невербального предъявления достижений опыта, остенсивные формы фиксируют бытийную равнозначность рационального и иррационального – они адекватны реальной представленности в культуре рациональных и иррациональных компонент. Здесь нужно, прежде всего, иметь в виду произведения изобразительного и музыкального искусства, а также их «техники»; быть может, изобразительное искусство – наиболее чуткий индикатор соотношения иррационального/рационального в ценностно-смысловом универсуме. В этом отношении особый интерес представляет изумляющее сходство полотен художников-авангардистов начала XX века с наскальной «живописью» первобытных людей. Признанное основание этого сходства – предельность культурных ресурсов человечества – можно конкретизировать таким образом, что оно свидетельствует о неустранимой иррационально-рациональной целостности культуротворчества и его антропологических оснований. Если «экспрессионизм» и символизм палеолитических изображений – это аффирмация синкретичных смыслов в условиях зарождающейся рациональности, которой только предстояло стать особым, самостоятельным вектором в развитии культуры, то в экспрессионизме и символизме «дегуманизированного» (в том смысле, какой вкладывал в это понятие Х.Ортега-и-Гассет[19,с.240-248]) авангардного искусства аффирмирована попытка избежать угрозы рациональности со стороны себя же самой – сведенной к «бездущному рационализму» и логоцентризму, подавляющему иррациональность.

Императивные формы «в пределе» возникали для подчинения иррационального рациональному: императивные составляющие культурных смыслов рациональны «по природе», так как представляют собой четко сформулированные (осознанные, рационализированные) предписания, требования, законы; они, с точки зрения формы, есть «победа над иррациональным» (временная победа над страхом смерти, в том числе). Элиас Канетти, показав (в известном трактате «Масса и власть»), что воплощение всех опасностей – смерть, обосновал статус страха как конечной мотивации исполнения любого приказа [властителя. – В.Л], поскольку в природе приказа – отложенная угроза смерти[7,с.423-434]. Это может быть интерпретировано как «переход» от иррационального переживания к рациональным, осознаваемым состояниям, возникающим и на личност-

ном уровне, и на уровне «человека-массы», которого создают приказы, обращенные ко многим. Здесь важно подчеркнуть то, что *в массе* индивид ищет укрытие от страха смерти, переживаемого (и осознаваемого) каждым в отдельности, и в массе индивид обретает чувство безопасности, и «вместе со страхом он утрачивает и ответственность за свои деяния» [6, с. 189]. Этим подтверждается не только «рациональная природа» императивных культурных форм, но и глубинная связь страха (индивидуального) со свободой (индивида), их взаимная корреляция и правомерность отнесения их к антропологическим основаниям культуротворчества.

Аксиологические формы ориентированы на синтез (каждый раз конкретный) рационального и иррационального содержаний, поскольку ни один ценностный смысл не может быть рационализирован полностью, – в нем всегда остается зазор эмоционально-волевого усилия (без которого сам ценностный смысл невозможен) и интуитивного *переживания* этого ценностного смысла. Так, через идеалы человек «превозмогает себя и мир», но сами идеалы являются следствием «экзистенциальной несогласованности человека» [22, с. 242].

Таким образом, культуротворческая способность (и «вросшая» в нее способность личности к саморазвитию) в своих экзистенциально-антропологических основаниях иррационально-рациональна и формируется в противостоянии (причем, на всех уровнях аффирмации) и страху, и лени, и безотчетной влюбленности – как усилие распорядиться своей волей вопреки «боюсь до смерти», «не хочу и не буду», «влечение сильнее меня». Найти дидактические средства, адекватные максимальному раскрытию и развитию этой способности, – одна из наиболее насущных задач социально-психологических служб и педагогики как теоретически обоснованного вида воспитательной практики.

Список використаних джерел

1. Аббаньяно Н. Экзистенция как свобода / Н. Аббаньяно // Вопросы философии. – 1992. – №8. – С. 146-157.
2. Александрова А. В. Отчуждение как форма развития культуры / А. В. Александрова. – К.: Самвотас, 1996. – 194 с.
3. Бегман Г. Современное общество как общество риска / Г. Бегман // Вопросы философии. – 2007. – №1. – С. 26-39.
4. Бердяев Н. А. Самопознание (Опыт философской автобиографии) / Н. А. Бердяев. – М.: Книга, 1991. – 336 с.
5. Золотухина-Аболина Е. В. Философия обыденной жизни: Экзистенциальные проблемы. Курс лекций / Е. В. Золотухина-Аболина. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1994. – 140 с.
6. Ионин Л. Г. Масса и власть (политическая антропология Элиаса Канетти) / Л. Г. Ионин // Власть: Очерки современной политической философии Запада / В. В. Мшвениерадзе, И. И. Кравченко и др. – М.: Политиздат, 1989. – С. 180–205.
7. Канетти Э. Масса и власть // Элиас Канетти. Человек нашего столетия: Пер. с нем. / Сост. и авт. предисл. Н. С. Павлова; коммент. Р. Г. Каралашвили. – М.: Прогресс, 1990. – 474 с.
8. Кузьмина Т. А. Экзистенциальный опыт и философия / Т. А. Кузьмина // Вопросы философии. – 2007. – №12. – С. 16- 27.
9. Кутырев В. А. Осторожно, творчество! / В. А. Кутырев // Вопросы философии. – 1994. – №7-8. – С. 72-81.

10. Кьеркегор С. Понятие страха. // Кьеркегор С. Страх и трепет. – М.: Республика. – 1993. – 384с.
11. Леонтьева В.Н. Культуротворческий процесс: основания и начала / В.Н. Леонтьева. – Харьков: Консум, 2003. – 216с.
12. Ли Ричард. Излучаемая ци и собственная частота сознания // Сюи Минтан, Мартынова Т.И. Чжун Юань Цигун. (Приложения). – К.: «Факт», СП «Да-Ю», 1999. – С.245-246.
13. Линдبلاد Я. Человек – ты, я и первозданный / Я. Линдبلاد / Пер. со шведского. – М.: Прогресс, 1991. – 262с.
14. Михайлов Ф.Т. Немота мысли / Ф.Т. Михайлов // Вопросы философии. – 2005. – №2. – С. 39-57.
15. Мудрагей Н.С. Рациональное и иррациональное – философская проблема (читая А.Шопенгауэра) / Н.С. Мудрагей // Вопросы философии. – 1994. – №9. – С.53-65.
16. Надеждина Е.В. Художественный текст в структуре реальности / Е.В. Надеждина // Общественные науки и современность. – 2001. – №1. – С.183-192.
17. Нарцицы Н.Н. Что такое лень / Н.Н. Нарцицы // Психология для всех. – 2003. – №3 (23) – С.4-5.
18. Неретина С.С. Смерть как условие бессмертия / С.С. Неретина // Человек. – 2002. – №4. – С.48-62.
19. Ортега-и-Гассет Х. Дегуманизация искусства / Х. Ортега-и-Гассет // Самосознание европейской культуры XX века: Мыслители и писатели Запада о месте культуры в современном обществе. – М.: Политиздат, 1991. – С.230-263.
20. Риман Ф. Основные формы страха. Исследование в области глубинной психологии / Ф. Риман. – М.: Алетейя, 1998. – 336с.
21. Савчук В.В. Смерть перед лицом // Фигуры Танатоса: Искусство умирания / Под общ. ред. А.В. Демичева, М.С. Уварова. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 1998. – С.57-66.
22. Табачковский В. Антропокультурное и социокультурное в человеческом мироотношении / В. Табачковский // Философская и социологическая мысль. – 1996. – № 3-4. – С.240-244.
23. Цехмістро І.З. Ірраціональність як підстава раціональності / І.З. Цехмістро // Філософська думка. – 1998. – №4-6. – С.186-190.
24. Экономика – язык – культура. Дискуссия // Общественные науки и современность. – 2001. – №1. – С.34-40.

Leontieva, V.M. Ontology of culture: Existential-anthropological basis of culture-creation

Culture-creation, as a way of processual being of value-semantic universe in cultural forms, is a subject of the ontology of culture. Existential-anthropological basis in forming of the culture-creation ability (freedom, terribly, laziness, amorousness) and its irrational-rational nature (as it appears in all «levels» of affirmation – ostensive, imperative, axiological) have been analyzed.

Key words: culture-creation, culture-creative ability, affirmation, existential, freedom, terribly, laziness, amorousness, personal self-development.

Здоров'я людини як фундаментальна цінність культури

Здоров'я людини аналізується не тільки як медична, а як суспільна функціональна система, повний комплекс державних, колективно-групових та особистих заходів, спрямованих на захист кожної людини і всього населення.

Ключові слова: людина, культура, здоров'я, виховання, освіта, світогляд.

В умовах трансформації українського суспільства особливої значущості набувають питання формування самодостатньої, цілісної та внутрішньо гармонійної особистості. Однак на тлі суспільних негараздів, нестабільності повсякденних умов життя та труднощів пристосування до них це є вельми складним завданням.

Сучасний світ через свою динамічність та суперечливість створює різноманітні проблеми для людини і владно втручається в її особистісний простір. Соціально-технологічний прогрес спричиняє зростання негативного впливу на особистість різних чинників; збільшення повсякденних фізичних та психологічних навантажень; загострення почуття страху, невизначеності, невпевненості, розгубленості та деколи й розчарування. Усе це негативно позначається на здоров'ї людини загалом і на її соціально-психологічному здоров'ї зокрема. Враховуючи те, що людське життя є найвищою суспільною цінністю, перед суспільством постає низка важливих завдань, серед яких найважливішим є вирішення проблеми збереження здоров'я людини, у тому числі й соціально-психологічного. Саме тому виникає потреба у пошуку шляхів збереження здоров'я людини з урахуванням різних умов її життєдіяльності, як звичайних, так і особливих.

Людина – жива система – становить єдність природного і соціального, тілесного і духовного, спадкоємного, уродженого і прижиттєвого, придбаного. Визнання єдності природного і соціального в людині стало насущною потребою сьогодні, коли в епоху науково-технічного розвитку глобальні наслідки якого призвели до кризи, сама сутність людини повинна стати запорукою збереження людства. Виникла потреба усвідомити, що людина не володар природи, який підіймається над нею, а розумна істота, яка, руйнуючи природу, нищить сама себе. Розгляд людини в єдності природного і соціального виявляє, що людина – не просто соціальна істота, результат суспільно-історичного розвитку, але й частина Універсуму, а сама суспільно-історична форма буття – як одна, вища з відомих, форма розвитку природи.

Тому найскладнішим та найцікавішим об'єктом дослідження для всіх форм пізнання у всі часи була людина (здорова або така, що знаходиться в «третьому стані» – не здорова, не хвора), а предмет вивчення – звичайно ж, її здоров'я. Аби досліджувати здоров'я, необхідно зрозуміти феномен людини, принципи її організації. Але цього розуміння до останнього часу не могла дати медична наука, орієнтована на дослідження переважно фізичного тіла. Сьогодні дослідники все більш схильні звертатися до аналізу не тільки тілесних фізіологічних та анатомічних особливостей функціонування людського здоров'я, а скоріше до надфізіологічних, психічних, психологічних та трансцендентальних складових.

До розуміння цілісності людини можна наблизитися за допомогою системного підходу. Система є сукупністю елементів і зв'язків між ними, що функціонують як єдине ціле і що мають єдину мету функціонування. Людина – це система з пірамідальним принципом побудови. Услід за давніми греками в ній ми виділимо три рівні: нижчий – тілесний (тіло); середній – психічний (душа); вершину – духовний елемент (дух)[1].

Кожен з трьох рівнів системи «Людина» розглядається як підсистема, організована за тим же принципом, що і ціла система. У цих підсистемах першого порядку у свою чергу виділяються підсистеми другого порядку і так далі. Підсистеми всіх порядків функціонують у відносно автономних режимах, але при дотриманні принципів взаємозв'язку і підпорядкування нижчого рівня вищому. Принцип взаємозв'язку виявляється як у взаємних впливах різних підсистем, так і в наявності у них загальних блоків, тобто у взаємному перехрещенні. Тому одна підсистема неминуче залучає до роботи іншу і людина реагує на дії як єдине ціле. Ось чому будь-яке дослідження людини повинно відбуватися у всіх системних складових.

Безумовно, життєдіяльність людини та її здоров'я залежить від зовнішніх та внутрішніх умов. Зовнішні умови створюються так званим життєвим середовищем. Одним з елементів системи «людина – життєве середовище» є середовище життя людини. Середовище – це і простір для проживання, і дуже важливе джерело ресурсів, воно має великий вплив на духовний світ людей, на їх здоров'я і працездатність. Навколишнім середовищем називають частину земної природи, з якою людське суспільство безпосередньо взаємодіє у своєму житті, і виробничої діяльності. Воно утворилося у результаті тривалої еволюції планети Земля під впливом людської діяльності, створення так званої «вторинної природи», тобто міст, заводів, каналів, транспортних магістралей тощо[2].

Поняття життєдіяльності можна розглядати з точки зору діяльнісного підходу, бо воно семантично включає поняття діяльності. В певному значенні ці поняття розташовані близько, але життєдіяльність не зводиться тільки до діяльності, оскільки воно значно ширше і вибирає в себе як усвідомлювані так і неусвідомлювані психічні процеси, складні процеси внутрішньої боротьби, мобілізації своїх можливостей, переживань, сумнівів, виборів, рішень. У це поняття входять вищі рівні організації власного життя особою, регулювання не лише дій, але і комплексів різних дій і вчинків, їх скріплення в єдине ціле, визначення їх послідовності.

Але крім власного внутрішнього світу людина живе ще й у суспільстві, тобто в соціальному середовищі. Соціальне середовище – це створений людством духовний світ, що охоплює національні, соціальні, економічні, політичні та інші суспільні відносини і вироблені людством протягом усієї історії духовно-культурні цінності, які впливають на людей, формують

їхній світогляд, зокрема, обумовлюють поведінку у сфері взаємовідносин із навколишнім середовищем. Отже, середовище, яке оточує людину, складається із природного середовища, яке формувалося мільйони років у процесі еволюційного розвитку землі і життя на ній; техногенного – створеного людьми у процесі розвитку і господарсько-побутової діяльності (техносфери); соціокультурного – створеного людством духовного світу.

В той же час організм людини в цілому є біологічним створенням, хоча і знаходиться під постійною соціальною дією. Людина – особлива біологічна істота, здатна вижити, зберегти і захистити своє життя, забезпечити фізичне здоров'я і нормальне функціонування за рахунок того, що її життя протікає в специфічному середовищі, що має як би три форми, три виміри. Цими складовими специфічної «екології людини» є природа, соціум і культура. Більш того, поза соціокультурними формами буття неможливі не лише людський спосіб життя, але і само виживання і функціонування людського організму. Через це всі зв'язки людини зі світом його проживання і розвитку – структурні, функціональні, енергетичні, інформаційні і можливі інші – передбачають вивчення взаємодії різних систем і законів, їх регулюючих, – природних, соціальних і культурних, причому всі вони історичні, змінюють свої форми і, отже, типи взаємодії[3].

Тому всі концепції стосовно людини, її здоров'я та її життєдіяльності в комплексному життєвому середовищі будуть розподілятися в залежності від того, який саме чинник ставиться дослідниками як головний. У біологічних концепціях, пов'язаних з теорією біосфери-ноосфери В.І.Вернадського[Див.:4], здоров'я, як і інші фундаментальні характеристики людини, визначається в світлі масштабних біосферних процесів, в яких людство грає усе більш значну роль. Теорія біосфери, що розглядає життя як «планетне явище космічного характеру», містить ідею про всеосяжну єдність космопланетарних, соціально-історичних і природних процесів, із взаємодії яких виникає «цілісний феномен людини». Тому здоров'я з огляду на ці концепції можна визначити як здібність людини до виконання своїх біосоціальних функцій в умовах середовища, що змінюються[5].

До останнього етапу розвитку людства (XX ст.) умови його існування формувала природа, і саме до цих умов організм людини і пристосовувався біологічно протягом попереднього еволюційного періоду. Але з того часу як людина охопила своєю діяльністю майже всю планету, вона почала істотно змінювати умови життєдіяльності, до яких була пристосована в своєму історико-біологічному розвитку. Ці зміни набули катастрофічного масштабу. Перетворюючи природу, людина забула, що вона сама її найскладніший і найтонший витвір. На жаль закладені в людині захисні можливості організму вже не витримують навантажень, спричинених забрудненням довкілля, аномаліями соціально-технічного розвитку. Тому, останніми роками широкого розмаху набув рух за оздоровлення природи, і людини зокрема, за відновлення гармонії між силами природи і людським суспільством[6]. Це стимулює створення іншого напрямку визначення здоров'я людини з позиції соціальних його характеристик.

В рамках значної зміни тенденції соціально економічного розвитку і звернення увагу на соціальний бік здоров'я істотну роль грає посилення уваги до «якості людини» і «якості її життя». Для перспективного суспільства потрібні генетично, фізично і психічно здорові, високоінтелектуальні

люди, що живуть в абсолютно здоровому за соціальними і економічними її показниками життєвому середовищі. Здоров'я є інтегральним показником якості життя. В даний час проблеми якості життя і якості здоров'я населення є предметом значної уваги багатьох вчених і громадських діячів. За визначенням сучасних вчених, людство прийшло до початку двадцять першого століття в дуже хворому стані, про що свідчать дані про скорочення чисельності населення, тривалості життя, про значне поширення різних захворювань[7].

Виникає своєрідний парадокс: чим вище забезпеченість людини засобами підвищення якості життя та комфорту, тим вище рівень екологічної небезпеки, і, як слід – рівень хворобливості населення. Екологічна криза сприяє біологічним видам здоров'я, прискорення швидкості життя та збільшення кількості інформаційних потоків – видам психологічного та психічного здоров'я, абсолютизація значень зовнішніх символічних систем для визначення соціального статусу та поляризація суспільства за ознакою володіння цими символами (влада, багатство, матеріальні цінності тощо) – сприяє видам соціального здоров'я. Інший парадокс полягає в тому, що рівень здоров'я залежить від рівня освіти, а чим освіченіше людство в загалі, тим хворобливіше воно стає.

За відсутністю знань про закони формування, збереження і зміцнення здоров'я, недотримання основних валеологічних принципів організації навчального процесу та побуту серед школярів і студентів, зростає частота хронічних інфекційних захворювань, порушується постава, знижується гострота зору. Однією з причин цього є відставання існуючої в Україні системи охорони здоров'я населення від вимог сьогодення, розходженням системи знань, якими оперує національна система освіти, з реаліями, що утворилися в наслідок бурхливих соціально-економічних змін.

Важливо зазначити, що здоров'я людини – основа здійснення нею своїх біологічних і соціальних функцій, тобто воно є фундаментом само-реалізації особистості. В ієрархічній піраміді цінностей, які складають будівлю загальної культури, здоров'я має розміщуватись на її вершині. Водночас, як стверджує В.Давидовський, проблема здоров'я невіддільна від проблеми самої людини, вона виникає одночасно з людиною й видозмінюється відповідно до розвитку людської культури[8]. Тому здоров'я, як комплексний компонент життєдіяльності людини потребує значної уваги, як з боку науковців, так і з боку держави, але особливо стосується кожного окремого індивіда, бо є запорукою можливості здійснення власної життєвої програми.

Тому охорону здоров'я слід розглядати не тільки як медичну, а як «суспільну функціональну систему, повний комплекс державних, колективно-групових та особистих заходів, спрямованих на захист життя, здоров'я кожної людини і всього населення», який включає «всі елементи навколишнього та соціального середовища, в тому числі й системи безпосереднього життєзабезпечення, а також спосіб та умови життя населення, рівень його освіти та культури – все те, що сприяє захисту життя і здоров'я людини»[9].

Здоров'я нації є невід'ємною частиною суспільного багатства і ключовим ресурсом розвитку держави, а показники стану здоров'я населення – важливим критерієм якості життя суспільства[10]. Українське суспільство починає поступово приходити до розуміння того, що освіта стає джерелом добробуту як для держави і окремого підприємства, так і

для окремої особи. Але, на жаль, те ж суспільство абсолютно не ставить основною задачею те головне, від чого залежить і професійна компетентність, і якість життя – якість здоров'я.

Формування прагнення до збереження і зміцнення свого здоров'я, стимулювання тривкої мотивації на здоровий спосіб життя, формування почуття відповідальності за своє здоров'я, ціннісне відношення до життя повинні базуватися на сучасному світогляді, найновітніших досягненнях науки та цілісному уявленні про людину, яка живе за законами холізму, ієрархічності, системності і гармонійності, тобто за законами духовного розвитку.

Кожна епоха робить свій внесок у пізнання людини і природи, що передбачає необхідність відмови від застарілих догм, стереотипів мислення і поведінки. Нинішній період розвитку характеризується формуванням цілісного систематичного уявлення про людину, здоров'я якої визначається гармонійною взаємодією з навколишнім середовищем і суспільством.

Становлення і розвиток сучасного соціуму залежить і визначається рівнем творчого розвитку і зростання кожного громадянина, його духовно-соціальним внеском у побудову держави. Розвиток таких підходів значною мірою визначається станом системи освіти в державі. Враховуючи етапи формування системи творчого розвитку людини і світогляду і розуміння світу, навчання колективу творчості, колективній свідомості, вихідними теоретико-методологічними платформами сучасної освіти повинні стати нові пізнання будови світу.

Процеси, які визначають сьогодні рівень розвитку суспільства повинні спиратися на потенційні можливості, які являє мультидисциплінарна освіта еліти відкритого суспільства, яке формується. Отже – головна мета для країни – підготовка висококваліфікованих фахівців для виробництва й управління соціальними системами[11]. Очевидно, що країна, яка зацікавлена у власному майбутньому розвитку, повинна піклуватися про молодість. Здоров'я молоді та студентів виступає таким чином, як фундамент підготовки та виховання нової генерації громадян, зокрема економічної, політичної та духовної еліти. Провідна верства, тобто еліта, за В.Липинським, відрізняється від маси здатністю до усвідомлення власних інтересів, до сприйняття державотворчих форм, до перетворення ірраціональних бажань в ідеологію, накреслення національних завдань[12]. Тобто майбутня еліта повинна володіти цим вмінням і знанням, а ідеологія здорового способу життя виявляється єдиною можливою в умовах сучасного суспільства. Проблема адаптації особистості до змін, що відбуваються в українському соціумі, залишається гострою, оскільки більшість соціальних інститутів головним для себе вважають не підтримку індивідів, а самовиживання, самовідновлення. У розвинених суспільствах інститут системи освіти відіграє одну з найважливіших ролей, готуючи молоде покоління до «дорослого» життя, формуючи свідомість індивіда й визначаючи процес його адаптації.

Здоров'я молодого покоління – фундамент розвитку суспільства і Української держави загалом. Зміни соціальних норм і цінностей, зuboжіння, безробіття, екологічна небезпека, визначають стан здоров'я і розвиток дітей та молоді, від яких залежить майбутнє України. Сучасні уявлення світової науки стосовно феномена здоров'я людини ґрунтуються на новому розумінні актуальності проблеми, існування людства взагалі. Наприкінці ХХ ст.. лідери світової науки внесли проблему здоров'я до

кола глобальних проблем, вирішення яких обумовлює факт подальшого існування як біологічного виду на планеті Земля. Сьогодні у науковому обігу виникло нове визначення – антропологічна катастрофа, сутність якої полягає в тому, що згідно з основним біологічним законом кожен біологічний вид вимирає, якщо змінюються природні умови існування, до яких він був пристосований роками в ході еволюції[13].

Центральною причиною цих процесів виступає різке погіршення умов життя і нездатність адаптуватися до них. Умови ці в значній мірі визначаються чинниками довкілля природними, соціальними і техногенними. Велику частину потенціалу суспільства першої половини двадцять першого століття складатимуть сьогоднішні студенти. Саме їм належить вирішувати складні соціально-економічні, морально-етичні, національні і інші проблеми, які в даний час хвилюють громадськість[14].

Для формування здорового суспільства потрібно, щоб більшість цього членів усвідомлювали ідеологію збереження здоров'я, а соціально-політична, наукова та освітянська еліта має стати провідником та фундатором соціальних норм, призначених зберігати здоров'я. Здатність до збереження здоров'я розглядається як основа буття людини, де основним є усвідомлення важливості здоров'я, здорового способу життя для всієї життєдіяльності особистості, це характеристики, особливості, які спрямовані на збереження фізичного, психічного, соціального, духовного здоров'я – свого та оточуючих.

Список використаних джерел

1. Апанасенко Г.Л. Человек и его здоровье: Избранные статьи о здоровье / Г.Л.Апанасенко. – Киев, 2005. – С.16.
2. Желібо Є.П. Безпека життєдіяльності: Курс лекцій / Є.П.Желібо, А.І.Чмир, В.С.Троян, Є.О.Савінов. – Ірпінь: Академія ДПС України, 2001. – С.251.
3. Алексеев П.В. Социальная философия: Учеб. пособ. / П.В.Алексеев. – М.: Проспект. – С.186.
4. Вернадский В.С. Биосфера и ноосфера / В.С.Вернадский. – М.: Наука, 1989. – 262с.
5. Чуркина М. Ю. Формирование здоровьесберегающих компетенций в процессе профессиональной подготовки учителя химии: автореф. дис. кандид. пед. наук 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / М. Ю. Чуркина; ГОУ ВПО «Самарский гос. пед. ун-т». – Самара, 2008. – С.11.
6. Гуменюк Н.Я. Взаємозалежність природо-людських факторів у формуванні здорового способу життя молодого покоління / Н.Я.Гуменюк // Зб. наук. праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ, 2007. – Вип. 12. – Ч.ІІ. – С.225.
7. Лавричева И.А. Формирование валеологической культуры студентов: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01/ И.А.Лавричева – Саратов, 2002. – С. 2.
8. Апанасенко Г. Місце науки «Валеологія» В. Універсальний десятикласовий класифікації / Г.Апанасенко, С.Прасол // Вісн. Книжкової палати. – 2008. – № 9. – С. 6.
9. Москаленко В.Ф. Соціально-гігієнічний аналіз демографічної ситуації в Україні / В.Ф.Москаленко, М.В.Голубчиков // Медичний всесвіт: наук.-практ. журнал. – 2003. – № 2. – С.18.
10. Чуркина М.Ю. Формирование здоровьесберегающих компетенций в процессе профессиональной подготовки учителя химии: автореф. дис. кандид.

пед. наук 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / М.Ю.Чуркина; ГОУ ВПО «Самарский гос. пед. ун-т». – Самара, 2008. – С.2.

11. Кремень В.Г. Людиноцентризм – основа національної доктрини розвитку освіти в Україні / В.Г.Кремень // Проблеми та перспективи формування національно-технічної еліти: Зб. наук. праць / За ред. Л.Л.Товажнянського, О.Г.Романовського. – Вип. 5 (9). – Х.: НТУ «ХПІ», 2004. – С.3.

12. Андрущенко В. Організоване суспільство / В.Андрущенко. К.: Ін-т вищої освіти АПН Укр., 2006. – С.232.

13. Гуменюк Н.Я. Взаємозалежність природо-людських факторів у формуванні здорового способу життя молодого покоління / Н.Я.Гуменюк // Зб. наук. праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ, 2007. – Вип. 12. – Ч.ІІ. – С.223.

14. Лавричева И.А. Формирование валеологической культуры студентов: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01/ И.А.Лавричева – Саратов, 2002. – С.4.

Маркив А.Т. Здоровье человека как фундаментальная ценность культуры

Здоровье человека анализируется не только как медицинская, а как общественная функциональная система, полный комплекс государственных, коллективно-групповых и личных мероприятий, направленных на защиту каждого человека и всего населения.

Ключевые слова: человек, культура, здоровье, воспитание, образование, мировоззрение.

Markiv, O.T. Human health of as a fundamental value of a culture

Human health is analyzed not only as a medical, but also as a social functional system, the full range of governmental, collective and group, and personal measures directed toward protection of every person and the population at large.

Key words: a human, culture, health, upbringing, education, a mindset.

Культурно-світоглядна неправда

Автор звертає увагу на проблему наявності неправди у світогляді індивіда, що пов'язана з морально-етичними постулатами суспільства. Пропонується виділення так званої «неправдивої структури», що на думку автора з'являється водночас з появою культури, та набирає обертів з плином часу, і навіть претендує на статус традиції.

Ключові слова: неправда, неправдива структура, свідомість у бочці, філософія «якби ж то».

(стаття друкується мовою оригіналу)

Адеєва В.В.

Культурно-мировоззренческая ложь

Автор обращает внимание на проблему присутствия лжи в мировоззрении индивида, что связано с морально-этическими постулатами общества. Предлагается выделение так называемой «лживой структуры», которая, по мнению автора, появляется одновременно с зарождением культуры, и с течением времени даже претендует на статус традиции.

Ключевые слова: ложь, лживая структура, сознание в бочке, философия «как если бы».

Все думают: да, существует, – но чего только не думают «все»!

Ф. Ницше

Проблематикой лжи интересуются специалисты практически во всех областях – философы, социологи, политологи, психологи, педагоги-воспитатели, антропологи, психиатры, криминалисты, PR специалисты, рекламные агенты и т.д. На предмет лжи обращали своё внимание такие мыслители как софисты (Протагор), Платон, Аристотель, Августин Аврелий, Фома Аквинский, Николо Макиавелли, Френсис Бэкон, Гуго Гроций, Томас Гоббс, Джон Локк, Жан Жак Руссо, Сэмюэль Джонсон, Иммануил Кант, Фридрих Ницше, Зигмунд Фрейд, Жак Деррида и др., однако не у всех этих исследователей есть отдельные работы, посвящённые полностью проблеме лжи. Ложь чаще всего берётся, как оппозиция

истины, как сравнение с ней, рассматривается с этических позиций и как негативный предикат – религии, культуры, морали и т.д. – а не субъект.

Каждый что-то утаивает, скрывает, одного дезинформирует, а другому что-то недоговаривает – это происходит на всех коммуникативных уровнях, во всех социальных институтах. Но в обществе постулируется как ценность истина, правда. Именно она предлагается обществу со знаком плюс, и противопоставляется лжи, что предлагается со знаком минус. Она порицается и отвергается, и общественность призывают бороться с ней и направлять все свои усилия на поиски истины.

Однако истина предстаёт как некий далёкий идеал, к которому надо стремиться, но которого никогда не достигнешь – «...как бы мало ни были способны люди к изолированному существованию, они, тем не менее, ощущают жертвы, требуемые от них культурой ради возможности совместной жизни, как гнетейший груз. Культура должна поэтому защищать себя от одиночек, и её институты, учреждения и заповеди ставят себя на службу этой задаче» [3,с.95].

Данная статья имеет под собой цель путём анализа социальных институтов и морально-этических норм, обнаружить присутствие определённой структуры («лживой структуры», как будет показано далее в статье), которая не только пронизывает их насквозь, но и является неотъемлемой их частью. Объектом исследования является ложь, укоренившаяся в мировоззрении индивида (т.е. мировоззренческая ложь), и связанная с морально-этическими постулатами общества.

Среди репрезентантов социального целого (социальные институты, культурные предметы и т.д.), через которые только и возможно взаимодействие с ними, особое место занимает норма. Становление человеческого мира есть в значительной степени становление нормативной регуляции поведения (отчасти вместо, а отчасти поверх инстинктивной). И именно через эту составляющую ложь проникает в саму ткань, субстанцию человеческого бытия, а значит и во все её модусы. Вступая в отношения к норме, человек вступает в отношения к обществу как целому. Поскольку в развитой культуре норм множество, они образуют огромное цензурирующее сито, частокол, жестоко отгораживающий «полнокровного», многоцветного индивида от его серой ипостаси. Человек социальный есть человек, плотно упакованный в нормативный футляр. Это закрытость, отъединённость превращается в атрибут человеческого существования и сама становится нормой, нормой *приличия*. Приличия атрибутивны морали. Но приличие – это при-личие, то, что допустимо «при лицах». Соответственно, «неприлично» – это то, что следует скрывать от «лиц». То есть сокрытие не только морально приемлемо, но и морально необходимо. Мораль, следовательно, не только предполагает аморальность, но и есть аморальность, мораль есть (несёт в себе) ложь по своему существу [6,с.154]. Как писал Ф. Ницше – «Удобнее всего водить человечество за нос посредством морали!» [1,с.64].

Человеческий мир не только создаёт для лжи беспредельные возможности, но имеет ложь одним из своих начал. В значительной мере это связано с серией раздвоений, выражающих атрибутивные моменты социокультурного бытия человека. И хотя раздвоение само по себе ещё не ложь, они столь близки, что там, где есть развитое раздвоение, ложь не может не иметь места. Обозначенная система раздвоений, и в особенности последнее из них, свидетельствует, что уже сама причастность индивида к

соціокультурному цілому ведёт к возникновению у него огромного, практически безграничного, внутреннего пространства, которое не только само скрыто от внешнего взора, но и представляет собой «место», где может быть утаено любое содержание. Между тем, утаивание имеет ко лжи самое прямое отношение. Во-первых, оно является необходимым компонентом всякой лжи. Во-вторых, утаивание осуществляется посредством лжи. Наконец, в-третьих, как правило, оно само есть ложь, ибо посредством его другой субъект вводится в заблуждение [6,с.155].

И образуется, таким образом, своеобразное разветвление – постулируется одно, однако, на деле совершается совсем другое, причём совершаемое тоже воспринимается как своего рода норма. Как пишет Э. Фромм в своём произведении «Психоанализ и религия»: «Люди ходят в церковь и внимают проповедям любви и милосердия; и те же самые люди посчитают себя болванами или ещё чем похуже, если хоть на мгновение усомнятся, а стоит ли продавать товары по цене недоступной для покупателя. Ребятишек учат в воскресной школе, что честность, прямота, забота о душе должны служить главными ориентирами в жизни, в то время как «жизнь учит», что следование этим принципам делает из нас в лучшем случае беспочвенных мечтателей. У нас имеются невероятные возможности в сфере коммуникации - печать, радио, телевидение; но нас ежедневно потчуют бессмыслицей, которая показалась бы оскорбительной даже для детского ума, а стоит ли дети не были вскормлены на ней» [4,с.145].

Таким образом, происходит отделение действительности, которая рисуется каждым отдельным индивидом (в соответствии с его жизненным опытом и опытом предыдущих поколений), от действительности, которая должна быть «в идеале» достигнута (она, в свою очередь строится на следовании традиции).

Каждая культура диктует свои нравы, обычаи, ценностные установки, имеет собственное мировоззрение, которое автоматически воспринимается каждым индивидом, имеющим принадлежность к данной культуре. Воспринять ценности другой, или приобрести способность проанализировать собственную культуру со стороны – задача не из лёгких. Потому что в первом случае – есть риск попасть под так называемое «слияние» с объектом исследования, а трудность второго заключается в феномене «мозги в бочке», о котором будет сказано более подробно ниже.

По Й. Хёйзинга, культура появляется как игра, развивается в игре. Более того он пишет, что игра старше культуры, а «реальность, именуемая Игрой, ощутимая каждым, простирается нераздельно и на животный мир, и на мир человеческий...Существование игры не связано ни с какой-либо ступенью культуры, ни с какой-либо формой мировоззрения. Каждое мыслящее существо в состоянии тот час же возыметь перед глазами эту реальность: игру, участие в игре – как нечто самостоятельное, самодовлеющее, даже если в его языке нет слова, обобщённо обозначающего это понятие. Игру нельзя отрицать. Можно отрицать почти любую абстракцию: право, красоту, истину, добро, дух богов. Можно отрицать серьёзность. Игру - нельзя» [5,с.21].

Сравним игру и ложь. Игра присуща не только человеку, но и животным, она предшествует культуре, сопровождает и пронизывает её. Тоже самое мы можем сказать и о лжи, она присуща как животным, так и человеку (даже растения и те, порой, прибегают к обманным реакциям).

Первым основным признаком игры является то, что «она свободна, она есть свобода» [5,с.28], из чего вытекает другой её признак как серьёзность – «всякая игра способна во все времена полностью захватить тех, кто в ней принимает участие. Игра оборачивается серьёзностью и серьёзность - игрою» [5,с.28]. Ложь – это тоже выбор, точнее способность выбирать между ложью и истиной (имеется в виду – выбор говорить ложь или правду, а также выбор верить, или нет сказанному, услышанному, т.к. в данном случае мы снова оказываемся перед выбором – проверять ли достоверность услышанного, увиденного, или просто поверить), второй же признак игры можно отнести к самообману – ложь, в которую верят, и принимаю её за истину.

Таким образом, ложь, как и игра – должна восприниматься со всей ей полагающей серьёзность, т.к. и первое и второе образует новое пространство, рисует иную реальность, действительность в которой действуют свои правила, свои законы, которых следует придерживаться, если у нас нет желания разрушить данную действительность.

Представим ситуацию, что начавшаяся когда-то игра в выдуманную реальность превратилась в реальность, а правила и условия игры теперь воспринимаются не как игровые, а как своеобразные, ценностно-моральные установки, на которых и зиждется общество. Итак, наша культура – игра, а следовательно, притворство, обман, сокрытие и т.д., другими словами – ложь. Можно, безусловно, играть по-честному и ждать заслуженных лавров, однако, победителей не судят, и как говорил Платон, какая разница, какие были средства, если цель уже достигнута? Поэтому по пути к окончанию игры можно (да и нужно) нарушать правила, обманывать своих противников, отвлекать их внимание.

Но с другой стороны, как пишет Б. Шалютин, индивид должен принять правила игры, научиться соответственно строить поведение, потому что в противном случае он будет отторгнут окружением. Необходимость лжи вытекает из потребностей не только макросоциальных, но и межиндивидуальных взаимодействий. Причём индивид не только оказывается вынужден лгать, но и должен уметь делать это квалифицированно [6,с.156].

Таким образом, вся культура не только пронизана ложью, но активно ей подпитывается. Наше искусство – обманывает глаз, подражая природе (живопись, к примеру), обманывает чувства, подражая человеческим взаимоотношениям (кино, театр, литература), вводит в заблуждение разум.

Индивид скорее будет ориентироваться не мировоззрение, которое ему предоставляет общество (даже если это будет самое безумное и нерациональное), чем выстраивать собственное, что чревато одиночеством. Как пишет Э. Фромм - «даже самая иррациональная ориентация, когда её разделяет значительное число людей, даёт индивиду чувство единства, определённой безопасности и стабильности. Нет ничего такого уж нечеловеческого, злого или рационального, что не могло бы давать какого-то комфорта, когда это разделяется группой. Когда доктрина, какой бы она ни была иррациональной, забирает власть в обществе, миллионы людей выберут скорее её, чем изгнание и одиночество» [4,с.165]. Потому что по своей природе – человек животное стадное, и опасность для каждого состоит в потере этого контакта со стадом. И стадо в свою очередь, определяет что правильно и неправильно, что есть истина, а что есть ложь [4,с.181].

Есть история о некоем человеке, который вынужден был носить маску, потому что хотел выглядеть лучше, чем он действительно был. Он носил эту маску несколько лет. Когда он снял её, он увидел, что его лицо приобрело форму маски и теперь он действительно более красив. То, что началось, как прикрытие превратилось в реальность [7,с.39].

Мы можем предположить, что такой процесс имеет своё начало в далёкой древности, и продолжается до сих пор. Просто в определённый момент времени, все стали забывать, что это всего лишь игра (маска, которую следует носить, чтобы стать «культурными», «моральными» и т.д.).

Факты, не находящие подтверждения, автоматически отбраковываются как ненужные (своего рода игра по определённым правилам). А те, что воспринимаются, получают статус полезных. Именно здесь и происходит подмена – полезные факты заменяют истинные, т.е. становятся таковыми, а не полезные получают статус ложных. Таким образом, речь даже не идёт о том, соответствуют ли факты действительности, речь идёт о том, полезны ли они для данной действительности (для игры в данную действительность) общества или нет. Всё это приводит к тому, что выстраивается цепь полезных («истинных») фактов, обрастающих чётко сформулированной структурой, которая начинает восприниматься за истину в последней инстанции. Мы когда-то начали игру шутки ради, а наши потомки её принимают за истинную реальность. А с течением времени происходит «забывание» полезности первоначального факта, явления, и замена его статуса на истинный. И так на протяжении длительного времени образовывается чёткая структура, основ которой никто не понимает, за исключением одного, что она полезна, а следовательно – истинна, или же наоборот, она истинна, значит, полезна. И всё, что не соответствует этой структуре, что в неё не вписывается, признаётся ложным.

Это структура получает статус традиции, а, следовательно, неприкасаемости – «традиция: утверждают, что закон существовал с незапамятных времён, так что сомневаться в нём - неблагочестиво, преступно по отношению к предкам. Авторитет закона обосновывают такими положениями: бог дал, предки жили по закону... высшее благоразумие такой процедуры заключается в следующем намерении: постепенно, шаг за шагом, отдалять, оттеснять сознание от жизни - от жизни правильной, понятой как правильная (то есть доказанная на основании колоссального и придиричиво процеженного опыта), так, чтобы достигался полный автоматизм инстинкта, - а это предпосылка любого мастерства, любого совершенства в искусстве жить» [4,с.83].

Это касается ценностно-мировозренческих установок, довлеющих в том или ином обществе. Каждый в отдельности индивид не задумывается над основами этой ценностно-мировозренческой структуры, не подвергает её основы сомнению, а, следовательно, не подвергает сомнению и все выходящие из этой системы суждения. Стоит только представить себе ситуацию, когда каждый индивид по отдельности начнёт сомневаться в мировоззрении своего общества, в его нормах и ценностях. Ситуация с неизбежностью приведёт к хаосу.

Таким образом, можно проследить существование некоей структуры, которая пронизывает культуру в целом, регулируя межличностные взаимоотношения во всех сферах человеческой жизни. Структура, в основе которой заложен ложный принцип полезности, который может быть даже рационально обусловлен (именно поэтому эта структура приемлема).

Структура, находящаяся в определённом обществе, может быть выявлена индивидом, который не является членом данного общества, потому что каждый индивид, включённый в структуру, представляет собой «мозги в чане».

Как описывает П. Хилари в своей работе «Разум, истина и история» – стоит просто представить, что один злой учёный провёл операцию на индивиде таким образом, что мозг последнего оказался помещённым в бочку. К мозгам подключено множество проводов, которые создают иллюзию всего – движения, взмахи руки, общения и т.д. - «Даже если индивид и попытается поднять руку и дотронуться до своей головы, компьютер скажет мозгу, что всё в порядке, и сознание этого человека просто прогаллюцинирует. Более того индивид ничего даже и не помнит о проведённой операции, и может даже думать, что сидит и читает эти строки» [2,с.19-20].

Затем можно представить, что такая операция была проведена не с одним индивидом, а со всем человечеством. Теперь все человеческие существа представляют собой мозги в бочке. А что если, самого учёного просто не существует, а вся вселенная – механизм, призванный обслуживать человечество, что даёт нам всем массовую галлюцинацию [2,с.20].

Вопрос, который ставит П. Хилари, заключается в том, смогут ли мозги в бочке понять, что они мозги в бочке? Ответ автора, безусловно, нет. Мозги просто не могут даже помыслить о возможности такого [2,с.22].

Благодаря структуре, находящейся в культуре, и стадному чувству, присущему каждому индивиду, и происходит своеобразная операция, по отделению «мозга» индивида от «тела» - мы не сомневаемся в ценностях, морали, мировоззрении, и не только являемся репрезентантами последних, но и передаём их дальше, создавая, таким образом, историческую преемственность, т.е. традицию.

Но, как пишет Э. Фромм «мы не только стадо, мы также люди; у нас есть самосознание, мы наделены разумом, который по природе своей независим от стада. Наши действия могут определяться результатами нашего мышления, независимо от того, разделяют ли другие наши представления об истине. Различие между нашей стадной и нашей человеческой природой лежит в основе двух видов ориентации: ориентации *на близость к стаду* и *на разум*. Рационализация есть компромисс между нашей стадной природой и нашей человеческой способностью мыслить. Последняя заставляет нас поверить, что все наши деяния могут быть проверены разумом, и мы склонны в силу этого считать иррациональные мнения и решения разумными. Но в той мере, в какой мы - стадо, нами реально руководит не разум, а совершенно другой принцип, а именно *верность стаду*» [4,с.181-182].

Ориентируясь на «интеллектуальную игру» П. Хилари, можно немного видоизменить его теории, предположив, что отсутствие протеста и попыток усомниться в традиции происходит из-за «сознания в бочке» - наше сознание, находящееся в чане не в состоянии помыслить о подобном существовании. Т.е. нет ничего удивительного в том, что индивид, воспитанный в определённой культуре, будет иметь мировоззрение, находящееся в рамках этой культуры. Поэтому мы приемлем традиции, порой, не понимая их смысла, полезности-бесполезности, условий, при которых они формировались и просто следуем им, не сомневаемся в их целесообразности.

Итак, у нас имеется структура - назовём её «*лживая структура*». Однако не будем придавать ей негативную окраску, взяв на заметку логическое правило, что из истинной системы выходя только истинные суждения, а из ложной два вида суждений, как истинные, так и ложные (именно на это правило ориентировался К. Поппер, создавая свою теории фальсификации). Поэтому из нашей *лживой структуры* с течением времени формируются вполне рациональные обоснованные суждения (нормы, правила и т.д.), для следования которым, если разобраться, не нужна вера.

Но, основываясь на заведомо ложных посылах, т.е. базисов этой системы, она с течением времени может стать (и становится) истинной. Получается, для того, чтобы стать истинной, система должна первоначально опираться на ложные суждения, именно благодаря этому она и продлевает себе жизнь, обладает, своего рода, саморегенеративным комплексом. Потому что, если изначально в структуру, как базис, заложено истинное суждение, истинный факт или явление, структура будет выпускать истинные суждения, которые не будут восприниматься обществом как полезные. Истинное суждение прямолинейно, тогда как ложное – гибко и легко встраивается в любую систему. Таким образом, структура с истинным базисом в основе просто не имеет шанса на «долгую жизнь», она обречена на провал, тогда как гибкая и конкурентоспособная ложная структура благополучно будет жива, потому что к ней прислушиваются в силу её разнообразия (она попадает под логическое правило – выпускает как истинные, так и ложные суждения).

Таким образом, ложь содержит в себе намного больше потенциала для исследования, чем истина сама по себе. Как же найти то, что отличит правду ото лжи? Является ли ложь ложью, если все вокруг знают, что это ложь? В таком случае, мы либо принимаем что-то за истину, либо отрицаем, что принимаем нечто определённое за истину, потому что надо от чего-то отталкиваться в построение своих суждений.

Таким образом, принимая НЕЧТО за истину, подразумевая под этим НЕ-ИСТИНУ, мы выстраиваем некие структуры знания, теории, выдвигаем гипотезы – сомнения знания. Получается, что определённые как истинные некие положения в прошлом в будущем получают статус ложности, и наоборот, определённые как ложные получают статус истинности. Но и в первом и во втором случае для доказательства ложности или истинности мы, тем не менее, всегда используем «арсенал» лжи. Если мы что-то не в состоянии доказать, то мы «подвешиваем» эти положения, оставляя их до лучших времён и никак не определяем.

Здесь, безусловно, нам может помочь философия «как если бы», создателем которой является Ханс Файхингер (немецкий философ-идеалист, основатель фикционализма). В соответствии с этой философией «утверждается, что в нашей мыслительной деятельности нет недостатка в таких допущениях, беспочвенность и даже абсурдность которых вполне нами сознаётся. Их называют фикциями, но по целому ряду практических мотивов нам следует вести себя так, «как если бы» мы верили в эти фикции. Человек, чьё мышление не подвергалось воздействию философского искусства, никогда не сможет принять этого принципа, для него с признанием абсурдности, противности разуму весь вопрос закрывается. Его не склонить к тому, чтоб, как раз когда дело касается его важнейших

интересов, он отказывался от достоверности, которой он требует в своей обычной деятельности [3,с.117].

Т.е. благодаря «сознанию в бочке» и «философии как если бы», мы можем быть уверены в отсутствии сомнений по поводу правильности нашего личного мировоззрения и мировоззрения общества. Потому что, находясь под влиянием первого, мы не видим противоречий, а благодаря второму, если мы их и видим, то делаем вид, что так и должно быть, находя во всём этом рациональное звено.

Таким образом, мы можем определить эти термины, как главные компоненты нашей «лживой структуры».

Итак, подведём итоги – существует определённая «лживая структура», которая способна к саморегенерации, продления своего существования (содержание как ложных, так и истинных фактов, определённая недосказанность, надуманность, неправильная или «свободная» интерпретация и т.д.). В ней присутствуют элементы как рационально-обоснованные, так и относящиеся к области интуитивного верования. Данная структура создаёт определённую реальность, в которой действуют свои законы и правила. «Реальность обратили в «кажимость»: от начала до конца ложный мир сущего провозгласили реальностью...» [1,с.25].

Также происходит образование некоего мировоззренческого поля, «мира фикций», «который отличается в худшую сторону от сновидений: сновидение отражает действительность, а фикция её фальсифицирует - обесценивает, отрицает [1,с.29].

Таким образом, следование законам и правилам определённой реальности, приводит к образованию мировоззрения, характерного только для данной реальности и совершенно не приемлемого для другой. И мы оказываемся в порочном круге, т.к. наше мировоззрение поддерживает данную реальность с её законами и правилами, которые, в свою очередь, направлены на поддержание нашего мировоззрения. Этот образующийся порочный круг, словно злодей-учёный, описанный Х. Патнемом, производит «операцию», и как следствие наше сознание приобретает статус «сознания в бочке». И чтобы выйти из этого круга нам, возможно, «нужна новая совесть, чтобы расслышать истины, прежде немотствовавшие» [1,с.18]. А когда к нам приходят сомнения, мы, ориентируясь на «стадное чувство», делаем вывод, что полезнее быть вместе, чем поодиночке и тут на помощь приходит также «как если бы». И получается, что «всякому это известно - и всё остаётся по-старому» [1,с.56].

Список використаних джерел

1. Ницше Ф. Антихристианин / Ф. Ницше // Сумерки богов / Сост. и общ. ред. А. А. Яковлева: Перевод. - М.: Полдиздат, 1990. - 298с. - С.17-93.
2. Патнем Х. Разум, истина и история / Х.Патнем / Пер. с англ. Т.А. Дмитриева, М.В. Лебедева. – М.: Праксис, 2002. – 296с.
3. Фрейд З. Будущее одной иллюзии / З. Фрейд // Сумерки богов / Сост. и общ. ред. А. А. Яковлева: Перевод. - М.: Полдиздат, 1990. - 298с. - С.94-142.
4. Фромм Э. Психопанализ и религия / Э. Фромм // Сумерки богов / Сост. и общ. ред. А. А. Яковлева: Перевод. - М.: Полдиздат, 1990. - 298с. – С.143-221.
5. Хёйзинга Й. Homo Ludens. Человек играющий / Й. Хёйзинга / Пер. с нидерланд. Д. Сильвестрова. – СПб.: Издательский дом «Азбука Классика», 2007. – 384с.

6. Шалютин Б.С. Человек лгущий / Б. С. Шалютин // Человек 1996, №5. – С.151-159.

7. Isidor Chinez. The unceasing temptation of lie and man's hunger for truth / Isidor Chinez // Truth and Morality: the role of truth in public life / Edited by Wilhelm Danc . (Cultural heritage and contemporary change. Series 4a, Eastern and Central Europe; v. 37) (Romanian Philosophical Studies, 7), 2008. – 242p. – Pp. 29-41.

Adieieva, V.V. Cultural and worldview lies

The Author pays attention to problem of the lie presence in the individual worldview due to the moral-ethical postulates of society. It has been suggested to extract so-called «lying structure», which - according to the author's opinion - appears simultaneously with genesis of culture, and in the course of time even aspires to the role of tradition.

Key words: lies, lying structure, consciousness in a vat, philosophy «as if».

Паритетність як принцип механізму соціально-політичного проектування

У соціально-філософський спосіб розкривається сутність паритетності як принципу соціально-політичного проектування. Цей принцип відображає діалогову природу соціально-політичного конструювання, що заснована на діалектичній єдності особистих і суспільних інтересів. В якості магістрального дороговказу здійснення цього принципу обґрунтовується культура демократичної участі.

Ключові слова: паритетність, соціально-політичне проектування, діалог, монолог, політика, держава, учасницька демократія.

У сучасний період відчуваємо брак соціально-політичних проєктів, здатних виступити основою об'єднання українського суспільства, формування загальної волі щодо реалізації певної здійсненої і соціально-значущої мети. Натомість пропонуються утопічні проєкти, проводиться проектування маніпулятивного характеру, що обслуговує егоїстичні інтереси окремих соціальних груп або особистостей. Отже, існує нагальна потреба в розвитку проєктної культури суб'єктів політичної діяльності, реалізації внутрішніх сутнісних потенцій проектування як форми відновлення балансу особистісних і суспільних інтересів.

Теоретичну основу вирішення цієї проблеми складають розробки змісту поняття «соціальне проектування», що активно велися з 60-х – 70-х років ХХ ст. і були спрямовані на розкриття ролі проектування в соціальній діяльності та управлінні. Нині активізується увага дослідників до аналізу специфіки проектування в політиці. Зокрема, М.Молодцов здійснив дослідження соціально-політичного проектування як основи прийняття державних рішень. Поняття «соціально-політичне проектування» визначається як «проєктна діяльність політичної влади та інших інститутів політичної системи суспільства з підготовки соціально значущих рішень, яка може виступати ланкою, що пов'язує політичну та соціальну сфери суспільного життя» [6, с. 10]. Встановлюються суб'єкти і об'єкти соціального проектування, підкреслюється комунікативна функція цієї діяльності та ін. Водночас залишається відкритим питання про закономірності, яким підпорядковується соціально-політичне проектування.

Вирішення останнього завдання, з нашого погляду, вимагає соціально-філософського дослідження. Мета статті – наблизитися до зняття цієї проблеми шляхом розкриття одного з основоположних начал соціально-політичного проектування – принципу паритетності, в основі

якого – взаємозв'язок особистісних і суспільних інтересів як закономірність розвитку суспільства.

Почнемо з визначення тих особливостей політики, що зумовлюють виникнення та розвиток соціально-політичного проектування.

В античні часи під «політикою» (давньогрецьке «politike») розуміли мистецтво управління публічними справами. Ототожнення «політичного» й «управлінського» подекуди зберігається до наших днів, зокрема, в літературі нерідко можна зустріти такі вирази як «кадрова політика», «політика компанії» та ін., а окремі соціальні філософи вважають, що сукупність інститутів суспільного управління відображається в категорії «політична сфера суспільства» [1, с.140]. Дійсно, політика є формою суспільних відношень, за допомогою якої здійснюється управлінський (тобто свідомий і цілеспрямований) вплив на життєдіяльність суспільства. Але підкреслимо, що це лише один із засобів соціального управління, оскільки існують й інші – неполітичні, серед яких можна назвати, зокрема, публічну владу родоплемінного колективу, сімейну владу, громадянське самоуправління, ринкові відношення тощо.

На нашу думку, політика виникає в зв'язку зі становленням держави як особливої територіальної політичної організації соціально-неоднорідного суспільства, провідна сутнісна ознака якої – це наявність суверенної влади. Політична сфера виявляється особливим простором, в якому відбуваються і розгортаються суспільні відношення між різноманітними соціальними суб'єктами (класами, націями, іншими соціальними групами, партіями, народними рухами, державою, різними організаціями та інституційними об'єднаннями) у зв'язку з оволодінням, збереженням і здійсненням державної влади. Отже, незважаючи на центральну роль держави в конституюванні «політичного», воно не зводиться до «державного», оскільки суб'єктами політичної діяльності виступають не лише державні діячі, але всі учасники суспільних відношень, які здійснюють вплив на владу, її характер і спрямованість.

Політика і держава замінили родоплемінний механізм соціального управління, що виявився неспроможним зберігати соціальну єдність, розв'язувати конфлікти між різними соціальними суб'єктами, координувати їх інтереси, коли до умов їх відмінності додалося ускладнення виробничих відносин і розділення суспільства на відносно самостійні соціальні групи, класи, які посідали різні місця в системі суспільного виробництва, завдяки чому одні могли жити за рахунок праці інших. «Держава є продукт суспільства на певному ступені розвитку; держава є визнання, що це суспільство заплуталось в нерозв'язну суперечність з самим собою, розкололося на непримиримі протилежності, позбутися яких воно не в силі. А щоб ці протилежності, класи з суперечливими економічними інтересами, не пожерли один одного і суспільства в даремній боротьбі, для цього стала необхідною сила, яка стоїть, видимо, над суспільством, сила, яка б стримувала зіткнення, тримала б його в межах «порядку» – писав Ф.Енгельс [3, с.164]. Тобто держава і політика конституюються конфліктною напругою, яка існує між певними силами в суспільстві.

Водночас, з нашого погляду, неправомірно вбачати в політичній сфері виключно форму продовження соціальних конфліктів, а в державі – знаряддя організованого насилья панівного класу, спрямованого проти решти соціальних груп. Видається, що сутність політики має суперечливий характер і політично домінуючі сили об'єктивно змушені не лише подавляти

своїх противників, у такий спосіб беручи участь у «війні всіх проти всіх», але й вирішувати, знімати гострі загальносоціальні протиріччя, забезпечувати мир і злагоду в суспільстві. Жодна соціально-політична система не спроможна забезпечити собі тривале існування шляхом лише насилля і примусу. Найбільшу міцність виявляє та політика, що є легітимною в очах суспільства, себто спирається на добровільне підпорядкування соціальних суб'єктів. «Легітимність і насилля (або культура і примус) є двома протилежними полюсами політичного спектру» – відзначає Р.Інгледарт[4,с.278].

Як форма соціального управління, політична діяльність є особливою формою відображення потреб суспільства, конституювання і реалізації його інтересів і цілей. Йдеться не про механічне відтворення суспільних потреб, але про їх активне вільне конструктивне осмислення суб'єктами політичного процесу в процесі їх взаємодії між собою. На певному етапі історичного розвитку зазначена мисленнева діяльність трансформується в проектування, під яким розуміємо творче цілепокладаюче конструювання здійснених, завершених, цілісних ідеальних моделей функціонування цілісних об'єктів і приписів з їх втілення в конкретно-історичних умовах визначеного часу та простору на підставі синтезу теоретичних знань і практичного досвіду згідно з потребами, інтересами та цінностями певного соціального суб'єкту.

У суспільно-політичній теорії та практиці поняття «проектування» «прогнозування», «планування» та «програмування» часто використовуються як синоніми. Можливість цього слововживання зумовлюється тим, що всі вони, так чи інакше, виражають форми випереджального відображення дійсності та тісно зв'язані із здійсненням соціально-управлінського цілепокладання. У той же час слід враховувати, що між ними існують і суттєві відмінності. Прогнозування має пізнавально-теоретичну спрямованість на розкриття всього спектру можливих закономірних тенденцій розвитку якогось явища. В цій якості воно виступає теоретичною основою проектування як ідеального творення певного цілісного об'єкту відповідно до потреб, інтересів і цінностей людини. Тобто характер випереджального відображення в процесі проектування носить конструктивний, так би мовити, «вторинний» характер. У свою чергу, проектування є основою програмування та планування. Програмування являє собою діяльність зі встановлення конкретних алгоритмів реалізації мети або проекту. Планування забезпечує розподіл наявних ресурсів діяльності з досягнення мети чи виконання проекту в конкретних відрізках часу і простору.

Соціально-політичне проектування проявляється, насамперед, як професійно-відшліфована, теоретично-обґрунтована форма покладення цілей суспільно-політичного розвитку та конструювання засобів їх досягнення. Інші функції, які воно виконує – легітимація обраного курсу політичної діяльності, ідеологічне переконання громадян в його правильності, і, в такий спосіб, мобілізація загальної волі для досягнення певної конкретної мети. Здійснення цих функцій уможливується за умови дотримання низки правил – принципів об'єктивності, єдності теорії та практики, конкретності, системності, наступності, паритетності, сполучення політичних інтересів і суспільних потреб тощо.

Провідну системоутворюючу роль серед зазначених принципів відіграє принцип паритетності, сутність якого полягає у відображенні закономірного взаємозв'язку особистісних і суспільних інтересів. Іншими словами, принцип паритетності реалізує ідею розуміння соціально-політичного

проектування як засобу пошуку оптимальних форм відновлення єдності в розмаїтті суспільного життя. Для того, щоб пояснити дію цього принципу розглянемо специфіку суб'єкту та об'єкту соціально-політичного проектування.

Грунтуючись на викладеному вище розумінні політики, в якості об'єкту соціально-політичного проектування визначимо конкретний фрагмент суспільних відношень, що виникають із приводу організації, оволодіння, збереження та здійснення державної влади. Цей фрагмент характеризується визначеністю в часі і просторі, проблематичністю функціонування або розвитку з точки зору задоволення певних соціальних потреб, інтересів, цінностей, що вимагає конструювання нових соціально-політичних форм. У світлі цього об'єктами можуть виступати як соціально-політична сфера в цілому (локалізована в часі і просторі конкретно-історичного суспільства або міжнародних стосунків), так і окремі складові цієї сфери – соціально-політичні процеси та відношення, їх учасники (індивіди, особистості, соціальні групи та ін.), а також духовні та технічні артефакти, що мають соціально-політичне значення (наприклад, політичні цінності або матеріально-технічне забезпечення виборчого процесу).

Соціально-політичні проекти завжди мають конкретних авторів – певних особистостей, що виступили їх ініціаторами та розробниками. Виходячи з цієї обставини, виникає спокуса зупинитися на тому, що переважне право на виконання ролі суб'єкту проектувального мислення належить особистості. Але така думка все-таки є помилковою. Передусім, будь-яка особистість формується в певному соціальному середовищі, засвоюючи колективний досвід сучасних і минулих поколінь у вимірі конкретної групи, суспільства і, нарешті, людства. Крім того, викликає сумнів можливість проектувального осмислення надскладної суспільно-політичної реальності силами однієї окремої особистості. В дійсності реформатори радше відіграють роль ініціаторів проектування, «запускаючи» процес колективної мислєдєяльності, більшою або меншою мірою (залежно від здібностей і підготовки) впливаючи на його характер і напрямки. В цьому сенсі має рацію В.Глазичев, на думку якого соціальне проектування «соціальне не тому, що деяка громада є об'єктом, але тому, що повинно здійснюватися самою громадою, відносно якої деякий професіонал (соціальний проектувальник) виступає як спонукальна, аналізуюча, оформлююча сила, як свого роду «втілений засіб самореалізації громади»[9,с.54-55].

І, нарешті, соціально-політичне проектування завершується як цілісний процес лише за умови, якщо його результати відповідають інтересам тих сил, які впливають на формування політики держави. Остання виконує важливу роль в інституціональному забезпеченні соціально-політичного проектування, що пояснюється, насамперед, тим, що в рамках системи державного управління відбувається остаточний відбір соціально-політичних проектів та їх практична апробація, зокрема, через законодавче регулювання процедури творення проектів законів, програмування розвитку найважливіших галузей суспільного життя. Наприклад, в Україні згідно Конституції право законодавчої ініціативи належить депутатам Верховної Ради, Президенту та Кабінету Міністрів. Установлений обов'язок уряду розробляти і здійснювати загальнодержавні програми економічного, соціального, науково-технічного, культурного розвитку. Створені і діють державні спеціалізовані наукові інститути (Інститут держави та права іме-

ні В.М.Корецького, Академія правових наук України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса, Інститут законодавства Верховної Ради України та ін.), серед основних завдань яких – експертиза проектів законів, розробка науково-обґрунтованих проектів, програм і планів соціально-політичного розвитку тощо.

Все сказане дає підстави дійти висновку про те, що суб'єкт соціально-політичного проектування існує і на індивідуальному і на колективному рівнях, що разом утворюють певну систему, до якої входять – особистості, соціальні групи (класи, верстви, нації тощо), окремі суспільні організми, соціально-політичні організації (держава, політичні партії, громадські рухи, наукові установи) та інститути (політичні, державні, громадянські, духовні, релігійні та ін.). Головні ознаки цих суб'єктів – здатність усвідомлювати індивідуальні, групові, суспільні і загальнолюдські соціально-політичні потреби, формулювати та артикулювати їх у вигляді інтересів і цілей, творчо осмислювати та проектувати нові шляхи та засоби з їх задоволення, впливати (опосередковано або безпосередньо) на процес практичного втілення проектів.

Між суб'єктом та об'єктом соціально-політичного проектування існує діалектичний взаємозв'язок, який впливає, насамперед, з того, що всі компоненти соціально-політичної сфери пов'язані з конкретними соціальними суб'єктами та здійснюються, врешті-решт, через їх соціально-політичну діяльність. Політичне буття людини в її індивідуальних і колективних проявах є тією спільною площиною, де об'єкт і суб'єкт соціально-політичного проектування перетинаються. Іншими словами, соціально-політичне проектування завжди здійснюється людьми і відносно людей. Отже, будь-який акт соціально-політичного проектувального мислення водночас виявляється реалізацією і суб'єкт-об'єктного і суб'єкт-суб'єктного відношень. Звідси здійсненність результатів проектування (проектів) визначається тим, наскільки вони відповідають внутрішній природі об'єкту, перетворення якого проектується, а також потребам, інтересам і цінностям інших суб'єктів і суспільства в цілому. Кажучи по-іншому, субстанційну основу соціально-політичного проектування складає діалогічний процес конструктивної мислєдіяльності, що зорієнтований на відновлення паритету відношення суб'єкт – об'єкт – суб'єкт. Як діалогічний процес, проектувальна діяльність втілює в собі фази досягнення суспільної згоди, що фіксує взаємовідповідність інтересів суб'єкту проектування закономірній природі його об'єкту та інтересам інших соціальних суб'єктів.

Проте не значить, що цей процес не включає монологічне мислення окремих соціальних суб'єктів. «Зовнішній план діалогічних відношень опосередковується внутрішнім планом дій суб'єкту, що одночасно являється в якості його монологу» – відзначає Ю.Шилков [10, с.144]. Монолог виражає активність суб'єкту, його здатність на власний акт цілепокладання відносно певного об'єкту. Проте, якщо монологічна проєктивна активність виходить із підпорядкування загальній діалогічній орієнтованості на іншого суб'єкта, який завжди присутній за тим або іншим соціально-політичним об'єктом, то відбувається порушення принципу паритетності. Це означає деструкцію сутнісної основи соціально-політичного проектування, загрозу відчуження цієї діяльності та її спотворення в різноманітні антисоціальні форми конструктивної активності людини – технології продукування ідеологем, міфологем, мета яких – маніпулятивне «подвоєння» діяльності в егоїстичних інтересах певної соціальної групи або особистості.

Виникає питання про способи дотримання принципу паритетності. Перша відповідь – пізнавати об'єктивні закономірності того фрагменту соціально-політичної дійсності, перетворення якого проектується, і на цій підставі враховувати соціально значимі потреби та інтереси всіх учасників суспільних відношень. Водночас взяті окремо найдосконаліша теорія та технологія проектування все-таки проблему не вирішують.

Найперше, як справедливо підкреслює Р.Патнам: – «Нездатність співпрацювати для загального добра не обов'язково означає незнання або ірраціональність» [8, с.199]. Прагнення отримати короткотермінові дивіденди, задовольнити власні вузькоєгоїстичні потреби може виявитися сильніше за знання закономірних форм відтворення єдності в соціальному розмаїтті. Тим більше, що втілення останніх часто вимагає від проектувальника поступитися власним інтересом, піти на компроміс. За цих умов скоріше трапляється зворотне – хтось захоче використати експертні знання саме для вдосконалення технологій маніпулювання населенням, запровадження авторитарної влади, що консервує вигідний йому стан суспільства. До того ж, соціально-політичні знання мають обмежений характер, що зумовлює помилковість багатьох ідеальних конструювань «кращих» форм суспільного життя. Врешті-решт, суспільство демонструє неможливе зростання багатоманітності соціальних інтересів, потреб, способів групової та індивідуальної життєдіяльності. Врахувати всі ці надскладні масові соціальні процеси – надзвичайно важке завдання. Звичайно, так чи інакше, воно виконується, відбувається розвиток соціально-політичного пізнання, розширення горизонтів його відносності, проте і за цієї умови гарантувати його адекватність реаліям швидкоплинної соціальної реальності стає дедалі важче.

Викликає інтерес інша відповідь, яку в XVII – XVIII ст. дали прихильники демократичної моделі організації державної влади – І.Кант, Дж.Локк, Ж.-Ж.Руссо та Б.Спіноза. Провідна ідея – зняття відчуження політики, держави від суспільства, а, значить, подолання дистанції між суб'єктом та об'єктом соціально-політичного проектування шляхом залучення всіх громадян до процесу прийняття політичних рішень. У класичній формі ця думка висловлена І.Кантом, який встановлює джерело всезагального правового характеру законодавства у волі всього народу, «коли всі рішення відносно всіх, отже, будь-хто стосовно самого себе, адже лише самому собі ніхто не може заподіяти несправедливість» [5, с.540]. У цьому дусі вважається, що «правління батьківське (*imperium paternale*), за якого піддані, як неповнолітні, не в змозі розрізнити, що для них дійсно корисно або шкідливо, і змушені вести себе пасивно, щоб очікувати вирішення питання про те, в який спосіб вони мають бути щасливі, від одного лише міркування глави держави, а щоб він і забажав цього – очікувати лише від його доброти, – таке правління є найбільший деспотизм» [5, с.535].

Проти цієї відповіді також існують певні застереження. Передусім, це неймовірна складність матеріально-технічного, соціально-економічного, соціокультурного забезпечення реальної безпосередньої участі всіх громадян у проектуванні, налагодженні між ними діалогу. На заваді стоять соціально-економічні обмеження, некомпетентність, відсутність фахових знань потрібних для свідомої участі в складному процесі замислення майбутнього. Крім того, певною мірою практичне здійснення ідеї безпосередньої демократії суперечить потребі в оперативних, швидких політичних рішеннях – у реальній політиці не завжди є час радитися.

На практиці участь громадян у політичному процесі є непрямою, здійснюючись через систему представництва і делегування. В той же час інтереси представників можуть не збігатися, суперечити інтересам їх виборців. Отже, небезпека загубити громадянина як суб'єкта політичного рішення залишається вельми серйозною. Ж.-Ж.Руссо, оцінюючи систему британського представництва, писав: «Англійський народ вважає себе вільним: він жорстоко помиляється. Він вільний лише під час виборів члену Парламенту: як тільки вони обрані – він раб, він – ніщо»[7,с.222]. Грунтуючись на цьому, він бачив основу демократичного врядування у відносно невеликій території та незначній кількості населення, що дозволяє організувати збори всіх громадян із необхідною періодичністю. Проте від часів французького мислителя великі держави не зникли і продовжують існувати, а система представництва виявляє тенденцію до подальшого розвитку та диференціації. За П'єром Бурдьє, «... виробництво політично дієвих і легітимних форм сприйняття і вираження є монополією професіоналів...», а «... ринок політики безперечно є найменш вільним ринком»[2,с.182].

Проте історія свідчить про те, що розширення кола суб'єктів проєктування в політиці має характер стійкої тенденції. Окремі прояви діалогічної сутності проєктивно-конструктивного осмислення питань організації і здійснення державної влади, її завдань спостерігаються вже в ході становлення держави, коли виявлялася несумісність між родоплемінними традиційними механізмами соціального управління та реаліями класового суспільства. Так, відомо, що реформам Солона, який визнається засновником афінської демократії, передували тривалі роздуми, публічні обговорення, до яких залучалися дельфійські оракули, представники родової аристократії (евпатриди) та прості громадяни (демос). Тобто вже в VII ст. до н.е. творення нових соціально-політичних форм здійснювалось як безпосередній наслідок колективної мислєдіяльності, що концентрувала думки (в тому числі, критичні) багатьох людей, знімала між ними суперечності, сприяла формуванню суспільної волі щодо здійснення перетворень в обраному напрямку.

Підкреслимо, що йдеться про певну тенденцію, яка не була домінуючою. В давні та середні сторіччя принцип паритетності діяв у дуже обмеженому полі, зокрема, в найбільш демократичних державах тих часів – містах-республіках у врядуванні брало участь не все населення, але лише його менша частина, за якою визнавалися громадянські права. Інші члени суспільства відігравали роль безсловесних об'єктів, їх інтереси в ході підготовки та прийняття соціально значущих рішень враховувалися мінімально. «Монолог» можновладців мав матеріально-виробниче підґрунтя. Річ у тім, що нерозвиненість сфери виробництва, поділу праці та товарного обміну визначала відносно простий характер завдань, що мали виконувати підлеглі соціальні групи і, відповідно, можливість застосування до них жорстких методів управління, заснованих на примусі та насиллі. Між тим розвиток виробничої діяльності виявлявся несумісним із зазначеними методами, вимагаючи пробудження внутрішньої активності працівника, його ініціативи, зацікавленості в кінцевих результатах праці. В соціально-політичному плані зазначена тенденція знаходила продовження в зростанні кількості учасників суспільної співпраці, що були здатні артикулювати власні інтереси, брати участь в обговоренні бажаного майбутнього. Все це, в свою чергу, сприяло перетворенню соціально-

політичного проектування в своєрідну форму діалогу, орієнтованого на відновлення паритету в суспільних відношеннях.

Якісні зміни відбуваються в епоху Відродження та Новий час, коли визрівають та частково здійснюються проекти політичної емансипації людини, засновані на ідеях непорушних рівних громадянських прав (сумління, думки, приватної власності), державі як їх охоронці, народному суверенітеті та ін. У взаємозв'язку з цим роль проектувальників, крім представників держави, починають відгравати різноманітні структури громадянської самоорганізації (промисло-фінансові групи, політичні партії, суспільні рухи, лобістські організації та ін.). Проективно-конструктивне осмислення проблем організації та здійснення влади трансформується в системну і розгалужену діяльність. Чітко розподіляється праця між теоретиками, які здійснювали проектувальне осмислення на концептуальному рівні, і практиками – політиками, юристами, які практично реалізовували певні ідеї, концепції у процесі розробки проектів конституцій, законів, рішень, планування та програмування політичного розвитку.

Однак не всі соціальні групи отримали рівні можливості брати участь у соціально-політичному проектуванні, впливати на його характер і змістовну наповненість. Порушення принципу паритетності відбувалося за економічними ознаками, оскільки фактичну політичну свободу отримали, насамперед, підприємці-буржуа, що мали економічні та організаційні ресурси потрібні для того, щоб заявити про свій інтерес, розробити бажані для них проекти та включити їх до порядку денного громадського обговорення. Виявлялося, що монополізація економічної діяльності в руках окремих промислово-фінансових угруповань – це прямий шлях до закріплення за ними монопольного права і на політичну владу. В крайніх проявах це виливалося в егоїстичну політику, розвиток маніпулятивних технологій, авторитарних режимів (фашизм, нацизм та ін.).

У відповідь на це протягом ХХ ст. велися розробки проектів соціально-економічної емансипації людини, провідна ідея яких – у державно-правовий спосіб обмежити свавілля власників капіталу та забезпечити рівні стартові позиції для самореалізації всім членам суспільства незалежно від їх місця в системі суспільного виробництва. Внаслідок здійснення цих задумів до політичної діяльності втягуються все більш широкі маси населення і, в цей же час, значно посилюється держава. Зворотна сторона цього процесу – бюрократизація державного управління, а деколи, у випадках абсолютизації ролі держави, створення авторитарних режимів «соціалістичного типу», в яких недержавні центри соціально-політичного проектування знищувалися, а право визначати майбутнє присвоювалося партійною верхівкою. Тобто мало місце спотворення принципу паритетності за державно-партійними ознаками.

Проте і успішне державне регулювання соціально-економічного життя (йдеться про державу «загального добробуту»), за якої вдається зберегти єдність громадянського суспільства та держави, не може автоматично забезпечувати реалізацію принципу паритетності внаслідок культурно-освітньої неготовності простих громадян виконувати роль суб'єкта політики. Одна із сучасних тенденцій – поширення гедоністичних, примітивізованих «омасовлених» стандартів споживання матеріальних і духовних благ, що відтворюють конформістську, одномірну особистість, яка не бажає брати активну участь у суспільній співпраці, байдуже ставиться до соціально значущих проблем.

Це актуалізує потребу в духовно-культурній емансипації людини. Загалом усвідомлення важливості теоретичних знань і практичних вмінь для суб'єктів політичної влади має давню історію. Так, платонівська максима про те, що державою мають управляти філософи, напевно, виступила одним із мотивів створення Академії як освітньо-духовного інституту, що майже тисячу років зберігав спадкоємний зв'язок, особливий комунікативний простір, в якому відбувався, в тому числі, обмін соціально-політичним проектувальними ідеями і досвідом. Подібні інституції виникали не лише в античному світі, але і в інших давніх цивілізаціях (наприклад – школа Конфуція). Науково-освітні установи для підготовки політиків-професіоналів характерні і для наступних історичних епох. Якщо в ранні епохи спеціальна фахова політична освіта була призначена для представників політичної еліти, то згодом – для широких верств.

Водночас освіта виступає ефективним засобом активізації громадян як суб'єктів продуктивної політичної діяльності лише в зв'язку з розвитком і зміцненням культури громадянської участі, настроїв довіри. Зокрема, ґрунтуючись на висновках теорії ігор, Р.Патнам виділяє дві можливих стійких стратегії участі особистості в колективних діях. Перша – «чесна взаємність» полягає в тому, що, очікуючи від інших членів суспільства співпраці, будь-хто виявляє готовність до дій, спрямованих на досягнення спільних інтересів. За цих умов утворюється сприятлива соціокультурна основа для демократизації суспільства та розвитку традицій громадянської активності. Потрапивши в другу ситуацію, де немає впевненості, що інші люди будуть сумлінними та доброзичливими, будь-хто радше виявиться схильним прийняти стратегію «ніколи не співпрацювати». За цих умов «переважатиме Гобсове ієрархічне вирішення колективної дії – насильство, експлуатація, залежність»[9,с.216]. Переборення зазначеної тенденції – важка копітка просвітницька праця, яка не може бути виконана миттєво. Проте мірою її виконання утворюються реальні передумови перетворення громадянина в рівноправного учасника соціально-політичного проектування.

Підсумовуючи, відзначимо, що дотримання принципу паритетності в ході соціально-політичного проектування пов'язане з політико-правовою, соціально-економічною та духовно-культурною емансипацією людини. Як неможливе цілковите звільнення людини від різноманітних соціальних негараздів, так і неможлива абсолютна реалізація принципу паритетності. Конкретно-історичні епохи визначають історично-обмежені засоби діалогічно-конструктивного осмислення тих або інших соціально-політичних проблем. Принцип паритетності в цьому плані є межею нескінченних духовно-практичних устремлінь людини, яку ніколи не можливо повністю досягнути, але яка вказує на оптимальний напрямок відтворення живої і суперечливої єдності особистісних і суспільних інтересів. Перспектива подальших досліджень – конкретизація засобів соціально-політичного проектування як форми реалізації цього генерального дороговказу в історичних умовах сучасної України.

Список використаних джерел

1. Барулин В. С. Социальная философия: Учебник [для вузов] / Барулин В.С. – [2-е изд.]. – М.: ФАИР-ПРЕСС. – 1999. – 560с.
2. Бурдьє П. Социология социального пространства / Пьер Бурдьє ; [Пер. с франц. Н. А. Шматко]. – СПб.: Алетейя, 2007. – 288с.

3. Маркс К., Энгельс Ф. Твори в 50-и томах / К. Маркс, Ф. Энгельс: [Пер. з 2-го рос. видання]. – К.: Держполітвидав України, 1964 – Т. 21. – 1964. – 712с.
4. Новая постиндустриальная волна на Западе : антология / [под ред. В.Л. Иноземцева]. – М.: Academia, 1999. – 640 с.
5. Кант И. Основы метафизики нравственности / Иммануил Кант. – М.: Изд-во «Мысль», 1999. – 1472с. – (Классическая философская мысль).
6. Молодцов М.М. Проектно-аналитическое обеспечение принятия и реализации государственно-управленческого решения в современной России : Автореф. дис... канд. полит. наук: спец. 23.00.02 «Политические институты, процессы и технологии» / М.М.Молодцов. – М., 2007. – 24с.
7. Руссо Ж.-Ж. Трактаты / Жан-Жак Руссо. – М. : Издательство «Наука», 1969. – 704с. – (Литературные памятники).
8. Патнам Р.Д. Творення демократії: традиції громад. активності в сучасній Італії / Патнам Р.Д., Леонарди Р., Рафаелла Й.Н.; пер. з англ. В.Ющенко. – К.: Основи, 2001. – 302с.
9. Социальное проектирование в сфере культуры. Прорыв к реальности : [сб. науч.прац / НИИ культуры] – М. : НИИ культуры, 1990. – 432с.
10. Шилков Ю.М. Гносеологические основы мыслительной деятельности / Ю.М.Шилков. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского университета. – 1992. – 184с.

Бутченко Т.И. Паритетность как принцип механизма социально-политического проектирования

С помощью социально-философского анализа раскрывается сущность паритетности как принципа социально-политического проектирования. Данный принцип отражает диалоговую природу социально-политического конструирования, основанную на диалектическом единстве личностных и общественных интересов. В качестве магистрального пути осуществления этого принципа обосновывается культура демократического участия.

Ключевые слова: паритетность, социально-политическое проектирование, диалог, монолог, политика, государство, демократия участия.

Butchenko, T.I. Parity as principle social political projecting mechanism

The parity principle of social political projecting is investigated in a social philosophical way. The principle reflects the dialog nature of social political constructing that grounds on the dialectic unity of personal and public interests. As the main observance way of this principle, the participation democracy culture is argued.

Key words: parity, socio-political planning, dialog, monologue, politics, state, democracy of participation.

Методологічні засади вивчення проблеми соціально-конструктивного мислення особистості

Аналізуються методологічні засади вивчення проблеми соціально-конструктивного мислення в суспільствознавчій думці. Виокремлюються підходи до вивчення цієї теми в науковій літературі та принципи її соціально-філософській рефлексії. З'ясовується зміст понятійної конструкції «соціально-конструктивне мислення особистості».

Ключові слова: особистість, свідомість, мислення, соціально-конструктивне мислення, суспільство.

Актуальність дослідження методологічних засад соціально-конструктивного мислення особистості в суспільствознавчій думці обумовлена змінами в поглядах людей на систему усталених аксіологічних орієнтирів, які виступають одним із головних факторів процесів функціонування соціальної системи і окремого індивіда.

Феномен соціально-конструктивного мислення став в останній час об'єктом зростаючої уваги дослідників, але з їх боку зору випали питання сутності, критеріїв та спрямованості соціально-конструктивного мислення особистості. Метою написання цієї статті є аналіз методологічних засад вивчення проблеми соціально-конструктивного мислення особистості.

Філософські рефлексії щодо осмислення деяких аспектів соціально-конструктивного мислення та його ролі у становленні людської екзистенції з позицій визначення її методологічних засад, ментальної специфіки, культурологічного аналізу належать В.Борисову[1], М.Савель'євой[2], А.Соколову[3].

Значний теоретичний вклад для осмислення проблем мислення містять праці Н.Андренова[4], М.Мамардашвілі[5], В.Саморукова, А.Паламарчука[6]. Дослідження стосуються особистості, її мислення, свідомості, світоглядних орієнтацій, самореалізації тощо. Але з боку зору дослідників випали такі питання, як сутність та соціокультурна детермінація формування соціально-конструктивного мислення. Дискусійність підходів у вітчизняному та зарубіжному суспільствознавстві не привела до формування цілісного уявлення про специфіку соціально-конструктивного мислення особи. Недостатність комплексного дослідження соціально-конструктивного мислення особи, яке б узагальнювало фрагментарні науково-теоретичні розробки даного питання і виходило на адекватний

змісту сучасних подій рівень осмислення життєвих процесів потребує подальшого вивчення феномену соціально-конструктивного мислення.

Методологічний аспект дослідження проблеми соціально-конструктивного мислення особистості передбачає визначення сукупності пізнавальних засобів, прийомів, підходів до вивчення цього питання. На характер постановки та розв'язання проблеми соціально-конструктивного мислення впливають декілька головних чинників: розвиток сучасної пост-класичної та пост-модернної наукової методології; значні соціальні зміни в сучасному світі в останні роки (криза); розгортання глобалізаційних процесів. Соціальна реальність і світогляд людини можуть бути осмислені з різних методологічних точок відліку. Але обраний науковий методологічний комплекс, і як метод дій, і як принцип тлумачення, повинен бути спрямований на досягнення сутності досліджуваної проблеми, на висвітлення функціональних і змістовних засад об'єкта пізнання.

Дослідження соціально-конструктивного мислення особистості передбачає визначити сутнісні характеристики самої людини. Проблема аналізу структур особистості, глибинних засад її буття, світоглядних орієнтацій є наскрізною темою філософії протягом усього часу її існування.

Конструктивною є також ідея дослідження соціально-конструктивного мислення з урахуванням світоглядно-методологічного плюралізму, необхідності подолання суб'єктивістських підходів до зазначеної теми, спрямованості на інтерпретацію суспільства як динамічного соціального поля, необхідності взаємокореляції інтересів суспільства, держави й особистості в сфері світоглядних орієнтацій. Регулятивною методологічною ідеєю дослідження є також ідея зв'язку різноманітних дисциплінарних дискурсів про мислення, що дозволяє осмислити багатовимірність феномена соціально-конструктивного-мислення особистості та орієнтує на вихід за межі вузькодисциплінарного бачення зазначеної проблеми.

Слушним при дослідженні соціально-конструктивного мислення особистості є використання таких відомих методів науково-теоретичного пізнання, як: – *аналіз і синтез*, що буде слугувати виявленню складових соціально-конструктивного мислення, підстав щодо класифікації соціально-конструктивного мислення, об'єднання в єдине ціле частин, властивостей, відносин, які сприяють розумінню соціально-конструктивного мислення в контексті дослідження даної проблеми; – *аналогія*, що дозволяє при вивченні окремих видів світоглядних орієнтацій людей різних країн сформулювати окремі положення парадигми соціально-конструктивного мислення, виявити детермінанти його формування.

Соціально-філософський аналіз соціально-конструктивного мислення особистості, на наш погляд, передбачає такі аспекти: – визначення сутності та генези понять, що характеризують соціально-конструктивне мислення особистості; – з'ясування критеріїв соціально-конструктивного мислення в цілому і регуляції соціально-конструктивного мислення з боку особистості, суспільства та держави зокрема; – з'ясування об'єктивних та суб'єктивних чинників формування соціально-конструктивного мислення особистості; – аналіз факторів оптимізації формування соціально-конструктивного мислення особистості; – вивчення впливу соціально-конструктивного мислення на життєдіяльність людини зокрема та соціуму в цілому.

Рефлексія феномену соціально-конструктивного мислення може здійснюватися за допомогою таких методологічних підходів: *історико-філософський*, коли соціально-конструктивне мислення вивчається у відповідності до періодів у розвитку суспільства; *системний*, згідно з яким соціально-конструктивне мислення розглядається як комплексне соціальне явище, складові якого досліджуються як частина єдиного цілого; *діалектико-матеріалістичний* – соціально-конструктивне мислення розглядається в розвитку та взаємозв'язку з іншими соціальними процесами та явищами; *структурно-функціональний*, в рамках якого визначається сутність та змістовна спрямованість соціальних функцій соціально-конструктивного мислення особистості; *аксіологічний* – вивчення ціннісних орієнтирів соціально-конструктивного мислення; *компаративістський* – порівняння соціального буття особистості та її мислення в різних соціокультурних системах.

З'ясування сутності соціально-конструктивного мислення особистості як соціального явища, форми активності людини потребує визначення факторів, що впливають на його стан і розвиток. Розглядаючи соціально-конструктивне мислення як об'єктивне соціальне явище, зазначимо, що з іншого боку, в сучасному плінному суспільстві воно виступає важливою формою реалізації людиною свого сутнісного потенціалу та життєвих сил на шляху від об'єктивно-детермінованого індивіда до переважно внутрішньо детермінованої вільної в своїх екзистенційних проявах особистості.

Слушним при філософській рефлексії соціально-конструктивного мислення є з'ясування, перш за все змісту, таких концептів як *особистість*, *свідомість*, *мислення*, *соціально-конструктивне мислення*. Розглянемо їх більш детально.

Становлення *особистості* є наслідком взаємодії трьох головних чинників: перетворення об'єктивних умов буття у власні форми життєдіяльності, свідомого та цілеспрямованого впливу суспільства та його інститутів на особистість, самоформування останньої як засвоєння світу культури. На цій підставі соціокультурна детермінація формування особистості є втіленням взаємозалежності розвитку соціуму та людини, який зумовлює зміни світогляду, стилю мислення та життя суспільства, притаманних йому стереотипів сприйняття та діяльності. Саме вони є безпосередньою основою виникнення нових рис та характеристик особистості, зумовлених соціокультурними чинниками принципових змін у розвитку особистості та її розумінні.

Як зазначає В.Ларцев, «особистість <...> втілює в собі найістотніші риси того певного типу людей, яким притаманна невгамовна біосоціальна активність, трансцендентне прагнення до свободи, особиста незалежність та творча діяльність в різних сферах суспільного буття, значущість персонального внеску в перетворення навколишнього світу, самоусвідомлення моральної і правової відповідальності» [7, с.9].

Необхідним компонентом самовизначення особистості є *свідомість*. Свідомість завжди є свідомістю про щось, спрямованою на світ, на буття, вона «знаходиться в світі». Положення «бути у свідомості» (а тільки так реалізується людська екзистенція), має цілком певний онтологічний смисл, фіксує реальне положення людини в світі, особливу форму життєвого процесу, котра знаходить вираз в його усвідомленні. Завдяки

наявності свідомості, онтологічний статус якої полягає «в можливості здійснення в ній свідомого буття і всіх актів усвідомлення», людина «розташовується» в світі, стає суб'єктом діяльності. По відношенню до дійсності суб'єкт не тільки розкриває певним чином її зміст і здійснює вплив на неї, але й засвідчує власне, діюче й усвідомлене існування[8,с.11-12]. Сформоване «Я» в свідомості соціально-конструктивно мислячої особистості реалізується в можливості нею стати суб'єктом діяльності, що означає в першу чергу свободу вибору в орієнтаціях на об'єктивний зміст явищ і процесів, звільнення від впливу зовнішніх детермінацій. Це засвідчує смислову полізмістовність феномену свідомості.

Свідомість – це суб'єктивний образ об'єктивного світу, універсальна здатність людини здобувати знання, перетворювати, берегти і відтворювати їх, спілкуватися й обмінюватися досвідом і передавати його від одного покоління до іншого. *Свідомість* – це вища, властива тільки людям і пов'язана з мовою функція мозку, що полягає в узагальненому, оціночному і цілеспрямованому відбитку дійсності і конструктивно-творчому перетворенню дійсності, у попередній мисленнєвій побудові дій і передбаченні їхніх результатів, у розумному регулюванні і самоконтролюванні поведінки людини. Будь яка окрема людина, індивідуум є носієм свідомості. І тому її свідомість унікальна, індивідуальна, особистісна. Свідомість є надбанням людства. Однак, носієм свідомості є конкретний індивід, особистість, що при народженні володіє лише психікою й уродженими задатками до мислення.

Мислення є одним із найважливіших компонентів свідомості. Біологічним субстратом мислення є високий рівень розвитку головного мозку, що історично сформувався в процесі становлення людини, людського суспільства, матеріальної і духовної культури. Мислення людини протікає в різних формах і структурах (поняттях, категоріях, теоріях), у яких закріплені й узагальнені пізнавальний і соціально-історичний досвід людства. Відштовхуючись від почуттєвого досвіду, мислення перетворює його, дає можливість одержувати знання про такі властивості і відношення об'єктів, що недоступні безпосередньому емпіричному пізнанню. Мислення незмірно розширює пізнавальні можливості людини, дозволяє проникнути в закономірності природи, суспільства і самого мислення[9,с.391].

Мислення виступає головним способом як вирішення завдань, питань, проблем, що постійно висуваються перед людьми життям. Вирішення завдань завжди повинно дати людині щось нове, нові знання. Пошуки вирішень іноді бувають дуже важкими, тому розумова діяльність, як правило, – діяльність активна, потребує зосередженої уваги, терпіння. Реальний процес думки – це завжди процес не тільки пізнавальний, але й емоційно-вольовий. Мислення розвивається протягом усього життя людини в процесі його діяльності. На кожному віковому етапі мислення має свої особливості. Розвиток мислення виражається в поступовому розширенні змісту думки, у послідовному виникненні форм і способів мисленнєвої діяльності і зміні їх в процесі загального формування особистості.

Важливою складовою такого типу мислення є гармонійне поєднання прагнень та бажань особистості та можливостей суспільства щодо реалізації сутнісних сил людини.

На нашу думку, критеріями соціально-конструктивного мислення виступають спрямованість життєдіяльності людини на самоактуалізацію сутнісних сил в соціально-конструктивних формах; зростання осмислення себе та повноти переживань, розширення особистого досвіду, відкритість інноваціям; дотримання загально визнаних норм соціального співбуття, повага прав і свобод інших людей; підвищення соціальної ефективності діяльності людини, перерозподіл нею відповідальності з соціальних інститутів на себе; посилення духовних вимірів діяльності людини. На формування соціально-конструктивного мислення впливають *об'єктивні фактори та суб'єктивні чинники*. До об'єктивних умов належить свідомий та цілеспрямований вплив суспільства та його інститутів на особистість. До суб'єктивних – світоглядні орієнтації, самоформування особистості та її спроможність перетворювати об'єктивні умови буття у власні форми життєдіяльності.

Нові соціальні реалії обумовлюють необхідність праці індивіда над власним розвитком з урахуванням національного та світового культурного надбання. Як зазначив Е.Фромм «<...> для нормальної людини суб'єктивний аспект його соціального характеру полягає в тому, щоб втілювати в життя ідеї та побажання в співвідношенні з його життєвими потребами й до того ж давати їй задоволення від такого роду активності» [10, с.362].

Підсумовуючи зазначимо, що соціально-конструктивне мислення – це спосіб міркувань, які дозволяють людині досягати поставлених цілей і який базується на конструктивній взаємодії як із суспільством, так і його нормами, цінностями та соціальними інститутами.

Щодо *подальшого дослідження* даної проблеми, то слушним є аналіз специфіки соціально-конструктивного мислення особистості в різноманітних культурних системах.

Список використаних джерел

1. Борисов В.В. Теоретико-методологічні основи формування національної самосвідомості. – Краматорськ, 2003. – 519с.
2. Савельєва М.Ю. Введение в метатеорию сознания. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2002. – 334с.
3. Соколов А.В. Феномен социально-культурной деятельности / Санкт-Петербургский гуманитарный ун-т профсоюзов. – СПб.: СПбГУП, 2003. – 203с.
4. Андренов Н.Б. Что такое мышление?. – Чита: ЗАБАИ, 2002. – 116с.
5. Мамардашвили М.К. Формы и содержание мышления (К критике гегелевского учения о формах познания). М.: Высшая школа, 1968. – 192 с.
6. Саморуков В.В., Паламарчук А.И. Метод развития мышления и общественного сознания / Одесский национальный политехнический ун-т. – О.: ОНПУ, 2002. – 116с.
7. Ларцев В.С. Формування особистості: детермінанти, проблеми, перспективи (соціально- філософський аналіз): Автореф. дис... д-ра філос. наук: 09.00.03 / Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України. – К., 2003. – 31с.
8. Машгалер А.А. Соціодинаміка свідомості у вимірах особистісного буття: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Інститут вищої освіти АПН України. – К., 2003. – 17с.

9. Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция: Л.Ф.Ильичев, П.Н.Федосеев, С.М.Ковалев, В.Г.Панов – М.: Сов. Энциклопедия, 1983. – 840с.
10. Фромм Э. Бегство от свободы. – Мн.: Харвест, 2003. – 384с.

Костенко Н.В. Методологические основы изучения проблемы социально-конструктивного мышления личности

Анализируются методологические основы изучения социально-конструктивного мышления в обществоведении. Выделяются подходы к изучению данной темы в научной литературе и принципы ее социально-философской рефлексии. Определяется содержание понятийной конструкции «социально-конструктивное мышление личности».

Ключевые слова: личность, сознание, мышление, социально-конструктивное мышление, общество.

Kostenko, N.V. Methodological bases of studying of the problem of social and constructive thinking of the person in social science

Methodological background of research on the personality's social and constructive thinking in social science conception is being analyzed. Approaches to the study of this topic in the scientific literature and principles of its social and philosophic reflection are being highlighted. The content of conceptual construction of personality's social and constructive thinking is explored.

Key words: personality, perception, thinking, social and constructive thinking, society.

Метод проектів як основа формування духовних потреб молоді

Феномен проекту представлено як основу та джерело формування духовності підростаючого покоління. Висвітлюється зміст та розширення сфер інженерно-конструкторської та комп'ютерно-програмної раціональності універсалізації проектного підходу в навчальних закладах України, зокрема в Ліцеї міжнародних відносин №51 міста Києва.

***Ключові слова:** проект, метод проекту, проектна діяльність, духовність, культурно-освітня діяльність.*

Проектування перетворюється на інтегральну форму, що обіймає не тільки науку (у варіанті дизайну) і завершення історичного поступу (у вигляді програмного буття, що пов'язує технологію з долею людини). Останніми роками поняття «проект» активно впроваджується в навчально-виховний процес освітніх закладів України, відіграючи роль ефективної форми навчання, виступаючи засобом інноваційно-розвивального освітнього середовища школи, ліцею чи всієї регіональної системи. В тлумачному словнику поняття «проект» розглядається у контексті англійського слова «project» і означає – задум чи план чогонбудь, наприклад, створення організації.

Значно об'ємний аналіз поняття зустрічаємо в роботах сучасних авторів. Теоретико-прикладні підходи та втілення їх у практику досліджуються в роботах Л.Ващенко, В.Воропаєва, І.Підласого, І.Єрмакова, В.Позднякова, Г.Сазоненко, В.Шапіро та інших.

Перехід школи до дванадцятирічної освіти об'єктивно потребує переведення освітнього процесу на технологічний рівень: вибір індивідуальних маршрутів навчання. Особливо продуктивні серед них особистісно зорієнтовані педагогічні технології; їх ефективність залежить від того, в якій мірі реалізується життєвий потенціал учня, як враховані його індивідуальні психологічні особливості. Звідси – пріоритет суб'єктивно смислового навчання у порівнянні інформаційним навчанням, спрямованість на розвиток в учнів множинності суб'єктивних картин світу на протипагу однозначним «програмним» уявленням, діагностика особистісного розвитку, ситуаційне проектування, включення навчальних задач у контекст життєвих проблем.

Враховуючи новітні підходи у практиці проектної діяльності, Л.Ващенко пропонує «...розглядати управління освітніми проектами як розробку (проектування) ідеальної моделі системи управління, де сконцентровані її пріоритетні напрями (чи основні характеристики)» [4, с.30].

В.Поздняков аналізує проект як сукупність дій та завдань, яким притаманні особливі відмінні риси, такі, як чітко визначені цілі, досягнення

яких можливе одночасно з виконанням технічних, економічних та інших вимог; внутрішні та зовнішні операційні взаємозв'язки, завдання, ресурси, що потребують жорсткої координації у процесі виконання проекту; визначені терміни реалізації проекту: ресурсна обмеженість; відносна новизна цілей проекту, умов реалізації, неминучість конфліктних ситуацій.

Г.Сазоненко вважає, що ядром, смисловим центром інновації є нова педагогічна ідея, вільний вибір учителем, педагогом-куратором форм, методів, прийомів навчання та виховання, оптимальне поєднання традиційних і нетрадиційних форм, класно-урочних систем, лекційно-семінарських групових занять за інтересами, темою дослідження та рівнем знань. Належне місце займає індивідуальна праця на уроках за індивідуальними творчими планами, які затверджуються науково-методичною радою за поданням кафедр. Проектування в загальному сенсі – це науково обґрунтоване визначення системи параметрів майбутнього об'єкта або якісно нового стану існуючого проекту прототипу, прообразу передбачуваного або можливого об'єкта, стану чи процесу в єдності зі способами його досягнення.

Останнім часом уявлення про суть проектування, сферу його застосування істотно змінилися. З'явилося поняття «проективна педагогіка», що «дає змогу виділити три типи проектів: соціальний, який відповідає сучасним умовам виховання та вимогам суспільства; психолого-педагогічний, що розробляється для навчально-виховного закладу або групи (класу) і відображає основні напрями діяльності педагога і вихованців у їхній взаємодії; особистісний, що є власне проектом розвитку особистості й характеризує уявлення педагога й самого вихованця про його близьке і віддалене майбутнє» [6, с.132].

Однак, вітчизняні дослідники не розглядають комплексно принципи побудови та методологію інноваційного проекту. Виникає потреба заповнити цю нішу, запровадивши інноваційний проект як у навчальний, так і у виховний процес (для прикладу – в ліцеї), що і обумовлює мету даної публікації.

Формування особливої системи проектно-ціннісної свідомості, що було спричинено універсалізацією проектного підходу, характеризується зближенням технології та містичного прозріння перспективи, пророчого зазираючого інформаційні програми майбутнього. Адже і містичне бачення, і технологічні програми трансцендентують (тобто – вивчають) можливе буття – одне через фантазію, інші – через проектування. В обох випадках виникає нестандартна ситуація, коли те, що сприймається як реальність, стає реальним за наслідками (так звана аксіома Томаса).

Інноваційний освітній простір майбутнього будуть визначати особистісно зорієнтоване навчання, проективні, ігрові, технології кооперованого навчання, технології дистанційного навчання. Саме ці технології озброюватимуть учнів п'ятьма ключовими компетенціями, які Рада Європи визначила як стрижневі для XXI століття – політичні та соціальні компетенції (здатність брати на себе відповідальність, брати участь у спільному прийнятті рішень, регулювати конфлікти ненасильницьким шляхом, брати участь у функціонуванні й поліпшенні демократичних інститутів); полікультурні компетенції (усвідомлення відмінностей, повага, толерантність, культура миру, здатність жити з людьми інших культур, мов, релігій); компетенції, які стосуються володіння усним і писемним мовленням (мова йде про найрізноманітніші комунікативні компетенції); компетенції, зв'язки із виникненням інформаційного суспільства; здатність учитися протягом всього життя як основа неперервної підготовки у професійному плані, а також у особистому і громадському житті.

У контексті актуалізації змісту освіти на проектно-діяльнісних засадах, використання перспективних педагогічних технологій, створення виховного простору, спрямованого на виховання конкурентноздатної особистості, яка може самостійно розробляти свої життєві стратегії, використовуючи свої знання для створення та досягнення мети, зростає роль проектно-технологічного навчання та виховання. Метод проектів є, без сумніву, однією із складових впровадження інтерактивного навчання та виховання, що спрямоване на плекання особистості як творця і проектувальника свого життя.

Запровадження проектного навчання в школах України засвідчило його перспективність та педагогічну доцільність завдяки сприянню забезпечення життєвого розвитку учнів, становленню дитини як творчої і соціально активної особистості. Під час роботи над проектом учні набувають досвіду розв'язання реальних проблем із життя у навчально-виховній діяльності.

Реалізація методу проектів у Ліцеї міжнародних відносин №51 проводиться під час урочної, позаурочної та позакласної роботи. Основною проблемою інноваційного закладу, що використовує проектний підхід, є перебудова системи навчальних предметів. Варто зазначити, що проектний підхід здійснює розвиток індивідуальних здібностей і навичок, формує певні техніки роботи, але системних знань він забезпечити не може, оскільки завжди спрямований на досягнення конкретної мети. Проектний підхід використовується для прориву в здобутті знань, для освоєння «незнаного», використовуючи знане. Ми усвідомлюємо, що передаємо учням певні схеми діяльності та робочі поняття, але при цьому не претендуємо на відтворення логіки предмета. Ми спроектували, приміром, ліцейське право, але не можемо сказати, що учні автоматично отримали і вивчили основи правової підготовки.

Метод проектів – педагогічна технологія, зорієнтована не на інтеграцію фактичних знань, а на їх застосування і набуття нових (часто шляхом самоосвіти). Активне включення учнів у зміст тих чи інших проектів дає можливість засвоїти нові способи людської діяльності в соціокультурному середовищі.

Дослідницький проект може бути за змістом монопредметним (виконується на матеріалі одного предмета) або між предметним (інтегрується суміжна тематика декількох предметів, наприклад географія, історія, іноземна мова, інформатика). Проект може бути підсумковим, коли за результатами його виконання оцінюється засвоєння учнями певного навчального матеріалу, і поточним, коли на самоосвіту і практичну діяльність виділено лише частину змісту навчання із навчального курсу.

Найскладнішим у впровадженні у навчальний процес дослідницьких проектів є організація цієї діяльності, а особливо підготовчий етап. Учитель при плануванні на навчальний рік має виділити провідну тему чи декілька тем, які будуть «винесені на проектування». Далі необхідно сформулювати відповідну кількість як індивідуальних, так і групових тем, робота над якими потребує засвоєння учнями необхідних знань і формування необхідного досвіду. Але вчителю слід мати на увазі, що проект учня може перетворитися в реферат, а реферат просто «витагується» із Інтернету.

Чіткість організації проектування визначається конкретністю постановки мети, визначенням запланованих результатів, виясненням вихідних даних. Дуже ефективним є використання невеликих методичних рекомендацій чи інструкцій, де вказується необхідна і допоміжна

література для самоосвіти, вимога вчителя до якості проекту, форми і методи кількісної оцінки результатів, алгоритми проектування.

Необхідно організувати роботу так, щоб учні вчилися: визначати основні і поточні (проміжні) мету і завдання; шукати шляхи їх вирішення, обираючи оптимальні; здійснювати і аргументувати вибір, передбачати наслідки вибору; діяти самостійно (без підказки); порівнювати отриманий результат з тим, що потребується; об'єктивно оцінювати процес (саму діяльність) і результат проектування.

Проектна діяльність передбачає роботу в колективі. Великий інформаційний чи технологічний обсяг багатьох проектів примушує учнів об'єднуватися у групи. Така ситуація сприяє становленню, формує соціалізовану особистість, оскільки працюючи у команді, діти навчаються взаємодіяти один з одним, вирішувати можливі конфлікти, набувати навичок етичного міжособистісного спілкування, брати відповідальність за вибір рішення, аналізувати результати діяльності.

Досвід свідчить, що найскладнішим є самостійно розподіляти обов'язки. Важливо зазначити, що тут слід дотримуватися принципу «кожний робить те, що зможе зробити краще інших»; становленню особистості сприяє також необхідність допомогти один одному, оцінювати один одного, критикувати, а найголовніше – нести відповідальність за свою роботу перед собою, своєю групою, всім колективом.

При роботі з інформаційною частиною проекту деяким учням буде складно зорієнтуватися в інформаційному просторі. Тому рекомендується розпочати навчання учнів із пошуку і відбору необхідних відомостей, передбачаючи для цього тренінгові форми занять у рамках майже всіх навчальних предметів.

Навчальний процес у ліцеї будується так. Є система традиційних навчальних предметів, які становлять базовим навчальний план. Ставити вимоги до базового навчального плану з погляду проектного підходу абсурдно. Це абсолютно різні речі. Навчальний план Держстандарту призначений для передачі певної суми різноманітних, переважно наукових, знань. При цьому класно-урочна система використовує так званий навчальний конвеєр, коли зміст освіти транслюється щотижневою кількістю квантами. Цей зміст учитель передає учню наперед незалежно від того, буде він колись використаний в його житті, чи ні. Він змушений виконувати затверджену програму.

Всі викладачі, хто використовує метод проектів в навчанні, вважають його найефективнішим у досягненні педагогічної, виховної та дослідницької мети сучасної української школи. Серед багатьох проектів, що уже посіли чільне місце в практичній діяльності освітян України вирізняється соціальний, який, завдяки діяльності педагогів, забезпечує у навчально-виховному процесі аналіз фактів, пов'язаних із темою; пропозиції щодо організації та вирішення соціальної проблеми; схеми, таблиці, іншу наочність, що сприяє розкриттю проблеми та її втілення у навчальний процес.

Оскільки діяльність столичного Ліцею міжнародних відносин №51 спрямовано на виховання та розвиток обдарованих дітей, надання їм можливості для реалізації їх творчих потреб, оволодіння системою знань, практичних умінь та навичок науково-дослідницької та експериментальної діяльності, педагогічним колективом головну увагу приділено й формуванню використання вмінь особистості у нестандартних ситуаціях. Особливо – практичному застосуванню раніш вивченого, самостійного здобуття нової інформації з різних джерел і різними методами, подальший

аналіз цієї інформації, відпрацюванню нових структур і понять, урахуванню інтерференцій (тобто – взаємного посилення), системній поглибленій роботі з матеріалом та висновками.

XXI століття, як уже зазначалося, століття якісної освіти. Перед учителями стоїть завдання пошуку нових форм і методів навчання для створення можливостей учням і педагогам вільно орієнтуватися в сучасному освітньому просторі, під час дозвілля, організації навчально-виховного процесу на професійному рівні з використанням інтерактивних і телекомунікаційних технологій. На сучасному етапі державного і духовного відродження України в життя національного виховання дітей, учням Ліцею усіма формами та засобами навчально-виховного процесу прищеплюється зацікавленість до культурного, політичного та духовного життя держави, мов, які вивчають хлопчики і дівчата. Але нині активізувалася їх участь в історико-краєзнавчій діяльності, яка набуває вагомого виховного значення в силу громадської значимості її змісту. Адже вивчення та осмислення історичних фактів стимулює розумову діяльність ліцеїстів, робить їх ніби співучасниками історичних подій і фактів, здійснює емоційно-стимулюючий вплив на них і забезпечує таким чином наслідування і активну життєву позицію.

Об'єктами соціального проекту можуть бути різні періоди історії (скажімо, Печерська, Києва), окремі райони столиці, споруди та закордонні культурні пам'ятні місця. Соціальний метод, пов'язаний з вивченням історичного минулого є основою відродження духовності у молоді під гаслами – «До глибини віків», «Мій Київ – моя історія», «Ми родом із Печерська». Така робота допомагає учням шанобливо ставитися до пам'яті героїв Другої світової війни, героїв трудової слави, сприяти вшануванню ветеранів війни, праці, опікуватися пам'ятниками і могилами загиблих.

Соціальний проект формує вміння щодо розвитку своїх здібностей у проведенні дослідницької роботи, аналізу зібраних фактів, критичному оцінюванню та прийняттю відповідальних рішень з підтримки та розвитку досліджених регіонів, поліпшенню мовних навичок (рідної та іноземної) під час збирання інформації, спілкування та листування з представниками інших країн, поліпшенню навичок користування новітніми комунікаційними технологіями, відтворення певного світогляду.

Головною метою проекту є формування і розвиток свідомої особистості з громадянською позицією, готовою до конкретного вибору свого місця в житті, здатною змінити на краще своє життя і життя своєї країни, формуватися як духовно багатий індивід. Мета проекту конкретизується через систему таких завдань: виявлення умов ефективного формування в учнівської молоді життєвої компетентності; визначення ключових компетентностей для різних сфер життєдіяльності особистості; розробка моделей розвитку життєвої компетентності в учнівської молоді (із врахуванням чутливих періодів у розвитку дитини); визначення змістовних параметрів духовної компетентності особистості; створення організаційно-функціональної структури процесу формування та розвитку життєвої компетентності особистості; визначення оптимальних методів, форм, засобів, що сприяють формуванню в учнівської молоді життєвої компетентності та її духовного світу; створення умов для самореалізації сутнісних сил особистості у різних видах творчої діяльності, розширення можливостей компетентного вибору особистістю свого життєвого шляху; розробка, апробація та впровадження в навчально-виховний процес модульних програм розвитку в учнівської молоді життєвої компетентності та знання культурних цінностей нації; залу-

чення соціально активних представників учнівської молоді до реалізації модульних програм розвитку, культурологічних програм; підготовка лідерів учнівського самоврядування для практичної діяльності з ровесниками в період дозвілля та вивченні культурної спадщини українського народу.

Педагогами застосовуються різноманітні форми роботи над проектом, але перевагу надано груповій роботі на рівні класу та груп учнів.

З жовтня 2004 року учителі та ліцеїсти активно працюють над колективним освітнім проектом асоційовані школи (АШ) ЮНЕСКО «Великий Волзький річковий Шлях: Об'єднання Балтійського, Каспійського, Чорного морів з метою освіти для сталого розвитку і збереження Всесвітньої спадщини за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій» (ВВРШ), який передбачає утвердження проголошених цією організацією ідеалів миру, прав людини і взаєморозуміння народів через систему освіти та культури, учасниками якого є молодь 16 країн світу, в тому й Ліцею "№51.

На основі Міжнародного, освітяни нашого Ліцею розробили свій проект «Дніпро. Історія. Життя», мета якого – розробка міждисциплінарних уроків і методичних рекомендацій щодо теми проекту; об'єднання дітей різних вікових груп у роботі над проектом; вчити молодь культури спілкування, толерантного ставлення один до одного і до природи; обмін результатами зі школами-партнерами з використанням інформаційно-комунікаційних технологій; створення учбових програм для збереження культурної і природної спадщини. Наша робота над цим проектом всебічно висвітлювалася засобами масової інформації, зокрема – телеканалами «УТ-1». ТРК «Київ», газетами – «Освіта», «Метро-освіта», «Вечірній Київ».

Пріоритетними цілями цього міжнародного проекту в Україні є виховання учнівської молоді в дусі миру, демократії, прав людини, толерантності й взаєморозуміння народів на шляху реального співробітництва і взаємозбагачення культур, причетності до розв'язання світових проблем через партнерство в системі ООН. Зазначимо, що перша резолюція Генеральної Асамблеї ООН 57/254 (20/12/02) оголосила десятирічний період, починаючи з 1 січня 2005 року Декадою освіти для сталого розвитку (ДОСР).

Проект ВВРШ унікальний ще й тому, що спрямований на створення зв'язків між партнерськими школами, які підтримують необхідність високого рівня освіти та культури відповідно до вимог ХХІ століття з використанням інформаційно-комунікаційних технологій; являється першою освітянською ініціативою, що на рівні ООН впроваджується в навчально-виховний процес для сталого розвитку; є платформою для міжкультурного діалогу між освітянськими представниками різних держав; навчає нас жити в гармонії та мирі і з природою; був схвалений Генеральною Конференцією на 32-й сесії як важливий міжпредметний проект.

Разом із тим участь у даному проекті передбачає розробку методичних рекомендацій щодо проведення міждисциплінарних уроків і семінарів; створення учбових програм для збереження культурної і природної спадщини; обмін результатами зі школами-партнерами в інших країнах з використанням інформаційно-комунікаційних технологій; організацією зустрічей та візитів з метою міжкультурного діалогу.

Метою проекту ВВРШ є і можливість сприяти учням завдяки туристично-краєзнавчому пошуковій збагатити світогляд, знання та

розуміння історії краю, дослідити економічні, соціальні, природні та культурні аспекти, взаємодії цих аспектів у розвитку. Саме через вивчення історико-культурної спадщини народу, зокрема, створення «краєзнавчого образу» конкретної території, учнівська молодь одержує організаційно-методичний підхід до вивчення матеріальної і духовної культури конкретного краю, відкриття його краси і неповторності, усвідомлення своєї причетності до історії.

2001 року Генеральна асамблея ООН ухвалила резолюцію 55/282, що оголосила 21 вересня кожного року Міжнародним Днем миру. Мета цієї резолюції – святкування Дня миру та не насильства у всьому світі. Ліцей щорічно бере участь у заходах цього дня, а саме: у конкурсах, які були оголошені в Ліцеї. Тематика проектів, які реалізуються під час святкування Міжнародного Дня миру: Конкурс на найкращий символ миру серед учнів 5-7 класів; Конкурс на кращий вірш, присвячений миру; загально – шкільна акція «Зроби перший крок до примирення – попроси вибачення»; опитування серед вчителів на визначення переможця у номінації «Самий неконфліктний клас»; опитування серед учнів 5 – 11 класів на визначення переможця у номінації «Учень – миротворець».

Зазначимо, що проекти знаходяться у безпосередньому зв'язку з навчальними програмами з базових дисциплін, розширюють та доповнюють існуючі програми. Серед індивідуальних проектів у початковій школі розроблені цікаві культурно-освітні проекти – «Славетні українці» (керівник В.О.Кірищина), «Пори року» (керівник М.В.Таран), «Мій родовід» (керівник Т.С.Супрун) та інші. Освітяни Ліцею вдало поєднали проекти з українського мовознавства, зокрема – «Мова – мого життя основа» (керівник Н.В.Клиновська), «Київ...Русь...Україна...Світ» (керівник К.Ф.Скиба). Проекти старшокласників досліджують точні дисципліни: «Комп'ютерна графіка», «Магічні квадрати», «Квадратні рівняння», «Відеомагнітофон для історії» які вирізняються творчим, і водночас – практичним підходом.

Підсумком проектної роботи з інформатики, яка значно розширює духовний світ учня, було, наприклад, створення електронного підручника для вивчення американської літератури в рамках курсу «Країнознавства», який полегшив сприйняття та засвоєння учнями матеріалу.

Отже підсумовуючи викладене вище, доходимо висновку.

По-перше, проекти – це ті позитивні зміни в навчально-виховному процесі, які змінюють шкільне життя, залучають до нього активних та неординарних особистостей, що є сьогодні безумовним освітянським здобутком.

По-друге, для розвитку стратегій, досягнення позитивних результатів та пошуку вирішення існуючих проблем необхідно подолати розрив між предметами і використати переваги міждисциплінарного підходу. У проектній методиці чітко виражена тенденція до інтеграції у викладанні багатьох дисциплін. Протягом багатьох років переваги проектної роботи були належно оцінені у викладанні таких предметів, як географія, історія, основи хімії та фізики. Мовні навчальні програми почали систематично використовувати цей підхід тільки недавно. Зміст кожного проекту співвідноситься з рівнем розвитку підлітка, його інформованістю з проблеми.

По-третє, проектна робота в педагогічних та учнівських колективах покликана сформувати необхідні моральні риси підлітків, їхні духовні та культурно-інформаційні потреби, оскільки структура проектної ді-

яльності базується на новому розумінні взаємовідносин вчителя та учня, сформованого духовного світу кожного.

Четверте. Проектна діяльність кардинально змінює роль вчителя, при-мушує постійно працювати над підвищенням культурного рівня. Окрім надання теоретичних знань більш важливо допомогти учням планувати, ухвалювати рішення, усвідомлювати соціальну необхідність спілкування, підтримати впровадження нових методів та технологій. Вчитель грає роль помічника, партнера, радника, який користується своїми навичками, ін-телектом, духовністю, для інтелектуального й творчого розвитку, а також постійного стимулювання самоосвіти й участі в культурно-інформаційних діях.

Список використаних джерел

1. Андруховець М. Як підготувати особистість? // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки: Зб. наук. пр. – К.: Запоріжжя, 2001. – Вип. №19. – С. 23-49.
2. Ващенко Л. Управління освітніми проектами. В кн.. Метод проектів: традиції, перспективи, життєві результати. – К.: Департамент, 2003. – С.30-36.
3. Єрмаков І. На шляху до школи життєвої компетентності: проектний під-хід. – К.: Департамент, 2003. – С.15-30.
4. Метод проектів: традиції, перспективи, життєві результати: Практико-зорієнтований збірник. – К.: Департамент, 2003. – 500с.
5. Паращенко Л. Жити і вчитися в Україні. – К.: Просвіта, 2000. – 128с.
6. Сазоненко Г. Проектна педагогіка у системі оновлення навчально-виховного процесу у ліцеї. – К.: Департамент, 2003. – С.125-133.
7. Підласий І. Діагностика та експертиза педагогічних проектів. – К., 1998. – С.40-62.
8. Педагогічні новачі столичної освіти: теорія і практика. Науково-методичний щорічник. – К, 2009. – С.23-80.

Шевцова С.М. Метод проектов как основа формирования духовных по-требностей молодежи

Раскрывается феномен проекта как основа и источник формирования духо-вности подрастающего поколения. Освещается содержание и расширение сфер инженерно-конструкторской и компьютерно-программной рациональности универсализации проектного подхода в учебных заведениях Украины, в част-ности в Лицее международных отношений №51 города Киева.

Ключевые слова: проект, метод проекта, проектная деятельность, духо-вность, культурно - образовательная деятельность.

Shevtsova, S.M. The method of projects as the basis of youth spiritual needs formation

It is shown in the modern practice of the synthetic nature of projects and as the phenomenon of the project-making as the source of the spiritual formation of the rising generation. The content and broadening of engineering and design spheres, computer-programming rationalization, universalization of the project-making method approach in the educational establishments of Ukraine, including International Relations Lyceum 51 in Kyiv are widely covered.

Key words: project, the project method, the project making activity, spirituality, cultural-educational activity.

Компетенції особистості та основні технології їх формування

Аналізується система компетенцій особистості та основні технології їх формування.

Ключові слова: особистість, освіта, культура, спосіб життя, компетенції, педагогічні технології.

Модернізація освіти вимагає осмислення таких опорних понять, як «компетенції», а також вивчення головних технологій їх формування. В нашій літературі ці проблеми розглядаються у якості дискурсних. Враховуючи їх актуальність і певну невизначеність, автор обрав їх предметом самостійного теоретичного аналізу.

Запропоноване в європейському проєкті «TUNING» поняття компетенцій включає «знання й розуміння (теоретичне знання академічної галузі, здатність знати й розуміти), знання як діяти (практичне й оперативне застосування знань до конкретних ситуацій), знання як бути (цінності як невід'ємна частина способу сприйняття й життя з іншими в соціальному контексті)». Воно має не тільки когнітивну й операційно-технологічну складові, але й мотиваційну, етичну, соціальну, поведінкову сторони (результати освіти, знання, уміння, систему ціннісних орієнтацій). У формуванні компетенції вирішальну роль відіграє не тільки зміст освіти, але також і освітнє середовище вищих навчальних закладів, організація освітнього процесу, освітні технології, включаючи самостійну роботу студентів тощо. У європейському освітньому просторі прийнято виокремлювати 8 ключових компетенцій, якими повинен володіти кожний європейець: компетенція в галузі рідної мови; компетенція в сфері іноземних мов; математична та фундаментальна природничо-наукова та технічна компетенції; комп'ютерна компетенція; навчальна компетенція; міжособистісна, міжкультурна та соціальна компетенції, а також громадянська компетенція; компетенція підприємництва; культурна компетенція [1].

Ці компетенції підтримуються певними здатностями, до яких зараховуються у всіх життєвих областях такі необхідні аспекти, як критичне мислення, креативність, «європейський вимір» і активна життєва позиція.

Але проблема гармонізації державних стандартів освіти із європейськими та світовими вимогами полягає у віднаходженні складного балансу між двома процесами, що покладені в її основу – процесом *уніфікації* освітніх вимог, технологій навчання та контролю, а також процесом *варіативності* та спеціалізації освіти, який покликаний задовольнити потребу конкретного суспільства у високопрофесійних кадрах, потребу людини отримувати знання у найзручніших для неї самої формах. Особливо цей

пошук стосується вищої освіти – адже саме вона є найважливішою ланкою формування людини у якості громадянина та фахівця.

Маючи на меті віднаходження цього складного балансу, «План дій щодо забезпечення якості вищої освіти України та її інтеграції в європейське і світове освітнє співтовариство на період до 2010 року», затверджений Наказом Міністерства освіти і науки України від 13.07.2007. № 612, передбачає наступні дії: розробити систему заходів щодо створення гнучких програм навчання для забезпечення навчання впродовж життя; розробити механізми визнання попереднього навчання, включаючи неформальне та неофіційне навчання; розробити законодавче забезпечення щодо створення можливостей для гнучких підходів до навчання у вищій освіті[2].

Отже, в управлінні процесом розробки державних стандартів в контексті європеїзації української освіти слід відзначити важливість варіативності програм, застосування елементів різних педагогічних систем та високих педагогічних технологій.

Для того, щоб цей процес був успішним на практиці, необхідно чітко розуміння взаємозалежності засобів навчання, педагогічних систем та парадигм освіти в ракурсі концепту високих педагогічних технологій. Серед низки сучасних педагогічних концепцій вищої школи з огляду на визначення теоретичних аспектів нашого дослідження виділимо концепцію гнучких педагогічних технологій навчання, принципові положення якої обґрунтовані в ряді праць[3]. Асоціація з педагогічних комунікацій і технологій США трактує педагогічну технологію як комплексний, інтегрований процес, який включає людей, ідеї, засоби і способи організації діяльності для аналізу проблем, що охоплюють основні аспекти засвоєння знань. У «Глосарії термінів з технологій освіти» (Париж, ЮНЕСКО) це поняття сформульовано як системний метод створення, застосування, застосування і визначення всього процесу викладання та засвоєння знань з урахуванням технічних і людських ресурсів та їх взаємодії, завдання якого – оптимізація форм освіти[4,с.65].

Із множини інших відомих визначень педагогічної технології наведемо такі з них: «Педагогічна технологія – сфера знання, яка включає методи, засоби навчання і теорію їх використання для досягнення цілей освіти»[5,с.31]. Технологію навчання можна тлумачити як систему «засобів, що використовуються у навчанні, і способів їх застосування, <...> проміжну ланку між теорією і практикою навчання»[6,с.9].

За українською дослідницею О.Козловою, педагогічна технологія є радикальним оновленням інструментальних і методологічних засобів педагогіки і методики за умови збереження наступності в розвитку педагогічної науки і практики, набором технологічних процедур, які забезпечують професійну діяльність учителя – гарантованістю кінцевого результату[4,с.65].

Розглядаючи підходи до впровадження високих педагогічних технологій в контексті проблем уніфікації стандартів освіти та варіативності засобів навчання, можна зробити висновок, що в освітній практиці педагогічна технологія може функціонувати на таких рівнях:

1. Загальнопедагогічний рівень функціонування педагогічної технології. Загальнодидактична, загальновиховна технологія репрезентує цілісний освітній процес у регіоні, освітньому закладі, на певному рівні навчання чи виховання. У такому вигляді педагогічна технологія тотож-

на педагогічній системі, оскільки вона містить сукупність цілей, змісту, засобів і методів навчання (виховання), алгоритм діяльності суб'єктів і об'єктів навчально-виховного процесу.

2. Предметно-методичний рівень функціонування педагогічної технології. Ідеться про застосування педагогічної технології як окремої методики, тобто як сукупності методів і засобів реалізації певного змісту навчання та виховання в межах одного предмета, групи, в діяльності педагога.

3. Локальний (модульний) рівень функціонування технології. Зорієнтована на цей рівень педагогічна технологія окремих частин навчально-виховного процесу, розв'язання окремих дидактичних і виховних завдань (технологія окремих видів діяльності, формування понять, виховання окремих особистісних якостей тощо) [4, с.67].

Отже педагогічна технологія функціонує і як наука, що досліджує найраціональніші шляхи навчання, і як система способів, принципів і регулятивів, які застосовують у навчанні, і як реальний процес навчання. Не менш поширений погляд на неї як на конструкцію, стратегію, алгоритм дій педагога, організацію педагогічної діяльності. Але як би її не розглядали, головне в педагогічній технології – розроблення, деталізація інструментальних аспектів педагогічного процесу [4, с.66].

З наведених визначень ми можемо бачити, що часто, вводячи визначення педагогічної технології, її іноді зводять до засобів навчання. Визначимо, що: засоби навчання (засоби навчальної діяльності) – це матеріальні та інформаційні об'єкти (елементи) навчального середовища, які призначені для використання учнями і вчителями при здійсненні ними окремих навчальних дій [7, с.271].

До них і слід відносити навчальні посібники, підручники, прилади, комп'ютерні програми тощо. Вони дійсно займають значне місце в системі освітніх технологій, проте, на думку автора, концептуально не можуть бути зведені до неї. Система засобів навчання – це підсистема навчального середовища, склад якої утворюють окремі і/або інтегровані засоби навчання, а структура визначається множиною цілей їх багатоцільової побудови і навчально-виховного застосування – підцілей, за якими формуються і застосовуються педагогічні технології, що обрані для здійснення даного навчально-виховного процесу. З метою підвищення ефективності використання засобів навчання у навчально-виховному процесі з множини усіх засобів, що необхідні для досягнення цілей навчання і виховання, утворюються відповідні їх сукупності, в яких забезпечується техніко-технологічна і функціонально-цільова інтеграція.

Серед основних *видів* навчальної літератури як складової системи засобів навчання можемо виділити такі: *підручник* – навчальне видання з систематизованим викладом дисципліни (її розділу, частини), що відповідає навчальній програмі та офіційно затверджене як таке. *Навчальний посібник* – навчальне видання, що доповнює або частково (повністю) замінює підручник та офіційно затверджене як таке. *Посібник* – видання, призначене на допомогу в практичній діяльності чи оволодінні навчальною дисципліною. Авторами навчальної літератури можуть бути висококваліфіковані фахівці вищих закладів освіти, наукових установ та підприємств, які мають відповідний досвід викладацької, наукової і виробничої роботи.

Потреба у створенні нової навчальної літератури обумовлена концепцією створення засобів навчання, державними стандартами освіти, освітньо-професійними програмами (ОПП), типовими переліками навчально-наочних посібників та технічних засобів навчання, з вимог нових навчальних програм, підручників та передового світового досвіду навчання, рівня розвитку педагогічної науки, а також рівнем забезпеченості навчальних закладів відповідними засобами навчання[8,с.879].

Потреба в новому посібнику спочатку формулюється у вигляді *концептуально-методологічної ідеї*, яка поступово переростає в комплекс вимог до майбутнього посібника, який повинен містити таке: сферу застосування посібника (навчальний предмет, клас, тема або розділ навчальної програми з предмета); педагогічне призначення; відповідність сучасному рівню розвитку науки і технології, концепції викладання навчального предмета, віковим особливостям і рівню попередньої підготовки учнів, загальній активізації розумової та практичної діяльності учнів в умовах диференціації навчання, пристосованості до комплексного використання з іншим існуючим навчальним обладнанням за дидактичними, технічними та економічними вимогами; умови і особливості його експлуатації[8,с.879-880].

Етапами життєвого циклу посібника є: обґрунтування потреби створення; розробка авторського оригіналу; підготовка до виробництва; виробництво (тиражування); доставка та розповсюдження до навчальних закладів; використання у навчальному процесі[8,с.878].

В контексті проблем теорії та практичного управління впровадження високих педагогічних технологій в систему освіти, слід пам'ятати, що система засобів та інструментів навчання, так само як і будь-яка педагогічна технологія, має бути динамічною та гнучкою і «забезпечувати режим найбільшого сприяння для реалізації індивідуальних інтересів, можливостей і здібностей студентів. <...> У такій технології закладаються нові підходи до процесу навчання, «принципово нові форми контролю й оцінювання знань студентів: індивідуальні співбесіди, публічні огляди, оцінювання групами експертів» [9,с.48-49].

Отже програми, підручники, методичні матеріали як засоби навчання можуть і повинні бути варіативними, вони містять відображають інноваційну складову високих педагогічних технологій, проте слід пам'ятати, що «педагогічна технологія відображає процес розробки і реалізації в освітній установі педагогічного проекту, який відображає певну систему педагогічних поглядів, спрямованих на досягнення певної освітньої мети, визначає зразок професійно-педагогічної діяльності з його реалізації[10,с.312].

Таким чином, варіативність та інноваційність засобів навчання повинна спиратися на наріжні принципи високих педагогічних технологій. Зважаючи на те, що «принципи завжди містять у собі функціональне значення законів, відображають дидактичні закони і закономірності[11,с.396], розробка та ефективне впровадження будь-яких систем та нових технологій навчання можливі лише за умови дотримання дидактичних принципів. Врахуємо й те, що на сучасному етапі розвитку педагогіки вищої школи під час визначення теоретичних аспектів упровадження нових освітніх технологій слід орієнтуватися не на заміну традиційних дидактичних принципів новими, а на перегляд і наповнення їх новим змістом із метою конструктивного використання в змінених умовах[12,с.24].

Останнє обумовлено закономірністю взаємозалежності завдань, змісту, методів і форм навчання у навчальному процесі. Ця закономірність виражає врахування досягнень у розвитку сучасної педагогічної науки, який повинен відбиватися у підручниках з постійним їх оновленням, а методи і форми навчання повинні виражати ефективність логічного мислення, уміння застосовувати теоретичні знання на практиці, проявляти власну ініціативу та нестандартність у прийнятті рішень [13, с. 20].

Такі критерії, а також швидкість, з якою інновації втілюються в сучасне життя, обумовлюють необхідність постійного розвитку як педагогічних технологій, так і головних суб'єктів освітньо-педагогічного процесу. Бурхливий розвиток технолого-виробничих та суспільно-інноваційних відносин вимагає постійного опанування нових навичок, а це призводить до скорочення життєвого циклу великої кількості навчальних підручників та програм, диктує необхідність постійного оновлення педагогом матеріалу курсів, методів викладання тощо.

Модернізацію професійної освіти спрямовану на підвищення якості підготовки майбутніх фахівців, на сучасному етапі розвитку суспільства треба проводити шляхом створення необхідних педагогічних умов з урахуванням загальних закономірностей цілісного педагогічного процесу, а також принципів багаторівневої безперервної освіти [14, с. 261]. Тому надзвичайно актуальною проблемою сучасної освіти в цілому та української вищої школи зокрема є запровадження постійного навчання викладацьких кадрів та персоналу, підвищення кваліфікації та саморозвиток освітян.

Список використаних джерел

1. Комплекс нормативних документів для розроблення складових системи галузевих стандартів вищої освіти / [уклад.: Я.Я.Болюбаш, К.М.Левківський, В.Л.Гуло, Л.О.Котоловець, Н.І.Тимошенко]; за загальною редакцією В.Д.Шинкарука. – К.: Міністерство освіти і науки України, Інститут інноваційних технологій і змісту освіти, 2008. – 71с.
2. План дій щодо забезпечення якості вищої освіти України та її інтеграції в європейське і світове освітнє співтовариство на період до 2010 року: Затверджений Наказом Міністерства освіти і науки України від 13.07.2007. № 612. [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Міністерства освіти і науки України – Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua/main.php?query=education/higher> 10.03.2008 р. – Заголовок з екрану.
3. Педагогічні технології у неперервній педагогічній освіті / [за ред. С.О.Сисоевої]. – К.: ВІПОЛ, 2001. – 502с.
- Интернет-обучение : технологии педагогического дизайна / [под ред. канд. пед. наук М. В. Моисеевой]. – М.: Издательский дом «Камерон», 2004. – 216с.
4. Дичківська І.М. Інноваційні педагогічні технології : [навчальний посібник]. / Глона Миколаївна Дичківська. – К. : Академвидав – 352с. – (Альма-матер).
5. Зязюн І.А. Технологізація освіти в контексті удосконалення професійного розвитку особистості / І.А.Зязюн // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992 – 2002.: збірник наукових праць до 10–річчя АПН України. – Частина 2. – Харків: «ОВС», 2002. – С.28-44. – (Академія педагогічних наук України).
6. Основи нових інформаційних технологій навчання: посібник для вчителів / [Машбиць Ю.І., Гокунь О.О., Жалдак М.І., Комісаров О.Ю., Морзе Н.В.]. – К.: Інститут психології ім. Г.С.Костюка, Інститут змісту і методів навчання АПН України., 1997. – 260с.

7. Биков В. Ю. Системно-структурні засади забезпечення якості професійної освіти / ВЮ.Биков: зб. наук. праць. – Донецьк : Либідь, 2001. – С. 269-273.
8. Інструкція про порядок організації розробки, виробництва та доставки друкованих навчально-наочних посібників до закладів освіти: Затверджено Наказом Міністерства освіти України 27.02.1998 №75 / Вища освіта в Україні. Нормативно-правове регулювання: у 2 т. / [за заг. ред. Степка М.Ф., Горбунової Л.М.]. – Офіц. вид. – [друге: перероб. і доповн.]. – К.: Форум, 2007. – (Нормативний збірник). Т.2. – 2007. – 999 с. – С. 878-886.
9. Гришин Е.О. Педагогіка вищої школи / Гришин Е.О., Коротяєв Б.І., Устенко О.А. – К.: НМК ВО, 1990. – 176с.
10. Сисоева С.О. Педагогічні технології в сучасному освітньому просторі // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992 – 2002.: збірник наукових праць до 10-річчя АПН України. – Частина 2. – Харків: «ОВС», 2002. – С. 311-325. – (Академія педагогічних наук України).
11. Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти України: Історія. Теорія: [підручник для студентів, аспірантів та молодих викладачів вузів] / А.М.Алексюк – К.: Либідь, 1998. – 558с. – (Міжнародний фонд «Відродження»).
12. Образцов П.И. Психолого-педагогические аспекты разработки и применения в вузе информационных технологий обучения / П.И.Образцов. – Орёл: Орловский государственный технический университет, 2000. – 145с.
13. Педагогічні технології : [навчальний посібник для вузів] / О.С.Падалка, А.М.Нісімчук, І.О.Смолюк, О.Г.Шпак. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 1995. – 254 с.
14. Семенова А.В. Перспективи безперервної освіти в аспекті підвищення якості професійної підготовки фахівців / А.В.Семенова // Україна – суб'єкт європейського освітнього простору: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (Київ, 24-25 травня 2005 р). – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2005 – С. 258-262 – (314с.).

Тимошенко Е.И. Компетенции личности и основные технологии их формирования

Анализируется система компетенций личности и основные технологии их формирования.

Ключевые слова: *личность, образование, культура, способ жизни, компетенции, педагогические технологии.*

Tymoshenko, O.I. Competencies of a personality, and the principal technologies for their formation

Analyses of a system of personal competencies, and the principle technologies for their formation.

Key words: *a personality, education, culture, a mode of life, competencies, educational technologies.*

Мовчання в технології переговорів

Досліджується феномен мовчання в технологіях переговорів. Встановлюється його значення як нульового мовленнєвого акту в структурі технологій переговорів.

Ключові слова: *переговори, технологія, мовленнєвий акт, мовчання.*

Передача та сприйняття повідомлень в ході переговорів відбувається через мовлення. Вченими-лінгвістами мовлення визначається як один із модусів існування людської мови, процес спілкування однією мовою[1,с.229]. Мова визначає форму мислення, що формується у відповідному мовленнєвому коді[2,с.43-49]. В мовленні можна виокремити підструктури – «мовлення документів, що фіксують хід та результати переговорів», призначене для репрезентації позицій сторін й представлення результатів переговорів та «мовлення переговорного процесу», яке обслуговує переговори і яким володіють сторони (партнери). В структурі мовлення виокремлюються вербальна та невербальна (позамовна) складові – взаємопов'язані та взаємодоповнюючі одна одну. Невербальну складову мовлення варто визначити як мовчання, підкреслюючи цим відсутність мовної активності переговорника в певний проміжок часу.

В роботах сучасних філософів та лінгвістів мовчання розглядається як засіб вербальної комунікації (Н.Арутюнова, Т. ван Дейк, Л.Вітгінштейн, Дж.Серл, Г.Грайс та ін.). Проте до сьогодні феномен мовчання не пов'язувався з мовними засобами в переговорних технологіях. Тому виникає потреба встановити значення мовчання в умовах конкретного мовленнєвого акту, що репрезентує інформаційне повідомлення в переговорному процесі.

Мета статті – встановити місце мовчання в структурі технологій переговорного процесу за допомогою аналізу наукових поглядів на переговори як феномен соціальних комунікації та співставленням змісту понять мови, мовлення, мовленнєвого акту.

Мовчання в переговорах пов'язується з їх регламентованістю, тобто, підпорядкуванням встановленим правилам та обмеженням, а також етикетним нормам. Ці вимоги визначаються ступенем офіційності переговорів, а також конкретними цілями сторін. На ці норми накладають значних обмежень культурні, національні, суспільні чинники. Регулювати спілкування сторін в ході переговорного процесу мають провідні принципи комунікації – принцип кооперації Г.Грайса та принцип ввічливості Дж.Ліча.

Принцип кооперації Г.Грайса спирається на припущення, що учасник спілкування, який прагне досягти певних цілей, зацікавлений в його продовженні, і що партнер спілкування намагається будувати свої

висловлення таким чином, щоб підтримувати рух діалогу в потрібному напрямку[3]. Цей принцип об'єднує максими – кількості, якості, релевантності та способу, які визначають внесок учасників переговорів в ситуацію, що склалася. В процесі переговорів сторони прагнуть отримати достатню кількість інформації для прийняття адекватного рішення. Згідно з максимою якості, ця інформація має бути правдивою. Таким чином, відповідно до принципу кооперації, мовчання може мати тільки продуктивну функцію, і має бути зведеним до мінімуму. Ми погоджуємося з думкою вчених, що мовчання – це нульовий мовленнєвий акт[4].

Принцип кооперації Г.Грайса (відносно мовчання) відповідає іншим правилам, які сформульовані цим автором та відображають мовленнєву поведінку сторін в переговорному процесі: 1) треба уникати незрозумілих висловлювань; 2) уникати неоднозначності; 3) висловлюватися коротко; 4) бути організованим[5]. Дійсно, мовчання в умовах реальних переговорів має розумітися однозначно, та, згідно з принципом кооперації, не може перекручувати інформацію чи робити її неправдивою. В цьому сенсі мовчання відповідає двом першим правилам переговорних технологій. Третє правило визначає мовчання як відсутність зайвих висловлювань в умовах, коли переговірники настільки володіють предметом переговорів, що порозуміння досягається застосуванням мінімальних вербальних засобів. Організованість учасників переговорів також вимагає наявності нульових мовленнєвих актів, оскільки передбачає визначену чергу та послідовність висловлювань сторін в переговорах, чому відповідає наявність змістовних пауз та періодів мовчання, що застосовуються для осмислення здійснених висловлювань та передачі слова іншому учаснику переговорів.

Однак, з нашого погляду, принципи та правила Г.Грайса, відносно мовчання, дещо суперечать принципу ввічливості Дж.Ліча[6], який формулюється у двох видах: 1) треба зводити до мінімуму висловлення неввічливих думок; 2) треба максимізувати застосування ввічливих повідомлень. Тобто, за цим принципом, мовчання може містити складову неввічливості, а представниками деяких культур воно сприймається як виказування неповаги. Тому до аналізу мовчання як прийому ведення переговорів треба підходити з урахуванням відносності максим, принципів та правил комунікативного спілкування в умовах реальних переговорів.

Принцип кооперації та принцип ввічливості спрямовані на забезпечення успішності комунікації в переговорах. Однак, у спілкуванні часто відбуваються конфлікти цих максим, про що зауважували Г.Грайс[3] та Дж.Ліч[6,с.81]. В переговорах виникають ситуації, коли додержання переговірником однієї максими порушує іншу. Так, відповідно до принципу кооперації про коротку форму висловлювань, учасник переговорів може застосувати акти мовчання, тим самим знижуючи інформативність своїх висловлювань, що суперечить принципу правдивості повідомлень.

З комунікативним мовчанням як елементом вербального спілкування пов'язане і так зване замовчування, тобто неповідомлення очікуваної адресатом інформації. Замовчування також залежить від комунікативної ситуації. Відповідно до обставин адресат може або однозначно заповнити не повідомлену інформацію, або будувати ті або інші здогади щодо її характеру. Однак, така ситуація переговорів не відповідає максимі правдивості, оскільки замовчування можна розуміти як втаємничення, тобто, засіб перекручення та спотворення інформації.

Таким чином, мовчання характеризується багатозначністю, а його розуміння визначається структурою конкретного мовленнєвого акту. В науковій літературі виокремлюються такі умови надання мовчанням конкретного смислу в мовленнєвому акті.

1. Вербальна невимовність того, що, можливо, доцільно було б повідомити. Маючи на увазі подібні випадки, Л.Вітгенштейн у «Логіко-філософському трактаті» писав: «Про що неможливо говорити, про те варто мовчати»[7]. Дж.Серл формулює принцип виразності, який має вигляд твердження: «Все, що мається на увазі, може бути висловлено»[8]. Незалежно від того, приймається або не приймається теза про невимовність, роль мовчання такого типу у вербальній комунікації є незначною. Найчастіше воно реалізується у формі неможливості або труднощів адресанта що-небудь виразити. Однак ці ускладнення зумовлюються причинами індивідуального характеру, а не принциповою невимовністю певного змісту.

2. Наявність великого загального тезауруса у комунікантів, що знижує їхні комунікативні потреби.

3. Наявність ситуації, яка визначає те, що повинні були б говорити комуніканти, якби вони говорили. Тому розмова в таких ситуаціях видається зайвою.

4. Досить часто ми вимушені мати справу з випадками, коли мовчання залежить або від специфіки конкретних умов, або від особливостей самих комунікантів. Наприклад, у визначених умовах не можна говорити про розуміння ввічливості через причини культового характеру, внаслідок існуючих у даному суспільстві умовностей та табу. З особливостей комунікантів, що сприяє мовчанням, можна вказати такі.

1) Психологічний тип одного або обох комунікантів. Комуніканти можуть належати до інтравертів, тобто до замкнених, неговірких людей.

2) Стан здоров'я. Один або обидва комуніканти можуть бути настільки хворими, що це виключає вербальну комунікацію.

3) Поточний психологічний стан. Один або обидва комуніканти можуть знаходитися в такому пригніченому стані, що не можуть брати участь у вербальній взаємодії.

4) Відношення комунікантів один до одного. Вони можуть настільки неприємно ставитися один до одного, що воліють мовчати навіть у тому випадку, коли поточні умови вимагають їхньої комунікації.

5) Мовна компетенція. Один із комунікантів досконало не володіє мовою, якою до нього звертається інший комунікант.

Цікаві дані про значення мовчання можна одержати при вивченні національних, соціально-культурних і релігійних установлень деяких народів. Головна особливість мовчання полягає у використанні необхідного і достатнього мінімуму висловлень для передачі інформації. Крім лаконічності і стриманості цей стиль характеризується також ухильністю, використанням пауз і виразного мовчання. Паузи і недосказаність у розмові дозволяють адресанту не образити співрозмовника, не втративши при цьому свого обличчя. Звичайно, цей стиль домінує на сході в азіатських країнах. Японці й китайці часто використовують у розмові мовчання, особливо при невизначеному рольовому статусі учасників переговорів. Для представників цих культур мовчання стає способом контролю над процесом комунікації. Мовчання в переговорних технологіях, які застосовують

японці, більш значиме з точки зору комунікативного навантаження, ніж у європейських[9].

Впливу на розуміння мовчання в переговорах надають культурні та ціннісні установки учасників, оскільки ці параметри визначають ставлення осіб до взаємовідносин з людьми, до категорій простору та часу, до умов комунікації. Можна встановити такі чинники, що впливають на розуміння дій представників різних культур: 1) емоційність – нейтральність, 2) інтереси особи – інтереси колективу, 3) універсальність застосування стандартів до різних ситуацій спілкування – партикуляризм (застосування різних стандартів в залежності від ситуації) та інші. Мовчання як нульовий мовленнєвий акт може набувати значного емоційного забарвлення у представників різних культур, чи бути нейтральним та розумітися як природний елемент переговорів. Якщо учасники переговорів надають переваги інтересам особи, то мовчання може набувати негативного відтінку щодо учасника переговорів, який його застосовує. Навпаки, якщо учасниками надаються переваги інтересам колективу, то мовчання сприймається як зваженість позиції сторони в переговорах. У представників універсалізму культури мовчання інших учасників переговорів може розумітися в контексті регламенту переговорів, етикетних норм, соціальної поведінки. Мовчання надаватиме негативного враження на них, якщо порушує ці норми. Навпаки, для прихильників партикуляризму, мовчання сприймається як ситуативне зумовлений засіб спілкування.

Різниця в культурних установках учасників переговорів проявляються у ставленні до часу та простору, відповідно до чого мова набуває великого значення у переговорах з представниками культур, для яких ці категорії не мають універсального змісту, а розуміються відповідно до певних ситуацій та умов. Якщо акт мовчання затягує час переговорів, порушує їх регламент, то представниками певних культур це сприймається негативно, тоді як для представників інших культур мовчання розуміється як обов'язкова складова спілкування. Так, у представників східних культур акт мовчання не означає переривання переговорів чи припинення комунікації. Важливим для них є те, що не висловлено. Періоди мовчання сприймаються з повагою та ввічливістю.

Окрім особливостей національної культури, на процес переговорів впливає особа переговорника. Її поведінка в переговорах визначається (окрім цілей та завдань, поставлених перед нею) освітою, професією, корпоративною культурою, соціальним статусом, антропологічними та біологічними чинниками тощо. В умовах переговорів особа вносить в їх контекст низку культурних установок та особистих рис. Система характеристик особистості впливає на умови переговорів, в тому числі й на порозуміння між їх учасниками. На нашу думку, особистісні чинники учасника переговорів перетворюють його належність до певної культури та ціннісні уподобання, та стають невід'ємними елементами контексту переговорів. Щодо мовчання, то його значення залежить й від стану здоров'я, віку, статі, швидкості психологічних реакцій тощо. Особистісні чинники в переговорах складають невизначену за обсягом систему, яка повинна враховуватися в переговорних технологіях. У нульових мовленнєвих актах мовчання тільки із контексту конкретної ситуації стає зрозумілим їх зміст.

Серед видів мовчання в переговорному процесі можна виокремити паузи як вимушені перериви в мовленні, не пов'язані з логічним змістом

та емоційним впливом цих нульових актів. Паузи можуть виникати за технічних причин (наприклад, для перекладу мовою, зрозумілою іншим учасникам переговорів), з організаційних (пов'язаних з необхідністю надавати ілюстративний матеріал, відповідати на телефонні дзвінки, очікувати осіб допоміжного персоналу) тощо. Паузи можуть застосовуватися стороною для зниження емоційної напруженості ситуації, чи для отримання часу на її обмірковування [10, с. 174-175]. В багатьох випадках паузи комунікативно не релевантні та виконують суто допоміжну функцію. Однак, в залежності від особистісних характеристик переговорників, вони можуть отримувати змістового навантаження, і тоді набувають значення мовчання. Паузи розрізняються за протягом: короткі паузи призначені для придання висловленням виразності; довгі паузи виконують граматичну функцію, зокрема, для позначення кінця висловлення. Також вони можуть бути заповненими та незаповненими, в залежності від наявності чи відсутності мовної активності в цей період. Паузи застосовуються як технічні засоби в переговорних технологіях, а саме: для придання висловленню впливової сили, для усунення когнітивних утруднень шляхом осмислення ситуації, чи щоб спровокувати партнера на перебивання діалогу, продемонструвати психологічну реакцію на висловлення співрозмовника, з метою налаштування на ситуацію переговорів, або сприяння активізації мовленнєвої діяльності партнера [11, с. 99-100].

Мовчання, на відміну від пауз, містить значне комунікативне навантаження. Важливою функцією мовчання автори називають привертання уваги до особи співрозмовника, при цьому застосовуються жест, погляд, позиціонування в просторі переговорів та інші засоби невербальної комунікації [12, с. 100, 107, 115, 129]. Мовчання застосовується для власної презентації учасників переговорного процесу. Основними невербальними засобами при цьому можуть бути статура людини, одяг, макіяж та зачіска [11, с. 190]. Зовнішній вигляд особи впливає на те, як її сприймають та реагують на неї інші учасники переговорів. Свідоме застосування зовнішнього вигляду пов'язується з самооцінкою особи. Психологи вважають, що самооцінка значною мірою корелює з оцінкою людини іншими учасниками переговорів [11, с. 191]. Статура особи, як елемент її зовнішнього вигляду, визнається константним показником її сприйняття іншими, при цьому діють стереотипи щодо людей впевнених, сміливих, розумних та легковажних. Одяг як комунікативний засіб мовчання визначає психологічні характеристики особи (як екстраверта чи інтроверта), соціальні чинники (конформісти / неконформісти), приналежність до визначених соціальних груп чи прошарків, наслідування особи культурним нормам, належність до окремої професії тощо [11, с. 194]. Часто мовчання заповнюється жестами, спрямованість та амплітуда яких визначає межі простору, в якому намагається домінувати учасник переговорів [12, с. 115]. Впливовим також вважається погляд [12, с. 107] як інструмент привертання уваги до партнера чи до будь-якого іншого елемента переговорного процесу. Спрямованість невимушеного погляду відносно простору, в якому відбуваються переговори, чи відносно особи переговорника (погляд назовні / умовні) свідчить про характер та силу психологічних переживань співрозмовника [13].

Узагальнюючи психологічні аспекти мовчання, можна пов'язати їх з поняттям комунікативної поведінки партнерів, як засобу в технології переговорів. Під комунікативною поведінкою розуміють реалізацію сукупності

лінгвальних й екстралінгвальних засобів ведення переговорів, вибір яких залежить від ситуації спілкування, цілей партнерів, а також статусних характеристик учасників переговорів та виконуваних ними ролей. Поняття комунікативної поведінки виходить із змісту поняття мовленнєвої поведінки, який був запропонований ученими-біхевіористами як позначення різновиду соціальної поведінки, зумовленої зовнішніми, у тому числі соціальними чинниками. При цьому система мови лишається осторонь, а увага віддається структурі мовлення, у зв'язку з чим мовленнєва поведінка чи вибір мовцем одного з елементів мовної варіативної системи стосується зовнішніх, позамовних факторів, представлених компонентами акту комунікації в переговорах. При такому підході немає необхідності виходити поза межі біхевіористської схеми «стимул – реакція», оскільки при аналізі мовленнєвої поведінки заслуговує на увагу насамперед те, що різні варіанти висловлювань зумовлюються змінами в складі комунікантів, теми й умов акту комунікації. Таким чином, у межах даного підходу мовленнєва поведінка може трактуватися одночасно як стимул і реакція на цей стимул. К.Пайк запропонував уніфіковану модель мови в її соціальному контексті на біхевіористській основі[14]. Відповідно до його точки зору, будь-яка цілеспрямована людська поведінка є структурованою, і будь-які форми людської поведінки при всьому їхньому різноманітті характеризуються наявністю деяких постійних, незмінних ознак. Будь-який поведінковий акт, у тому числі й пов'язаний з актом мовчання, інтерпретується біхевіористами лише з погляду спричиненої ним реакції. Найбільш відверте висвітлення поведінкового аспекту простежується в роботах Б.Малиновського, який висунув тезу, що мовлення являє собою форму людської поведінки[15]. Мовлення, відповідно до постулатів біхевіоризму розглядається як сукупність навичок, стандартизований тип діяльності людського організму та один із способів адаптації людини до середовища й механізмів культури.

Широке розуміння комунікативної поведінки дається в теорії ролей, заснованій на аналізі різних форм поведінки індивіда: соціальних чи функціональних. І.Кон визначає соціальну роль як нормативно схвалений образ поведінки, очікуваний від кожного, хто займає дану соціальну позицію[16]. Таким чином, ролі, які демонструють переговорники в нульових мовленнєвих актах мовчання, пов'язані з постійними чи довгостроковими характеристиками, накладають відбиток на комунікативну поведінку партнерів, яку вони обирають в переговорному процесі. Наведені вище змістовні засоби мовчання підтверджують думку вчених про значення форми суспільної поведінки людини, що зумовлена та пов'язана з її положенням у визначеній соціальній групі, й відповідає певній ситуації переговорів. Ми підтримуємо точку зору Р.Белла, що відповідно до типів ролевих відносин, усі ситуації в переговорах поділяються на симетричні (ролі партнерів рівні) й асиметричні (роль одного з переговорників є вищою за роль іншого). В ситуації асиметричного спілкування переговорник, що перебуває в залежному положенні, демонструє в актах мовчання такі психологічні стани як прохання, скарження, самовиправдання, чи посилюючих вплив висловлювання. У цій ситуації домінуючий переговорник виявляє тенденцію до демонстрації повчання, наказу, догани. З цього можна зробити висновок, що цілі учасників у ситуації асиметричного характеру переговорів не збігаються. Якщо така залежність відсутня, то позиції обох переговорників є однаковими.

Встановлювати рольові ознаки партнерів переговорники можуть за змістом мовленнєвих актів, в тому числі й нульових. Тому варто розглядати такі сигнали, що містять подяку, вибачення, вітання, докір, погрозу та інші, як елементи мовленнєвих дій [17]. Ці дії призначені для регулювання міжособистісних відносин учасників переговорного процесу. При цьому впливовими стають характеристики належності особи до суспільних інститутів, з їх сімейними, національними, етнічними параметрами. На цьому рівні спостерігається переплетіння психологічних та соціологічних чинників. Тобто, в переговорах особи взаємодіють як соціальні типи, що привносить у цей процес соціальні властивості, які склалися в результаті соціальної практики в інших актах спілкування. Обсяг соціального досвіду та знань у переговорників ніколи не співпадає повною мірою. Тому для ефективного спілкування учасникам переговорів необхідно брати до уваги: а) соціальні знання співрозмовника, які дозволяють зробити висновок про його аперцептивні здібності й орієнтувати на них свої мовленнєві дії; б) ієрархічне співвідношення статусів, щоб регулювати дії етичних правил добору форм мовчання. Реалізація таких характеристик партнера у переговорах здійснюється за ознаками статусних ролей (стать, вік, національність, освіта). Ці ролі розподіляються на: 1) статусні – це те, що людина одержує з народженням; 2) позиційні – це такі ролі, програвання яких припускає володіння якоюсь позицією, наприклад, позицією «вчитель»; 3) ситуаційні ролі – більш-менш фіксовані стандарти поведінки та діяльності, що не прив'язуються безпосередньо з визначеними позиційними ролями. Міжособистісні відносини можна розглядати як готовність до взаємодії, яка реалізується в поведінці учасників переговорів та проявляється як ставлення до партнера та предмету переговорів (позитивне / негативне чи індивідуальне), емоційний стан, рівень взаєморозуміння (адекватне / неадекватне, готовність до сприйняття позиції партнера, тощо). Всі типи міжособистісних відносин можуть бути виявлені тільки в умовах спілкування, шляхом сприйняття та аналізу мовленнєвих актів різних типів.

Таким чином, виходячи із наукових поглядів Г.Грайса, можна визнати, що мовчання задовольняє постулатові кількості або інформативності (оскільки в конкретному мовленнєвому акті мовчання завжди інформативне); постулатові якості або істинності (мовчання зазвичай не буває неправдою); може задовольняти постулатові релевантності (тому що може виявитися доречним, але може бути і недоречним); нарешті, постулатові ясності (оскільки в конкретному мовленнєвому акті мовчання може бути або однозначним, або неоднозначним). Зміст мовчання не варто розглядати як імплікатуру, тому що воно поза мовленнєвим актом нічого не означає, у той час, як слово та пропозиція мають сенс разом із позамовними актами. Мовчання набуває суттєвого значення в технології переговорного процесу та виступає його невід'ємним компонентом. Розуміння цього нульового мовленнєвого акту залежить від конкретної ситуації. Комунікативна природа переговорів містить мовчання як змістовний та емотивний елемент спілкування.

Список використаних джерел

1. Бацевич Ф.С. Вступ до лінгвістичної генології. – К.: Видавничий центр «Академія», 2006. – 248с.

- 2.Ревяков И.С. Язык. Миф. Социум: Монография. – Донецк: Норд-Пресс, 2007. – 80с.
- 3.Grice H.P. Logic and Conversation // Syntax and Semantics / Ed. by P.Cole, J.Morgan. – N.Y.: Academic Press. 1975. – Vol.№ 3. – P.41-58.
- 4.Богданов В.В. Молчание как нулевой речевой акт и его роль в вербальной коммуникации // Языковое общение и его единицы. Межвузов. сб. науч. тр. / Под ред. И.П.Сусова и др. (Калининградский госуниверситет), 1986. – Калининград, 150 с. – С.12-18.
- 5.Grice H.P. Presupposition and conversational implicature // Radical Pragmatics. – New-York, 1981. – P.183-198.
- 6.Leech, 1983:81. Leech G. Principles of Pragmatics. – London, 1983. – 345p.
- 7.Вітгінштейн Л. Tractatus logicophilosophicus // Філософські дослідження: Пер. з нім. Є.Поповича. – К.: Основи, 1995. – 311с.
- 8.Серл Дж.Р. Природа интенциональных состояний // Философия, логика, язык. – М.: Прогресс, 1987. – С. 96-126.
- 9.Садохин А.П. Межкультурная коммуникация: Уч.пос. – М.: Альфа-М.: ИНФРА-М., 2004. – 288с.
- 10.Фишер Р. Как добиться ДА, или Переговоры без поражения / Роджер Фишер, Уильям Юри, Брюс Паттон. – М.: Эксмо, 2008. – 288с.
- 11.Коццолино М. Невербальная коммуникация. Теории, функции, язык и знак / Пер.с итал. – Х.: Изд-во «Гуманитарный Центр», 2009. – 248с.
- 12.Бродецкий А.Я. Внеречевое общение в жизни и искусстве: Азбука молчания: учеб.пособие для творческих учеб.заведений, фак.педагогики и психологии. – М.: Гумант.изд.центр ВЛАДОС, 2000 – 192с.
- 13.Алдер Г. НЛП: современные психотехнологии. – СПб: Питер, 2003. – 160с.
- 14.Pike K.L. Language in Relation to a Unified. Theory of the structure of Human Behaviour. – The Hague-Paris: Mouton, 1967. – 762p.
- 15.Malinovski B. The Dilemma of Contemporary Linguistics // Language in Culture and Society / Ed. By D.Hymes. – N.Y.: Harper and Row. – 1964. – P.63-65.
- 16.Кон И.С. Социология личности. – М.: Политиздат, 1967. – 383с.
- 17.Моисеева Ф.А. Інтегрувальна роль вербальної комунікації: соціально-філософський аспект // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 2. – С. 238-245.

Моисеева Ф.А. Молчание в технологии переговоров

Исследуется феномен молчания в технологиях переговоров. Установлено его значение как нулевого речевого акта в структуре технологий переговоров.

Ключевые слова: переговоры, технология, речевой акт, молчание.

Moiseeva, F.A. Silence in a technology of negotiations

It is examined the phenomenon of silence in a technology of negotiations. It is established its meaning as a zero speech act in the technology structure of negotiations.

Key words: negotiations, technology, speech act, silence.

Філософсько-освітній вимір мовної картини світу

Становлення сучасної мовної картини світу досліджується з урахуванням її ціннісного виміру. Відзначено, що в самій мовній картині світу міститься гуманістичний потенціал, зіставляються наукова і мовна картини світу.

Ключові слова: наукова картина світу, гуманізм, мовна картина, ціннісний потенціал, антропологічний принцип, світогляд.

Трансформація економічних і суспільних процесів в Україні відбувається на фоні поглиблення глобальних кризових змін, до яких призвів «катастрофічний і трагічний» досвід епохи постмодерну. На думку філософів, така ситуація може призвести до загибелі всього людства і всієї природи Землі[27,с.4]. Причини глобальних проблем науковці вбачають в самій людині, а не поза нею, а тому й припускають подолання цивілізаційної кризи шляхом сутнісної зміни самої людини[20]. Фрагментарність пізнання пересічної людини, відсутність цілісного сприйняття нею світу, егоїстичні деформації в усвідомленні себе, сенсу свого життя, наслідків впливу утилітарної діяльності людини на навколишнє середовище набувають особливого значення у світлі нових реалій, за яких людство, утворюючи нерозривний зв'язок як «жива речовина» з матеріально-енергетичними силами біосфери землі завдяки науці та її використанню в інтересах суспільства, як це відзначав В.Вернадський, стає «могутньою геологічною силою», спрямованою на перебудову біосфери у власних інтересах як єдиного цілого[12,с.69]. Такий варіант розвитку цивілізації та її взаємин зі світом вимагає продуманості і обережності, що спонукає людство до пошуку нових шляхів взаємодії людини зі світом, природним і соціальним, підготовку до якої покликана здійснювати система освіти, а тому, на думку В.Скотного, «у множині складностей сучасного світу, актуалізується проблема освіти – найбільш перевіреного історичним досвідом культури духовної сили, котра зберігає та консолідує творчі можливості людини і людства <...> Спостерігаючи й осмислюючи результати і наслідки своєї діяльності, як раціональної, так й ірраціональної, людина опинилася в ситуації, неадекватній її очікуванням, яку вона не може подолати, спираючись на одержаний у наявній системі освіти й культури багаж знань і навичок»[21,с.465-466].

В умовах подолання неадекватності освітньої підготовки молодого покоління вимогам сьогодення, актуалізується філософська рефлексія щодо освітнянської діяльності, спрямованої на формування цілісної картини світу та її адекватній репрезентації мовними засобами. Сучасні школи покликані сприяти формуванню цілісної, гуманістично орієнтованої картини світу у свідомості молодого покоління і не нагадувати колишні

галицькі школи, які, за висловом І.Франка, давали «не справжні знання, а лише «хвостики», «обрізки» знань, а іноді й зовсім одне «лушпиння», перетворюючи учня в машину, яка «бубнить регулярно задані уроки», тоді як насправді школи повинні давати учням широке коло знань про навколишній світ, природу, суспільство й саму людину, забезпечувати розумовий розвиток, навчати дітей мислити, прищеплювати їм високі моральні, естетичні і трудові якості[9,с.188]. Про необхідність цілісного розуміння світу останнім часом говорять не лише філософи, а й психологи та педагоги, які вважають, що уже в дошкільному віці у дитини є потреба в пізнанні світу й побудови власної картини світу, вдосконаленні себе, пошуку свого місця у складному й суперечливому світі[6,с.8]. Більше того, в основу Базової програми розвитку дошкільника «Я у світі» покладено ідею формування в дошкільному дитинстві наукової картини світу – образу природного, предметного, соціального довкілля та внутрішнього життя людини[6,с.7]. Необхідність дослідження картини світу, зазначає Л.Шелестова, є нагальною потребою сьогодення, позаяк формування цілісної картини світу, яка б відповідала сучасному етапу розвитку цивілізації, має важливе значення як для особистості, так і для суспільства (й цивілізації) загалом. Знання про світобудову, сформована картина світу – невід’ємні складові духовного життя особистості, які допомагають орієнтуватися їй у світі речей, ідей, цінностей. Саме цілісне бачення світу, на думку багатьох дослідників, дасть змогу розв’язати проблеми різного характеру[30,с.16-17].

Мета статті – розглянути дослідження з питань формування картини світу та зіставити мовну та концептуальну картини світу.

Пропонуємо короткий огляд основних поглядів на когнітивну і мовну картини світу, перш ніж перейти до їх зіставного аналізу. Передусім доцільно розмежувати поняття «картина світу» та її різновиди «наукова», «мовна», «художня» та інші її різновиди. Термін «картина світу» упроваджений в науковий обіг у фізиці в кінці XIX – на початку XX століття. «Фізична картина світу» розглядається як «сукупність внутрішніх образів зовнішніх предметів, з яких логічним шляхом можна отримати знання про властивості та поведінку предметів» або «образ довкілля, що формується фізичною наукою та відбиває реальні закономірності природи»[33,с.156]. З часом поняття «картина світу» в природничих науках почало означати специфічну концептуальну структуру, що формується за допомогою наукових методів і понять. Картина світу – це сума загальнопоширених знань та уявлень народу загалом, нагромаджених протягом багатьох віків, що поєднують загальнолюдські та національно-специфічні елементи. До неї належать також і загальновідомі «наївні» знання: фізичні, біологічні, географічні тощо. Картина світу традиційно розглядається у площині сприйняття світу, для якого властива складність побудови системних та об’єктивованих уявлень – репрезентантів різних сторін буття. Між тим, за даними психологічної науки, людина здатна сприймати світ цілісно, незалежно від віку, рівня освіти тощо. На думку М.Лосського, з самого початку існує ціле, і елементи здатні існувати й виникати лише в системі цілого[11,с.340-341]. Прийняття ідеї цілого є умовою пізнання світу. Невизнання цієї можливості означає непізнання світу. Звичайно, слід усвідомлювати, що цілісність світу поняття відносне, оскільки абсолютна цілісність є абстрактною категорією і не може існувати[16]. Паралельно з поняттям «картина світу» використовуються інші: «образ світу», «когнітивна карта», «модель універсуму», «модель світу», «схема світобудови», «уявлення про себе й про світ». Частина дослідників вважає їх майже

синонімічними (С.Смирнов). Інша частина вбачає в сутності цих понять суттєві відмінності, і, на їхню думку, ці поняття повинні використовуватися як взаємодоповнюючі, але не дублетні (Г.Малюченко, В.Смирнов). Наприклад, поняття «образ світу» і «модель світу» можуть розкривати два різних змістовно-сміслових аспекти в системі цілісних уявлень про об'єктивну дійсність[14]. Картина світу, за переконанням російського психолога Ю.Аксьонової, є змістовним аспектом образу світу, сукупністю його складових – окремих образів, уявлень, значень. Образ світу розглядається як цілісна багаторівнева система уявлень людини про світ, інших людей, себе і власну діяльність, система, яка відбиває через себе будь-який зовнішній вплив. Картина містить динаміку як потенційну можливість, що міститься в композиції, тобто у внутрішній структурі. Поняття «картина», з одного боку, свідчить про насиченість великою кількістю відосблених від інших компонентів і статичність; з другого – воно вказує на загальну структурну цілісність[1].

Поняття «картина світу», безперечно, міждисциплінарне, воно є предметом дослідження різних наук: філософії, психології, педагогіки, культурології. Існують різні підходи до класифікації картин світу. В теорії пізнання виділяють шість домінуючих картин світу: міфологічну, схоластичну, механістичну, статистичну, системну, поліцентричну (Т.Степанова, С.Григор'єв). Згідно із функціональною класифікацією А.Суворової виділяються вітальна (уявлення про впорядкованість світу); аксіологічна, гносеологічна, соціальна, герменевтична, прогностична, нормативна, прагматична, світоглядна (основа життєдіяльності) картини світу[24]. Базуючись на способах відображення світу суб'єктом, філософи розрізняють буденну, міфологічну, релігійну, художню, наукову, філософську та морально-етичну картини світу[8]. [Докладно класифікації розглянуті у праці: 30,с.16-19].

Незаперечним є факт розрізнення картин світу лише у працях дослідників, оскільки реально ці картини є певною цілісністю у свідомості людини. Одержані знання синтезуються, об'єктивуються, зіставляються, стають цілісним, логічно несуперечливим утворенням, органічною системою, яка, проте, надзвичайно динамічна. У буденному розумінні ці знання у поєднанні з ціннісно-нормативними, соціально-політичними, релігійними, етичними, естетичними, емоційними настановами людини, її неповторними переживаннями, аксіологічністю позицій до буття та знань про нього називають світоглядом. Слід протиставляти наукову картину світу і світогляд. На відміну від світогляду загалом, слушно зауважує І.Григорків, наукова картина світу – неупереджене, незацікавлене, максимально об'єктивне знання сфери сутнього, сфери існуючих фактів. Будучи зорієнтованим передовсім на людину, світоглядне знання завжди ціннісно забарвлене, сповнене суб'єктивного змісту й значення. Світогляд дає уявлення про те, яким світ може чи має бути, якщо в ньому існує людина[5,с.6-7].

Саме формування світогляду («сучасного», «демократичного»), багато разів позначеного, але не розкритого в Національній доктрині розвитку освіти України у XXI ст., має перебувати на порядку денному перед педагогічною наукою[25,с.14]. Основу цього світогляду повинні становити знання, що сприяють піднесенню душі і «навчають жити в умовах присутності зла, залишаючись людиною. А шлях до таких знань – невинне підвищення моральності, зростання людської освіченості, а отже, удосконалення педагогічного забезпечення розвитку в людини сутнісних її сил: проникливості, розсудливості, вдумливості, творчої фантазії, логічного

мислення, здатності до аргументованого відстоювання власних суджень. Словом, головне тут – це розвиток світоглядної визначеності людини, стійкість її переконань, життєва позиція, налаштованість на саморозвиток та самореалізацію»[25,с.15].

Особливий акцент в освітній діяльності робиться на формуванні наукової картини світу в аксіологічному вимірі. Сучасна наукова картина світу як універсальний образ дійсності в останні роки досліджується досить інтенсивно. Загальнонаукові і та методологічні аспекти проблеми висвітлювали Є.Бляхер, П.Дишлевий, Л.Косарева, С.Кримський, Л.Кузнецова, І.Цехмістро, В.Черноволенко, Л.Яценко та інші. Ціннісне навантаження власне наукового знання та наукової картини світу було предметом аналізу В.Белова, В.Визгіна, О.Гасяка, О.Івіна, О.Мамчур, М.Марчука, Р.Мертон, Р.Нагаєва, В.Стьопіна. Початок відкритої аксіологізації науки був закладений у працях О.Дробницького, А.Здравомислова, В.Ольшанського та інших. Усебічно й ґрунтовно гуманістично-ціннісні, соціокультурні, мовні виміри новітньої наукової картини світу осмислювали В.Башкатов, Т.Біленко, І.Григорків, А.Опанасюк, В.Цікін та ін. Незважаючи на всезростаючий обсяг спеціальної літератури з проблеми, ціннісний потенціал та антропометричні характеристики сучасної наукової картини світу, особливо щодо їх освітнього виміру, ще й досі залишаються не повною мірою дослідженими.

У питаннях формування наукової картини світу набуває актуальності мова, що являє собою певну систему, цілісність, здатну репрезентувати цю картину. У свою чергу мова є особливого роду картиною світу, яка відрізняється від інших картин не лише соціально-психологічною онтологією, а й змістом і характером пізнання, вона є тим «третім», що стоїть між світом і людиною, між мисленням та мовою і визначається певним типом мислення та обслуговуванням цим типом мислення етапом пізнання[31,с.37].

На відміну від картини світу у цілісному багаторівневому розумінні мовна картина світу включає у себе тільки те, що закріплене у семантиці та внутрішній формі загальнонародної мови. Картина світу і мовна картина світу взаємопов'язані, але друга бідніша і побудована за своїми особливими законами[26,с.10]. Мовна картина світу – це спосіб відображення реальності у свідомості людини, що полягає у сприйнятті цієї реальності крізь призму мовних та культурно-національних особливостей, притаманних певній мовній спільноті, інтерпретація навколишнього світу за національними концептуально-структурними канонами[10,с.51].

Мовна картина світу, як і наукова, є предметом дослідження багатьох наук – лінгвістики, психології, нейролінгвістики, психолінгвістики, риторики, теорії стилів. Окремі аспекти зв'язків соціального пізнання і соціальної поведінки людини з мовною картиною світу розглядали видатні філософи сучасності – Л.Вайсгербер, Е.Ільєнков, Е.Кассієр, П.Коппін, Х.Ортега-і-Гассет, К.Поппер, П.Рікер, Е.Фромм, М.Гайдеггер. В останні десятиліття в Україні цієї проблеми торкались філософи І.Бичко, Г.Заїченко, М.Попович, Е.Семенюк, М.Шигарева, лінгвісти Г.Почепцов, М.Феллер та інші дослідники. Проблеми зв'язку слова та ідеї, різноманітність мовних засобів вираження у різні часи досліджували видатні філософи минулого (Аристотель, Платон, Ф.Бекон, Г.Лейбніц, Г.Сковорода, І.Кант, В.Гумбольдт, Г.Гегель, К.Маркс, Г.Фреге, Л.Вітгенштейн), автори лінгво-філософських досліджень із семантики і стилістики (О.Потебня, Е.Сепір, Б.Уорф, М.Марр, І.Огієнко, О.Селіщев, О.Леонтьєв, Л.Сахарний, Ю.Караулов, Г.Богін та ін.).

Відзначимо спільність і відмінність між поняттями «мовна» і «наукова» картини світу.

1) Ці різновиди картин взаємопов'язані. З позицій синергетичного підходу ці картини являють собою відкриті, залежні між собою системи. Поглиблення наукових знань зумовлює збагачення мовної картини. Відсутність мовних засобів відображення, як правило, є основою для інтенсивних запозичень з мов, у яких ці засоби вже існують. Хоча мовна картина не орієнтована на закріплення у її складових нових знань, її одиниці виконують роль інструментарію у процесі відображення дійсності («дзеркало» не повинно відображати себе), проте мовні одиниці не є суто «технічними» засобами, вони містять певний зміст і є результатами соціального досвіду. Історія виникнення, становлення, функціонування кожного мовного знака не менш важлива і значима для людей, ніж досягнення науки. Уявімо, що мовні засоби перестали би містити у своїх категоріях концентрований мовний досвід, наприклад, мовці перестали б користуватися закріпленими у мові лексико-семантичними моделями – перенесеннями назв з однією реальністю на іншу. І виявиться, що найпростіші фрази стають незрозумілими. Наприклад, *сучасна школа вимагає змін* (Що таке школа? Це будівля, у якій займаються діти? Що означає *вимагає*? Будівля жива?). Саме тому, що картини світу (мовна і наукова) за етіологією однорідні (є соціально закріпленим досвідом), видається можливим використання першої для репрезентації другої. У плані викладеного зрозуміло, що завдання вчителя – не тільки допомогти засвоїти учням досвід людства (для цього достатньо б було, звичайне ретрансляційне навчання), а й допомогти молодому поколінню набути вміння використовувати цей досвід у завжди неповторних ситуаціях, активізувати мислення, спрямоване на формування уявлення про набуте як основу для нових звершень, сприяти формуванню багатогранної уяви, оскільки, як відзначав А.Ейнштейн: «Уява важливіша за науку, позаяк знання обмежене, уява ж охоплює все на світі, стимулює прогрес» [Цит. за: 4, с. 151]. Навчально-виховний процес не тільки не можливий без розвинутого мовлення педагога, він втрачає свій сенс, якщо не спрямований на розвиток мовлення у дітей, адже саме їм слід опанувати наукову картину світу, викладену у мовній символіці, їм у майбутньому удосконалювати цю картину і репрезентувати у мовних знаках, а отже удосконалювати і мову.

2) Відношення до істини у науковій і мовній картині світу різні. Наукова картина світу ґрунтується на об'єктивних достовірних знаннях. Прагнення до достовірного знання – це не просто одержання інформації і повідомлення, а бажання досягти пізнавального результату, перевіреного на істинність. Ці знання є результатом роботи розуму, наповненого мудрістю життєвого досвіду. Ось чому розумна людина знаходить вихід із важкого становища, а мудра у таке становище не потрапить. Іншими словами цю думку О.Бісмарк висловив так: «Я прагну вчитися на помилках інших, ніж власних» [Цит. за: 21, с. 475].

До мовних одиниць виявляються непридатними у звичному розумінні поняття істинності і неістинності. Щодо слів, речень і текстів істинність і неістинність не визначається їх безпосередньою співвіднесеністю з позамовними об'єктами, а ґрунтується на оцінці і (або) порівнянні їх актуальних та інактуальних (пресуппозитивних) змістів. Слово, що використовується для позначення нової реальності, вжите правомірно, якщо у колишньої і нової реальності є спільні ознаки (функції); придумане *ad hoc* речення не помилкове, якщо репрезентований ним зміст порівняно з минулим або майбутнім є віддзеркаленням дійсності свідомістю; худож-

ній твір, що розповідає про вигаданих героїв і події (вимисел, звісно, є невід'ємною частиною художньої словесної творчості), не помилковий, якщо його зміст може нагадувати дійсність [13, с. 109]. До сфери мовленнєвих змістів належать і так звані переносні, або метафоричні значення слів. Позначення однієї реальності назвою іншої не помилкове, якщо відбувається у межах існуючих семантичних перенесень.

3) Кардинально відмінною є комунікативна поведінка суб'єкта – творця цих картин. Мета наукового пізнання – у розчленуванні світу. Наукова картина світу формується на основі пізнання окремих розчленованих компонентів буття. «Поняття науки, – відзначав Н.Спасенко, – не відображують дійсність, вони розчленовують дійсність у пізнавальній перспективі, фундаментом якої є донаукова, життєсвітна практика розрізнення та орієнтації» [22, с. 200]. Як мовець, суб'єкт не прагне розчленувати світ, навпаки повсякчас прагне поєднати відомі і нові знання шляхом позначення їх одним набором слів. У цілому мовна картина світу сприймається як конструкт, орієнтований на цілісне сприйняття розчленованої у процесі об'єктивованого пізнання дійсності постфактум.

4) Наукова картина світу містить об'єктивні знання, нівелюючи, наскільки це можливо, суб'єктивізм людини, у мові ж містяться знання не обов'язково об'єктивні (наприклад, категорія живого властива для назв ляльок, шахових фігур, карт, планет, зірок). На відміну від наукової картини світу мовній часто властивий аксіологічний вимір (зверніть увагу, наприклад, на аксіологічність внутрішніх форм слів *марнославство*, *задристість*; останнє однокореневе зі словом *здирати*). Цінність мови для людини надзвичайна. Наукою можна не займатися, а от не спілкуватися, не мати елементарної мовної картини світу не можливо. Розвинута мова – не тільки запорука успішності у професійному становленні, це один з важливих проявів життя людини. Про це свідчать матеріали опитувань сучасних студентів, проведених Л.Кривею з метою з'ясування підтримки ними цінностей: на першому місці – власне «Я», на другому – сім'я, батьки, на третьому – робота; головна цінність – людське життя; людина, а у ній чесність і шляхетність; любов, довіра, розуміння; дружба; здоров'я, сімейна злагода, спілкування з цікавими людьми, наявність людини, яка тебе любить і завжди зрозуміє й допоможе; краса, яка врятує світ; освіта; гроші [7, с. 33-34].

У контексті завдань, що потребують негайного розв'язання, саме перед освітянами постає завдання у межах сучасного кризового суспільства, використовуючи виховні можливості освітніх систем та удосконалюючи їх, сприяти становленню світогляду тих, хто навчається; розкриваючи перед ними цілісну картину навколишнього світу (не тільки наукову і мовну, а й картини всіх проявів буття), допомогти їм, посередництвом власного досвіду, виробити позитивне ставлення до загальнолюдських цінностей та активну потребу в їх пропагуванні й збереженні; сприяти формуванню вмінь успішної комунікації, позаяк лише у спілкування людина здатна бути не лише «в собі», а й «для себе». Продуктивність освітньої діяльності можлива при наявності відповідного світогляду у освітан, які, нарівні з іншими значимими для дитини дорослими, виконують функцію «матриці» для її формування [Порів. за: 3, с. 35].

Список використаних джерел

1. Аксенова Ю.А. Символы мироустройства в сознании детей. – Екатеринбург: Деловая книга, 2000. – 272с.

2. Башкатов В.Г. Эволюционная картина мира и социалистический прогресс. – Донецк: Норд-Пресс, 2006. – 114с.
3. Біленко Т.І. Слово і мовна картина світу: діалектика раціонального та ірраціонального // Сучасна картина світу: інтеграція наукового та позанаукового знання. Збірник наукових праць. – Випуск 3. – Суми: ВВП Мрія ЛТД УАБС, 2004. – С. 228-233.
4. Горбачевич К.С. Русский язык: прошлое, настоящее, будущее. – М.: Просвещение, 1984. – 191с.
5. Григорків І. Гуманістично-ціннісний потенціал сучасної наукової картини світу // Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки ДДПУ. – Дрогобич: Редакційно-видавничий ДДПУ імені І.Франка. – 2008. – Випуск 21. Філософія. – С. 4-15.
6. Кононко О. Про Базову програму розвитку дошкільника «Я у світі» // Дошкільне виховання. – 2008. – № 1. – С.3-8.
7. Кривега Л.Д. Личность студента-первокурсника: опыт анализа // Студент 2000: Каким ему быть? Мат-лы научно-практической конференции. – Запорожье, 2000. – С. 33-34.
8. Кудрявцева О.А. Гуманитарная картина мира в системе современного знания философско-методологический аспект: Дис. канд.филос.наук, спец. – Барнаул, 2004. – 156с.
9. Левківський М.В., Микитюк О.М. Історія педагогіки: Навч. посібник / За ред. М.В.Лемківського, Харків: «ОВО», 2002. – 240с.
10. Личечко Т. Мовна картина світу в загадках (на матеріалі англійської та української мов) // Вісник факультету романо-германської філології. Збірник праць молодих науковців. – Випуск 1. – Дрогобич. – 2006. – С. 50-59.
11. Лосский Н.О. Мир как органическое целое // Лосский Н.О. Избранное. – М.: Издательство «Правда», 1991. – С.340-341.
12. Лукашевич М.П. Соціалізація. Виховні механізми і технології: Навч.-метод. Посібник. – К.: ІЗМН. – 112с.
13. Луценко Н.А. К вопросу об отношении «язык – действительность» // Философские науки. – №3. – 1989. – С.105-109.
14. Малюченко Г.Н., Смирнов В.М. Соціально-психологический анализ целостных представлений о мире. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 2006. – 156 с.
15. Марчук М.Г. Потенціалізм як умова можливості раціональної реконструкції розвитку науки // Науковий вісник Чернівецького ун-ту. Випуск № 346-347. Філософія. – Чернівці: Рута, 2007. – С. 3-7.
16. Меджидова С.М. О методологических принципах исследования личности <http://www.psychology.az>.
17. Нугаев Р.М. Смена развитых научных теорий: ценностные измерения // Вопр. философии. – 2002. – №11. – С.124-134.
18. Опанасюк А.С. Наукова картина світу: на порозі зміни парадигми // Сучасна картина світу: інтеграція наукового та позанаукового знання. Збірник наукових праць. Випуск 3. – Суми: ВВП Мрія ЛТД УАБС, 2004. – С. 34-46.
19. Педагогічна соціологія / В.Болгаріна та ін. – Тернопіль: Підручники і посібники, 1998. – 144с.
20. Печчеи Аурелио П. Человеческие качества. – М.: Прогресс, 1980. – 302с.
21. Скотний В. Філософія. Історичний і систематичний курс. – К.: Знання України, 2005. – 576с.
22. Спасенко Н.М. Конструкт життєсвіту у конструктивізмі Ерлагенсько-Констанської школи // Практична філософія. – №4. – 2004 (№14). – С.195-202.
23. Степин В.С. Научное познание и ценности техногенной цивилизации // Вопр. философии. – 1989. – №10. – С. 3-18.

24.Суворова А.Н. Картина мира и проблема ее типологизации // Автореф. канд. филос. наук. – Самара, 1999. – 192с.

25.Терещенко Ю. Філософія освіти та пошуки морально–етичного виховання // Шлях освіти. – №3. – 2002. – С.11-15.

26.Фесенко І.М. Відображення картини світу загальнонародною англійською мовою та мовою географії (на матеріалі найменувань деяких об'єктів фізичної географії): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1993. – 16с.

27.Філософія природи: Монографія / А.В.Толстоухов, Ю.О.Мелков, С.М.Ягодзінський та ін. – К.: Вид-во: ПАРАПАН, 2006. – 208с.

28.Цехмістро І. Наукова картина світу останніх 20 років: докорінна зміна антропологічної перспективи //Філософська думка. – 2004. – №3. – С.51-64.

29.Цикин В., Чеперегина Е. Рациональность и эволюция научной картины мира //Sentential: Феномен раціональності. Наукові праці Спільки дослідників модерної філософії. – Вінниця: УНІВЕРСУМ–Вінниця, 2004. – С.176-183.

30.Шелестові Л. Картина світу особистості як система впорядкованих уявлень про світ // Рідна школа. – Листопад 2008. – С.18-19.

31.Шигарева М.О. Зв'язок структури мовної картини світу із типом мислення у процесі наукового пізнання // Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки ДДПУ. – Дрогобич: Редакційно–видавничий ДДПУ імені І. Франка, 1998. – Випуск 2. – С. 29-37.

32.Шигарева М.О. Роль мовної картини світу у соціальному пізнанні (історико-філософський аналіз) 09.00.05. – Історія філософії. Автореферат дис. ... канд. филос. наук, Дніпропетровськ – 1996. – 16с.

33.Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енциклопедичний словник. – К.: АртЕк, 1998. – 156с.

Ашиток Н.И. Философско-образовательное измерение языковой картины мира

Становление современной языковой картины мира исследуется через ее ценностное измерение. Отмечено, что в самой картине мира содержится гуманистический потенциал, сравниваются научная и языковая картины мира.

Ключевые слова: научная картина мира, гуманизм, языковая картина, ценностный потенциал, антропологический принцип, мировоззрение.

Ashitok, N.I. Linguistic Picture of the World in philosophical-educational Measuring

Becoming of modern linguistic picture of the world is probed taking into account its valued measuring. It is noted, that there is humanism potential in the linguistic picture of the world and the scientific and linguistic pictures of the world are compared.

Key words: scientific picture of the world, humanism, linguistic picture, valued potential, anthropological principle, world view.

Релігійна свобода у світоглядному контексті демократичного суспільства

Йдеться про релігійну свободу в умовах демократичного суспільства. Проаналізовано основні проблеми, що пов'язані з сучасним станом релігійної свободи. Зроблено висновок про те, що релігійна свобода є невід'ємною частиною демократичного суспільства як у правовому, так і у світоглядному аспектах.

Ключові слова: демократія, світогляд, релігія, свобода, суспільство.

Після отримання Україною статусу самостійної та незалежної держави розпочався процес активного відродження її культури, у тому числі й такої її складової, як релігійне життя. Інтенсивність релігійних процесів у державі, що отримала у науковій літературі назву «релігійний ренесанс», була однією з найвищих серед всіх пострадянських країн. Сьогодні Україна знаходиться на шляху розбудови демократії. Цей шлях є досить складним і пов'язаний як зі змінами соціально-політичного та економічного характеру, так і з кардинальною перебудовою світогляду. Для соціалістичного режиму була характерною політика «подвійних стандартів» у відношенні до релігійної віри – з одного боку релігія проголошувалась застарілим, рудиментарним явищем суспільного життя, яке мало зникнути одночасно з остаточною перемогою комуністичного світобачення, а з другого – саме православ'я стало фактично гвинтиком владного апарату. Набуття незалежності надало Україні не лише нові можливості, але й поставило перед її народом складні завдання – зокрема, формування адекватного розуміння демократичних прав і свобод, таких як свобода думки, слова, політичної свободи, свободи суспільних зібрань та об'єднань, а також релігійної свободи. Релігія завжди була важливою складовою частиною суспільної свідомості. Вона активно взаємодіє з політичним, економічним та культурним аспектами соціального життя. Тому для розвитку демократичного суспільства цілком необхідним є об'єктивне розуміння сутності та значення релігійної свободи.

Питання релігійної свободи в умовах демократичного режиму хвилювало багатьох дослідників та мислителів. Серед них Р.Міннерат [1], Є.Дулуман [2], Б.Любовик [3], а також М.Бердяєв [4], А. де Токвіль [5] та ін. Але попри всю чисельність існуючих робіт з цього питання досі не розкритим залишається світоглядний аспект релігійної свободи у демо-

кратичному суспільстві, що говорить про необхідність ведення активних досліджень у цій сфері.

Метою даної роботи є аналіз релігійної свободи у світоглядному контексті демократичного суспільства.

У найбільш загальному сенсі релігійна свобода – це свобода від утисків з боку уряду, адміністрації, суспільних організацій та інститутів, а також груп та приватних осіб у питаннях віри. Релігійна свобода обов'язково передбачає право людини на незалежний пошук релігійної істини та право жити згідно цієї істини. Крім того, демократичне розуміння релігійної свободи передбачає право не сповідувати жодної релігії.

Релігійна свобода є невід'ємним елементом демократичного світогляду. Навіть у сучасному секуляризованому соціумі релігія продовжує залишатись найбільш масовою формою світобачення (віруючими вважають себе близько третини людей). Ще з часів СРСР в Україні релігійні права та свободи залишаються остаточно неврегульованими. Це проявляється не лише на правовому та законодавчому рівнях, але й на рівні суспільної думки. Демократичний устрій вимагає від громадян гнучкості та світоглядної відкритості, але люди почасти не знають, як правильно ставитися до релігійної свободи. Певну роль відіграє нестача якісної інформації про існуючі релігійні організації (в Україні через ЗМІ діють передусім представники православ'я, хоча сьогодні релігійна палітра держави є дуже різноманітною). Негативним чинником, що досі впливає на суспільний світогляд, є жорсткі утиски релігійної свободи «атеїстичних» радянських часів. Як справедливо відмічає професор Є.Дулуман, релігія є основою світогляду для значної частини населення, а «наси́льство у сфері світогляду – це не наси́льство у певній частковій сфері проявлення людини, а наси́льство над людиною взагалі»[2]. Для демократичного суспільства подолання цієї проблеми є цілком необхідним кроком.

Релігійна свобода у контексті демократичного суспільства дає можливість гармонійного функціонування релігійної свідомості. Релігійна свідомість – це спосіб відношення віруючого до світу через систему поглядів і почуттів, смисл і значення яких становить віра в надприродне[3, с.275]. Якщо давати більш коротке визначення, то релігійна свідомість це певний специфічний спосіб світогляду. Але тут виникає питання про те, у чому полягає його специфіка. Звичайно, в найбільш загальному розумінні вона пов'язана із поняттями «віра», «сакральне», «профанне» та ін. Але, якщо проаналізувати це питання більш докладно, то виявиться, що воно є набагато глибшим, ніж здається з першого погляду.

По-перше, релігія та релігійна свідомість – це не просто соціальний, а соціально-психологічний феномен, що має безпосереднє відношення до того суспільного контексту, у якому існує. Звичайно, релігійна свідомість та її формування багато в чому залежать від конкретних історичних умов і конкретного суспільства.

Але, по-друге, треба зазначити, що у даному випадку існує і «зворотний бік медалі» – релігійна свідомість, що сама виступає у ролі значного фактору розвитку суспільства у багатьох сферах, у тому числі і в сфері становлення демократії. Найбільш поширені та авторитетні релігійні традиції сучасності, такі, як християнство, іслам, буддизм, індуїзм, юдаїзм, за період свого існування перетворилися з суто духовної на міцну соціальну

силу, що накладає відбиток свого сакрального авторитету на політичні, культурні, економічні та інші соціальні процеси. В якості прикладу, варто згадати роботу А. де Токвіля «Демократія в Америці», у якій автор неодноразово торкається цього питання. Так, А. де Токвіль, говорячи про проблеми американського суспільства 30-40-х рр. XIX ст., виділяє два шляхи впливу релігії на суспільну свідомість – прямий та опосередкований. Відносно першого, А. де Токвіль говорить про католицьку релігію як таку, що дуже серйозно впливає на формування та впровадження у життя принципів демократії. Адже відповідно до світогляду, характерного для католицизму, суспільство умовно поділяється на два прошарки: священство та народ [5, с.221]. Священик стоїть вище за народ, але народ сприймається як певна сукупність рівних суб'єктів, рівних у тому розумінні, що кожен має однакові можливості на шляху до Бога та однакові обов'язки перед церквою, для всіх існують певні моральні принципи, стандарти поведінки та ін. Тобто, біля вівтаря «змішуються усі класи і ранги» [5, с.221]. Незважаючи на здавалося б, повну відокремленість церкви від політичної сфери, католицькі священники доволі часто виступали у якості суспільної сили. Набуваючи певного статусу у соціальній ієрархії, вони намагалися закріпити політичний устрій, частиною якого були. Тобто, релігійна свідомість як спосіб світосприйняття, у даному випадку – католицький варіант, впливає на суспільство і готує його до засвоєння певних суспільно-політичних та моральних принципів. Нарешті наявність релігійної свободи у суспільстві сприяє становленню демократії.

Слід також вказати на існування двох позицій у самому християнстві щодо соціально-політичної ситуації у суспільстві. Перша позиція є суто спіритуалістичною та проявляється у намагання повного ігнорування політичних процесів. У сучасних умовах таке радикальне абстрагування церкви від суспільних проблем не видається можливим. Релігійна діяльність має знаходитись у державному та міжнародному правовому полі. Тому більш адекватною є друга позиція – налагодження конструктивного діалогу між церквою та державою. В умовах верховенства права держава не повинна втручатись у релігійні процеси, але вона має гарантувати право своїх громадян сповідувати або не сповідувати певні релігійні погляди, а також змінювати їх за власним бажанням.

Дослідник церковно-державних взаємин у сфері релігійної свободи та прозелітизму Р.Міннерат виділив наступні законодавчі моделі, що існують сьогодні в різних країнах світу [1, с.387-393]: 1) гарантування повної релігійної свободи для всіх конфесій про конституційній підтримці однієї з них (зокрема, католицизму), як на Мальті, у Монако або Ліхтенштейні; 2) суворе розгалуження церкви та держави, поєднане з наданням рівної свободи слова, друку і зборів для представників всіх конфесій; 3) розмежування церкви та держави про наданні можливості релігійним організаціям офіційно співпрацювати з державою у питаннях освіти, ЗМІ, правового визнання релігійного шлюбу, релігійної опіки над в'язнями, хворими та військовими тощо (приклади цієї моделі існують у Німеччині, Іспанії та Італії); 4) повна заборона релігійної діяльності (Албанія у 1945-1990 рр.); 5) наявність у країні офіційної державної релігії (більшість мусульманських країн, Ізраїль); 6) формальне прийняття міжнародних норм у

справах релігії при наявності правових привілеїв в одній з конфесій та дискримінації інших (Греція).

Незалежна українська держава зараз продовжує формувати власну модель релігійної свободи. Українське законодавство у сфері релігії на сьогодні є досить ліберальним і це цілком відповідає багатонаціональному та полірелігійному характеру українського народу. Але з розвитком та розбудовою демократії в Україні необхідно також подальше вдосконалення правової бази стосовно справ релігії та приведення її у повну відповідність з міжнародними юридично-правовими актами у сфері свободи совісті. Серед них слід назвати «Загальну декларацію прав людини» 1948р. (де чітко задекларована свобода людей у виборі, дотриманні та прояві того чи іншого світогляду), «Європейську конвенцію про захист прав людини та основних свобод», «Заключний акт Ради з безпеки та співробітництва у Європі» 1975р. (де формулювання свободи у сфері релігії є більш широким, а саме йдеться про свободу думки, совісті, релігії та переконань) та ін. До основних проблем правового врегулювання релігійної свободи в Україні слід віднести неефективність існуючої законодавчої бази у справі розв'язання міжконфесійних конфліктів, а також в питаннях брутального використання релігійних вподобань громадян політиками задля задоволення власних передвиборчих амбіцій; намагання виконавчої влади в Україні в особах Президента та представників Кабінету Міністрів України управляти релігійними процесами в державі, а не гарантувати їх демократичний розвиток (варто згадати, наприклад, спроби імперативного нав'язування віруючим громадянам ідеї створення самостійної української церкви); і, з рештою, необхідність серйозного реформування законодавства у сфері релігії, оскільки воно у багатьох моментах дублює свій радянський аналог і не відповідає реаліям сьогодення, що зумовлює невиконання задекларованих принципів та вимог на практиці. Демократичний устрій не може співіснувати з утисками релігійної свободи громадян або домінуванням певної релігії, адже, як справедливо відзначив М.Бердяєв, демократія завжди скептична, вона є «крайнім релятивізмом, який заперечує все абсолютне»[4].

У впливі релігії на суспільний світогляд існує ще один момент – релігійна мораль, що здійснює опосередкований, але доволі могутній вплив на всю сукупність соціально-політичних процесів. Варто згадати, наприклад, цілий ряд «крилатих виразів» з Біблії, які кожен українець чи росіянин чув, мабуть, з дитинства – «Не судить та не судимі будете», «Око – за око, зуб – за зуб», «Фома невіруючий», тези декалогу тощо. Певні принципи моралі, символи та ідеї, що існують у суспільній свідомості і так чи інакше впливають на світогляд та поведінкові стандарти, мають своїм початком саме релігію, у даному випадку – християнство. Ці стандарти та принципи існують завжди, і навіть у стані кризи, коли активізуються явища соціальної аномії та секуляризації.

Особливістю релігійної свідомості українського народу є образність, символічність, емоційність, складне і суперечливе поєднанням ілюзорного та реалістичного, синкретичність, глибока інтимність та діалогічність[6,с.136]. У цьому сенсі українці виступають скоріш як люди Сходу, ніж як представники західного світогляду. Тому зовсім не дивно, що в етнічних українців викликає інтерес буддійська доктрина, з

її зосередженням на теперішньому та розумінням навколишніх реалій як «паутиння сансари», ілюзію, від якої можливо звільнитись і досягти стану абсолютного блаженства вже у цьому житті. Чи не цього прагне майже кожен українець, що переживає стан глибокої аномії, який охопив усі пострадянські суспільства? І це стає цілком зрозумілим, якщо згадати про всю ефемерність понять «минуле» або «майбутнє» в умовах системних трансформаційних процесів, коли будь-яке раціональне планування в наступний момент може виявитись неадекватним зовнішній дійсності, відсутня сама система цінностей як таких, тобто неможливо вибрати жодної точки відліку. Буддизм у цих умовах є цілком прийнятною світоглядною системою, тому що вчить людину практичним засобам виживання у мінливому та нестабільному світі.

Сьогодні українці через наявність свободи вибору у релігійній сфері формують власну релігійну свідомість та ідентичність на якісно новому правовому і соціокультурному рівні. Значним показником успішності цих процесів є не лише широкий діапазон релігійних конфесій, але й те, що всі вони мають змогу безперешкодної діяльності в межах соціуму, що є дійсно великим досягненням. Принесені в Україну іноземні течії і громади починають пронизатись локальною національною і соціальною специфікою та проблематикою, в свою чергу, надаючи українській свідомості можливість вийти за вузькі межі національного та подивитись на ситуацію у соціумі та власному житті з нової, нестандартної точки зору.

Таким чином, релігійна свобода є невід'ємною частиною демократичного суспільства як у світоглядному, так і у правовому аспектах його прояву. Світоглядний плюралізм, у тому числі і множинність релігійних поглядів та організацій є неминучим супровідним явищем процесів демократизації та глобалізації суспільства. За цих умов цілком неадекватними є консервативні політичні погляди на релігію, зокрема, намагання штучно зробити населення тієї чи іншої країни релігійно однорідним. Наявність розвиненої законодавчої бази у релігійній сфері, державне гарантування виконання її вимог при відсутності тиску з боку державних органів на функціонування релігійних громад є необхідною ознакою цивілізованої країни. Стосовно перспектив подальших досліджень слід назвати компаративний аналіз шляхів вирішення питання релігійної свободи у різних державах світу та надання практичних порад з цього приводу для України.

Список використаних джерел

1. Міннерат Р. Церковно-державні взаємини, релігійна свобода і «прозелітизм» // Релігійна свобода і права людини: Місія і прозелітизм. У 3 т. – Т. 3. – Львів: Свічадо, 2004. – С.377-393. – (Людина. Церква. Держава).
2. Дулуман Е.К. Свобода совести как элемент демократических свобод // Атеистический сайт [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ateism.ru/>
3. Любовик Б. Релігійна свідомість // Релігієзнавчий словник. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 392с.
4. Бердяев Н. Демократия, социализм и теократия // Библиотека «ВЕХИ» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vehi.net/berdyaev/demokratiya.html>

5. Токвиль де А. Демократия в Америке: Пер. с фр. В.Олейник и др. – М.: Прогресс-Литера, 1994. – 554с.

6. Черкасова Л. Джерела української релігійної свідомості // Наука. Релігія. Суспільство. – 2001. – №2. – С.131-137.

Андрієнко Е.В. Религиозная свобода в мировоззренческом контексте демократического общества

Статья посвящена вопросу религиозной свободы в контексте демократического общества. Было дано определение религиозной свободы, проанализированы основные проблемы, связанные с ее современным состоянием. Сделан вывод о том, что религиозная свобода является неотъемлемой частью демократического общества как в правовом, так и в мировоззренческом аспектах.

Ключевые слова: демократия, мировоззрение, религия, свобода, общество.

Andriyenko, O.V. Religious Freedom in the Worldview Context of Democratic Society

The article is devoted to the question of religious freedom in the context of the democratic society. The definition of religious freedom has been given. The problems which connected with its modern state have been analyzed. It was concluded that religious freedom is an essential part of democratic society both is legal and worldview aspects.

Key words: democracy, worldview, religion, freedom, society.

Феномен полімодельної системи міжконфесійних відносин у Приазов'ї (наприкінці XIX – початку XX ст.)

Ця стаття присвячена феномену і аналізу побудови полімодельної системи гармонізації міжконфесійних стосунків у Приазов'ї наприкінці XIX – початку XX століття. Для запобігання конфліктам на релігійному ґрунті, вона будувалася на принципах успішного маневрування в питаннях релігійної політики.

Ключові слова: полімодельна система, міжконфесійні стосунки, релігійні секти, контркультурні феномени, сектантські общини, політико-правові принципи.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Лимаренко А.С.

Феномен полимодельной системы межконфессиональных отношений в Приазовье (в конце XIX – начале XX в.)

Настоящая статья посвящена феномену и анализу построения полимодельной системы гармонизации межконфессиональных отношений в Приазовье в конце XIX – начале XX века. Для предотвращения конфликтов на религиозной почве, она строилась на принципах успешного маневрирования в вопросах религиозной политики.

Ключевые слова: полимодельная система, межконфессиональные отношения, религиозные секты, контркультурные феномены, сектантские общины, политико-правовые принципы.

Целью публикации является феномен и анализ структуры и системы функционирования полимодельной системы межконфессиональных отношений в Приазовье. Основное внимание Департамента духовных дел иностранных исповеданий (входившего в разное время в министерство духовных дел и народного просвещения и в Министерство внутренних дел) уделялось формированию *полимодельной системы* в рамках гар-

монизации конфессиональных отношений и возможности для успешного маневрирования «во избежание религиозных конфликтов». В этом аспекте предпринимался строгий учет количества приходов, лиц (мужского пола и женского рода), исповедующих православные и не православные (сектантские) вероисповедания, составлялись нормативно-правовые акты, регулирующие религиозную политику.

Так, в Приазовье Готфийско-Кафийская епархия просуществовала в виде викариатства 12 лет и 7 месяцев. После этого она вошла в состав Екатеринославской епархии на общих основаниях. 21 декабря 1797 года епархия получила название Новороссийской и Днепровской, а архиерей стал носить титул Новороссийский и Днепровский. В период с 1799 по 1805 гг. во главе епархии находился архиепископ Новороссийский и Днепровский Афанасий (Иванов).

Императорским указом от 20 июня 1808г. в Мариуполе для греческих церквей вводилось Мариупольское духовное правление во главе с Павлом Дмитриевским. Деятельность Мариупольского духовного правления также способствовала сближению греков с россиянами. Русские и греческие священники поочередно назначались во все церкви. Например, русские священники Демьянский – в Харлампиевскую церковь, Дмитриевский и Антоновский – в Мариининскую. В греческие церкви Мариупольского округа также назначались как русские, так и украинские священники (Юрий Чернов в Успенской церкви с. Улаклы, Дмитрий Барабаш в Николаевской церкви с. Новая Каракуба, Василий Семенов в Георгиевской церкви с. Чермалык) [1]. Они проводили службу на церковно-славянском языке.

Это способствовало отделению греков от других поселенцев. Позже общественное и церковное самоуправление и изолированность греков стали препятствовать проведению общероссийских реформ. В связи с этим гражданское и церковное управление греческого населения Мариупольщины были подчинены соответствующим структурам местной власти. Льготы греков были окончательно ликвидированы в 70-х гг. XIX в. Греки были уравнены в правах со всеми[2].

В 1873 г. по распоряжению преосвященного Феодосия Екатеринославского и Таганрогского во всех церквях Мариупольского уезда вводилось богослужение на церковно-славянском языке. Только в Екатерининской церкви богослужение проводилось на греческом языке[3]. Готфийско-Кафийская епархия, которая прекратила свое существование после выхода греков из Крыма, была восстановлена в Приазовье. Вначале ее возглавлял митрополит Игнатий (1715-1786), а после его смерти епархия вошла в состав Славянской и Херсонской епархии. 7 марта 1787 г. на основе Готфийско-Кафийской епархии было создано Мариупольско-Феодосийское викариатство, которое было ликвидировано 16 октября 1799 г. После этих событий церкви Мариупольского уезда вошли в состав Екатеринославской епархии[4].

Основное внимание Департамента духовных дел иностранных исповеданий (входившего в разное время в министерство духовных дел и народного просвещения и в Министерство внутренних дел), регулирующего миссию РПЦ, уделялось формированию **полимодельной системы** в рамках гармонизации конфессиональных и национальных отношений и возможности для успешного маневрирования «во избежание религиозных конфликтов». В этом аспекте предпринимался строгий учет количества при-

ходов, лиц (мужского и женского пола), исповедующих православные и не православные (сектантские) вероисповедания, составлялись нормативно-правовые акты, регулирующие религиозную и национальную политику. Важную роль в функционировании полимодельной системы играло **миссионерское служение и государственная поддержка Православной Церкви**, строгий учет всех верующих каждого прихода, совершенствование форм и методов «воздействия» на них. Доминирующую категорию поселенцев представляли украинцы, греки, социальная организация которых отмечалась слабой выраженностью общинных, коллективных форм землевладения, что стало надежным критерием для выяснения этнического состава колонистов. Этот регион стал местом ссылки и для раскольников разнообразных толков, и для представителей рационалистических и рационально-мистических сект. Статистико-экономические таблицы по Екатеринославской губернии (издание Екатеринославского губернского земства, Екатеринослав, 1887) указывают на **многонациональность** и разнообразную религиозную палитру епархии: немецкие хутора на арендованных землях – 15; русские – 27; посторонние по уезду – 13,7; еврей-колонисты – 23; греки-поселяне – 27; бывшие казаки Азовского войска – 6. Разбросаны по губернии поляки, татары, болгары, молдаване и др. Среди культовых сооружений в Екатеринославе, косвенно свидетельствующих о поликонфессиональности – Православных Церквей – 19, старообрядческих – 1, домовых церквей – 2, костелов – 1, кирок – 1, мечетей – 1, синагог – 2. Именно с 20-х годов XIX в. в Приазовье появляются первые католики. Считалось, что это были итальянцы, известные своим торговым духом и «итализированные» славяне из австрийских провинций Адриатического побережья. Поэтому, наряду с чисто итальянскими фамилиями Джербулини, Пиниони, Галлиано, Пеллагати, они привнесли в Мариуполь и славянские фамилии – Видович, Ковачевич, Павлович. Можно достоверно утверждать, что появлению католиков наш город целиком обязан развитию торговли, процветавшей на побережье Азовского моря. Постепенно город наполнился торговыми фирмами и конторами, которые открывали поселившиеся здесь иноземцы – Видович, Джербулини, Галлиано, Мембели и другие[5].

С увеличением численности католиков, естественным был вопрос о постройке ими своей католической церкви. Благодаря содействию Таганрогского градоначальника Франка католики выбрали удачное место для будущей постройки и купили его (это место располагалось на пересечении улиц Итальянской и Торговой, в самом начале).

Причт Мариупольской Католической церкви состоял из одного ксендза (священника), назначаемого епископом. Кроме него, при церкви находились органист и сохристан, необходимые при совершении богослужения. Церковь и причт содержались на добровольных пожертвованиях прихожан. Правление церкви состояло из ксендза и трех старшин (синдиков), выбираемых прихожанами и утверждаемых епископом[6].

Число еврейского населения начало стремительно расти с 1860-х годов и в скором времени по своей экономической мощи и производительности не уступало другим национальностям. В связи с этим в 1887 г. было основано первое еврейское кладбище, находившееся около села Ново-Николаевки. Позднее появилось другое еврейское кладбище, для которого Мариупольская Городская дума «выделила в пяти верстах от города достаточное количество земли». В 1883 г. мариупольской еврейской общиной

была сооружена ограда кладбища, стоившая по тем временам до 2 тыс. рублей. Сохранились сведения о постройке молитвенных домов для лиц «иудейского закона». Книга «Мариуполь и его окрестности» сообщает нам интересный материал: «По своей малочисленности евреи долгое время не могли построить синагог, а потому молились в нанимаемых помещениях и между прочим, довольно долгое время в амбаре, находящемся во дворе Фомы Николаева на Итальянской улице, рядом с городскими домами. Но с увеличением контингента еврейской общины постройка синагоги явилась крайне необходимым делом и, тогда, по инициативе ремесленника Абрама Фреймана был построен молитвенный дом (по сведениям 1864 г.) на том самом месте, на котором он ныне находится – на Харлампиевской улице. Никаким благоустройством эта синагога в первые годы основания не отличалась вследствие бедности еврейской общины. Только тогда, когда платежные силы членов ее увеличились, а стало быть выросла и доходность синагоги, ее духовное правление обратило внимание на внутренний вид синагоги. В синагоге был сооружен новый кивот для хранения в ней свитков Торы, устроены скамьи для молящихся, эстрада для чтения на ней по субботам священного писания и отделения для женщин». В начале 1890 годов под руководством старосты синагоги А.А.Хмельницкого она вновь перестраивалась: стены были подняты, поставлены алтарь с кивотом, в котором хранились святыне свитки Торы, заказанный в Екатеринославе, построена галерея для женщин, сделана новая эстрада, поселялись иностранные колонисты (немцы, болгары, греки, сербы и т.д.) [7].

Переселенцы-евреи опекались греческим самоуправлением и судом: взаимные отношения между ними и греками были довольно дружественными – это объясняется, вероятно, тем, что евреи-ремесленники не конкурировали с коренным населением в области промышленности и торговли. Однако, важно обратить внимание на тот факт, что по разъяснению Министерства Внутренних дел России, последовавшего на прошение мариупольских греков по поводу неприкосновенности пожалованных им привилегий, иногородние получили право на жительство в Мариуполе, но только «отдельно от греческого общества». В Приазовье также существовали «секты» иоаннитов, хлыстов, новоизраильтян, адвентистов седьмого дня, евангельских христиан (пашковцев), штундобаптистов, ольховатских воздержников, «всячески умерщвляющих плоть», чтецов (практикующие коллективное чтение Евангелия), штундистов (миссионеры считали их мнимыми баптистами). Большинство сектантов строго критически относилось к государственному аппарату, к церкви. В их толкованиях, в разъяснении «второго смысла» библейских и евангельских писаний, в псалмах, вопросах и ответах, аллегорических сказаниях, а также в духовных стихах, в сионских песнях и страдах нередко скрывалась надежда на обновление общественного строя, ожидание лучших времен, когда все люди будут равноправны и не будут угнетать друг друга. Именно эти мысли находили сочувственный отклик в крестьянской массе и обуславливали большой успех сектантской пропаганды в народе [8].

Рассматривая социальный состав сект, можно обнаружить в них, так же как и в старообрядческих организациях, представителей разных слоев, разных классов. Расширение сектантского движения в крестьянской среде в XIX в. было связано и с разложением крепостничества; таким образом, развитие сект отмечает важнейшие процессы в социальной жизни страны. Наибольшее распространение разнообразного сектантства, происходило

как среди государственных крестьян, не знавших крепостничества и помещиков, по преимуществу на юге России, так и в донской, терской, кубанской и уральской областях среди казаков, где крепостничества вообще не было. Новороссия, Кавказ, Крым, южные степи – вот главные географические области, где жило и распространялось русское сектантство. Рост «сект» и усиление их «вредного влияния» екатеринославские священники объясняли «западным влиянием», отсутствием хорошо организованной миссионерской работы, «стадией жизненной усталостью и скептицизмом». В этой связи предлагалось ввести повсеместно организованные миссионерские курсы и кружки, строгий учет инославных и сектантов. Особая роль в этом деле отводилась молодым священникам. Однако не допускались доносы, допросы, так как такие формы служения считались неверными и вредными. Таким образом, строгий учет всех «инославных», система «сдерживания» роста сект, толерантность в миссионерской работе – как фактор регулирования «национальных отношений» Церкви, продуманная и организованная работа с молодежью разных национальностей, предоставление незначительных льгот сектам и одновременное создание приходов смешанного национального типа – составные элементы механизма предупреждения конфликтов на религиозной почве. Формами православной миссии в Приазовье являлись: **информационная миссия** – православное свидетельство через издание специальной литературы; **апологетическая миссия** – свидетельство «истины Православия» в сравнении с еретическими и сектантскими учениями; **воспитательная миссия** – работа с готовящимися ко Святому Крещению и с теми, кто, будучи крещен, не получил соответствующего «научения в вопросах веры»; **внешняя миссия** – свидетельство «истины Православия» среди народов, не имеющих христианских основ национальной культуры, но проживающих на канонической территории. Данная тема была центральной во многих диспутах, предшествующих принятию важных епархиальных решений, о чем свидетельствуют материалы Екатеринославских епархиальных ведомостей (издание братства св. Владимира). «Анализ моделей сельских приходов и приходов смешанного типа, многовековая практика мирного времени сосуществования и сотрудничества приверженцев разных конфессий в Приазовье подтвердила эффективность и мудрость такого подхода». Опыт регулирования религиозной политики представляется ценным в рассмотрении проблемы гражданского согласия и на современном этапе в Украине[9].

В качестве завершающего штриха заглянем в сухие цифры статистики количества православного люда в дореволюционном Мариуполе. Они показывают, что верующие всегда составляли большую, значительную часть населения: в 1795г. православных насчитывалось 2623 человека (собственно все население тогдашнего города). В 1864г. – около 7000 из 7440 человек. В 1895г. – 21887 чел. из общего количества – 30992. И незадолго до революции в 1912г. из 57747 чел. единое, почти 30-тысячное православное сердце билось в такт с остальными жителями богомольной Руси. Вся жизнь мариупольцев была пронизана и осемена религией, Церковью, от первого и до последнего вздоха[10].

Испокон веков эта удивительная и движимая сила жила в душах сотен сменявших друг друга поколений. Именно в ней наши предки черпали силы среди житейских невзгод и катастроф, войн и прочих напастей. Сила

эта, способная разрушать города и вдыхать жизнь в оставшиеся без надежд сердца – Вера – искренняя православная вера наших дедов и прадедов.

Список використаних джерел

1. Усенко Н.Г. Специфика национального склада населения мариупольского повіту Катеринославської губернії наприкінці XIX ст. // Донбасс и Приазовье: Проблемы социального, национального и духовного развития (Тезисы докладов Международной научно-практической конференции г. Мариуполь, 26-27 мая 1993 г.) – Мариуполь, 1993.

2. Гедьо Анна. До питання про церковний устрій мариупольських греків (80 рр. XVIII – XIX ст.) // Грецьке Православ'я в Україні. Зб. наук. статей та матеріалів. – К.: Пройм, 2001. – С.79-85.

3. Лихачева Л.Б., Нестерцева С.М. Земские школы Екатеринославской губернии // Новые страницы истории Донбасса: Сб. статей. – Донецк: Донбасс, 1992. – Кн.1.

4. Бацак Н.І. Культурно-освітній розвиток грецької громади Північного Приазов'я (XVIII – XIX ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1998.

5. Колоеров С.А. Греки Приазовья: Аннотированный библиографический указатель. / ДонГУ, Дон. обл. универс. научн. библ. им. Н.К.Крупской, приазов. эллинист. центр. – Донецк, 1997.

6. Нестерцева С. Роль церкви в развитии начального образования в Донбассе в конце XIX – начале XX веков. // Донбасс: Прошлое, настоящее, будущее (Тезисы докладов и сообщений III региональной научно-практической конференции 22 декабря 1994 г.). – Донецк, 1995.

7. Протоколы Мариупольского уездного земского собрания очередной и чрезвычайной сессии 1884 г. – Мариуполь, 1885.

8. Отчет Епархиального училищного совета о состоянии школ церковно-приходских и грамоты в Екатеринославской епархии за 1899 гражданский год. – Екатеринослав, 1900.

9. Журналы очередных и чрезвычайных заседаний Мариупольской Городской Думы за 1908г.

10. Справочная книга Екатеринославской епархии на 1913 год. – Екатеринослав, 1914.

Limarenko, A.S. The phenomenon of multimodel of interconfessional relations in Priazov region (the end of XIX – beginning of XX century)

This article is devoted to the phenomenon and analyze of creation of multimodel system, that shall harmoniz interconfessional relations in Priazov region at the end of XIX – beginning of XX century. To prevent religious conflicts, it was built on the principles of successful maneuver in issues concerned religious policy.

Key words: multimodel system, interconfessional relations, religious sects, uncultured phenomena, sectarian communities, political and legal principles.

Соціальний стан та земельні відносини в традиційних і сучасних суспільствах

Здійснено порівняльний аналіз земельних відносин в традиційних і сучасних суспільствах. Розкриваються відмінності між сучасним і традиційним мисленням щодо землі та недоліки парадигми західної науки в дослідженні традиційних земельних відносин.

Ключові слова: *земельні відносини, суспільні відносини, нерухомість, колективна власність.*

Предметом нашої уваги є, швидше, не земельне право в його класичному тлумаченні західними і вітчизняними юристами, а земля як засіб і місце актуалізації суспільних відносин. В зв'язку з цим, нам представляється слушним говорити не тільки про земельні правовідносини в їх західному тлумаченні, але й про традиційні земельні відносини, як підґрунтя систем розподілу та експлуатації землі, землекористування, землеустрою, земельної власності тощо в багатьох країнах Азії, Африки, Америки. К.Леві-Строс вдало відмітив, що власність не можна розглядати як об'єктивне відношення між суб'єктом і об'єктом: об'єкт набуває або втрачає свою цінність і, отже, підпорядкований юридичним процедурам кваліфікації, використання або передачі, які обумовлені відносинами індивідуумів між собою. Іншими словами, власність (втім і земельна) великою мірою обумовлена суспільними відносинами і соціальною структурою [5, с.163]. Це вірно для будь-якого суспільства.

У сучасному позитивному праві земля розглядається як нерухоме майно, яке може знаходитися в особистій або суспільній власності. Згідно традиційному мисленню або так званому звичайному праву, статус землі в традиційних суспільствах визначається абсолютно іншими поняттями.

Метою статті є компаративний соціально-філософський аналіз поглядів на землю, земельних звичаїв та виявлення специфічних рис земельних відносин в сучасних і традиційних суспільствах, шляхів їх розвитку і трансформації.

Специфічність африканського мислення відносно землі. Згідно догонським переказам, єдиний бог Амма створив Землю у вигляді жіночого тіла, статеві органи якого були мурашником, а клітор – термітником. Потім, коли Амма побажав злягтися зі своїм творінням, йому довелося відрізувати мурашник (чоловіча перешкода), зробивши таким чином обрізання Землі. Цей інцидент мав згубні наслідки: замість того щоб породити близнят – заставу щастя, Земля народила одну істоту – шакала – символ початкової помилки Бога. Пізніше шакал вступив в кровозмісний зв'язок зі своєю матір'ю. Таким чином, Земля є джерелом життя, безпосередньо пов'язаним із Творінням і з його вірогідною недосконалістю. Ця сакра-

лізація Землі пояснює, що вона не може привласнюватися як просте нерухоме майно. Щоб її використовувати, необхідно спочатку укласти союз з її невидимими зберігачами, оскільки, будучи породженими Землею, пращури йдуть в Землю, тоді як обробка Землі вносить до неї їх слова, перетворюючи цілину – простий фізичний простір – в олюднене і усупільнене середовище. Пращур, що заснував сільську общину, як би уклав такий союз з могутніми силами, що опікають Землю; він передає по спадку цю свою функцію «земельним старшинам», які володіють певною владою над людьми через їх владу над землею. Зв'язок між землею, порядком і родючістю дуже часто виражається у вірі в те, що смерть «старшини Землі» супроводжується засухою і безплідністю жінок[6,с.116].

Земля не тільки є чимось священним, вона асоціюється з людиною і суспільством. Будучи родючою, земля дуже часто асоціюється з жінкою. Догони говорять: «Одна людина дає тобі і землю, і дружину». Цим вони підкреслюють зв'язок між землею, яку дає батько, і дружиною, яку дає дядько по материнській лінії. Рівним чином перехід на нову ділянку землі вимагає обов'язкового укладення союзу із Землею: прихід групи іммігрантів на цей простір, зайнятий нащадками тих, хто уклав союз із Землею, супроводжується віддачею жінки: «старшина Землі» віддає свою дочку в дружини предводителів тих, що знов прийшли, закріплюючи подружнім союзом священний союз із Землею[6,с.117]. У більш загальному плані майно утворює окрему юридичну категорію тільки в сучасних суспільствах. У інших же суспільствах воно асоціюється з правовим статусом груп, які його проводять, обмінюють або споживають. В зв'язку з цим воно підкоряється абсолютно іншим законам.

В традиційному розумінні право власності не може прямо відноситися до якої-небудь речі, тим більше що земля (не може асоціюватися з річчю (саме з цієї причини ми вважаємо за краще говорити тут про земельні відносини, а не про земельні права). Ці концепції також і майже повну відсутність в традиційних системах розподілу земель поняття набувальницької. Сам факт володіння землею (протягом певного проміжку часу не спрочиняє за собою земельних прав. Оскільки володіння землею і користування її плодами органічно пов'язані з ієрархією суспільних (груп і обумовленими цим статусами кожної групи, індивідууми можуть претендувати лише на земельні права, обумовлені рівнем їх компетенції, і за умови, що попередній володар припинив користування землею).

Хоча і в європейських суспільствах земля дуже часто відділяється від іншого майна, а іноді і вважається священною, західні юристи були погано підготовлені до того, щоб зрозуміти специфіку африканського, азіатського, американського або іншого традиційного осмислення земельного питання. З цієї причини дуже часто вони розуміли земельні відносини в цих суспільствах лише як подвійне заперечення західної моделі, знайшовши таким чином перед колоніальну передумову. Як відзначає Е.Ле Руа, атрибути перед колоніальною передумовою, вигаданої західними юристами, можуть бути резюмовані в наступній парадигмі: *тоді як, згідно оригінальної цивілістської концепції, право власності є індивідуальним, непорушним, абсолютним, винятковим і вічним, в звичайному земельному праві земля розглядається як нерухоме майно, на яке розповсюджується колективне право власності, згідно якому земля є невідчужуваною, а земельні права – тимчасовими, обмеженими і відносними*[4,с.47]. Аналіз, проведений Е.Ле Руа і Р.Вердьє, з очевидністю показує помилковість цих пропозицій.

Колективна власність. Зазвичай ця концепція поєднується з еволюціоністським підходом, який прагне показати, яким чином людство

поступово перейшло від дикості до цивілізації шляхом розширення сфери індивідуальної власності. Відомі фахівці в галузі цивільного права (такі, як М.Мазо) приводять без тіні сумніву наступну застарілу схему: «Створюється враження, що у всіх народів власність була спочатку колективною: майно належало клану, племені. Індивідуальне право власності з'явилося спочатку у зв'язку з рухомим майном: одягом, потім інструментами праці. Споруди, призначені для житла, дуже швидко стали об'єктом привласнення, щонайменше сімейного. Проте земля дуже довго залишалася власністю клану. Спочатку вона оброблялася спільно і на користь всіх. Потім обробка і користування землею стали предметом тимчасового розділення між сім'ями; кожна сім'я отримала наділ, який вона повинна була обробляти для отримання коштів для існування; оскільки земля залишалася загальною власністю, наділи перерозподілялися щорічно; поступово встановився звичай не перерозподіляти наділи протягом певного проміжку часу... Нарешті, надання землі в користування стало безстроковим. Таким чином, сама власність на землю виявилася поділеною між сім'ями, а потім і між індивідуумами; іноді сімейна власність перетворювалася насправді на індивідуальну власність: коли розділ сім'ї один володів правом власності на майно групи. Колективна власність клану – сімейна власність – індивідуальна власність. Такі були етапи» [1, с.1060]. Окрім того, що таке тлумачення є абсолютно довільним, воно застосовує терміни хронологічної послідовності до юридичних рівнів, що є насправді синхронними: в епоху, до якої сходять наші перші спостереження, мала місце не заміна прав групи правами індивідуума, а співіснування між цими правами.

У цьому сенсі в традиційному праві немає «колективної» власності. В Африці, наприклад, землею володіють (і контролюють) певні групи (роди, села тощо) в особі їх старійшин або їх рад, але індивідууми мають до неї доступ і можуть її використовувати по-різному (що нагадує середньовічні порядки), в залежності від соціального стану всередині групи або ж в деяких випадках, – залежно від міри наближеності до особи, що користується політичною владою. В зв'язку з цим, ми віддамо перевагу поняттю «суспільний» (а не «колективний»), яке не виключає індивідуальні права: ці права існують, але вони обумовлені положенням індивідуума усередині відповідної групи.

Невідчужувана власність. Священний характер землі і необхідність передати її в цілості від мертвих живим, а також прийдешнім поколінням часто згадуються як підтвердження ідеї, згідно якої земля є невідчужуваною, що ще більш підкріплює її «колективний» характер. Проте це поняття невідчужуваності може бути прийняте з серйозними обмовками, які добре сформулював Р.Вердьє [7, с.587]. Дійсно, слід проводити відмінність між операціями передачі або віддачі землі в заставу, коли ці операції мають місце усередині або поза даною групою. Поза групою застосовується принцип непередаваності: можна позичити або віддати в оренду землю особам, що не є членами даного роду, але не можна поступитися нею остаточно, якщо, звичайно, особи, що користуються владою в роду, не ухвалить іншого рішення. Проте в цьому випадку передача зазвичай передбачає умову переуступки. Навпаки, усередині групи передача землі можлива.

Обмежувальний характер земельних прав. Колективний характер права власності спричиняє за собою обмежувальне визначення земельних прав, що розглядаються як тимчасові, обмежені і відносні. Якщо ці характеристики точні, то походження їх інше, оскільки колективної власності

на землю не існує. Вона ґрунтується на тому факті, що право на землю признається тільки тоді, коли земля приносить плоди, і не існує протягом періоду освоєння землі. Таким чином, якщо право на експлуатацію землі не здійснюється протягом певного проміжку часу, це право втрачає силу. Більш того, ці права відносні, оскільки плюральна структура співтовариства, якому належить земля, приводить до ситуації, в якій земля є об'єктом прав, що належать різним людям.

Земля як нерухомість. Представляється логічним віднести землю до нерухомого майна. Проте матеріальний критерій (рухоме – нерухоме) не є єдиним в цій типології. У історії європейського права зіставлення між рухомим і нерухомим співвідноситься з індивідуалізацією права власності: число володарів прав на одну і ту ж ділянку землі зменшується, у зв'язку з чим з'являється цивільно-правовий аспект власності – її винятковість. При феодальному ладі земля є об'єктом множини прав що накладаються одне на одного, характеристики яких залежать від соціально-політичного положення їх володарів (у цьому сенсі є схожість із земельним правом традиційних суспільств). Відповідно до Декларації прав людини і громадянина 1789р., власність стає атрибутом особи незалежно від її соціального положення. Земельна власність є предметом особливої турботи: розірвання договору у разі нанесення збитку; недостатність простого володіння як річчю, за винятком дуже тривалої набувальницької давності.

Таким чином, відповідно до західноєвропейської та згодом і північноамериканської традиції, класифікація землі як нерухомого майна супроводжується перевагою, що віддається індивідуумові в порівнянні з групою. Ми знаємо, проте, що зовсім не так йдуть справи в обшинній моделі суспільства. Тому у разі традиційних суспільств вважати землю нерухомим майном не має ніякого сенсу: земля не є ні рухомим, ні нерухомим майном, оскільки вона грає абсолютно іншу роль.

Земля як майно. Користуючись особливою охороною через статтю 518 Цивільного кодексу Франції, яка кваліфікує землю як «нерухомість по самій своїй природі», відповідні статті цивільних кодексів Німеччини (§94-96), Італії (ст.812), Японії (ст.86), Швейцарії (ст.655) та інших розвинутих країн, земля є щось більше, ніж матеріальний об'єкт: це майно, тобто предмет, що володіє грошовою вартістю і що може бути привласненим. Значення, що додається наявності продажної вартості, співвідноситься з індивідуалізацією і винятковістю права власності в цивільно-правовій традиції. Відмінності між цими концепціями і концепціями традиційного земельного права очевидні. Традиційна система не ігнорує економічну цінність землі, але ця цінність не носить визначальний характер, як це має місце в цивільно-правовій системі, заснованій на капіталістичному способі виробництва, при якому мінова (обмінна) вартість землі обчислюється і вводиться в спільний ринок, на якому домінує індивідуалістична організація обмінів. Навпаки, затверджуючи принцип непередаваності землі, традиційна система ставить на перше місце її некомерційний характер: права на землю можуть передаватися лише між членами однієї і тієї ж групи. Таким чином, традиційна система абстрагується від економічної цінності землі, тоді як цивільно-правова система ставить її на перше місце. Традиційна система ставить наріжним каменем суспільно-політичний статус суб'єктів, тоді як цивільно-правова система не звертає на нього великої уваги. (Точніше буде сказати, що в традиційних суспільствах земельний правовий режим обходить своєю увагою економічну цінність, ставлячи на перше місце соціально-політичний статус суб'єктів, коли мова йде про відносини усередині однієї і тієї ж групи. Ситуація стає протилежною,

коли мова йде про міжобщинні відносини). У сучасних суспільствах право прагне позначити різницю між соціальними персонажами, застосовуючи відносно них зрівняльні категорії «юридичної особи» і «власника». Проте відомий французький фахівець в цій галузі Ж.Карбон'є справедливо зазначає: «Те, що дозволяє утримувати її (сучасну доктрину) на ще більшому видаленні від реальності, це щось ніби лицемірства, через яке все завжди зводиться до питання: що ж таке власність?, не насмілюючись при цьому поставити інше питання: а хто ж такий власник? Будучи засліплені блиском статті 544 ГК Франції, ми визнали, що лише атрибути власності гідні нашої філософії, і обійшли увагою способи придбання, що здається обтяжені своєю технічністю, і що знаходяться в іншому розділі Кодексу (ст. 711 і наступні), не помітивши властивої їм жахливий соціальній реальності... Проте для того, хто хоче дізнатися всю істину, важливо зрозуміти не тільки структуру власності, але і її розподіл»[2,с.177]. Іншими словами, не можна вивчати земельну власність у відриві від соціально-економічного статусу її володарів, їх походження, професійних знань та навичок, етичних настанов, релігійних переконань тощо.

Традиційне африканське право ґрунтується на подвійному визначенні соціального статусу індивідуума по відношенню до групи і можливості використовувати простір. Робоча сила цінується в ній менше, ніж явно соціальні цінності, такі, як спадкоємність усередині групи, взаємність прав і зобов'язань, взаємодоповнення соціальних категорій і так далі Ці концепції не властиві виключно екзотичним суспільствам: ми легко їх знаходимо в старовинних селянських суспільствах в Західній, Центральній та Східній Європі[7,с.236]. Перехід до сучасності відбувся в західно-європейських країнах лише в кінці XVIII ст. Дійсно, саме тоді почався процес уніформізації статусів індивідуумів з тим, щоб зробити їх взаємозамінними і відокремити робочу силу (яку можна оцінити в грошах і обміняти на ринку) від інших характеристик індивідуума, непіддатливих грошовій оцінці[8,с.159]. Існує різниця між якостями, що визнаються за володарем простору, і якостями самого простору. Право власності на землю практично не залежить від його використання: у Цивільному кодексі Франції 1804р. (що став взірцем для цивільного права європейських країн) воно обмежується лише сервітутами і експропріацією для суспільної користі. В даний час залучення до європейської культури дає аналогічний ефект в численних суспільствах третього миру. Це означає, що в багатьох країнах, що розвиваються мають місце перехідні процеси між традиційною системою і сучасною системою. Проведення відмінності між юридичним привласненням і реальним привласненням дозволяє краще їх зрозуміти.

Як підкреслює М.Годел'є, виробничі відносини юридично виражаються через форми власності і володіння, які визначають взаємні права і обов'язки індивідуумів і груп у сфері виробництва і розподілу ресурсів. Проте механізми реального привласнення можуть істотно відрізнятися від їх юридичного образу, сприяючи таким чином зміні суспільних відносин і суспільної рівноваги. В цьому випадку традиційне право стає фікцією, що приховує реальний зміст виробничих відносин. Приклади цього процесу можна знайти в самих різних суспільствах. У Африці досить часто трапляється так, що голова клану під приводом здійснення свого традиційного права захисту земель, що належать клану, насправді привласнює собі ці землі і використовує їх виключно в своїх приватних інтересах. Наприклад, в Гані на початку минулого століття деякі голови кланів племені ашанти домовилися отримати максимальну вигоду з розвитку виробництва какао

на експорт. Вони привласнили собі право використовувати невикористані громадські землі для вирощування на них какао силами осіб, залежних від них або зобов'язаних їм. Приблизно такий же механізм використовувався стародавніми кельтськими співтовариствами в Ірландії[3,с.98-99].

Такі основні риси, що характеризують відмінності між традиційною і сучасною земельними системами. Перша може зближуватися з другою під впливом історичних змін. Незаперечним є те, що існуючі в традиційному суспільстві світоглядно-філософські, побутові та інші уявлення про земельні відносини, разом з нормативно-правовими, економічними та інституційними механізмами регулювання цих відносин потребують подальших філософських і науково-теоретичних студій, суттєвого поглиблення, вдосконалення і доповнення. Зокрема, глибокого аналізу потребують релігійні, етичні, феноменологічні, аксіологічні, соціокультурні аспекти традиційних земельних відносин в їх історичному розвитку. Служимим є також дослідження різних моделей трансформації традиційних земельних систем та їх соціально-економічних результатів як в ретроспективі, так і в перспективному періоді.

Список використаних джерел

1. Mazeaud H. L. J. *Lemons de droit civil*. Paris, 1966. T. 2. – 1225p.
2. Carbonnier J. *Flexible droit*. Paris, 1971. – 540p.
3. Godelier M. *Economie // Elements d'ethnologie II*. Paris, 1988. P. 98-99.
4. Le Roy E. *Demarche systemique et analyse matricielle des rapports de l'homme a la terre en Afriq*. Paris, 1998. – 492p.
5. Леви-Стросс К. *Тотемизм сегодня*. – М., 1994. – 786с.
6. Рулан Н. *Юридическая антропология*. – М.: НОРМА, 2000. – 586с.
7. Фрэйзер Д.Д. *Золотая ветвь*. – М., 1983. – 703с.
8. Пашула Л.О. *Розвиток земельних відносин в історичній ретроспективі // Продуктивні сили і регіональна економіка: Зб. наук. праць*. – Ч. 2. – К.: РВПС України НАН України, 2002. – С.152-161.

Пашков И.А. Социальное положение и земельные отношения в традиционных и современных обществах

Осуществлен сравнительный анализ земельных отношений в традиционных и современных обществах. Раскрываются различия между современным и традиционным мышлением в отношении земли и недостатки существующей в западной науке парадигмы в исследовании традиционных земельных отношений.

Ключевые слова: земельные отношения, общественные отношения, недвижимость, коллективная собственность.

Pashkov, I.A. Social position and landed relations in traditional and modern societies

The comparative analysis of the landed relations is carried out in traditional and modern societies. Open up disagreement between modern and traditional thought in relation to the land and lacks of existing in western science paradigm in research of the traditional landed relations.

Key words: landed relations, social relations, real estate, collective ownership.

Родові характеристики поняття «інформація»

Висвітлюються родові характеристики поняття 'інформація'. Сьогодні дослідники визначають інформацію як об'єктивно існуючу сутність, сполучення знаків і зображень, результат відображення, результат пізнавальної діяльності, генетичну спадковість.

***Ключові слова:** інформація, знання, повідомлення, відомості, комунікація.*

Формування інформаційної цивілізації відбувається у системних зрушеннях не тільки в економічному устрої, але й у змінах в соціальній та духовній сферах життя суспільства. Об'єктивними показниками цих змін, які привернули увагу дослідників, стали: збільшення кількості міжособистісних інтеракцій; можливість практично необмеженого доступу до використання досягнень людської цивілізації; можливість об'єктивувати і передавати результати своєї діяльності практично необмеженій аудиторії. Наукові дослідження в цій галузі представлені працями Й.Масуди «Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство», М.Кастельса «Інформаційна епоха: економіка, суспільство і культура», О.Тоффлера «Третя хвиля», Д.Белла «Прійде інформатичне суспільство», К.Мея «Інформатичне суспільство: скептичний погляд», М.Маклюєна «Галактика Гутенберга», А.Ракітова «Філософія комп'ютерної революції» та ін. Основна ідея, закладена в цих працях, отримала пізніше назву «концепції інформаційного суспільства». Проте широке використання даного слова так і не прояснює суті поняття «інформація». Сьогодні визначення поняття «інформація» представлені дослідниками різних галузей знання: кібернетиками, математиками, соціологами, педагогами, психологами. Одночасно констатуємо відсутність філософського осмислення родових характеристик цього поняття. Метою даної роботи є аналіз найбільш вживаних в науковій літературі дефініцій та визначення родових характеристик поняття «інформація».

Слово «інформація» походить від латинського *informatio*, що в перекладі означає «роз'яснення». Словник іншомовних слів вказує на наступні смислові аспекти використання терміна: повідомлення про що-небудь; відомості про навколишній світ, процеси, події, ситуації, діяльність, які сприймає людина безпосередньо або опосередковано [12, с.237]. Звернення до етимології вказує на те, що поняття є багатозначним і допускає тільки в першому наближенні наявність трьох смислових концептів: 1) онтологічного – інформація як відомості про навколишній світ, що існує незалежно від свідомості конкретного суб'єкта; 2) гносеологічного –

інформація як відображення процесу пізнання навколишнього світу; 3) комунікативного – інформація як повідомлення, яке може бути передане і сприйняте людьми.

На онтологічний аспект феномена указують О.Борисенко, В.Єгоров, Л.Левченко та Л.Яроцький. Л.Левченко та Л.Яроцький вважають інформацію однією з фундаментальних властивостей матерії та акцентують увагу на тому, що інформаційний обмін відбувається не тільки між людиною та людством, але і між Землею як планетою і Всесвітом [7, с.76-158].

Як приклад інформаційної взаємодії між людьми вони використовують лише ситуацію безпосередньої комунікації, виключаючи із аналізу можливість опосередкованого отримання відомостей з матеріалізованих джерел (книги, артефакти і тому подібне). Інформаційна взаємодія між людиною і Всесвітом зводиться знову ж таки до вербальної основи (автори посилаються на експерименти японського дослідника Масару Емото про залежність кристалічної структури води від зміни стану електромагнітних полів) або діяльнісний вплив людини на навколишнє середовище. Проте відсутнє визначення поняття і вказівка на атрибути інформації як фундаментальної властивості матерії. Ще одне зауваження полягає в тому, що вказані види інформаційної взаємодії (між суб'єктний і над суб'єктний) є різними рівнями організації матерії і повинні мати якісні відмінності (на що вказував Ф.Енгельс в праці «Діалектика природи»).

В.Єгоров стверджує, що інформація як зміст дістається нами ззовні. На відміну від енергії, вона не зводиться ані до матерії, ані до ідеї як природної сутності більш загального рівня. Вона є самостійною, причому більш глибокою, природною сутністю. Інформація розповсюджується миттєво, є універсальною та загальнодоступною. Поняття об'єктивного ідеального означає виділення другої природної сутності (перша – матерія). Розуміння світу пов'язане з відкриттям інформації, як змісту, отриманого нами ззовні, що не є ані матерією, ані енергією, ані ідеєю [4, с.7-8].

Твердження про те, що інформація може бути отримана ззовні, може призвести до ігнорування поняття 'пізнання об'єктивної дійсності', здійснюване суб'єктом. Відділення інформації від суспільної її суті носить характер ідеалістичної теорії, що не може бути нами прийнято, тому що інформація існує у відносинах суб'єкт – об'єкт – суб'єкт.

О.Борисенко вважає, що існування ідеальних об'єктів поза людською свідомістю не може бути доведене якимись практичними експериментами, але в той же час може бути зроблене їх обґрунтування за допомогою теоретичних міркувань. За його визначенням інформація є ідеальним об'єктом, який до того ж є першоосновою, або першосутністю всього, що є у природі. Вона ж в процесі матеріальної природи створила і людину з її свідомістю. Змінити інформацію, як і абсолютну істину, неможливо в принципі, що витікає з безповоротності подій, що відбуваються. Тому інформація існує вічно, поза часом, залишаючись завжди незмінною, і відповідно є ідеальним об'єктом. Змінюватися і зникати з часом можуть тільки носії інформації, в яких вона себе проявляє [2, с.81-83].

Визначення інформації як ідеальної сутності, яка володіє творчою активністю, може привести до збігу понять «інформація», «бог», «абсолютний дух» та таке ін. Інформація ж може виступати об'єктивованою сутністю, яка виявляється в результатах матеріальної і духовної діяльності людини, передається у соціокультурному просторі та іноді має інтерсуб'єктивний характер.

Комунікаційний підхід до визначення поняття виражений в роботах математиків – розробників теорії зв'язку, які під інформацією розуміли будь-які повідомлення та сполучення знаків і зображень, які можуть бути передані за допомогою технічних пристроїв на відстань.

Вперше поняття «інформація» в науковому сенсі було застосоване американським вченим Р.Хартлі в 1928 році, коли розвиток засобів зв'язку викликав потребу визначення кількості повідомлень, що передавалися лініями зв'язку. Н.Вінер, засновник кібернетики, стверджував, що розуміння суспільства можливе тільки на шляху дослідження сигналів і засобів зв'язку, що відносяться до нього. В майбутньому розвитку сигналів і засобів зв'язку, розвитку обміну інформацією між людиною і машиною, між машиною і людиною, між машиною і машиною буде призначено грати все зростаючу роль. Інформація, на його думку, – це позначення змісту, отриманого із зовнішнього світу в процесі пристосування до нього людини та її органів відчуття. З кібернетичної точки зору семантично важлива інформація – це інформація, що проходить через лінію передачі плюс фільтр. Або, якщо людина слухає музику, але у неї відсутні навички естетичного розуміння музичного твору, ця інформація не буде нею сприйнята [3, с.12-92]. Таким чином, у Н.Вінера поняття «інформація» за змістом співпадає з поняттям «відображення», яке властиво всім формам руху та рівням організації матерії. Проте слід врахувати його зауваження про те, що для сприйняття інформації необхідний суб'єкт, який володіє певними здібностями. Процес формування подібних навичок детермінований фізіологічними і психологічними особливостями суб'єкта.

Перша математична теорія інформації була створена К.Шенноном і У.Уївером. За К.Шенноном, завдання зв'язку полягає в точному або наближеному відтворенні в деякому місці повідомлення, обраного для передачі в інше місце. Найчастіше повідомлення відносяться до деякої системи, що має певний фізичний або світоглядний зміст, або повинні відповідати вимогам деякої системи. Ці семантичні аспекти зв'язку не враховуються при вирішенні технічної сторони питання. Під системою зв'язку К.Шеннон розумів систему типу: джерело – повідомлення – передавач сигнал – джерело шуму – прийнятий сигнал – приймач – повідомлення – адресат [15, с.243-244]. З огляду на те, що К.Шеннон займався технічним аспектом проблеми зв'язку, він не розрізняє поняття «повідомлення» і «інформація», вони для нього є тотожними. Тобто будь-який набір знаків, символів, зображень, який технічно можливо передати на значну відстань, є інформацією.

З погляду сучасної інформатики у якості інформації виступає зміст повідомлення, сигналу, пам'яті, а також відомості, що містяться в повідомленні, сигналі, пам'яті. Інформація завжди пов'язана з матеріальним носієм, а її передача – з витратами енергії. Математичне поняття інформації пов'язане з її вимірюванням. В теорії інформації прийнятий ентропійний підхід, який враховує цінність інформації, що міститься в повідомленні, для його одержувача. Кількість інформації у повідомленні визначається двома шляхами: загальною сумою символів, що були отримані, або мірою зменшення невизначеності після отримання повідомлення. Повідомлення несе повну інформацію про дану безліч подій у тому випадку, коли повністю знімає невизначеність [5, с.41-88]. Тобто інформація є результатом цілеспрямованого пошуку відомостей, що стосуються певної проблеми. В цьому випадку існує загроза підміни поняття «знання» поняттям «інформація».

Доробок цих вчених сприяв технічному прогресу, але використання суто технічного розуміння поняття інформації в гуманітарних галузях знання є проблематичним, тому що основна увага припадає на механізм передачі повідомлення, а змістовний аспект залишається поза увагою дослідників.

Гносеологічний аспект поняття виражений в роботах В.Афанасьєва, О.Пархоменко, О.Урсула. Згідно з дослідженнями О.Урсула, інформація – це відбита об'єктом різноманітність оточуючого світу. Це не тільки відображення в його сукупності властивостей і сторін, а саме лише той його бік, який характеризує різноманітність. Інформація – це не різноманітність взагалі, а саме різноманітність, відбита об'єктом. Те, що є інформацією в одному конкретному процесі відображення, може не бути таким по відношенню до сприйняття інших процесів. Інформація – це обмеження різноманітності в процесі відображення[14,с.153].

Автор справедливо вказує на необхідність суб'єкта як носія інформації. Існування останнього є необхідною умовою для виникнення такого феномена як «інформація». Але в дефініції не вказана можливість об'єктивації відбитого і не врахований комунікативний аспект, виражений в формі передачі інформації іншим суб'єктам. Якщо інформація – це тільки частина відбитої суб'єктом різноманітності – це категорія суб'єктивного світу людини. При такому підході виключається можливість впливу інформації на інших людей та суспільні процеси.

В.Афанасьєв стверджує, що знання набуває інформаційного характеру тоді, коли воно ставить перед системою проблему вибору із розмаїття повідомлень тих, що корисні системі та обмежують зовнішнє розмаїття, одночасно розширюючи розмаїття внутрішнє. Знання та повідомлення, з будь-яких причин не сприйняті системою (у позитивному або негативному сенсі), не є інформацією. Системи неживої природи стикаються з дезорганізуючими чинниками так само, як і соціальні, але вони не здатні їм протистояти. Соціальна система не тільки має здатність сприймати зовні інформацію, вона має фільтр, який дозволяє скорегувати її поведінку щодо дій негативних факторів. Інформація, по суті є ідеальною, розумовою категорією. Вона є не просто результатом відображення, а здійснюється як знання, у якого є споживач. Знання тільки тоді набувають якості інформації, коли вони діють або можуть діяти як основа регуляції та управління. Інформація – та частина знання, яка використовується для активної дії[1,с.10-13]. Автор зазначає, що зміст поняття «інформація» є вужчим по відношенню до змісту поняття «знання». Інформація – «це частина знання, яка використовується». В тексті є наявною певна неузгодженість. Якщо відомості були сприйняті системою, вони набувають статусу інформації. Але якщо відомості були розглянуті та визнані такими, що не відповідають вимогам розвитку системи, вони втрачають не свій статус інформації, а лише практичну цінність для системи.

О.Пархоменко зауважує, що між поняттями «інформація» та «знання» існує можливість взаємного переходу одне в інше. Інформація – це загальноносітлова категорія, що відображає закони існування матерії і є базою для створення людиною знань, які після фіксації їх на матеріальних носіях стають інформацією для нового використання[10,с.36]. В даному випадку одне і те ж поняття використовується для визначення загальноносітлової категорії і позначення артефактів (книги, історичні пам'ятки та ін.), що є неприйнятним, оскільки інформація може передаватись в усному мовленні та інших соціокультурних формах.

Генетичний аспект поняття досліджував М.Сетров. Він зазначав, що подразнення складає основу будь-якого інформаційного процесу. Автор наводить приклад із проростанням зерна. Завдяки закладеній всередині нього генетичній інформації воно при виникненні сприятливих умов починає проростати і розвиватись в повноцінну рослину[11,с.48-56]. Проте рослина лише реагує на зміну зовнішніх умов, але не в змозі змінити їх або уникнути згубних для себе наслідків. Результатом використання подібного визначення є висновок про наявність інформаційних процесів не тільки в соціальному, але й в біологічному світі. Даний підхід є обмеженим в тому сенсі, що межі розвитку суб'єкта співпадають із випадковим генетичним набором, що в принципі виключає можливість якісного розвитку, що виходить за біологічно обумовлені межі та суперечить функції інформації слугувати діям суб'єкта.

Праксеологічний та комунікативний аспекти поняття досліджувалися Ю.Канигіним, М.Моїсєєвим, Є.Тавокіним. Є.Тавокін доводить необхідність використання первинного смислу терміну «інформація». Перш, ніж передавати які-небудь відомості, необхідно, щоб певний фрагмент реальності знайшов відображення в суб'єктові, що сприймає його, а результат цього відображення був зафіксований в матеріальній формі, тобто повинен бути «оформлений», як того і вимагає етимологія латинської основи терміну (in-forma-tio). Саме цей, «оформлений» результат може бути переданий потенційному споживачу. З огляду на це стає зрозумілим, що інформація може бути тільки результатом відображення. Інформації без відображення не існує. Вона є реально або потенційно актуальною частиною відбитого суб'єктом соціального або природного світу[13,с.3-10]. Проте в даному визначенні не вказується відображення світу матеріалізованих результатів інтелектуальної діяльності суб'єктів.

За Ю.Канигіним, інформація є об'єктивованою ідеєю, відокремленою від голови, що породила її, і перетвореною на повідомлення. Це зв'язки в організованій системі, які здійснюються у вигляді комунікації – передачі значущих сигналів від суб'єкта об'єкту та навпаки. В соціальних системах ці значущі сигнали виступають як осмислені повідомлення. Інформаційна робота спрямована на зміну первісного стану об'єкта з метою досягнення певного результату, показником досягнення якого є новий якісний стан об'єкта[6,с.50-52]. В наведеному визначенні виключений процес попереднього відображення. Тобто ідеї формуються на підставі відомостей або властивих свідомості з моменту народження, або отриманих ззовні поза пізнавальної активності. Але автор вказує на те, що інформація вимагає об'єктивації і не існує в свідомості кожного окремого індивіда ізолювано як самоцінність.

Є.Тавокін та Ю.Канигін стверджують, що інформація – це належним чином оформлений результат інтелектуальної діяльності людей, який має бути переданий для подальшого використання іншим суб'єктам.

М.Моїсєєв досліджує основи поняття інформації і інформаційної взаємодії у сигналі, який абсолютно не еквівалентний поняттю інформації і може мати будь-яке джерело. Головним в інформаційній взаємодії, на його думку, є суб'єкт, який сприймає сигнал і формує відповідну реакцію на нього. Інформація сама по собі нічого не коштує та нічого не означає. Цінність інформації не може виступати як абсолютна характеристика. Інформація потрібна суб'єкту (організму) для можливості вибору способу дій при прагненні до досягнення деякої мети. Тому по відношенню до живого організму поняття якості інформації цілком закономірно і може бути охарактеризоване її відповідністю тим цілям, які

намагається досягнути той або інший суб'єкт, його здатністю сприймати інформацію і його здатністю її використовувати[9,с.51]. Як доповнення до праксеологічної складової, автором виділена і аксіологічна складова, цінність інформації визначена способом дій задля досягнення мети, а це є характеристика діяльності.

З погляду С.Мартінюк, сама інформація повинна мати і матеріальну, і семантичну сторони. Тоді відбудеться сполучення дискретності та континуальності інформації, які обумовлюють поєднання семантики та її матеріальних носіїв, що оформлюються та існують у вигляді понять[8,с.40]. Акцент зроблений на комунікативній і смисловій характеристиках. Проте автор не дає розгорнуте визначення поняття.

В.Штанько розуміє інформацію як відносини або властивості відносин двох систем, одна з яких є настільки складноорганізованою, що здатна реагувати не на абсолютні значення речовинно-енергетичних дій, а на відносні. Іншими словами, вона стає активним суб'єктом відображення. У цьому випадку всі три аспекти інформації – синтаксичний, семантичний, прагматичний – знаходяться в єдності. Поняття «суб'єкт відображення» може відноситися до будь-якої системи, що володіє цілепокладанням, здатністю сприймати, переробляти і використовувати інформацію. Розуміння інформації як відносин припускає наявність окремої сутності, в якій виникли окремі відносини[16,с.23-24].

Таким чином, можна виділити декілька характеристик, які використовуються дослідниками в якості родових при формулюванні визначення поняття «інформація»: об'єктивно існуюча сутність (Л.Левченко та Л.Яроцький, В.Єгоров, О.Борисенко), будь-які повідомлення та сполучення знаків і зображень, які можуть бути передані за допомогою технічних пристроїв на відстань (Н.Вінер, К.Шеннон, У.Уівер), результат відображення різноманітності оточуючого світу (О.Урсул, В.Афанасьєв, О.Пархоменко), належним чином оформлений результат пізнавальної діяльності (Є.Тавокін, Ю.Канигін, М.Моїсєєв), генетична спадковість (М.Сетров), С.Мартинюк та В.Штанько звертають увагу на комплексний характер інформації у єдності матеріального, семантичного, синтаксичного та прагматичного аспектів.

На основі попередніх висновків сформулюємо системне визначення поняття, яке враховує основні родові характеристики: інформація – це філософське поняття, яке відображає феномен людського буття, що виражається в об'єктивації результатів пізнавальної діяльності людини у повідомленнях та відомостях задля передачі іншим суб'єктам, поставлення мети та здійснення дій суб'єкта.

У наведеному визначенні систематизовані такі родові характеристики поняття.

1. Онтологічний – виникнення поняття вимагає наявності суб'єкта. За межами людського буття поняття «інформація» втрачає свій смисл.

2. Гносеологічний – буття людини в світі вимагає його пізнання. Результатом процесу пізнання навколишньої дійсності є знання, яке може бути представлене людиною в формі, доступній для сприйняття іншим. В цьому виявляється діалектичний взаємозв'язок знання і інформації. Об'єктивоване знання втрачає свій статус і стає інформацією, яка в результаті сприйняття її іншим суб'єктом знову стає знанням, коли інформація ґрунтується на наукових принципах та закономірностях.

3. Практиологічний – інформація виступає передумовою діяльності людини.

4. Комунікативний – процес передачі інформації відбувається у відношеннях суб'єкт – суб'єкт.

5. Аксіологічний – цінність інформації полягає не в самому факті її існування, а в можливості її використання суб'єктом для ціле покладання та має значення для його життєдіяльності.

Список використаних джерел

1. Афанасьев В.Г. Социальная информация – М.: Наука, – 1994. – 208с.
1. Борисенко О.А. Природа информации: Монография. – Суми: Вид-во СумДУ, – 2006. – 212с.
2. Винер Н. Человек управляющий. – СПб: Питер, – 2001. – 288с.
3. Егоров В.С. Философия открытого мира: уч.-методич. пособие. – М.: Воронеж: МОДЭК, – 2002. – 320с.
4. Информатика. Энциклопедический словарь для начинающих / Сост. Д.А.Поспелов. – М: Педагогика-Пресс, – 1991. – 352с.
5. Каньгин Ю.М. Основы когнитивного обществознания: информационная теория социальных систем. – К: Украинская академия информатики, – 1993. – 236с.
6. Левченко Л.Л., Яроцкий Л.В. Філософські основи інформації. – Житомир: 'Полісся', – 2007. – 176с.
7. Мартинюк С.Є. Генезис інформаційної цивілізації: монографія. – Запоріжжя: Просвіта, – 2002. – 192.
8. Моисеев Н.Н. Универсум. Информация. Общество. – М.: Устойчивый мир, – 2001. – 200с.
10. Пархоменко О.В. Створення консолідованої інформації і знань // Науково-технічна інформація. – 2007. – №2(32). – С.35-40.
11. Сетров М.И. Информационные процессы в биологических системах. – М.: Наука, – 1975. – 155с.
12. Словник іншомовних слів. – К: Наукова думка, – 2000. – 680с.
13. Тавокин Е.П. Информация как научная категория // Социс. – 2006. – №22. – С.3-10.
14. Урсул А.Д. Информация: методологические аспекты. – М.: Политиздат, – 1971. – 296с.
15. Шеннон К. Работы по теории информации и кибернетике. – М.: Изд-во иностр. лит., 1963. – 829с.
16. Штанько В.И. Информация. Мышление. Целостность. – Харьков: Институт философии АН УССР, – 1992. – 180с.

Сорокина А.С. Родовые характеристики понятия «информация»

Освещаются родовые характеристики понятия «информация». На сегодняшний день исследователи определяют информацию как объективную сущность, совокупность знаков и символов, результат отражения, результат познавательной деятельности, генетическую наследственность.

Ключевые слова: информация, знания, сообщение, сведения, коммуникация.

Sorokina, O.S. Basic definitions of the concept «information»

The article is devoted to the main trends in analyzing the conception «information». Today basic definitions are presented in different areas of knowledge, as mathematics, economic sciences, psychology, sociology etc. The main conceptions are used are: information as knowledge, information as data, information as process, information as something valuable, and information as the basis of humans' activity.

Key words: information, data, knowledge, process.

Концепт «Україна»: від загального поняття до власної назви

Розглядається й обґрунтовується з філософської позиції механізм перетворення концепту «Україна» з загального поняття на власну назву. Зроблено висновок, що в основі цього процесу лежить пов'язане з землею замешкання чуття само-тотожності, яке уможливило ціннісне виокремлення даної території. Окреслено три аспекти віднесення «України» до цінностей: екзистенційний, релігійний та міфологічний.

Ключові слова: концепт «Україна», загальне поняття, власна назва, індивідуум, віднесення до цінності.

Вісімнадцять років, що минули від дня проголошення незалежності України, дали відповідь на багато запитань як щодо тлумачення минулого, так і щодо облаштування теперішнього. Разом із тим, деякі проблеми відтоді лишень загострилися, з'явилося й чимало нових. Певно, одним із найважливіших висновків, який видається тепер очевидним, є те, що вдало реагувати на історичні виклики Україна буде спроможною тільки в разі усвідомлення у глобальному вимірі своїх потреб і завдань, що передбачає наявність певної колективної солідарності, або ж, іншими словами, довершеність націєтворчого процесу. На думку багатьох дослідників, у нашій країні становлення модерної нації, котра демонструвала б одностайність в оцінках засадничих моментів (сказати б, точок біфуркації) свого минулого, а отже, була би здатною виробити чітке бачення майбутнього, іще не завершене, що висуває на порядок денний розв'язання світоглядних завдань. Процес становлення модерної нації, який сьогодні переживає Україна, є неможливим без інтеріоризації історичної спадщини, без усвідомлення й засвоєння традиції, спадкоємцями та продовжувачами якої є (уявляють себе) члени спільноти. В найширшому сенсі йдеться про сакраментальне питання «хто ми?», відповідь на яке у першу чергу відсилає до імені спільноти, адже всі особливості його долі «дійсно є не більше й не менше, як доля самої сутності» [7, с.158]. Означений зв'язок імені та денотата зумовлює актуальність та злободенність дослідження змісту концепту «Україна», а надто на етапі його перетворення з загального поняття на власну назву.

Проблеми походження концепту «Україна» так чи інакше торкалися безліч дослідників протягом кількох останніх сторіч. З огляду на політичні міркування часом дискусія не відповідала науковим вимогам, сповзаючи в площину фальсифікацій, а то й відвертого фантазування. Серед тих, хто приклався до цієї проблеми були як історики (В.Антонович,

М.Грушевський та багато інших) і філологи (Я.Рудницький, Г.Півторак, В.Скляренко та інші), так і фахівці з інших галузей знань. У результаті їхніх досліджень нагромаджено величезну кількість літератури, присвяченої етимології слова «Україна», тлумаченню його значення у перших писемних пам'ятках, еволюції його змісту. Разом із тим, самий механізм перетворення концепту «Україна» з загального поняття на власну назву конкретної території, а надто філософське підґрунтя цього процесу, й дотепер залишається не до кінця з'ясованим.

Виходячи з цього, метою запропонованої статті є з'ясування та обґрунтування з філософської позиції механізму перетворення концепту «Україна» з загального поняття на власну назву.

Задля досягнення цієї мети автор ставить такі завдання: 1) вивчити та проаналізувати наявні в літературі концепції етимології концепту «Україна»; 2) дослідити механізм перетворення загального поняття «україна» на власну назву й показати його тісну пов'язаність із аксіологією; 3) на підставі аналізу творів народної словесності розглянути окремі аспекти означеного процесу, зокрема, екзистенційний, релігійний та міфологічний; 4) встановити етапи розвитку концепту «Україна» в межах цієї стадії.

Теоретичні підвалини праці складають концепції Г.Ріккєрта (логічна протилежність природознавчого й телеологічного способів утворення понять), О.Лосєва (філософія імені) та Р.Каюа (сутність сакрального). Дослідження містять елементи наукової новизни, яка полягає в уточненні механізму перетворення загального поняття «україна» на власну назву конкретної території.

За Ю.Степановим, структура концепту складається з трьох компонентів: актуальний шар (основна ознака), історичний шар (одна чи декілька «пасивних» ознак, набутих протягом історичного розвитку концепту) та внутрішня форма (етимологічна ознака, відбита у зовнішній словесній формі)[14,с.46]. Виходячи із завдань дослідження, почнімо із *внутрішньої форми*.

Згідно з Г.Фреге, смисл – це шлях, яким люди приходять до імені. Відбиток, слід первісного сенсу, що стає визначальним та смислоутворюючим при виникненні концепту, зберігається у його внутрішній формі. Зазвичай етимологічна ознака, втрачаючи з часом яке-будь значення для носіїв культури, не усвідомлюється широким загалом, однак у даному разі вона не тільки перебуває в актуальному полі, але навіть – під деяким оглядом – становить підложжя основної ознаки. Йдеться про доволі сумнівне з наукової точки зору, а проте поширене і дотепер давнє тенденційне тлумачення походження назви «Україна» від рос. словосполучки «у края» та пов'язання її зі словом «окраїна», що воно, проєктоване на політичну, а слідом й історіософічну, площину, заперечує історичну самодостатність України та постулює її причетність до ширшого утворення (первісно Польщі, згодом – Росії). Втім, однастайності в питанні етимології досліджуваного концепту, у тім числі й щодо часу його появи, наразі немає, тому обмежимося вказівкою на найвірогідніші версії.

Близьким до «окраїнної» теорії є припущення, що початковим значенням слова «україна» була «погранична, межева земля», і лишень перегородом воно набуло значення відрубного терену. Серед чималого числа вітчизняних дослідників (Д.Дорошенко, С. та Я. Рудницькі, І.Огієнко, Р.Шпорлюк, Є.Наконечний тощо) прихильником цієї думки був і М.Грушевський; що

само позицію посів і авторський колектив «Етимологічного словника літописних географічних назв Південної Русі» (1985) [5,с.166]. Втім, як зауважують сучасні вчені-лінгвісти В.Скляренко та Г.Півторак, найпереконливішою версією слід вважати ту, яка пов'язує слово «україна» зі словами *край*, *країна* (у значенні «територія, що належить племені») через посередництво праслов'янського іменника *украй*, що означав «відрізок від шматка», «відділений шматок землі», «відділена частина території племені». Пізніше, очевидно після розпаду праслов'янської етномовної спільності, у східних слов'ян від слова *украй* за допомогою суфікса *-in-a* виникло слово *україна* зі значенням «відділений шматок землі», «відділена частина території племені (князівства)» [12,с.102].

Проблематичнішою з лінгвістичної точки зору виглядає гіпотеза С.Шелухина, за якою слова «україна» та «вкраїна» (з первісним наголосом на першому а) є видозмінами дієприкметників dokonаного виду «украяна» та «вкраяна», тобто «...окрема одсічена, одрубана, одрізана, одкраяна, вкраяна, украяна, відділена в самостійне посідання земля» [15,с.109]. Разом із тим, позиція автора збігається з наведеною вище щодо найістотнішого: слово «україна» (та його паралельна форма «вкраїна») відпочатково означало цільний, визначений, окреслений терен, а не межу чи пограниччя. Підставою *географічного* відокремлення, правдоподібно, були військово-політичні чи економічні чинники, хоча не виключені й інші критерії – зокрема, релігійний або правничий. Так, в XIII – XIV ст. словом «країна» (пізніше – «україна») називали на Закарпатті села та групи сіл, що перебували на волоському праві, себто становили окремі в юридичному сенсі області. На думку В.Мороза, «звідси виникає тенденція вживати слово Україна для позначення специфічної території, що є на окремо, відмінному від решти простору становищі» [10,с.214]. На загал, варто погодитись із висновком С.Макарчука, що «перші літописні згадки про «Україну», мабуть, некладають у це слово етновизначального змісту, а є лише відображенням введення в давню українську мову XII–XVI ст. народного терміну «Україна» (в писемності того часу «Оукраина») в розумінні церковнослов'янського «страна»» [9,206].

Таким чином, на першому етапі свого розвитку концепт «Україна» становив *загальне поняття*, «екземпляри» якого, у разі потреби, конкретизувались у мовленні та на письмі через додавання прикметника (напр., «україна Переяславська» чи «україна Галицька»), проте, якщо такої потреби у певних контекстах не виникало, його вживали щодо певних теренів і без зайвих уточнень. На думку Н.Яковенко, фахівця із середньовічної та ранньомодерної історії України, таким тереном могла бути й досить значна територія – достатньо значна, аби визнати рацію С.Шелухину щодо ієрархії рівнів поняття «Україна» та «Русь»¹: останнє, похідне від політоніма прибульців-русів, носило книжний, «високий» характер, тоді як на нижчому, обіговому рівні іще до першої літописної згадки (1187р.) могла побутувати самоназва «Україна» у значенні [своя] «країна», [власна] «земля». З точки зору дослідниці, на користь цієї гіпотези переконливо промовляє відкритий уже у XX ст. феномен територіальної самоідентифікації «тутешніх» (українців з околиць білоруського Бреста) й «тутейших»

1 Топонім «Русь» вживався у двох значеннях – вузкому (Середнє Подніпров'я з центром у Києві) та ширшому, що розвинулося згодом (уся територія Давньоруської держави). У даному разі йдеться, ймовірно, радше про перше тлумачення.

(білорусів із польсько-українського пограниччя) – сільського люду з розмитою етнічною самосвідомістю, що відчуває свою «інакшість» порівняно з політичним народом держав, але, відірвавшись від материкового етносу, ідентифікує себе не з ним, а зі своєю малою батьківщиною – селом, округою тощо. «Своєрідним аналогом «тутешніх» можна вважати людей середньовічної Русі. Не відчуваючи, на відміну від книжників, політичного зв'язку з територією свого замешкання, вони *називали її просто «краєм, країною»*» (курсив наш – С.С.) [16,с.22].

Правдоподібно, що попервах це означення не усвідомлювалося власнито *назвою* – зрештою, «для нас підведення індивідуумів, що носять загальні назви, під загальні поняття є настільки само собою зрозумілим, що ми заледве його зауважуємо» [13,с.251], – одначе у певних контекстах уже де-факто виконувало її функцію. Виходячи з цього, подальший розвиток концепту «Україна», себто початковий етап формування його *історичного* шару, відбувався у напрямку перетворення *загального поняття*, яке в низці випадків іще вимагало конкретизації, на *поняття індивідуальне*, тобто на *власну назву* (ба навіть *ім'я*), яке безумовно стосувалось конкретної території. Важливі зауваги методологічного характеру щодо цього процесу надає дослідження Г.Ріккерта логічної протилежності природознавчого та телеологічного способів утворення понять.

За Г.Ріккертом, сутність природознавчого поняття є подолання (фактично – спрощення) екстенсивної та інтенсивної розмаїтості речей через визначення загального й загальнообов'язкового, внаслідок чого індивідуальне, у строгому розумінні, зникає вже завдяки найпримітивнішому утворенню понять, «адже зрозуміле лиш те, що можна порівняти із будь-чим іншим, і воно зрозуміле лишень остільки, оскільки є однаковим з іншим» [13,с.250-251]. Натомість за історичного освоєння дійсності, яке єдине, із точки зору дослідника, власне, й спроможне її (дійсність) «схопити», чинним є протилежний спосіб спрощення багатоманітності, який полягає в утворенні понять про індивідуальні об'єкти (індивідууми). Під індивідуумом науковець розуміє такий об'єкт, в якому поняття єдності та неподільності сполучується з поняттям єдності у своїм роді таким чином, що остання виявляється підставою та передумовою його єдності та неподільності. Трактуючи історію як емпіричну дисципліну, Г.Ріккерт полишає поза увагою (ймовірну) метафізичну підставу такої єдності й висновує, що за її підґрунтя править телеологічний момент: «...лишень завдяки тому, що їх [індивідуумів] одність у своїм роді приводиться у зв'язок із певною цінністю, може виникати схарактеризованого роду єдність», а тому «індивідууми завжди суть індивідууми, що відносяться до певної цінності» [13,с.286].

В контексті даного твердження мислитель наголошує на суб'єкті віднесення до цінності – зацікавленій людині, яка, здійснюючи поцінування, виокремлює анонімний доти об'єкт (екземпляр роду) із середовища, відрухом *надаючи йому власної назви, імені*: «...деякі індивідууми саме внаслідок їхньої індивідуальності відносяться до певної цінності, і у [такому] *несамохиті* започаткованому відмежуванні істотного від неістотного, *що знаходить свій вираз в означенні власними іменами*, ми можемо відтак вбачати найпримітивнішу форму історичного утворення індивідуумів...» (курсив наш – С.С.) [13,с.304]. На думку Г.Ріккерта, саме завдяки власним назвам із неозорой екстенсивної багатоманітності речей виокремлюються

такі, що мають значення внаслідок своєї своєрідності і в яких ті ознаки, завдячуючи яким вони відрізняються від решти власним іменем, більше чи менше виразно виділяються із неозорої інтенсивної багатоманітності. З огляду на *мимовільний*, а отже, *природний* характер цього процесу, найбільш вагомим із евристичної точки зору – і, мабуть, найпоказовішим із точки зору ілюстративної – є аналіз ужитку концепту «Україна» у творах народної словесності (передусім, історичних піснях та думах), що вони, на відміну від документів офіційної культури, несуть яскравий відбиток доглибних (архетипних) уявлень. Враховуючи уже наявні причинки до цього питання (зокрема, розвідки С.Шелухина, В.Мороза, Ю.Луцького та ін.), наголосимо на кількох взаємопов'язаних смислових рівнях, що виявляються таким аналізом.

Насамперед, виглядає на те, що підґрунтям первісного *ціннісного* виокремлення із простору, *покрайного* на невизначену кількість «україн», *даної конкретної* «україни» (що згодом набула однойменної назви) стало так чи інакше виявне у багатьох піснях та думах протиставлення «рідної (моєї, нашої) України» (котра може бути лишень однією в своєму роді) – «україні чужій» (чи, беручи ширше, усьому околу, себто *іншому* як такому). Скажімо, в народній пісні «Побратався сокіл» сокіл звертається до орла зі словами: «Даю тобі, брате, всі *області мої*, всі мої пожитки й маленькі дітки, а сам я полину в *чужу Україну*, в *чужу Україноньку*, в *чужу сторононьку*» (курсив наш – С.С.) [Цит. за: 15, с.121]. Правдоподібно, що саме цій бінарній опозиції завдячуємо виформуванням глибоко інтимного ставлення до «рідної (моєї, нашої) України» і, таким чином, уможливленням і з'явою погляду на неї як на *індивідуума*², що йому притаманні певні позитивно оцінювані індивідуальні прикмети (на противагу «українам чужим», щонайменше позбавленим – а, може, й противним цим рисам). Під таким кутом огляду перетворення загального поняття «Україна» на власну назву *даної* території було нічим іншим, як наслідком її *ціннісного* виокремлення, в засаду якого лягло природне (себто таке, що передуює якій-будь рефлексії та аналізу) чуття самототожності, доглибно пов'язане з замешкуваною землею (краєм).

Прикметно, що означена самототожність була настільки цілісною та цільною, що розрізнення з *іншим* (чи радше – вирізнення із нього) відбулось не на рівні *часткових ознак*, – як, скажімо, це мало місце при виникненні схожих за типологією назв Голландія (дослівно «лісова країна») та Нідерланди (низинні землі)[1, с.159], виокремлення яких було здійснене через імпліцитне протиставлення «лісової країни» якійсь (чи якимсь) «не-лісовим» (і, відповідно, низинних земель – верховинним), – але на рівні *цілокупного*, іще не розчленованого аналітичною свідомістю, *об'єкта* та *всього іншого* як такого. «Треба тільки добряче засвоїти собі природу цього «іншого», – читаємо в О.Лосева. – Лампа та олівець суть обидва *сущі*, й тому одне з них не може бути наскрізь *інакшим* відносно іншого в своїй буттєвій сутності. Якщо що-небудь одне – *суще*, то чисте «інше» буде не просто інше *суще* же, але *не-суще*, меон. <...> ...не-суще в нашому сенсі, наше «інше» й меон є... *ствердженням факту оформлення предмета*, яке передбачає обов'язково й дещо, що відрізняється від предмета. <...> Таким чином, *меон є моментом у суцюзі же*, не-суще є необхідною

2 Тут і далі термін «індивідуум» вживаємо стосовно України у розумінні Г.Ріккєрта.

складовою життя сущого»[7,с.53]. Певна річ, що за такої ситуації тією засадничою ознакою, що визначила *ім'я* індивідууму «Україна», могла бути тільки власне його «окресленість», «окремішність» від *іншого*, – й слово «вкраїна» (у значенні [своя] «країна», [власна] «земля») зоякнайліпше надавалось до її (цієї ознаки) висловлення.

Таким чином, первісним моментом, що сприяв виникненню погляду на Україну як на індивідуума, стало чуття самототожності, пов'язане з землею замешкання. Як показує аналіз творів народної словесності, згодом цей погляд ускладнився: в *індивідуумі* «Україна» намітилась внутрішня диференціація, що дозволяє вести мову про кілька аспектів віднесення його до цінності (цінностей). Виходячи з цілей дослідження, торкнемося трьох із них, що їх умовно означимо як *екзистенційний* («Україна» як певний спосіб буття), *релігійний* («Україна» в системі сакральне – профанне) та *міфологічний* («Україна» як метафізична персона). Кожен із них, кореспондуючись тією чи іншою мірою з конкретною територією, у свій спосіб сприяв остаточному перетворенню поняття «україна» на власну назву й, що головне, усвідомленню цієї метаморфози.

Як видається, ключову роль у цьому відношенні зіграло сформоване внаслідок вищевказаної бінарної опозиції уявлення про *належний* та *бажаний* у межах «моєї (нашої) України» (в межах якої *маю* (*маємо*) *право* порядкувати на власний розсуд) спосіб буття. Категоричним імперативом цього останнього, а отже, й тією цінністю, у засадничий зв'язок із якою було приведено *індивідуум* «Україна», стала *свобода* (*воля*) – екзистенціал, що став засадничим для народу, що поставав як суб'єкт історії. В силу відомих конкретно-історичних обставин затятим захисником цього імперативу – попервах, ясна річ, відрухово – виступило козацтво, або ж, за прикметним висловом І. та Я. Пасько, волелюбна верства свободи: «Не маючи усвідомленого характеру і позитивної програми, він [стихійний спротив козаків упослідженому станові українського етносу в польсько-литовській державі] викристалізувався в ірраціональному культі волі, у вивищенні індивідуальної волі над волею держави, у формуванні менталітету, для якого свобода стала найвищою вартістю»[11,с.103]. Відповідно до неї цілком сподівано зазнав семантичних зрушень і концепт «Україна».

Як свідчить дослідження його змісту в історичнім фольклорі, у народних уявленнях «Україна» нерідко постає близькою за змістом до концепту «свобода» («воля»). Потвердженням цієї думки слугують, приміром, такі рядки з народної пісні, де цілком недвозначно стверджується: «Як сів на коня, то воля твоя... гей, з неволі урвуся... <...> Не вернуся я, отець, матуся: поїду на Вкраїну»[3,с.46]. На думку В.Мороза (вочевидь, дещо перебільшену), Україна як така є нічим іншим, як волею; «...Україна – це воля; утїкати на Вкраїну – значить дістатися на волю, у землю з таким соціально-правовим устроєм, який оцінювався українцем як позитивний, прийнятний»[10,с.216]. Припускаємо, що ця кореляція семантичних значень неабияк сприяла перетворенню поняття «україна» на власну назву конкретної, хоча й не достоту окресленої за тогочасних історичних умов, території³.

3 Щонайменше від XVI ст. субетнопонім «Україна» стало вживався на позначення південно-східної Русі з містами Київ, Переяслав, Черкаси, Біла Церква, Чигирин та ін., ставши, таким чином, в один ряд із такими субетнопонімами, як Волинь, Поділля тощо. Перше чітке окреслення кордонів України (землі «Війська Запорозького») датується 1649 р.

Прикметно, що етнічний сенс концепту «Україна» не рефлекувався народною свідомістю з очевидністю. Попри те, що писемні пам'ятки, які недвозначно передають етнічний зміст цього слова, масово фіксуються від середини XVI ст., «...у понад 1000 переглянутих пісень лише раз ідеться про людей, що живуть на Україні, як про українців» [8, с. 120]. Основною дійовою особою в них виступає «козак» – представник *соціального стану*, вільна особа; це тим паче примітно, позаяк і етнонім «українці», першу письмову згадку про який датовано 1658р., спершу не мав етнічного навантаження й вживався в *географічному* сенсі – у розумінні людей із пограничних місцевостей⁴, де, правдоподібно, було більше свободи, аніж деінде. За слушною заувагою С.Шелухина, «все, що повставало й боролось проти неволі, а захищало свободу, гуртувалося під іменем «Україна», «Українські козаки», «Українці» і це народне ім'я злилося в одноцілість поняття про боротьбу «за права і вольності», за свободу» [15, с. 229].

Таким чином, у народній традиції Україна постає простором, в яким, із погляду носіїв цієї традиції, існувала можливість – хай навіть лише потенційна – утілити особливий спосіб буття, ґрунтований на свободі (іншими словами, йдеться про започаткування міфу про Україну як Козацьку Республіку – православне братство вільних людей). Як видається, на глибшому рівні аналізу цей простір цілком надається до розгляду в системі «сакральне – профанне», оскільки розрізнення даних двох сфер, що визначаються одна через одну, притаманне без винятку кожній релігійній концепції світобудови: якщо сфера профанного виступає середовищем, де життя розгортається, то сфера сакрального править за невичерпне джерело, котре його створює, живить та щоразу відновлює. Згідно з Р.Каюа, попри інші властивості світ сакрального протиставляється світу профанного як світ енергії світу субстанцій. «Справді, якщо *річ*, за визначенням, наділена фіксованою природою, то *сила*, навпаки, може приносити добро чи зло залежно від часткових обставин її послідовних маніфестацій. Вона є доброю чи злою не внаслідок своєї природи, а завдяки орієнтації, яку вона обирає, або яку їй надають» [6, с. 52].

Означена властивість визначає двозначний характер сакрального: на однім його полюсі перебуває священне (*чисте*), а на протилежнім – порочне, *нечисте*. Перше поєднує всі позитивні сили, що зберігають та зміцнюють життя, тобто створюють гармонію у природі, визначають світовий ритм; друге, натомість, уособлює сили руйнування й смерті. Проекції цих інтенцій на різні площини природного й суспільного буття зумовлюють, серед іншого, уявлення про організацію світу й суспільства (поділ на групи згідно з виконуваними функціями), сакральну географію (центр завжди постає «резиденцією» священного, тоді як периферія – бентежною й темною цариною непевності й скверни) тощо. Дослідження творів української народної творчості в контексті даних аспектів дозволяє побіжно означити такі моменти.

По-перше, Україна однозначно постає простором, де локалізується полюс священного, який пов'язується головню з християнством («мир хрещений, мир веселий») і, відтак, корелюється до певної міри з православ-

4 Позаяк внаслідок Люблінської унії 1569 р. Україна опинилась на периферії Польської Республіки, в її назву, у згоді з експансіоністською ідеологією польської магнатерії, почав вкладатися новий зміст державної окраїни, чому сприяло те, що в польській мові слово «ukraina» тоді мало саме це значення; відповідного сенсу набирав і вираз «ludzi ukraiinne» (окраїнні люди).

ною Руссю («святоруським берегом»): прикметними у цьому контексті видаються рядки із думи «Коваленко», де про козаків, ув'язнених турками, мовиться: «Третій рік в льоху пробувають, сонця праведного, України не видають»⁵[2,с.50]. Втім, поважна розбіжність між концептами «Русь» та «Україна» виявляється вже в питанні локалізації сакрального центру: якщо осердям «Русі», із точки зору її ідеологів, київських книжників, безумовно, виступає Київ – «...містичний осередок, звідки пролягає «восходженіє» до «Єрусалима горного»»[17,с.330], то в народній свідомості далеко помітніше місце займає, здається, Січ, яка нерідко постає в комплементарному зв'язку з Великим Лугом («Ой Великий Луг – мій батько, а Січ – моя мати»). Попри те, що Січ мислиться передусім у військово-політичних категоріях – як місце зосередження й здійснення *влади*, в народних піснях вона, поза сумнівом, відіграє роль сакрального топосу, який доповнює Великий Луг – сфера суто профанного буття. Концентрованим осередком *нечистого* («бусурменська віра») постає «турецька неволя», яка в згущеному вигляді представляє негативний полюс сакрального.

По-друге, цілком у дусі провіденціалізму, доля України у народному епосі безпосередньо пов'язується з волею Бога, яку подеколи годі тлумачити («Тільки Бог Святий знав, що він думав-гадав, як незгоди на Українську землю посилав» [Цит. за: 15,с.125]). Зв'язок із Абсолютом зумовлює єдність України як індивідуума, визначає її належність до позитивного полюсу сакрального, загадує їй особливий шлях та мету. Останній момент, здається, має визначальне значення: саме внаслідок телеологічного погляду індивідуум «Україна» – вочевидь, за аналогією із людиною, – постає не просто *об'єктом* (місцем застосування дії), але також *суб'єктом* – метафізичною персоною, яка *діє, радіє, журиться, плаче, сумує* тощо. Найчастіше вона уявляється в іпостасі матері (Україна-Ненька), що відсилає до архетипу Великої Матері та знову ж таки вказує на відчуття колективної тотожності носіїв даних уявлень.

Таким чином, проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки. Перетворення концепту «Україна» з загального поняття (що мало значення «відділеної частини території племені» й фактично було синонімічним до слова «країна») на власну назву *конкретної* території відбулось внаслідок *ціннісного виокремлення* останньої – іншими словами, внаслідок з'яви погляду на неї як на індивідуума (у тому розумінні, яке вкладає в дане поняття Г.Ріккерт). Ключову роль у виникненні цього погляду зіграло пов'язане з землею замешкання чуття самототожності, яке знайшло свій вираз у бінарній опозиції «україн»: «моя» («наша») – «чужа» («інша»).

Через граничну цільність та цілісність означеного чуття вирізнення «нашої україн» із околу відбулось не на рівні часткових ознак, а на рівні цілокупного, іще не розчленованого аналітичною свідомістю, об'єкта та всього іншого як такого; відтак, у ролі розрізнявальної ознаки виступила власне «окресленість», «окремішність» індивідуума «Україна» від *іншого*, а її (цієї ознаки) найліпшим виразником цілком закономірно стало саме

5 Під певним кутом огляду ці рядки можуть свідчити й на користь пов'язаності уявлення про сакральність «України» з дохристиянськими культами, як-от солярний. Про «сонячну онтофанічну (буттєво-стверджувальну) сакральність» (пор. «мир веселий») як одну з базових духовних цінностей українського народу, а також про її зв'язок із православ'ям, див. [4].

ім'я «Україна» (у значенні [своя] «країна», [власна] «земля»). Згодом, внаслідок диференціації погляду на Україну, досліджуваний концепт набув нових змістів, поставши, зокрема, в екзистенційній площині як особливий спосіб буття («воля»), у релігійній – як сакральний простір, і в міфологічній – як метафізична персона («Україна-ненька»).

Список використаних джерел

1. Агеева Р.А. Страны и народы: происхождение названий / Р.А.Агеева; отв. ред. Э.М.Мурзаев. – М.: Наука, 1990. – 256с.
2. Героїчний епос українського народу: хрестоматія / упоряд. та примітки О.М.Таланчук, Ф.С.Кислого; передмова О.М.Таланчук. – К.: Либідь, 1993. – 432с.
3. Григор'єв-Наш. Історія України в народних думках та піснях: для серед. та ст. шк. Віку / Григор'єв-Наш; худож. В.І.Лопата; [упоряд. іл. А.П.Демиденко]. – К.: Веселка, 1993. – 271с.
4. Гуцуляк О. Сонячна онтофанічна сакральність як базова духовна цінність українського народу / Олег Гуцуляк // Ідеологія українського націоналізму на сучасному етапі розбудови держави: матеріали міжнародної наукової конференції (Івано-Франківськ, 12 – 13 жовтня). – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2006. – С. 84 – 98.
5. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / [Железняк І.М., Корепанова А.П., Масенко Л.Т., Стрижак О.С.; відповід. ред. О.С.Стрижак]. – К.: Наукова думка, 1985. – 256с.
6. Каюа Р. Людина та сакральне / Роже Каюа; пер. з фр. – К.: «Ваклер», 2003. – 256с.
7. Лосев А.Ф. Философия имени / А.Ф.Лосев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1990. – 272с.
8. Луцький Ю. Роздуми над словом «Україна» у народних піснях / Юрій Луцький // Сучасність. – 1993. – № 8. – С. 117-122.
9. Макарчук С. Україна і українці: поява, поширення та утвердження назв / Степан Макарчук // Другий Міжнародний конгрес українців (Львів, 22-28 серпня 1993 р.): доповіді і повідомлення: Історіографія українознавства. Етнологія. Культура. – Львів, 1994. – С. 206-211.
10. Мороз В. Походження назви «Україна» в світлі українського історичного фольклору / Валентин Мороз // Другий Міжнародний конгрес українців (Львів, 22-28 серпня 1993 р.): доповіді і повідомлення: Історіографія українознавства. Етнологія. Культура. – Львів, 1994. – С. 212-221.
11. Пасько І. Громадянське суспільство і національна ідея. Україна на тлі європейських процесів: компаративні нариси / І. Пасько, Я. Пасько. – Донецьк: ЦГО НАН України, УКЦентр, Східний видавничий дім, 1999. – 202с.
12. Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи та правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски» / Г.Півторак. – К.: Арістей, 2004. – 180с.
13. Риккерт Г. Границы естествонаучного образования понятий / Г. Риккерт. – СПб.: Наука, 1997. – 532с.
14. Степанов Ю.С. Концепт / Ю.С.Степанов // Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – [3-е изд., испр. и доп.] – М.: Академический Проект, 2004. – С. 42-83.
15. Шелухин С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів / Сергій Шелухин. – Дрогобич: Бескид, 1992. – 250с.

16. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Наталя Яковенко. – [Вид. 3-тє, перероб. і розшир.] – К.: Критика, 2006. – 584с.

17. Яковенко Н. Символ «Богохранимого града» у пам'ятках київського кола (1620-1640-ві роки) / Наталя Яковенко // Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – К.: Критика, 2002. – 416с. – С. 296-330.

Стуканов С.Р. Концепт «Украина»: от общего понятия к имени собственному

Рассматривается и обосновывается с философской точки зрения механизм превращения концепта «Украина» из общего понятия в имя собственное. Сделан вывод, что в основе этого процесса лежит связанное с землей проживания чувство самотождественности, которое сделало возможным ценностное выделение данной территории. Очерчены три аспекта отнесения «Украины» к ценностям: экзистенциальный, религиозный и мифологический.

Ключевые слова: концепт «Украина», общее понятие, имя собственное, индивидуум, отнесение к ценности.

Stukanov, S.R. The Concept «Ukraine»: from General Notion to Proper Name

The transformation of the concept «Ukraine» from the general notion to the proper name is examined and grounded from the philosophical point of view. It is concluded that the basis of this process is the feeling of self-identity connected with the land of living that made it possible to separate the given territory from the point of view of its value. The three aspects of reference Ukraine to values are outlined: existential, religious and mythological.

Key words: concept «Ukraine», general notion, proper name, individual, reference to value.

Гостинність в соціокультурній сфері туризму як головний предмет філософського аналізу

Аналізується моральний (етичний) і соціокультурний зміст феномену гостинності як сутності і головного стрижня туристичної діяльності.

Ключові слова: особистість, культура, туризм, гостинність, виховання, соціальна практика.

Зростання місця і ролі сфери туризму у сучасному світі є привабливим предметом дослідження з кількох причин. По-перше, глобалізація сучасного світу є наслідком зміни змісту і характеру праці, що викликає значне підвищення мобільності людини не тільки у статусі робочої сили, оскільки нині виробниче спілкування стає інтенсивним і не прив'язаним до конкретного робочого місця. Техногенний характер праці змінюється на більш гуманітарний, тому людина починає відчувати власну спроможність і потребу більше знати, більше спостерігати, бути присутньою особисто там, де відбуваються події, які визначають сутність епохи. Це стосується усіх без винятку подій: від відкриття Олімпійських ігор і вивчення іноземних мов до запуску штучного супутника Землі чи Інтернет-програми. Усе залежить від професійного спрямування особистості і її власного інтересу.

По-друге, туристська діяльність людини та її наслідки детермінують вирішення таких важливих соціальних завдань, зокрема повноцінне відтворення людини як біосоціальної істоти, яка не може довго перебувати в умовах монотонності і рутинності, а потребує нових емоційно-чуттєвих вражень, збагачення власного і вивчення накопиченого іншими позитивного досвіду облаштування повсякденного життя і набуття сталих форм соціального розвитку.

По-третє, туризм є джерелом економічного зростання будь-якої країни, оскільки у цій сфері циркулюють досить великі фінансові потоки, що виникають на основі зростання значення форм дозвілля людини і є її добровільним власним прагненням до використання людинотворчої спрямованості туризму. При цьому ми виходимо з того, що мова повинна йти про туризм як сферу суспільного виробництва з усіма її структурними і функціональними характеристиками.

По-четверте, туризм водночас є найбільшою і найдинамічнішою індустрією світу, розгалуженою соціальною службою, яка надає робочі місця мільйонам людей. Туризм – це система подорожей та екскурсій, і водночас, форма рекреації, заснована на антропоєкологічній парадигмі; це спосіб життя, привабливе хобі, спосіб одержання насолоди від життя,

задоволення потреб. Варто підкреслити, що в туризмі існує суспільна сфера гостинності, яка особливо виразно демонструє його людиноприймальний характер. «Інститут гостинності, до речі, – один із найдавніших в історії людської цивілізації. Гостинність (від гр. «проксенія») набула широкого розвитку ще в стародавній Елладі. У 78 античних державах-полісах право та обов'язок піклуватися про іноземців одержували лише знатні громадяни – проксени. З часом гостинність перетворилася на справжню індустрію, в якій задіяні мільйони працівників, що забезпечують готельний та ресторанний бізнес, побут, відпочинок та розваги туристів, задоволення їх різнопланові потреби та інтереси», – слушно зазначає В.Пазенок[1].

По-п'яте, це явище слід вивчити якомога швидше, оскільки участь у загальноєвропейському домі потребує уточнення багатьох основоположних термінів, зокрема таких, як демократія, влада, соціальне благополуччя, добробут, соціальні гарантії та ін. Оскільки термін «гостинність» офіційно було введено у наукову сферу, як відомо, 1982 року на конференції національних асоціацій готелів і ресторанів Європейської Економічної Співдружності (ЄЕС), то це поняття також треба наповнювати конкретним змістом і порівнювати його тлумачення у різних етнонаціональних громадах і соціально-політичних системах.

По-шосте, для нас, українців, інтерес до вивчення гостинності як атрибутивної властивості туристичної сфери є не тільки природним і економічно обґрунтованим, а водночас і політично виправданим, оскільки Україна повинна ефективно підготуватись і гідно провести всесвітньо відомі футбольні змагання «Євро-2012».

По-сьоме, для надання якісних послуг європейським громадянам, що відвідають Україну найближчим часом, потрібно готувати кадри нової генерації у туристичній сфері, яким була б властива така риса, як гостинність. Адже загальновідомо, що висококваліфіковані кадри – основа будь-якої успішної діяльності в усіх без винятку галузях народного господарства як державного підпорядкування, так і приватного сектору.

Деякі аспекти підготовки управлінських кадрів та фахівців для сфери туризму висвітлено в працях Є.О.Алілуйко, І.В.Зоріна, В.О.Квартальнова, Л.І.Поважної, Ф.К.Федорченко, Н.А.Фоменко. Слід зазначити, що на сьогодні не існує жодної монографії або дисертації щодо глибокого і всебічного вивчення проблеми формування управлінських кадрів, підвищення кваліфікації державних службовців для сфери туризму або здійснення державної кадрової політики в галузі туризму.

Створення вітчизняної системи підготовки фахівців з державного управління для сфери туризму зумовлює необхідність обґрунтування наукових засад їх підготовки відповідно до сучасних світових тенденцій і національних інтересів України, а також розвитку й структуризації мережі навчальних закладів та інститутів перепідготовки та підвищення кваліфікації управлінських кадрів.

Процес формування в усіх регіонах України достатньої кількості управлінських кадрів, здатних господарювати в умовах ринкової економіки, впроваджувати європейські стандарти і новітні технології, зокрема і в туристичній галузі, детермінує потребу розбудови співпраці України з державами-членами ЄС, створення системи підготовки та підвищення кваліфікації державних службовців як на теоретичному рівні, так і під час навчання, перепідготовки та стажування у спеціалізованих навчальних закладах та органах влади держав-членів ЄС.

Очікуваним наслідком цього кроку має стати успішне входження України до числа передових країн світу і, у першу чергу, до європейських структур, до чого ми так прагнемо уже не один рік, маючи політичний капітал визволителів народів Європи від фашизму.

З огляду на викладені вище аргументи предметом цього дослідження було обрано гостинність як соціально сформовану властивість специфічної діяльності з обслуговування особистості, що і є стрижнем галузі туризму. Іншими словами, предметом дослідження є одна з кількох атрибутивних характеристик об'єктивованого людиною чинника, що утворює оригінальну систему – сферу туризму.

Отже, необхідно уточнити тлумачення сенсу «гостинність», оскільки у більшості словників цього терміну немає, проте його використовують у своїх працях деякі закордонні автори, зокрема Р.Браймер, Д.Боуэн, Ф.Котлер, Д.Мейкенз, Д.Уокер та інші[2].

Аналіз наявних довідкових джерел дозволяє визначити цю дефініцію наступним чином: «гостинність» (від фр. – hospice) – притулок для подорожніх, благодійний дім. Інколи термін «гостинність» вживають у побутовому значенні як «особливий вид привітності, хлібосольства господаря під час прийому гостей»[3]. У звичаях різних народів гостинність забезпечувала заступництво людям, які мандрують, і виступала формою захисту гостя і його майна. Тому термін «гостинність» треба розглядати у тісному зв'язку з терміном «гість».

Гість – термін, який зустрічається в пам'ятках історії Київської Русі нарівні з «купцем», оскільки гостем називали купця-торговця, що навідує ризні землі. Вперше про них згадано в договорах князів Олега та Ігоря.

Клуб гостинності (англ. – hospitality club) – найбільш потужна гостинна мережа, яка існує у вигляді онлайн-сервісу. Існує з 2000 року і сьогодні об'єднує більш ніж 320000 членів із 210 країн світу. CouchSurfing – ще одна потужна гостьова мережа (існує у вигляді онлайн-сервісу). Об'єднує більш ніж 600000 членів із 231 країни (дані червня 2008 року). Члени мереж безоплатно допомагають один одному – зупинитися на ніч, організувати спільні подорожі тощо. Іноді за взаємодомовленістю гості оплачують телефон та харчування. Реєстрація в мережі є безоплатною.

Оригінальне бачення гостинності притаманне практикам туристичної діяльності, які розглядають туризм як комплекс споріднених сфер бізнесу, що обслуговують мандрівників тим чи іншим чином. Очевидно, що найбільш близькою до туризму є робота туристичних агентств із залученням авіакомпаній, залізниць, готелів, ресторанів та ін. Ця група і складає інфраструктуру туризму або туристичну індустрію.

Виокремивши основні складові індустрії туризму, необхідно детальніше розглянути діяльність підприємств, які надають послуги з розміщення. Сфера гостинності є провідним чинником і базою туризму, яку по праву називають «куркою, що несе золоті яйця». Сфера гостинності може бути зрозумілою тільки тоді, коли використовувати певні ключі, якщо хочете, метафори, що відображають корінь, ядро або основу гостинності.

Готельна індустрія – це набір засобів розміщення, харчування і обслуговування поза домівкою. Це найбільш творчий з усіх видів бізнесу, не пов'язаний з творчістю, який складається з трьох елементів:

- готель – «це орієнтація всіх видів діяльності навколо проживання, страв і напоїв з метою задоволення потреб гостей в обслуговуванні поза власною домівкою»; готель – це своєрідна театральна сцена,

де завжди готові поставити театральну виставу для глядача поза його домівкою;

- послуга – «це результат власної діяльності виконавця щодо задоволення потреби споживача», тобто послуга – це фізична праця, спрямована на емоційні переживання туриста – гостя;
- персонал – це актори, які створюють для глядачів, гостей, неповторну атмосферу і умови для емоційних переживань;

Всі ці три елементи базуються на гостинності, без якої не може існувати готельна індустрія. Щоб з'ясувати, що таке гостинність, яку роль вона відіграє у готельній індустрії, як її відчувати, як її формувати або вчитися і оволодівати нею, необхідно враховувати широту цього поняття. Гостинність починається на етапі вибору місця розташування готелю і не закінчується на рівні фрази: «Щасливої дороги, будемо раді бачити вас наступного разу». Гостинність завжди залишається з головним споживачем – Гостем.

Співробітники будь-якого сертифікованого готелю прагнуть дотримуватися основних принципів: «Забезпечити чудове обслуговування наших гостей, які завжди раді теплому, вишуканому прийому» і «Бажання гостей – понад усе». Вони завжди прагнуть досконало знати свою роботу для забезпечення повної взаємної заміни, тим самим задовольняючи потреби гостей негайно.

Готель – це щось більше, ніж просто місце для ночівлі, він багато в чому визначає спосіб життя на той час, поки триває подорож і гість проживає у готельному номері. Використовуючи професійний жаргон фахівців туристичної галузі, гостинність – це натхнення, без якого неможливо побачити повний сценарій театральної постановки під назвою «Готель».

Індустрія гостинності – це індустрія, що працює на благо людей, потужний механізм, який активно функціонує та розвивається, вимагаючи при цьому максимальної підтримки з боку держави та більших інвестицій.

Індустрія гостинності є найважливішим елементом соціальної сфери. Вона відіграє важливу роль у підвищенні ефективності громадського виробництва, та відповідно, росту життєвого рівня населення.

Отже, гостинність, за визначенням практиків туристичної діяльності, – це «система заходів, що забезпечують високий рівень комфорту, задовольняють різноманітні побутові і господарські запити гостей, сервіс».

Корисно порівняти терміни «гостинність» і «милосердя» між собою. Милосердя – жалісливе, доброзичливе, дбайливе, любовне ставлення до іншої людини; протилежне байдужості, жорстокості, зловмисності, ворожості, насильству[4].

У європейській християнській культурі ідея милосердя формується на перетині низки традицій. Поняття милосердя походить від П'ятикнижжя, де слово «hesed» означало доброту, того, хто «любить доброту». У добіблійній грецькій літературі це слово вживали на позначення відчуття, яке виникає, коли бачиш чийсь незаслужені страждання. У Аристотеля – відчуття, протилежне гніву: співчуття, жалість. У грецькому тексті Нового Завіту поняття милосердя позначене переважно специфічно християнським терміном *agape*. У християнській етиці милосердна любов набуває особливого значення як одна з трьох богословських чеснот; у милосерді людина присвячує себе Богові і тим самим відкривається Добру.

З етичної точки зору милосердя є обов'язком людини, яка покликана досягнути етичного ідеалу, на що вказує заповідь любові. Милосердя досягає етичної повноти, коли втілюється в діях, спрямованих не тільки на задоволення інтересів іншого, але і заснованих на прагненні до досконалості. У П'ятикнижжі Бог виступає не тільки як страхітливий, але і як милосердний, милостивий, людинолюбний, поблажливий. У Новому Завіті милосердя Бога є безпосереднім об'єктом для наслідування.

У заповіді любові вимога милосердного ставлення до ближнього обґрунтовується і підкріплюється вимогою любові до Бога, в якій людина повинна проявити себе у всій внутрішній повноті і цілісності серця, душі, волі і розуму. Проте милосердя – не тільки засіб у процесі самовдосконалення, але і його зміст. Людина не є милосердною тому, що стала такою і удосконалюється надалі, швидше, милосердна поведінка є виразом її вдосконалення.

Тому несправедливою є думка, що милосердя, як шлях служіння Богові, не вимагає неодмінного почуття доброзичливості. Не можна також зводити милосердя до альтруїзму, який вичерпується доброзичливим ставленням до інших. Проте поза телеологічним і перфекціоністським контекстом відсутність ідеалу милосердя втрачає стандарт досконалості.

У новозавітних текстах милосердя репрезентоване як універсальна вимога, яка містить в собі і вимоги Мойсеевих заповідей (див. «Декалог»). Цей погляд зберігається і у ряді сучасних наукових праць з моральної теології. Проте вже у апостола Павла спостерігається розрізнення закону Мойсея і заповіді любові, що крім теологічних аспектів мало і істотний етичний зміст, а саме те, що християнська філософія вимагає від людини не скрупульозного дотримання правил, нерідко формальних, а праведності, яка базується на безпосередньому русі душі і поклику серця. Етичний аспект розрізнення Декалога і етики любові був сприйнятий в новоєвропейській думці і проблематизований у контексті зіставлення справедливості і милосердя (Гоббс, Прудон, Шопенгауер).

Аналіз цієї традиції в історії західної філософії призводить до наступних висновків: а) хоча милосердям є вища моральна вимога, що безпосередньо задає людині ідеал і в цьому сенсі є універсальною, милосердя не можна розглядати як вимогу, виконання якої завжди очікують від людини; у справжніх стосунках між людьми, як членами співтовариства, милосердя є вимогою, що лише рекомендована, тоді як справедливість – непорушна; б) милосердя ставлять людині в обов'язок, проте вона сама має право вимагати від інших лише справедливості і не більше.

Втім, розрізнення справедливості і милосердя, тим більше в співвідношенні з різними сферами комунікативного досвіду, відносно: етично неправомірний і етично недосконалий такий вибір, в якому справедливість сприймається як безпосередній обов'язок людини, але при цьому передбачається, що милосердя в імперативному відношенні є не етичним обов'язком, а лише рекомендацією.

У тій мірі, в якій соціальне життя відтворює відмінність, відокремленість і протилежність інтересів індивідів як членів співтовариства, милосердя є психологічно і практично непростим завданням. Проблеми, які виникають, пов'язані з тим, що: а) милосердя може провокувати конфлікти: надання допомоги ставить того, кому вона надана, в становище, яке може сприйматися як таке, що зачіпає його етичну гідність; милосердя може призводити до нерівності; б) милосердя спрямоване на іншого, чие розуміння власного блага може відрізнитися від розуміння благодійника;

недозволенне нав'язування блага іншому; в) милосердя здійснюється у немилосердному, недосконалому світі. Послідовне милосердя передбачає не тільки самовідданість і не просто доброзичливість, але і розуміння іншої людини, співчуття до неї, дієву участь у житті іншого. Милосердя опосередковане служінням; цим воно підноситься над подаянням, послугою, допомогою. У нормативному плані милосердя безпосередньо пов'язане з вимогами прощення образ, непротивлення злу насильством і любові до ворогів. Як бачимо, гостинність не є синонімом милосердя, оскільки гостинність надає особливого характеру взаємостосункам гостя і господаря, які характеризуються високою душевністю і гарантують гостеві певний рівень безпеки і комфорту.

Список використаних джерел

1. Філософські нариси туризму: Науково-навчальне видання / За редакцією докт. філос. наук, професора, члена кореспондента НАН України Пазенка В.С. – К.: Український Центр духовної культури, 2005. – 328с.
2. Браймер Р.А. Основы управления в индустрии гостеприимства/ Пер. с англ. – М.: Аспект Пресс, 1995. – 195с.; Котлер Филип, Боуэн Джон, Мейкенз Джеймс. Маркетинг. Гостеприимство. Туризм.: Учеб. для студ. вузов /Пер. с англ. М.: ЮНИТИ, 1998. – 787 с.; Уокер Дж.Р. Введение в гостеприимство. – М.: ЮНИТИ, 1999. – 464с.; Основы управления в индустрии гостеприимства / Пер. с англ. – М.: Аспект-Пресс, 1995. ; Уокер Дж.Р. Управление гостеприимством. Вводный курс – М.: ЮНИТИ, 2006. – 880с.
3. Гостеприимство / <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
4. Лит: Соловьев В.С.. Оправдание добра. – Соч. в 2 т., т. 1. М., 1988, с. 152-69; Зарин С.М. Аскетизм по православно-христианскому учению: Этико-богословское учение. М., 1996, с. 356-544; Гоббс Т. О человеке (XIII, 9). – Соч. в 2 т., т. 1. М., 1989, с. 258-59; Outka G. Agape: An Ethical Analysis. New Haven – L., 1972.

Гарбар Г.А. Гостеприимство в социокультурной сфере туризма как основной предмет философского анализа

Анализируется нравственное (этическое) и социокультурное содержание феномена гостеприимства как сущности и главного стержня туристической деятельности.

Ключевые слова: личность, культура, туризм, гостеприимство, воспитание, социальная практика.

Garbar, G.A. Hospitality in the social and cultural sphere of tourism as the principal subject-matter of philosophic analysis

Analyses of moral (ethical) and socio-cultural content of the hospitality phenomenon as the essence and core of tourism-related activities.

Key words: a personality, culture, tourism, hospitality, upbringing, social practices.

Університетська освіта: спроба філософсько-педагогічної рефлексії

Аналізується ідея університету як найдавнішого і найголовнішого вищого навчального закладу, характерними рисами якого є поєднання науки і освіти, академічних свобод, розвитку культури, утвердження гуманітарних пріоритетів і міжнародної співпраці.

***Ключові слова:** освіта, особистість, університет, гуманістичні цінності, толерантність, академічні свободи.*

Проблема університетської освіти утвердилась як центральна проблема філософського-педагогічного дискурсу практично відразу ж з появою університетів як особливих науково-освітніх і культурно-просвітницьких закладів. «До університетська» освіта і наука концентрувалась в основному при монастирях, інших церковних закладах. Щоправда, за античних часів існувала Академія великого Платона (близько 387р. до н.е.), пізніше з'явилась низка Братських шкіл, заснованих переважно релігійно-національними об'єднаннями, які боролись проти католицької церкви, деякі інші освітні установи. Поява університету відкрила нову сторінку в інтелектуальному житті людини і суспільстві. Університет постав як установа, де концентруються наука і знання, здобувають істину й передають її іншим, де знаходить собі пристанищем культура і творчість гуманістичного, вільнодумного ґштибу. Що ж таке університет і які особливості вирізняють його серед закладів подібного типу? Яке місце в освіті займають університети? Чи змінювалось воно в ході історичного розвитку? Яка доля очікує університети у ХХІ столітті? Зупинимось на розгляді цих питань, насамперед, через аналіз відповідної літератури, де ці та низка інших питань якщо й не отримали вичерпної відповіді, але розглядались у якості предмету теоретичного аналізу.

Головним наріжним каменем сучасних дискусій постає ідея університету, її наявність та місце в академічному і суспільному (громадянському) дискурсі. Університет вже більше двох століть є темою постійних роздумів і палких дискусій. Це пояснюється, зокрема, тим, що з університетом так чи інакше пов'язано життя всієї інтелектуальної еліти сучасних суспільств. Саме університет служить місцем, де вона утворюється і виховується, він же є і тим місцем, з яким пов'язане подальше життя тих людей, які здійснюють найбільш помітний вплив на духовний ландшафт сучасності.

Щодо ідеї університету, вона охоплює понад пів тисячоліття, починаючись з моменту зародження в Італії ХІІ – ХІІІ століть перших університетів і сягаючи кінця ХVІІ – початку ХІХ ст. Власне, на початкових етапах своєї історії термін *universitas* вживався для позначення корпорації вчителів та учнів, що складалася в межах вищої школи (*studium*) з

універсальною програмою навчання. Згодом уже самі школи такого типу почали називати університетами. І відтоді в енциклопедичних словниках університетом називають «найстаріший і головний тип європейського вищого навчального закладу» [1, с. 111]. Тому університет за визначенням повинен прищеплювати людині здатність до універсального осмислення світу, до самостійного навчання і самовдосконалення протягом усього життя. Також, що дуже важливо, саме філософія, завдяки своєрідній природі цього типу духовного освоєння світу, відіграє визначальну роль у реалізації ідеї університету в тому вигляді, в якому ідея ця утвердилась в європейській культурі.

В ХХІ сторіччі найпотужнішою рушійною силою розвитку і напрошування конкурентоспроможності країн на міжнародних ринках стає виробництво знань, нагромадження та їх практичне використання. Успішність вибору та реалізації інноваційної стратегії держав у значній мірі визначається роллю вищої освіти в побудові наукоємних систем, суспільним визнанням ідеї університету, його зв'язком з оновленням технологій здобуття знань. Ідея університету сьогодні пов'язана з розвитком особистості, механістична парадигма змінюється на гуманістичну. Середньовічні університети плекали знання заради освіченості, університети Нової доби підносили знання як засіб отримання нових знань, розвитку людського розуму, пріоритети сучасного університету – особистість.

Представники різних галузей наукового знання дійшли висновку, що у ХХІ столітті в освіті сучасної людини увага повинна акцентуватися на гуманізації. Але у вітчизняній ідеї університету, не зважаючи на усі зусилля, спрямовані на гуманізацію освіти, до цього часу спостерігаємо зорієнтованість на сциєнтично-практичну парадигму, яка існує з доби Просвітництва. Та сама проблема гуманізації освіти часто-густо зводиться в основному до критичних випадів у бік сциєнтично-технократичного напрямку та звинувачення його у загостренні проблем людства. Процеси гуманізації освіти, набуваючи ознак антисциєнтичного характеру, на практиці звелися до формалізму до зменшення годин, що відводяться на викладання дисциплін природничого і технічного циклу, або, навпаки, на збільшення годин навчання суспільних дисциплін [2, с. 3]. Але треба враховувати, що традиційно, з часу свого виникнення, університет пов'язував свою долю з універсальним розумом. Спочатку цей розум виступав у формі; теологічного або філософського, потім – наукового розуму. У міру того, як в культурі мінялося місце тієї або іншої форми розуму, університет міняв свою ідею. Сьогодні, коли наші уявлення про універсальний розум зазнають значні трансформації, вимагає свого переосмислення і ідея університету.

Безумовно, ідея університету та проблеми його розвитку завжди знаходились під пильною увагою дослідників, як вітчизняних, так і закордонних. Важливе значення для всебічного дослідження історії університетської освіти мають праці, в яких висвітлюються теоретико-методологічні аспекти розвитку вищої освіти в Україні. У ґрунтовних дослідженнях В. Андрущенка, В. Кременя, Л. Коваль, В. Лугового, В. Лутая, В. Сагарди, розкрито сутність та важливі структурні елементи університетської освіти, стратегічні напрями її модернізації на сучасному етапі [3, с. 4]. Останніми роками видано декілька вагомих наукових праць, що розкривають історичні та соціальні аспекти розвитку університету та висвітлюють дискусії з приводу принципів його існування у сучасному суспільстві, його місці та історичної ролі. Серед таких робіт треба відзначити антологію М. Зубрицької [4], у якій зведено тексти відомих світових

філософів з приводу ідеї університету; монографію О.Мещанінова, яка містить ґрунтовний аналіз сучасного стану університету в Україні та перспективи різних форм його розвитку[5]; монографію дніпропетровських дослідників М.Полякова і С.Савчука[6], де визначаються проблеми сучасного університету. Наприклад Ідея Університету Ярослава Пелікана – це книга, що підсумовує розвиток університету як центрального культурного інституту за вісім сторіч. У розрізненні минулого і сучасного стану культурного життя «верховного інтелекту», Пелікан визначає відповідальність університету за справу освіти, дослідження, наукову комунікацію, громадянське виховання та суспільний розвиток. Водночас автор розглядає те, як переживає науково-освітня справа спокуси політикою, релігією та ринком[7].

Зокрема всі дослідники звертають увагу на втрату сучасним університетом власної ідеї за рахунок невинного збільшення навчальних закладів, які отримали назву університет. Це призводить до втрати ідеї університету, бо такі навчальні заклади здатні готувати вузькопрофільних фахівців, які користуються попитом на ринку праці. Університет відрізняється рівнем сукупності таких факторів, як якість діяльності, висока репутація, опанування багатьох галузей знання, вагома дослідницька діяльність. Проблема множення кількості університетів та втрату ідеї університету за рахунок якості, універсальності та науковості висвітлена також у роботах В.Бакірова[8]. Спираючись на згадані доробки та аналізуючи літературу можна дійти висновку, що серед найголовніших постулатів ідеї університету особливе місце посідають такі:

По-перше, університети є охоронцями національної культури. Ця ідея дещо втрачає сенс у глобалізованому світі для тих, хто намагається позбутися особливої значимості національної ідентичності. Але для того, щоб щось втрачати, необхідно його спочатку здобути. Що ж до ряду народів, які реально діють у сучасному світі (до їх числа належить і Україна), проблема розвитку національної ідентичності лишається актуальною і понині[9,с.112].

По-друге, університети є осередками міжкультурного діалогу. Проблема національної ідентичності, втративши значення, яке вона мала в європейській культурі XVIII – XIX ст., на сьогодні не зникла взагалі. Вступаючи у транснаціональне спілкування, народи одержують можливості максимально розвинути й збагатити свою культуру й культуру людства, єдність якої не в одноманітності, а в спілкуванні унікальностей.

По-третє, властива вихованням університету здатність до самостійного навчання протягом всього життя, творчий, критичний розум у наш швидкоплинний вік стає обов'язковою передумовою успішної діяльності не лише універсального інтелектуала, а й професійного технолога-виконавця.

Марта Богачевська-Хом'як каже, що універсальної формули успішності університету не існує. Можна, однак, визначити складники, що спрацьовують, «принаймні подекуди і для декого», – як у Сполучених Штатах, так і країнах Європи, що дбають про своє майбутнє. Це свобода наукового пошуку і слова, очічі та цілеспрямовані студенти, чесна й ефективна адміністрація, прозорі фінанси, відкритість до світу[10].

Отже, можна передбачити, що в основі зародження і розвитку університету лежать певні світоглядні, перш за все, ціннісно-нормативні уявлення і потреби реальних умов буття, прагнення якось вирватися за вузькі рамки цих умов і свого часу, розширити і змінити їх. При цьому сама потреба в освіті з'явилася прямим наслідком виділення людини з суто природного стану у напрямі до його соціалізації, дотримання тим або

іншим соціальним нормам і зразкам поведінки. Вона стає основою становлення і розвитку цивільного суспільства, що формується в результаті перетворень родових природних зв'язків в зв'язки соціальні. А оскільки це суспільство постійно розвивається, змінюються його засадничі цінності, сенси існування, цілі діяльності і перспективи розвитку, норми взаємодії і поведінки, то університету нічого не залишається робити, як відповідати на виклики часу[11,с.23].

Таким чином, в основі університету лежить ідея – певні принципи діяльності і розвитку. Університетська будівля стоїть на декількох стовпах, що несуть все навантаження і що забезпечують життестійкість. Саме ці принципи, надають університету життєву силу, яка дозволила йому існувати вже більше восьми століть.

Як свідчать дослідники, у підґрунті такої глобальної ідеї університету лежать три принципи: свобода, універсальність і моральність[12,с.3]. Центральне місце належить принципу свободи. Свобода – перша стаття університетської конституції – пронизує університетську структуру. Вона знаходить своє втілення у всіх сутнісних характеристиках для університету стосунках.

Університет, як і будь-яка організована структура, характеризується наявністю стосунків ієрархічного підпорядкування. Проте існує принципова первинність свободи по відношенню до елементів ієрархічного управління. Принцип свободи в університетському управлінні виражається в його автономності і самоврядності. Університет за своєю природою демократичний: він повинен управлятися зсередини і знизу. Громадянами університету є його студенти і викладачі. Їх воля легітимізує само існування університетської організації повноваження його владних органів і осіб. Принцип свободи виражається в широкій демократичності організаційної структури і автономії від зовнішнього тиску. Особливе місце займає студентська самоврядність. Свобода передбачає наявність суб'єктів, здатних перейти на себе відповідальність. Третя іпостась університетської свободи – свобода творчості – передбачає масу практичних заходів, що наповнюють її реальним змістом[13].

Принцип універсальності здається очевидним. Сама характеристика універсальності університету являє собою, по суті, тавтологію. Здійснення принципу універсальності не може бути забезпечене простим розширенням «номенклатури» курсів, що викладаються, наявних факультетів і спеціальностей. Завданням університету є надання можливості для створення з себе в першу чергу інтелектуальних людей з широким кругозором і гуманістичною освітою.

Ідея університету буде нічим без третього свого стовпа, моральності. Університету належить провідна роль в суспільстві. В цілому негативні аспекти суспільного розвитку неминуче виявляються у стінах університету. Відродження, реформи починаються теж тут. Осмислення що відбувається, формулювання проблем, пошук дороги їх подолання є однією з завдань університету. Університет першим повинен проводити відповідні зміни у самому собі з метою виховання нового покоління і реформи суспільства в цілому. Не лише стан суспільства впливає на університет як його частину, але і стан моральності внутрішнього університетського життя багато в чому визначає хід суспільних процесів. Ці принципи взаємозв'язані, їх практичне здійснення неможливе у відриві один від одного.

Сенс змін полягає в тому, що необхідно перейти від наукової компетентності університету минулого до сучасного типу освіти. Тут перевизначення функції знання може виступати як умова зміни стосун-

ків в університетському співтоваристві. Освітня функція університету є такою, що веде в рейтингу функцій, які визначають перспективу розвитку університету. Сьогодні освітня функція університету реалізується в рамках головним чином однієї функції знання – знання-істини. Проте, знання може виступати в декількох функціях: знання як спосіб комунікації (стиль спілкування); знання як істина (співвідношення істини і не-істини); знання як спосіб розуміння (зробити кордон свого і чужого прозорою, виходячи за межі свого досвіду); знання як інструмент або знання для-кого-чого (спосіб «накачування» мозків); знання як спосіб символічної влади (спосіб інтерпретації як основа взаємодії, створення сенсу); знання як спосіб до-самовизначення (знання, яке здатне зробити значимий вплив на мою власну поведінку, – своє знання, спосіб само-реалізації, основа інтелектуальної автономії, сфера особистого досвіду); знання як визначення свого і чужого, як спосіб уміти мислити інакше; знання як статус, як основа соціальної стратифікації; знання – бриколер (неважливо що, але добре працює і дає результат)[14,с.91].

Залежно від того, який тип знання домінує в університеті, такий університет ми і отримуємо.

У наших сьогоднішніх уявленнях університет – дуже складна структура. У літературі сьогодні можна зустріти декілька характеристик ідеї університету, М.Гусаковський називає чотири, що найчастіше зустрічаються[15,с.8]. По-перше, університет – це складний соціальний інститут, певним чином легітимізований, тобто він влаштував свої стосунки з державою на формальній основі, на основі закону і виконує певні покладені на нього функції, головне – функцію трансляції наукового знання і підготовки кадрів вищої кваліфікації. По-друге, це організація, автономне, суверенне співтовариство викладачів і студентів зі своєю культурою, своїми правилами гри, які в цілому вони вільно або мимоволі встановлюють, одна з основних функцій якого легітимація певного типа знання, а також відповідного типа соціальної активності, що заслуговує загальної довіри і визнання. По-третє, університет – це освітній комплекс, який включає як основні традиційні види діяльності: навчальну, наукову і проектно-технологічну. Студенти не лише вчать, засвоюють певні знання, але й беруть участь у виробництві нового знання – складанні проектів, майбутніх і справжніх наукових напрямів, промислових технологій, соціальних і культурних ініціатив тощо. Нарешті, університет – соціокультурний феномен, який має складну структуру та давню історію, традиції та ідею.

Список використаних джерел

1. Горський В. Ідея університету в Києво-Могилянській редакції / В.Горський // Часопис «Дух і літера». – К.: Дух і літера, 2006. – № 15-16. – 534с.
2. Сухова Н.М. Становлення методологічних засад філософії освіти як пріоритетної галузі гуманітарного знання: Автореф. дис...канд. філос. наук 09.00.03 / Н.М.Сухова. – Акад. пед. наук Укр., Ін-т вищ. освіти. – К. – 2001. – 20с. – С.3.
3. Курило Л. Ф. Проблеми вітчизняної університетської педагогічної освіти в ХІХ – на початку ХХ століття: Автореф. Дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Л.Ф.Курило. – Луганський нац. пед. ун-т ім. Т.Шевченка. – Луганськ, 2007. – С. 4.
4. Ідея Університету: Антологія. / Під заг. ред. М.Зубрицької. – Львів: Літопис, 2002. – 304с.

5. Мещанинов О.П. Сучасні моделі розвитку університетської освіти в Україні: Монографія / О.П.Мещанинов. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2005. – 460с

6. Поляков М.В. Класичний університет: еволюція, сучасний стан, перспективи: Монографія / М.В.Поляков, В.С.Савчук. – Київ: Генеза, 2004. – 416с.

7. Пелікан Я. Ідея університету. Переосмислення / Я.Пелікан. – Київ: Дух і літера, 2008. – 355с.

8. Бакиров В.С. Університети в пошуках нової стратегії / В.С.Бакиров // Unversitates (Університети). – 2003. – №1. – С. 3-7.; Ермілова Л. Оздоровити систему: Кілька лекцій від ректора В.Бакірова / З інтерв'ю Бакірова В.С. газ. «День» // День. – 2005. – № 6. – 18 січн.

9. Горський В. Ідея університету в Києво-Могилянській редакції / В.Горський // Часопис «Дух і літера». – К.: Дух і літера, 2006. – № 15-16. – С.112.

10. Квіт С. Призначення університету і клітка для тигра / С.Квіт // [Електронний ресурс] Дзеркакло тижня. – 2006. – № 3 (582). – 28 січ. – 3 лют. – Режим доступу: <http://www.dt.ua/3000/3050/52418/>

11. Левко А.И. Классический и современный университет: проблема ценностей / А.И.Левко// Университетское образование: от эффективного преподавания к эффективному учению: Матер. III науч.-практ. конф. 29-30 апр. 2002г. / Под ред. М.А.Гусаковского, А.А.Полонникова. – Минск: БГУ, Центр проблем развития образования, 2002. – С.23.

12. Ідея університета: свобода, універсальність, моральність// Культурний слой. Исследования по истории европейской культуры. Сб. науч. трудов / КРМОО «Центр «Молодежь за свободу слова». – Калининград, 2000. – С.3.

13. Ідея університета: свобода, універсальність, моральність// Культурний слой. Исследования по истории европейской культуры. Сб. науч. трудов / КРМОО «Центр «Молодежь за свободу слова». Калининград, 2000. – С.4.

14. Ященко Л.А. Университет как социальный институт / Л.А.Ященко // Образование в современной культуре: Альманах. – Сер. Университет в перспективе развития. Минск: Пропилей, 2001. – С.91.

15. Гусаковский М.А. Университет как центр культуропорождающего образования / М. А. Гусаковский // Образование в современной культуре: Альманах. – Сер. Университет в перспективе развития. Минск: Пропилей, 2001. – С.8.

Жижко Т.А. Университетское образование: попытка философско-педагогической рефлексии

Анализируется идея университета как наиболее давнего и главного высшего учебного заведения, характерные черты которого – объединение науки и образования, академических свобод, развитие культуры, утверждение гуманитарных приоритетов и международного сотрудничества.

Ключевые слова: образование, личность, университет, гуманистические ценности, толерантность, академические свободы.

Zhyzhko, T.A. University education: an attempt of philosophical and pedagogical reflection

Analyses of the idea of a university as the most ancient and most important educational institution characterized with combination of sciences and education, academic freedoms, development of culture, establishment of humanitarian priorities and international cooperation.

Key words: education, a personality, a university, humanistic values, tolerance, academic freedoms.

Аксіологічні передумови виховної проблематики в сучасній філософії освіти

Аналізуються ціннісні засади сучасної філософії освіти. Особлива увага надається теоретичному дослідженню моральних аспектів виховання.

Ключові слова: цінності, моральне виховання, педагогіка успіху, моральна філософія освіти.

Питання виховання, навчання, освіти в сучасних умовах набувають глобального і локального характеру та потребують філософського осмислення і невідкладного вирішення. Проблеми розвитку інтелектуального потенціалу сучасного суспільства знайшли, зокрема, своє відображення в основній темі XX Всесвітнього філософського конгресу «Пайдея: Філософія у вихованні людства».

Сучасна система освіти України є і повинна бути однією з найголовніших базових цінностей державності, суспільної свідомості та національної безпеки. Філософія освіти відіграє важливу роль у виявленні взаємозв'язків різних наук, зокрема, педагогіки з філософією, етикою, а також у встановленні їх внутрішніх закономірностей. Вища школа України має постати не лише як інститут виховання, формування особливих громадських рис інтелігенції, а й як один з найважливіших соціальних інститутів соціалізації молодого покоління, адаптації до цінностей суспільства, громадянського стилю життя, інтеріоризації цінностей та норм суспільства.

До питань аксіології філософії освіти звертаються дослідники в різних галузях науки. Методологічні проблеми вищої школи досліджують В.Андрущенко, В.Зубко, В.Козаков, К.Корсак, А.Кохановський, К.Левківський, В.Ніколаєв, О.Панич, Л.Церих, В.Шеховцов, С.Ярема та інші. В.Куценко, О.Кириченко, В.Нежинцев, В.Погребняк, А.Ятченко аналізують фахову освіту в Україні та її трансформацію в умовах переходу до ринкових відносин.

Значним внеском в розробку фундаментальних проблем філософії освіти є праці М.Коноха, зокрема, його монографія «Формування нової філософії освіти в Україні»[2]. Ця праця присвячена соціально-філософському аналізу формування нової філософії освіти в Україні. Обґрунтовується соціальна необхідність цієї науки, розкривається світоглядно-соціальне значення філософії виховання у вищій школі та фактори і механізми соціалізації особи у системі освіти[2,с.43].

Однак, в сучасних умовах існують протиріччя між представниками різних наукових шкіл, головною причиною суперечок виступає питання стосовно «права на існування» такої галузі філософії як аксіологічна філософія освіти. Тому мета даної статті – висловити власну точку зору стосовно названої проблеми і висловити міркування та зауваження, які будуть спрямовані на краще висвітлення цього складного, однак досить важливого питання.

Мета освіти тісно пов'язана з цілями, завданнями, які ставить перед собою суспільство у своєму розвитку і людина в індивідуально-соціальному житті. Життя індивіда зокрема і соціуму загалом, визначають освіту і виховання. І, водночас, виховання та освіта впливають на життя. Зрозуміти систему освіти і виховання певного суспільства – означає зрозуміти устрій його життя та стратегії розвитку.

Якщо звернутися до побуту первісної людини, то можна побачити, що головним, якщо не єдиним сенсом існування було самозбереження, точніше, збереження своєї особи й роду. Ця мета є загальнобіологічною, вона надана природою і поєднує людину з іншими природними істотами. Однак для сучасної людини характерною метою існування є культурно-моральне існування, яке, власне і відрізняє її від тваринного світу.

Поняття «мораль», «виховання», «культура» є багатозначними. Нерідко їх використовують у значенні «цивілізація», «освіченість» тощо. Людина живе задовольняючи, насамперед, потреби в їжі, одязі, житлі тощо. Однак є й інші потреби, до яких ми прагнемо заради них самих. Вони є цінними самі по собі, тому їх можна віднести до абсолютних «морально-культурних цінностей»: духовність, наука, мораль, господарство. Ці цінності висвітчуються власним значеннєвим сямвом, і є «ціллю в собі», адже, виступаючи зброєю інших, вони залишаються цінними самі по собі. І справді, саме наука, наприклад, є знаряддям для досягнення високоефективного господарювання.

Культурні і моральні цінності – проблема невичерпна, це нескінченний шлях, за яким можна рухатися у нескінченному прогресі, але невирішеність цієї проблеми витікає з її невичерпності. Так і мета освіти визначається метою життя, яка не може бути завершеною.

Складно дати таке визначення філософії як науки, яке б остаточно охоплювало всі проблеми людства в процесі розмірковувань про сутність буття, першопричини життя та смерті, призначення любові, взаємодії між життям та смертю тощо. Однак один з аспектів філософської проблематики – звернення до морально-культурних цінностей, – їх сутності, особливостей утворення, законів існування. Проблеми освіти – це, в цілому, проблеми виховання, моралі, культури, а, отже, в першу чергу, філософії[7,с.12].

Якщо звернутися до історії педагогіки, то можна побачити відображення історії розвитку філософської думки: Платон, Арістотель, Н.Макіавеллі, Ж.-Ж.Руссо та ряд інших мислителів були не лише реформаторами в педагогіці, але й відомими представниками філософської думки.

Філософія освіти – це широка область філософського аналізу, початки якого слід шукати ще в давньогрецькій філософії. Проблема філософії освіти як окремої галузі філософії виникла в США і Великобританії в 1940-1960 рр. Тут були створені спілки філософів освіти, а в 1990 році

на міжнародній конференції в Лондоні утворилась «Міжнародна мережа філософів освіти», велась робота з видавництва журналів, книг з даної проблематики. Основні питання – це взаємозв'язок науки і релігії в сучасній освіті, освіта як ланка соціального механізму виживання людини, індоктринація в освіті, її допустимість і межі, врахування можливої зміни типів цивілізаційного розвитку і, відповідно, трансформації ціннісної бази техногенної культури, врахування особливостей національного менталітету в рамках сучасного розвитку та особливостей освіти тощо [6, с. 10].

Протягом останньої чверті ХХ – початку ХХІ ст. відбувся ряд «соціальних» катастроф, що змінили ситуацію, насамперед, в житті українського суспільства загалом, і у сферах виховання та освіти зокрема.

Зазнала катастрофи сім'я старого типу і сім'я, як соціальний інститут набула нових функцій, в той же час деякі загальноприйняті функції стали дисфункціями. Сучасна сім'я не в змозі повноцінно виконувати роль «домашньої школи». В той же час спостерігається крах столітнього світогляду, де важливу роль займало прагнення до ототожнення індивіда виключно і суспільними потребами.

Кризіві явища у сім'ї та вихованні в значній мірі є пов'язаними з культом споживацтва, з наростанням панування масових стереотипів егоїстичного гедонізму. Нарцисичний характер є пов'язаним з особливим різновидом гедонізму, який «є економним, використовуючи свою енергію не тільки у безтямному споживанні, а й скупко використовуючи її у відповідності з індивідуальними нормами і можливостями. Принцип обміну, власне знаряддя капіталізму, руйнує сім'ю, гедонізм же знищує її» [9, с. 191]. Цей гедонізм трансформує у руйнації сімейні відносини усіх рівнів, оскільки культ споживання призводить до моральної, психічної і фізіологічної деградації людини і сім'ї.

Наслідком стала деідеологізація й розгубленість суспільства, що призвело до деморалізації, дезінтелектуалізації й патопсихологізації соціальних мас. І звести до мінімуму цей процес регресу в сучасних умовах може лише обґрунтована філософією освітньо-виховна система.

Традиційна суспільна і освітньо-виховна ідеологія «радянського» періоду поступово переходить в небуття, а разом з ним, і побудована на цій ідеї держава і система цінностей. Переважна частина людей не бачить свого майбутнього, існує «культ» типу «дільця» – безкультурного, асоціального, малограмотного злочинця, що знаменує смертельну загрозу суспільству. Тому виникає проблема кардинальної реформи, і, звичайно, реформи в організації навчання в вищих навчальних закладах. Маємо надію, що Болонський процес принесе свої позитивні результати, і наша нова влада зуміє створити якісно нове підґрунтя для ефективного рівня, який забезпечить повноцінну освіту в сучасних умовах.

У новій соціально-культурній ситуації виникає ряд світоглядних питань, щодо особливостей ознайомлення учнів з релігією, філософією для дітей тощо.

Без філософії освіти у педагогічних теорій, концепцій, гіпотез і проєктів немає своєї фундаментальної основи [9]. Однак, поряд з цим, на нашу думку, філософія розкриває складність, невичерпність пізнання буття, що виступає в його інституціональній формі – в освіті. Педагогічна теорія є часткою філософської культури. Філософія освіти поєднує в собі

принципи різних філософських дисциплін, пов'язаних з освітою, де на перший план має бути винесена проблема суті й методів освіти, що носить світоглядний характер, сприяє соціалізації молоді, оптимальній адаптації до життя у суспільстві в умовах сьогодення України, інтеріоризації нових цінностей і норм.

Суттєва частина проблем філософії освіти носить глобальний характер, і торкається не лише змін, які відбуваються в умовах природного буття людини, а й соціокультурних змін, суб'єктом яких вона сама й виступає. Науково-технічний прогрес не лише здійснюється через орієнтовану на розвиток особистості творчість, але й дає в розпорядження сили, які здатні зруйнувати суспільну систему й взагалі знищити життя на Землі. Однак, переважно, це осмислюється недостатньо, про що свідчить той факт, що планета Земля знаходиться на порозі антропологічної кризи (взяти хоча б демографічну ситуацію в низці країн), цінність окремого людського життя часто приноситься в жертву.

Кардинальні зміни, що відбуваються у нашому суспільстві протягом двох останніх десятиліть, зумовили появу великої кількості нових вітчизняних педагогічних технологій. Багато з них базується на новому прочитанні зарубіжних філософсько-освітніх і виховних досягнень. Серед таких відроджених аксіологічних і освітньо-виховних концепцій філософська педагогіка успіху переживає зараз значне піднесення[4;5].

У розробці принципових положень цієї концепції значну роль відіграли праці видатного французького педагога Селестена Френе. Він відчув і зумів точно сформулювати ті вимоги, які демократичне суспільство має висувати перед освітою. Його думки впливали і впливають зараз на значне середовище теоретиків і практиків західної філософії виховання. За даними Світової електронної бібліотеки, майже 20 тисяч педагогів є послідовниками С.Френе, 100 громадських навчальних закладів працюють за його методикою, ще більша кількість використовують його методи освіти і виховання частково[3,с.101]. Тому не дивно, що філософсько-педагогічні напрацювання С.Френе є предметом досліджень багатьох зарубіжних і вітчизняних вчених. Серед них Н.Джакобіні, Дж.Жерарден, А.Левін, Г.Семенович, П.Кланше і Дж.Тестаньєр, Л.Легран, Дж.Шлеммінгер, Л.Брульєр, В. Лі, Дж. Лемері, Л.Морі, Д.Сейєрз, С.Роше, Б.Вульфсон, П.Браїловська, О.Сухомлинська, І.Суржикова, Т.Зеліб та інші.

Але, не зважаючи на міжнародну популярність творчих робіт С.Френе, зазначають вітчизняні науковці, «рано говорити про широке застосування його ідей і методів у сучасній українській освіті»[4,с.123]. Можна також стверджувати, що чекає своїх дослідників і питання взаємозв'язків оригінальних ідей Френе з українською педагогікою. На сьогодні перед українськими науковцями постає завдання з'ясувати місце педагогічної спадщини С.Френе у формуванні не тільки західноєвропейської, а й загальноєвропейської філософсько-педагогічної традиції, яка враховує здобутки й українських педагогів-новаторів.

Праці Селестена Френе вчені по праву відносять до концептуальних основ філософії «нового виховання». Прибічниками «нового виховання» називають фундатора Вальдорфської школи освіти Р.Штайнера (Німеччина), О.Декролі (Бельгія), М.Монтессорі (Італія), А.Фер'єра (Швейцарія), А.Нейлла (Англія). Незважаючи на велике розмаїття ідейно-

теоретичних положень, які висувалися цими неординарними педагогами, усіх прибічників «нового виховання» об'єднує психобіологічний підхід до проблеми розвитку і навчання. Вони критикують «педагогічний традиціоналізм» і вважають найголовнішим чинником ефективного виховання демократичні, рівноправні відносини в освіті і вихованні.

Роль того, хто навчає, виховує, у таких стосунках спрямована на те, щоб допомогти дитині розкрити її власні сили для саморозвитку. Свої філософські і педагогічні принципи С.Френе обґрунтував у працях «Нова французька школа», «Природний метод навчання мови», «Педагогічні інваріанти»[9] тощо. У цих дослідженнях автор виходить із наступних педоцентричних ідей «нового виховання»: основною метою виховання є максимальний розвиток особистості; навчання орієнтується на індивідуальний життєвий досвід і відбувається в атмосфері емоційного задоволення, щастя і успіху.

Втілити ці ідеї у життя педагогу допомогли особливі прийоми і методи, які назвали «технікою Френе». Так, наприклад, С.Френе стверджує, що традиційний пояснювально-ілюстративний метод стає неефективним у навчанні, адже це індивідуальний процес, який здійснюється через спілкування, самовираження, спроби і помилки. Зробити навчання результативним і приємним для дітей допомагає «метод експериментального намацування», де дитина має право на помилку, а вчитель не ставить за це погану оцінку[5,с.212].

Експериментування і колективні форми праці створюють сприятливі умови для співробітництва і демократії в освіті і вихованні, де вихованці і вихователі є товаришами, учасниками одного процесу. Концепція *філософської педагогіки успіху* зорієнтована на життєві ситуації, мета яких – вирішення певних проблем, пов'язаних із життям дитини, класу, громади. У такій ситуації діти вмотивовані і зацікавлені в опануванні нових знань, вмінь і навичок, які їм не нав'язуються. Прихильники *необіхевіоризму* як напряду філософії освіти і виховання відкидають самовираження особистості як головної мети виховання, вбачаючи в цьому одну з головних причин моральної кризи. Вони виходять з установки, що людина – істота, що може бути навчена, що саме в процесі навчання виробляються всі норми її поведінки[8,с.56]. Ефективність же навчання досягається впровадженням в систему виховання досягнень науки і техніки, експерименту.

Західна філософія освіти надає великого значення проблемам морального виховання. Словесний метод морального виховання без ціннісно-ідейного розвитку вона вважає неефективним, тому що моральну особистість може виховати тільки суспільне життя, тобто конкретний досвід людини. Основними причинами деструктивної поведінки є моральна дезорієнтація, психологічний дискомфорт, негативні переживання, загальна втрата духовних орієнтирів, девальвація загальнолюдських цінностей, несформованість почуттів терпимості, толерантності, милосердя, честі, совісті, доброти у значної частини людей, перш за все молоді, що викликає в них апатію, байдужість, зневіру, відчуття своєї непотрібності, нерозуміння сенсу життя[7,с.25].

Моральне виховання – це комплексний цілеспрямований вплив на особистість у процесі її активної динамічної взаємодії із соціальними

інституціями, освітньою спрямований на фізичний, психічний, духовний, соціальний розвиток особистості, вироблення в неї імунітету до негативних явищ соціального середовища, профілактику й корекцію асоціальних проявів у мисленні і поведінці. «Якщо людині постійно повторювати прописні істини і промовляти тріскучі фрази, слова і поняття втратять для неї своє істинне значення, вона не навчиться думати самостійно, а її внутрішній світ виявиться суттєво збіднілим» [6, с.151].

Така філософія виховання потребує від вихователя-викладача, усієї сфери суспільного управління, відвертого прийняття принципу так званої «прихованої педагогічної позиції», яка, полягає у тому, що «людина має жити і, водночас, виховуватись, вона має проживати щастя життя, а не готуватися до щастя життя; щоб бути щасливою, людина має бути співтворцем педагогічного керівництва» [6, с.77].

Наріжний камінь моральної філософії освіти – високий рівень світоглядного розвитку, моральної соціумної традиції і педагогічного спілкування. У межах такого спілкування ідея, слово вихователя (у найширшому змісті) – це не моралізаторство, а слово з надзавданням, сутність якого не тільки в тому, що воно несе емпатійне ставлення, а й формує активний діалог особистості з самою собою, провокує її рефлексію. Ефективність діалогу залежить саме від того, наскільки вміє вихователь користуватися силою слова, яке «моделює особистісне самовдосконалення» [7, с.87].

Людина – це єдина жива істота, яка може знаходити задоволення в актах вбивства собі подібних. І в сучасних умовах існують стимуляції й культивування цього. В даний момент, ставши володарем науки і техніки, людина є небезпечною для самої себе. І сучасна ситуація, не дивлячись на успіхи цивілізації, не відгороджує негативні тенденції, які створюють все більш витончені форми небезпеки для життя людини. Існують цілі соціокультурні системи, які культивують зло.

Як же подолати цю ситуацію? Вирішення цієї проблеми передбачає зміну парадигм моральних аспектів освітньо-виховної філософії, традиційного поведінкового менталітету, і не стільки манери мислення, скільки культури виховання і освіти, філософського узагальнення, емоційних переживань і системи ціннісних орієнтацій.

Отже, освіта людини може бути представлена взаємодією соціокультурного досвіду через освітню систему, що визначає ієрархію цінностей суспільства і систему знань, необхідних для виконання соціально-значимих функцій за допомогою мови мистецтва і науки, й з іншого боку – стихійності у повсякденному житті, яка передається через систему традицій, обрядів, наслідування. На сучасному етапі філософія і виховання, освіта й суспільне життя функціонують в одних площинах світового і національного розвитку, і несуть в собі спільні тенденції.

Освіта у своїй сутності – єдина, але ця сутність є соціальною та аксіологічною, це також предмет ідеї як творчої дії. Ця ідея створюється людьми, а не пізнається як щось мертве і стає. Так як теоретична педагогіка досліджує окремі прикладні розрізи освіти, то філософія освіти прагне до їх гармонійної співзвучності.

Саме тому моральна філософія освіти має стати предметом зосередженої уваги філософів. Її проблемне поле є недостатньо окресленим, однак

очевидні напрямки, які досліджують місце освіти в життєдіяльності суспільства, розгляд цілісності освіти як із змістовної, так і з процесуальної сторони. Проблемне поле філософії освіти переплітається з низкою дисциплін, і являє собою систему взаємозв'язків із соціальною і виховною філософією, логікою і гносеологією, етикою і естетикою, онтологією й аксіологією тощо.

Список використаних джерел

1. Бех І.Д. Педагогіка успіху: виховні втрати та їх подолання /І.Д.Бех // Педагогіка і психологія. – 2004. – №4. – С.5-15.
2. Конох М.С. Формування нової філософії освіти в Україні /М.С.Конох. – К.: Вища школа, 2001. – 224с.
3. Михайлов Т.Ф. Философия образования: ее реальность и перспективы / Т.Ф. Михайлов // Вопросы философии. – 1999. – № 8. – С.90 -107.
4. Суржикова І.А. Педагогіка Селестена Френе з погляду сучасності /І.А. Суржикова // Педагогіка і психологія. – 2005. – №1. – С.121-129.
5. Френе С. Избранные педагогические сочинения / Под ред. Б.Л.Вульфсона. – М.: Прогресс, 1990. – 304с.
6. Barrow R. Moral Philosophy for Education /R.Barrow. – Boston, London: George Allen and Unwin, 1998 – 367p.
7. Combs A. Humanism, education and future /A.Combs – Boston: Educational Leadership, 1988. – 301p.
8. Skinner B. Science and Human Behavior / B.Skinner. – Harvard, 1990. – 234p.
9. Wheeler H. Beyond the Punitive Society / H.Wheeler. – San-Francisco: Hackett Publishing Co.,1983. – 301p.

Максак А.И. Аксиологические предпосылки воспитательной проблематики в современной философии образования

Статья посвящена анализу ценностных оснований современной философии образования. Особенное внимание предоставляется теоретическому исследованию моральных аспектов воспитания.

Ключевые слова: ценности, моральное воспитание, педагогика успеха, моральная философия образования.

Maksak, O.I. Aksiological pre-conditions of educational problems in modern philosophy of education

The article is devoted the analysis of the valual grounds of modern philosophy of education. The special attention gets theoretical research of moral aspects of education.

Key words: values, moral education, pedagogics of success, moral philosophy of education.

Болонські параметри розвитку української освіти

Аналізуються шляхи модернізації освіти України в контексті болонських декларації, зокрема, підвищення науковості навчального процесу, перехід до кредитно-модульної системи тощо.

Ключові слова: освіта, наука, культура, особистість, модернізація.

Подальші соціально-економічні й політичні зміни в суспільстві, зміцнення державності України, входження її до цивілізованого світового співтовариства неможливі без структурної реформи національної системи освіти, спрямованої на забезпечення мобільності, працевлаштування та конкурентоспроможності фахівців. Однією із передумов входження України до Європейського простору є досягнення системою освіти України цілей Болонського процесу.

Модернізація цінностей та перехід системи освіти України до Болонських стандартів актуалізує процес збереження і зрощення системи національних (історичних, традиційних) цінностей із Європейськими цінностями. Така ж проблема стоїть і перед провідними країнами Європейського простору: держави з розвиненою освітньою інфраструктурою до Болонських інновацій підходять зважено і механічні зміни до власних систем вносити не збираються.

Які ж Болонські інновації має розгорнути Україна?

По-перше, це посилення наукової складової в діяльності університетів.

Входження України в ЄС, приєднання до єдиного освітянського та наукового простору вимагає високого рівня науково-технологічного розвитку країни. Модернізацію науки неможливо здійснити без активного розв'язання проблеми інтеграції науки та освіти. Цього можна досягти через активізацію наукової складової вищої освіти, потенціал якої значний і не використовується повною мірою.

На думку учених, саме у вищих навчальних закладах, університетах насамперед реалізовується принцип єдності навчання і наукових досліджень. Така консолідація зусиль освітян і науковців позитивно впливає не тільки на виконання наукових досліджень загалом, а й на рівень підготовки фахівців, допомагає вирішувати болючі питання оновлення наукових кадрів [1, с.46-47]. З іншого боку, єдність навчання та наукових досліджень впливає на збереження кадрового потенціалу науково-технічної сфери, зокрема, запровадження поповнення наукових організацій фахівцями, підготовленими за державним замовленням,

активізувати створення спільних кафедр, наукових центрів тощо. Це сприяє виробленню інтегрованих програм навчання і тренінгу, ефективності фінансування наукових програм, а також зростанню мобільності наукового персоналу. Показники наукової роботи викладачів і студентів стають найважливішими при визначенні потенціалу вищого навчального закладу загалом [2, с. 280–281].

Посилення наукової складової в діяльності університетів обумовлена в першу чергу переведенням економік європейських держав на інноваційний шлях розвитку, що вимагає певних змін у механізмах формування та реалізації освітньої політики. Дослідження останніх років, проведені у провідних науково-дослідних центрах країни, засвідчують, що розроблення моделі інноваційно орієнтованої економіки потребує комплексного підходу, включення великої кількості тісно між собою пов'язаних елементів. До таких елементів інноваційної моделі В.Бобров та О.Падалка відносять системи: впровадження інновацій у сферу матеріального виробництва, науки, освіти, культури; продукування наукових знань та інновацій; освіти, головним чином вищої, та підвищення кваліфікації професійних кадрів; управління і регулювання інноваційного розвитку економіки; комерціалізації наукових знань та інновацій в умовах ринкових перетворень.

На нашу думку, кожна з наведених систем відіграє певну роль у функціонуванні інноваційної моделі, оскільки без жодної з них неможливо досягти позитивних результатів. Проте особливого значення в наш час набуває система розвитку освіти й підготовки кадрів, управління нею і на державному, і на регіональному рівнях. Зокрема, від державної політики залежать можливості і темпи розвитку всіх складових моделі, в тому числі, надання пріоритетної підтримки розвитку науки та освіти в університетах з метою визначення ефективно спрямованого відтворювального процесу на досягнення високого рівня економіко-технологічної конкурентоспроможності країни. Отже, перед вищою школою постає завдання – створити умови для надання пріоритетної підтримки розвитку науки, забезпечити захист інтелектуальної власності, створити умови для зростання ринкового попиту на інновації та спеціалістів високої кваліфікації.

Посилення наукової складової у діяльності вищих навчальних закладів передбачає своєчасність і повноту педагогічних впливів на розвиток пізнавальних здібностей та інтересів молоді. Центральним напрямом, який вибирає різні аспекти розвивального навчання, є формування бажання і вміння вчитися, здобувати знання, у тому числі і у ході наукових пошуків. Розвивальне навчання ґрунтується на активній позиції молоді, її пізнавальній самостійності. Актуальними нині в європейській практиці є такі засоби активізації, як системи пізнавальних і творчих наукових завдань, застосування різних прийомів співпраці і наукового діалогу, групової та індивідуальної наукової роботи [3, с. 86].

Посилення наукової складової університетів спрямовано й на вирішення дуже важливого питання інформатизації освіти. Саме з новими науковими й інноваційно-комунікаційними технологіями (ІКТ) нині пов'язують реальні перспективи розвитку освіти. Це надає змогу кожному обирати свій шлях у навчанні на основі такої важливої дидактичної властивості ІКТ, як індивідуалізація навчального процесу завдяки програмуванню і динамічній адаптованості навчальних програм. Інноваційно-комунікаційні технології, основою яких є глобальні теле-

комунікаційні мережі, інтелектуальні комп'ютерні системи та програми, об'єднання яких формує одну інфраструктуру планети – інфосферу, відкривають нові можливості для викладачів. Наукові телекомунікації (електронна пошта, телеконференції) спонукають молодь до вироблення власних поглядів на події у світі, до самостійного усвідомлення і дослідження багатьох явищ: формують перші навички співпраці, вчать мислити[4,с.124-125].

Наслідком таких процесів, на думку Р.Бужикової, є установка на новий тип освіти, для якої характерні, по суті, протилежні щодо науково-технократичної парадигми ідеї та принципи: визнання першорядності процесу пізнання; цінність співпраці, яка ґрунтується на діалозі або полілозі, імпровізації; орієнтація на процес, який зумовлює і результат; любов до учня, студента стає атрибутом професіоналізму: важливо, чи створені умови для успішного розвитку кожного з тих, хто навчається; навчання не обмежується навчальними програмами, воно розглядається як основа для тривимірного навчання: такого, що характеризується широтою світогляду, глибиною знань та постійним їх оновленням у ході залучення молоді до наукових досліджень[3,с.87].

Слід відзначити, що Україна, маючи достатньо потужний науково-технічний потенціал, дуже слабо використовує його в національних інтересах. Сьогодні більше половини його можливостей реалізується поза потребами інноваційного розвитку вітчизняної економіки. Майже повна її індиферентність до нових знань і високих технологій, які створюють вітчизняні науковці, призвела до фактичної ізоляваності наукових установ від підприємницької сфери, зумовила переорієнтацію їх з метою виживання на виконання робіт, які не є актуальними для економічного розвитку України[5,с.10]. Звідси впливає завдання створення умов, передусім достатнього фінансового забезпечення, для підвищення рівня наукових досліджень в університетах.

На жаль, загальний рівень, структура і механізми фінансування науково-технічної сфери в Україні суттєво ускладнюють реальне використання можливостей науково-технологічного потенціалу як потужного фактора розвитку економіки та переведення її на інноваційну модель розвитку. Проблема фінансового забезпечення науково-технічної сфери залишається недостатньо вирішеною. Бюджетне фінансування наукових досліджень академічних установ, вищих навчальних закладів МОН все ще не відповідає завданням науки з огляду як на потреби національної економіки, так і на необхідність інтеграції вищої освіти України у європейський освітнянський та науковий простір у межах Болонського процесу. Показники фінансового забезпечення потрібно привести до законодавчо визначених. Крім того, ефективності державної підтримки сприятиме переорієнтація фінансування науково-технічної сфери на засади державного замовлення та конкурентності, у тому числі в рамках базового фінансування[6,с.93–94].

Як підтверджує європейський досвід, одним із механізмів створення конкурентного науково-технічного середовища є зменшення базового фінансування установ сфери науки і збільшення обсягів видатків, що розподіляються на конкурсній основі для виконання науково-дослідних робіт залежно від їх пріоритетності в навчальних установах. Це дає можливість сконцентрувати матеріальні й інтелектуальні ресурси для розв'язання стратегічних науково-технологічних проблем[7,с.45-46].

Звичайно, в забезпеченні високого рівня наукових досліджень не можна покладатись тільки на державні кошти. Якщо фундаментальна наука фінансується в Україні, як і в усьому світі, за рахунок держбюджету, то прикладні дослідження та розробки держава і промислові підприємства мають підтримати на паритетних засадах. Більше того – Європа ставить за мету досягти фінансування наукових і прикладних досліджень за рахунок приватних інвестицій в університети до двох третин від загального обсягу фінансування наукової сфери.

Посилення наукової складової діяльності університетів має вдосконалити систему української освіти, створити умови для приведення рівня та якості освітнього потенціалу і кадрового забезпечення країни у відповідність з вимогами інноваційно орієнтованої економіки та європейської інтеграції в цілому. Одночасно, у ціннісному плані, це має сприяти встановленню головних орієнтирів для розвитку освітнього потенціалу, зокрема:

а) досягненню в найближчі п'ять років середнього рівня освіченості молоді, що відповідає 12 рокам навчання, і збереження тенденції до його нарощування;

б) створенню умов, необхідних для оволодіння всіма випускниками шкіл, коледжів, вищих шкіл високою комп'ютерною грамотністю;

в) охопленню навчанням у вищих навчальних закладах з природничих і технічних спеціальностей до 20% молоді віком до 24 років;

г) створенню рівноправних умов для розвитку науки у навчальних закладах різних форм власності при наданні переваги державним навчальним закладам, частка яких має становити не менше 90% і поступово наближатися до показника найрозвиненіших країн Європи;

д) гармонізації обсягів природничих і гуманітарних дисциплін у програмах вищих навчальних закладів [7, с.47-48].

Наукова діяльність безпосередньо впливає на якість навчального процесу, забезпечуючи наукову співпрацю викладачів і студентів, атмосферу творчого пошуку. Для студентів це унікальна можливість опанувати сучасні наукові методики, доторкнутися до глибинних наукових проблем обраної ними галузі знань і стати продовжувачами традицій і досягнень кращих науковців України.

Не менш важливим завданням є створення в університетах наукової продукції, конкурентоспроможної на світовому ринку, що забезпечила б інноваційний розвиток економіки та суспільства України. Насамперед йдеться про поліпшення механізму організації наукових досліджень, за яким можна повніше реалізовувати функції фундаментальних наукових досліджень і прикладних розробок. Друге завдання – це запровадження для вищих навчальних закладів державної атестації в частині наукової та науково-технічної діяльності. Без інформації про рівень і стан наукової діяльності важко прогнозувати її подальший розвиток. Слід суттєво поліпшити роботу із залучення талановитої молоді до участі в наукових дослідженнях. Для забезпечення творчого і наукового зростання талановитої молоді використовується не лише науковий потенціал вищих навчальних закладів, а й ширше – наукових установ Національної академії наук України та відповідних галузевих академій.

Так, з метою підготовки фахівців вищої кваліфікації (магістрів, кандидатів і докторів наук) з пріоритетних напрямів науки і техніки спільним наказом НАН і МОН у березні 2002р. при Національному авіаційному

університеті створено Інститут новітніх технологій, до якого у 2002р. було зараховано 292 студенти. Крім того, потрібно урізноманітнювати і поглиблювати зв'язки з науковцями державних академій, передусім з НАН України й АПН України; ширше практикувати створення спільних підрозділів, відрядження магістрів на стажування до установ НАН і галузевих академій, у тому числі й АПН. Вчені цих академій мають бути залучені до розробки і рецензування стандартів вищої освіти, до визначення змісту тих чи інших наукоємних програм підготовки фахівців, до складу державних екзаменаційних комісій з атестації магістрів.

По-друге, це рівний доступ до якісної освіти усіх верств населення.

Система освіти може сприяти вирівнюванню доходів різних соціальних верств і прошарків населення, якщо в суспільстві створені умови для здобуття освіти дітям різного соціального походження. Зокрема, коли діти з бідних сімей не мають можливості отримати освіту через високу ціну її послуг, то вони не зможуть за допомогою освіти поліпшити своє матеріальне та соціальне становище і будуть залишатися бідними, тоді як діти з забезпечених сімей мають можливість підтверджувати і поліпшувати свій стан. В цьому випадку освіта стає не лише потужним фактором економічного і соціального розвитку країни, але й підвищує свою конкурентоздатність[8,с.26-27].

Саме тому можна погодитися з Ю.Сенько, що завданням держави виступає створення такої організації системи освіти, яка б дозволила їй стати фактором подолання соціальної сегментації суспільства[9]. В ідеалі соціально справедлива система освіти має бути доступною для всіх, хто бажає вчитися, та безкоштовною. Створення такої системи обмежується певними економічними умовами. Перш за все, це усвідомлення економічної ефективності. Кошти, що витрачаються суспільством на освіту, потребують обґрунтування та раціонального використання. Тому в організації та фінансуванні освіти повинні бути присутні і суспільний механізм для виконання соціально важливих цілей, і приватний механізм для введення елементів відповідальності.

Економічна організація функціонування людського суспільства зумовлює необхідність використання всіх наявних ресурсів з максимально можливою віддачею, що власне і складає сутність категорії ефективності. Однак економічна доцільність не охоплює і не може охоплювати всі аспекти життєдіяльності людського суспільства. Іншою важливою характеристикою освіти тому виступає категорія справедливості, тобто рівності розподілу створеного результату серед членів суспільства. Традиційна, найбільш важлива функція освіти – це підготовка громадян як членів національної спільноти та формування єдиної культури. В сучасних умовах внаслідок зростання ролі людських ресурсів в економічному розвитку особливої ваги набуває функція освіти з формування професійних та кваліфікаційних навичок працівників. Конкурентоспроможність освіти та країн в цілому у світовому середовищі все більше залежить від їх здатності забезпечити переважну частину їх населення і загальною освітою, і специфічними професійними навичками.

Відмінні за своїм змістом якості працівника, яких потребує ринок праці, і якості людини, яких потребує громадянство, в сучасних умовах все більше проявляють сильну тенденцію до конвергенції і співпадають у багатьох аспектах. Перш за все, це стосується глибинних рис, що визначаються пануючим базовим культурним кодексом сучасного життя.

Умови сучасного виробництва зумовлюють зростання значення таких характеристик працівників, як здатність вирішувати проблеми, приймати рішення і постійно вчитися. В той же час процес формування людини як особистості і як працівника потребує різних механізмів організації.

Таким чином, можна стверджувати освіту у сфері праці, де формування високого професіоналізму і компетентності працівників можливі за умови відбору на підставі критеріїв особистих навичок, умінь та досягнутого рівня знань в загальній системі освіти. Якщо середня освіта забезпечується на основі загального охоплення населення шкільного віку, то вища освіта, не будучи загальнообов'язковою, вже передбачає своєрідну селекцію молоді: більш підготовлені, як правило, вступають у ВНЗ України.

Високий рівень освіти може бути забезпечений тільки на основі високих освітніх стандартів, яким мають повністю відповідати студенти. Доступ до вищої освіти, забезпечений на основі принципів відбору студентів за рівнем знань та загальної і спеціальної підготовки, зумовлює особливу роль цієї ланки освіти. Утім, Н.Скотна зазначає, що у сучасному світі, в тому числі і в Україні, відбуваються процеси, які поступово порушують цю елітарність, вибраність вищої освіти [10, с.116]. Зростаючий попит суспільства на вищу освіту виявляється у диверсифікації закладів вищої освіти, форм і методів навчання, у все більшому зростанні чисельності студентів вищих навчальних закладів. Зростає кількість навчальних закладів вищої освіти, державних і приватних університетів та інших типів.

Для багатьох країн, і в першу чергу для розвинених, характерною є тенденція росту студентської когорти. В Японії у 1995 році 63% населення 18–23 років навчалися у вищих навчальних закладах, в таких європейських країнах, як Великобританія, Фінляндія – близько 60%. Заданими ЮНЕСКО, темпи росту кількості студентів в групі населення відповідного віку збільшилися з 9,6% у 1960 році до 18,8% у 1991 році, в розвинених країнах – з 15,1 до 40,2%, в країнах, що розвиваються, – з 7,3 до 14,1% [8, с.28-29]. Аналогічна тенденція простежується в останні роки і в Україні.

В умовах конкуренції у сфері освіти елітну роль в суспільстві виконують, як правило, університети. В Україні саме університети мають тривалу історію і традиції роботи, виступають провідними центрами освіти та науки. Наявність фундаментальної наукової бази, висококваліфікованих кадрів викладачів створює основи того, що університети повинні бути справжніми осередками формування інтелектуальної еліти суспільства. Але ця елітна роль вітчизняних університетів має обов'язково підтверджуватися забезпеченням стандартів високої якості освітніх послуг.

Список використаних джерел

1. Бобров В. Проблеми вищої освіти у створенні моделі інноваційної орієнтованої економіки / В.Бобров, О.Падалка // Вища освіта України. – 2004. – № 3. – С. 45-48.
2. Кремень В.Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати / В.Г.Кремень. – К. : Грамота, 2005. – 448 с.
3. Бужикова Р. Нові пріоритети розвитку сучасної освіти / Р.Бужикова // Вища освіта України. – 2006. – № 3. – С. 83-88.
4. Геєць В.М. Інноваційні перспективи України / В.М.Геєць, В.П.Семіноженко. – Харків : Константа, 2006. – 272с.

5. Федулова Л. Вища освіта в національній інноваційній системі / Л. Федулова // Вища освіта України. – 2008. – № 1. – С.9-17.
6. Шевальє Т. Фінансування вищої освіти: десять років змін / Т.Шевальє, Ж.-К.Ейшер // Вища школа. – 2005. – № 2. – С. 85-94.
7. Олійник А. Поняття й реальність процесу інноваційного розвитку освіти в Україні у контексті Болонських декларацій / А.Олійник // Вища школа. – 2007. – № 1. – С. 42-49.
8. Гуржий А. Методологічні засади оцінювання та прогнозування розвитку вищої освіти України / А.Гуржий, В.Гапон // Вища освіта України. – 2006. – №1. – С. 23-31.
9. Сенько Ю. Образование: обращенность в будущее / Ю.Сенько // Alma Mater. – 2006. – № 3. – С. 3-10.
10. Скотна Н. Роль освіти в цивілізаційному вихованні молоді / Н. Скотна // Вища освіта України. – 2004. – № 4. – С. 114-118.

Молодиченко В.В. Болонські параметри розвитку українського освіти

Анализируются пути модернизации образования Украины в контексте болонских деклараций, в частности, повышения научности учебного процесса, переход к кредитно-модульной системе и т.п.

Ключевые слова: образование, наука, культура, личность, модернизация.

Molodychenko, V.V. Bologna parameters for development of education in Ukraine

Analyses of the ways of education modernization in Ukraine within the context of Bologna Declaration, in particular, strengthening of scientific dimensions in the educational process, transfer to ECTS-compatible credit systems, etc.

Key words: education, science, culture, a personality, modernization.

Естетичне в структурі педагогічної діяльності

Естетичне аналізується як необхідний компонент педагогічної діяльності; особлива увага приділяється аналізу сутності та напрямів реалізації естетичного виховання.

***Ключові слова:** особистість, виховання, культура, естетичне, мистецтво, соціалізація.*

Естетичне відношення до дійсності є важливою характеристикою вихованості людини, її загальної і професійної культури. Саме спектр відносин дозволяє судити про домінуючих в свідомості людини цінності, ідеали, настанови, смаки; через відношення стає зрозумілим і цілком відчутним спектр естетичних інтересів особи, мотивів включення її в різноманітні види діяльності. Відношення дозволяє зрозуміти і те, як людина відноситься до самої себе, якою бачить себе і чого прагне.

Таке естетичне відношення до дійсності надзвичайно важливе, перш за все, для педагога, який розробляє стратегію і зміст виховання школяра, формує його етично-естетичного відношення до дійсності. Відношення реально відображає саме те, що стало об'єктом стійкого інтересу людини, наскільки цей об'єкт залучений в орбіту її практичної діяльності. «Залучаючи об'єкт до сфери естетичного відношення, суб'єкт (особа) не зачіпає онтологічних основ його буття, але, вбачаючи в ньому багатство можливих перетворень, по-новому упорядковує і завершує його в своїй уяві з позицій естетичного ідеалу. Навіть, коли об'єктом естетичного відношення виступає власне «Я» суб'єкта, воно протистоїть останньому як відношення «Я – інший», тобто предмет, що підлягає естетичному перетворенню і оцінці.

У сучасних зарубіжних педагогічних дослідженнях звертається увага на виявлення доцільних форм, методику, технологію та практику естетичного виховання, становлення особистості у її найрізноманітніших естетичних проявах. З новаторських позицій трактується взаємозв'язок між «естетичним», «емоційним», «творчим», «індивідуалізованим» вихованням, розкриваються естетико-виховні можливості всіх навчальних дисциплін, зовнішнього середовища. Досягнення цілей естетичного виховання також пов'язуються з особистістю вчителя, його професійною майстерністю.

Проте в літературі не склалося ще єдиного уявлення про засоби, методи, методику, технологію та практику естетичного виховання. «Метод, – на думку С.Кудрявцевої – фактично означає спосіб досягнення мети. Оскільки мета естетичного виховання – розвиток естетичної свідомості, естетичних відчуттів, спонукає до естетичної діяльності, то, природно

методи естетичного виховання – це різні способи впливів на особу, які найкращим чином розвивають і естетичну свідомість, і відчуття, і поведінку, і сприйняття людей в їх нерозривній єдності» [1, с. 23]. Визначаються характерні для естетичного виховання методи: а) переконання; б) залучення в естетичну діяльність; в) організація естетичної ситуації, яка виховує; г) стимулювання; д) самовиховання і самовдосконалення [14]. Названі методи широко використовуються у вищих навчальних закладах, але при цьому слід враховувати специфічні умови реалізації цих методів в естетичному вихованні. Останні реалізуються в практиці певними засобами та технологіями. «Засоби складають наочну основу практики. Разом з тим практичний процес і його засоби взаємно обумовлені. Засоби реалізуються лише в процесі їх свідомого використання. В ньому вони стають дієвими і діючими» [2, с. 104].

Серед зарубіжних технологій сучасного естетичного виховання, які досліджує М. Лещенко, – теорії, що мають особливу актуальність для української педагогічної науки. Зокрема, професор Сассекського університету (Великобританія) Пітер Еббс вважає, що найбільш фундаментальною властивістю особистості є естетичне почуття. Оперуючи поняттям «естетичний розум» (властивість збалансованої психіки, сформована у гармонійному навчальному процесі), британський естет визначає, що будь-яка художня діяльність ґрунтується на двох джерелах – біологічному і культурологічному. То ж якщо студент співає, танцює, малює, займається самодіальною художньою творчістю, він реалізує внутрішній чуттєвий імпульс через культурні форми, вже набуті людством, своєрідно трансформуючи їх. Кожен окремий вид мистецтва (музика, живопис, театр, хореографія, поезія) має власне естетичне поле, використання якого у добре збалансованому навчальному плані, програмі, педагогічній системі забезпечує гармонійне виховання творчої особистості.

Шляхами, засобами здійснення процесу естетичного виховання є, перше, «праця, у сфері якої формуються основні, у тому числі і естетичні потреби людини. Певним чином організований трудовий процес здатний надати виключно сильну естетичну дію. По-друге, планомірна, цілеспрямована естетична дія може відбуватися через наочне середовище» [1, с. 22].

Природа, що є одним з найсильніших чинників стихійної естетичної дії, нерідко включається також в систему естетичного виховання, яка організовується та керується людиною. Естетична дія на людину має велику виховну силу. До засобів естетичного виховання відноситься практична художньо-естетична діяльність. Не дивлячись на те, що вона бере участь у здійсненні естетичного виховання, вона відіграє виняткову роль в справі формування естетичного відношення людини до світу. Засоби естетичного виховання можуть використовуватися окремо і в поєднанні один з одним. Згруповані, вони необхідні для цілеспрямованої організації естетичних впливів, визначення організаційних форм естетичного виховання, оскільки використання тих або інших засобів в поєднанні з методами, знаходить свій безпосередній вираз в організаційних формах естетичного виховання.

До найбільш поширених форм естетичного виховання слід віднести такі: гуртки художньої самодіяльності; культпоходи у театри, кіно, на виставки, в музеї; народні університети культури; факультети громадських професій; факультети естетичних знань; клуби любителів мистецтва; кі-

ностудії; студентські театри естрадних мініатюр (СТЕМ); художні студії; студентські клуби тощо.

Для сучасного етапу естетичного виховання у вищих закладах освіти характерний та важливий розвиток різних видів художньої діяльності. Однією з форм естетичного виховання є науково-дослідницька творча робота студентів, яка була спрямована насамперед на розкриття краси людської думки, естетики мислення.

Викладач може і повинен передавати студенту не лише суму знань, а відповідальність дослідника, пристрасність, захопленість, цілеспрямованість. Від викладача «потрібна сукупність суспільних і людських якостей – активність і неослабний інтерес до суспільного життя, мистецтва. Переконаність і зрілість мислення... принциповість і пристрасність здатність мріяти і педантична методичність, тверезість розуму, молодість душі...» [12].

Практика вузівської роботи естетичного виховання в навчально-виховному процесі базується на: інтеграції дисциплін (предмет + мистецтвознавство); клубні і студійні форми позааудиторної роботи; науково-дослідній діяльності; навчальних заняттях з професійно-орієнтованих і соціально-гуманітарних дисциплін; опанування дисциплінами за вибором вищого навчального закладу; театр, екскурсії, вечори та ін.

Одним із результатів естетичного виховання студентів є сформованість їх потребо-мотиваційної сфери. Естетичні потреби виступають як психологічний механізм функціонування смакових переваг особистості, її емоцій та інтересів. Вони виявляються в різноманітних видах діяльності людини: в ігровій, навчальній, пізнавальній, суспільній, трудовій та ін., додаючи діяльності активний, творчий характер, високий якісний рівень, естетичну значимість.

Адже в студентів не тільки різний рівень інтересів і потреб в мистецтві, глибина розуміння художньої творчості та ін., у них різні потребо-мотиваційні запити і стимули їхнього виникнення. Одні потреби виникають тоді, коли вже є система цінностей і не вистачає лише окремих її ланок, що шукає студент. Інші запити викликані прагненням до новизни. Одні студенти зв'язують свої погребі з процесом сприйняття твору мистецтва, пізнанням їхньої цінності; другі виявляють потребу в спілкуванні з мистецтвом, як засобом розваги; треті виявляють потребу використання знань мистецтва для збагачення практичної діяльності. Саме тому доцільно розглядати естетичне виховання на вузівському етапі як можливість розширення діапазону естетичних знань, осмислення, узагальнення, систематизації і закріплення їх, формування потреби творчо реалізувати себе в різних видах естетичної діяльності.

Проте, прагнення студентів, майбутніх учителів знайти своє місце в житті, вирішити ряд прагматичних завдань явно веде їх від естетичних інтересів, пов'язаних із пізнанням мистецтва. Цим і пояснюється доцільність визначити як результат естетичного виховання студентів педагогічних ВНЗ, сформованість потребо-мотиваційної сфери особистості майбутнього вчителя. Таким чином, інтерес і потреба природно знаходяться в контексті інших естетичних категорій, пов'язаних з естетичною діяльністю й естетичною свідомістю.

Естетична діяльність, з одного боку, ширше художньої (оскільки остання є окремий випадок першої), з другого – художня діяльність ширше естетичної, остання виступає як приватний прояв, як одна із сторін

першої, бо художня творчість виходить далеко за межі творчості тільки по законах краси.

Позахудожні (такі, що виходять за межі мистецтва) проблеми естетичного освоєння світу в сфері побуту, людської поведінки, наукової творчості, спорту, естетичні аспекти карнавалів, обрядів, етикету, кулінарії тощо – все це предмет практичної естетики.

В ту частину проблемного поля, яка є предметом практичної естетики входять такі ще мало розроблені проблеми, як естетична організація природного середовища, естетизація «другої (рукотворної) природи», соціальні форми поведінки людей, краса людських відносин (в цьому значенні естетика виступає як етика майбутнього), побут. В науковій праці, спорті, в творчих процесах в різних сферах діяльності, в іграх, в святкуваннях і масових діях є свій естетичний аспект, який ще недостатньо вивчається естетикою, але входить в сферу її предмету.

Естетичне виховання направлене на формування цілісної творчої особи, охоплює інтелектуальну, емоційну, волюву, ціннісно-орієнтаційну її сторони. Воно пронизує всі сфери життєдіяльності людини: і глибину його мислення і тонкість відчуттів, і характер вибірковості, і установки. Естетичне навчання дає естетичні знання. В процесі естетичного виховання майбутнього педагога не просто засвоюється як визначене знання, а стає як би частиною його самого. При цьому особа формується під сукупною дією: 1) естетичної теорії; 2) природного і суспільного світу; 3) витворів мистецтва і 4) естетичної діяльності, що охоплює сприйняття естетичних і художніх цінностей та творчість по законах краси і по інших естетичних законах.

Найбільш дієво естетичне виховання майбутніх педагогів протікає в «ігровій ситуації»: відчуття і думки людини відточуються в обстановці безкорисливості, за умов посиленої внутрішньої роботи свідомості, що не припускає негайні практичні дії в даній обстановці, а готує людину до життя, до поведінки в широкому спектрі наступних реальних ситуацій.

Естетичне виховання одночасно вирішує і компенсаторні задачі, відволікаючи людину від сумних життєвих переживань і готуючи її до боротьби за поліпшення світу і свого місця в ньому. Цей тип виховання вирішує і освітньо-евристичне завдання, допомагаючи особі духовно збагатитися новими знаннями і естетичним досвідом. Крім того, функціональними особливостями естетичного виховання є артистизм – відточення і вдосконалення відчуттів, смаків людини, її зовнішності та поведінки; ціннісно-орієнтаційний ефект – набуття особою здатності оцінювати явища дійсності і мистецтва, вибудовувати ієрархічно організовану систему цінностей і вибирати напрям діяльності відповідно до цієї системи; креативність – пробудження в людині художника, розвиток потреби і здібності творчого сприйняття світу і мистецтва, творчого характеру діяльності.

Велике місце посідає естетичне виховання в роботі поза аудиторією. В вищих навчальних закладах проводяться бесіди, літературно-художні вечори, концерти та інші форми роботи і т.д. Виховний вплив цієї роботи пов'язаний з наслідуванням та емпатією, тобто перенесенням переживань цієї героїки і моральних ідеалів на себе, що, поза сумнівом, породжує прагнення слідувати їм в своїй поведінці.

Майбутній педагог потребує сьогодні розуміння того, що є естетичним відношенням особи до дійсності, яка його структура, основні компонен-

ти, механізми формування. Педагогу потрібно ясно і чітко представляти специфічні можливості різних виховних чинників, що забезпечують формування естетичного відношення школяра до дійсності. Саме тому сьогодні в принципово нових соціокультурних умовах необхідно реально поглянути на той потенціал, яким володіють сім'я, клубний колектив, середовище школи, особа вчителя у формуванні етично-естетичного відношення школярів до навколишньої дійсності.

Школа створює умови для творчої самореалізації особи, формування її власного етично-естетичного вигляду, естетизації середовища свого буття. Ці обставини значною мірою актуалізують пошук шляхів і способів вдосконалення культивованої педагогами методики роботи зі школярами, подолання педагогічних стереотипів, що склалися.

Серед серйозних і достатньо традиційних причин низької ефективності етично-естетичного виховання школярів – обмеження цього процесу рамками тільки художньої освіти і виховання. На жаль, багато педагогів зводять задачі естетичного розвитку вихованців тільки до освоєння цінностей мистецтва, залученню до художньої творчості, залишаючи поза увагою не менше дієві чинники естетизуючої дії – природу явища соціальної дійсності, праці. Такий підхід, нарешті, веде до вихолощення суті процесу естетичного виховання молоді, його невиправданому звуженню, збіднює духовний вплив більш широкого і значущого спектру етично-естетичних цінностей – явищ, предметів, процесів дійсності – на свідомість, поведінку і творчість підростаючих поколінь.

Естетичне відношення має ціннісну природу, а предметом естетичного відношення виступають різноманітні цінності. Проте цінності не первинні, як відзначав С.Рубінштейн, вони похідні від співвідношення світу і людини. Питання про естетичні цінності – це і питання про джерела естетичної дії, серед яких – природа, праця, суспільні явища, мистецтво, сама людина. Прояв естетичного – прекрасного і потворного, комічного і трагічного – в кожному з них є специфічним, але разом з тим, механізм його впливу на особу єдиний. Кажучи про естетичні цінності, ми не будемо диференціювати їх залежно від джерела естетичної дії – обмежимося лише загальною їх характеристикою в структурі естетичного відношення особи до дійсності[3,с.159-214].

Естетичні цінності відносяться до цінностей соціальних, оскільки обумовлені суспільним існуванням людини. Вони рухомі, мінливі, знаходяться під визначаючим впливом інтересів людей. Відображені і «перероблені» в свідомості, цінності стають духовними утвореннями, що орієнтують людину на певну діяльність, вчинки. Це і є ціннісні орієнтації.

Важливим чинником прояву естетичного кредо майбутнього педагога є соціальне життя, що вимагає часто від вчителя відкритої і чесної демонстрації його життєвої позиції. Майбутній педагог тоді досягне вершин мистецтва в своєму спілкуванні з дітьми коли сам здатний на чесний громадянський вчинок. Однієї освіти, одних знань, одних правил, методик і циркулярів недостатньо. Майбутній педагог знаходиться в ситуації постійної оцінки вчинків, моральності дітей і дорослих, оцінки різних явищ і процесів в навколишній соціальній дійсності.

Спочатку сам соціальний статус педагога наділяє внутрішньою витонченістю і красою, оскільки він – «ретранслятор досягнень людської культури поколінь молоді, що вступають в життя»; «творець людських душ»; «диригент у відносинах дитини і різноманітної дійсності», що

складаються; він – «будівельник майбутнього суспільства»... В цьому нескінченно довгому переліку можливих соціальних проявів майбутній педагог генетично приречений на естетичне начало: творення особи, що наділена соціально цінними, суспільно схвалюваними властивостями, формування духовного вигляду цілих поколінь майбутніх громадян, мудре і терпляче формування в дітях кращих людських якостей. В цьому і криється початкова естетична природа педагогічної діяльності. Її краса – в особливій натхненності, в тому, що вона творить саму Людину майбутнього, вона орієнтована в моделюванні завтрашнього дня суспільства, системи відносин між людьми в майбутньому, вона несе в собі як професійну задачу, методичне вирошення не тільки соціально типових якостей і властивостей, але і творення індивідуально цінної, суспільно корисної в особі дитини, того, що може забезпечити йому в його майбутньому житті творчу самореалізацію, принести емоційну задоволеність і суспільну користь.

На думку А.Гліаді всю педагогічну діяльність можна розглядати як естетичну за своїм характером, як істинно творчу, пов'язану з творенням особи, дитини по законах краси, гармонії. Саме тому багато видатних представників вчительської професії відзначали її спорідненість з мистецтвом, творчістю, а деякі стверджували, що педагогіка більшою мірою мистецтво, ніж наука. Але при цьому практично всі сходилися в одному: без особи педагога немає і не може бути дійсного виховання. Отже, особа педагога є найважливішою субстанцією в становленні людини, отриманні нею всієї палітри людських якостей.

Наявність істинних, високохудожніх і естетично виразних образів вчителя виявляється важливим і дуже необхідним орієнтиром для майбутніх педагогів в професійному будівництві самих себе, в моделюванні образу власного Я, в освоєнні важкої і відповідальної Місії – становлення в людині людського. Присутність в свідомості майбутнього педагога такого еталонного і привабливого образу виявляється могутнім стимулом самовдосконалення, що визначає мету, мотиви, домінуючі настанови особи, впливає на зміст і характер діяльності, забезпечує формування і засвоєння необхідних знань, умінь, навиків, а у результаті – професійного досвіду і вигляду майбутніх педагогів. Серед найтиповіших якостей, які повинні виховувати в собі майбутні педагоги виявилися: інтелігентність; освіта; гуманізм; любов до дітей; любов до своєї професії; громадянська позиція; соціальна активність; тактовність; уважність; ерудиція; широта кругозору; товарищескість; особиста чарівність, краса; цілеспрямованість; зібраність; оптимізм; почуття гумору; принциповість; чесність, правдивість; проникливість; справедливість; творчість; воля, завзятість; уміння управляти собою; вірність; доброзичливість; уміння прощати; безкорисливість; прямота; відвертість; переконливість; уміння захопити; уміння переконувати; знання предмету; простота; природність; доступність; зацікавленість в успіхах вихованця; пошана до дитини; організаторські здібності; патріотизм та інші [4, с.169].

Абсолютно очевидно, що цей перелік може бути істотно ширшим, якщо деталізувати професійно необхідні вчителю якості залежно від змісту і характеру діяльності, яку він виконує. Разом з тим, вже в наведеному переліку респонденти згадують якості ідеального педагога, які педагогічний ВНЗ цілеспрямовано не формує, не відстежує, не розвиває. Основним параметром в університетській оцінці ступеня професійної підготовле-

ності вчителя було і залишається знання предмету, наявність деяких практичних умінь в його викладанні. А як же бути з особовим розвитком вчителя, яке опиняється у фокусі уваги його колег, його вихованців; по якому реально оцінюється фахівець, на основі якого будується до нього відношення оточуючих, і в першу чергу – дітей, що кінець кінцем зумовлює успішність виконання покладеної на нього соціальної Місії.

Як бачимо з цього переліку, естетичне в особі вчителя має і достатньо могутній, інтенсивний зовнішній прояв, що визначається ступенем розвитку його загальної культури, етично-естетичним кредо, що складається. Зовнішній імідж вчителя важливий не сам по собі, – він, безперечно, виявляється дієвим чинником формування естетичних смаків і орієнтації його вихованців. Виховують не тільки слова вчителя, не тільки голос, інтонація, не тільки система способів прямої педагогічної дії на особу дитини, але не менш сильний і дієвий вплив має і зовнішній естетичний вигляд педагога, його звички, манери, способи спілкування з людьми, його поза, міміка, погляд, жест положення рук в процесі спілкування з іншими людьми.

Список використаних джерел

1. Кудрявцева С.П. Пути и методы эстетического воспитания. // Современные проблемы теории эстетического воспитания и критика буржуазных концепций. – М., 1973. – С.23.
2. Воронович Б.А. Философский анализ структуры практики. – М.: Мысль, 1972. – 279с.
3. Здравомыслов А.Г. Потребности. Интересы. Ценности. – М.: Политиздат, 1986. – 223с.
4. Репринцев А.В, Эстетическое отношение личности к действительности: сущность, структура, формирование. – Курск: Изд-во Курск, гос. пед. ун-та, 2000. – 182с.
5. Бабічев О.І. Швирко В.М. Мистецтво та становлення особистості студента (естетичний аспект): Методичний посібник. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 124с.
6. Ващенко Г. Виховний ідеал. – Полтава, 1994. – 187с.

Полянская Е.В. Эстетическое в структуре педагогической деятельности

Эстетическое представлено как необходимый компонент педагогической деятельности; особенное внимание уделяется анализу сущности и направлениям реализации эстетического воспитания.

Ключевые слова: личность, воспитание, культура, эстетическое, искусство, социализация.

Poljanska, K.V. The aesthetic in the structure of pedagogical activities

The aesthetic is analyzed as an essential component of pedagogical activity; special attention is paid to the essence and lines of implementation of the aesthetical upbringing.

Key words: a personality, upbringing, culture, the aesthetic, art, socialization.

Екологічна освіта як складова системи підготовки сільсько-господарських кадрів

Досліджується зміст, структура та технології екологічної освіти для студентів аграрних університетів.

Ключові слова: освіта, особистість, екологія, культура виробництва, виховання.

Процеси державних перетворень в Україні, що спричинили зміни в соціальних структурах, наповнили їхнє функціонування новим еколого спрямованим змістом, детермінували потреби у розробці вихідних засад удосконалення та підвищення ефективності освіти щодо забезпечення екологічної сільськогосподарської підготовки молоді, що в подальшому позначається на її екологічній практичній діяльності. Екологічно спрямована сільськогосподарська освіта має забезпечити реальні можливості керуватися у власній екологічній діяльності аналізом зразків світової практики з метою їхнього використання для позитивного розв'язання екологічних проблем в Україні.

Усе це переконливо свідчить про необхідність обґрунтування педагогічної наукою її практикою закономірностей та специфіки реалізації екологічної освіти не лише на інформативному рівні, а й на творчопошуковому, що базується на усвідомленні причинно-наслідкових зв'язків у процесі екологічної освіти, яку учні здобувають на етапі вивчення природничо-наукових дисциплін.

Екологічна освіта, як цілісне культурологічне явище, що включає процеси навчання, виховання, розвитку особистості, повинна спрямовуватися на формування екологічної культури, як складової системи національного і громадського виховання всіх верств населення України (у тому числі через екологічне просвітництво за допомогою громадських екологічних організацій), екологізації навчальних дисциплін та програм підготовки, а також на професійну екологічну підготовку через базову екологічну освіту. Предметом екологічної педагогіки є проблема екологічного виховання та освіти, а предметом екології культури – проблема впливу природи на культуру, у вузькому розумінні – питання збереження культурного середовища[1,с.275]. Екологічна педагогіка та екологія культури є важливою ланкою освіти сільськогосподарських кадрів, бо допомагають формувати наступність та відтворюваність екологічних знань.

Разом з тим, більшість з них у своїй майбутній професійній діяльності безпосередньо чи опосередковано матимуть справу з природними

ресурсами, їх використанням, переробкою, що впливає на навколишнє середовище через виробничі процеси. Тому кожен випускник повинен чітко уявляти собі локальну, державну та планетарну значущість екологічних проблем і свідомо та кваліфіковано підходити до їх розв'язання у процесі роботи за своїм фахом.

Водночас аналіз стану екологічної освіти у професійно-технічних та вищих сільськогосподарських навчальних закладах показує, що в цій галузі існують значні недоліки, зокрема у більшості з них акцентується увага на освітньо-інформаційних аспектах і не докладається належних зусиль для перетворення знань у конкретні переконання та вчинки; недостатньо використовуються можливості екологізації предметів загальноосвітнього і професійно-технічного циклів; екологічні знання учнів мають недостатню професійну спрямованість, що призводить до розриву між вивченням теоретичного матеріалу та практикою. Тому екологічна освіта у професійно-технічних навчальних закладах всіх рівнів та профілів вимагає наукового обґрунтування та комплексу навчально-виховних заходів[2,с.3].

Під **екологізацією освіти** взагалі розуміють систему заходів, спрямованих на забезпечення у навчальному процесі всіх рівнів освіти (початкова, середня, вища) поглиблених екологічних знань та їх практичне застосування[3,с.245].

Нині у сфері освіти, у процесі впровадження програми екологізації гостро постає питання щодо ефективності відповідних заходів. Це, насамперед, пов'язано із проблемою методичної організації екологічної освіти. Адже використовуються два підходи: або введення окремого предмету «екологія» у зміст навчальної підготовки на різних освітніх рівнях (який найчастіше реалізується), або екологізація всіх навчальних предметів.

Тому всебічна екологізація освіти є чинником підвищення ефективності навчання та гуманітарного виховання як учнів, так і студентів. Адже передбачається розширення та вдосконалення системи природоохоронної діяльності та підготовки молоді, переведення її на якісно новий рівень. Можна зауважити, що процес екологізації освіти на всіх рівнях відбувається не надто результативно і прискорено. Тому, насамперед, необхідні активні дії держави для надання екологічній освіті пріоритетів у розвитку, найважливішими з яких є: удосконалення законодавчих основ екологічної освіти населення; розробка науково-обґрунтованої державної стратегії розвитку екологічної освіти населення і програми її реалізації; вжиття організаційних заходів, спрямованих на створення ефективної інфраструктури екологічної освіти і виховання; державна і громадська підтримка екологічної освіти і поширення екологічної інформації; міжнародне співробітництво в галузі екологічної освіти. Крім того, слід висунути такі завдання у сфері екологізації освіти: втілення в практику положень Закону про екологічну освіту; доопрацювання і затвердження стандартів у галузі екологічної освіти; широке впровадження нових дистанційних форм екологічного навчання (в т.ч. через сервісні послуги Інтернету); активний розвиток неформальної екологічної освіти із залученням провідних учених-екологів, митців, літераторів; підготовка і видання типових програм з екологічних дисциплін, посібників і підручників з екології для шкіл і вузів; створення на всіх рівнях освіти сучасних екологічних лабораторій;

розвиток регіональних, державних екологічних програм з обов'язковим передбаченням питань екологічної освіти і виховання[4,с.50].

Але було б несправедливо будувати всю екологію тільки навколо людини. Та й власне екологія виникла для вирішення задач взаємодії всього живого з неживою природою й організмів між собою. Людина – такий же організм, і відокремлення її від тварин та рослин дикої природи суттєво буде позначатися на її здоров'ї. Заміна, а тим більше знищення природного середовища, спричиняє згубні наслідки для життя людини. Екологічні знання дозволяють їй переконатися в цьому, приймати правильне рішення з метою охорони природи, у тому числі і на побутовому рівні. Вони дозволяють їй розуміти, що людина і природа – єдине ціле і уявлення про можливості панування над природою досить примарні та небезпечні.

Екологічно освічена людина не допустить стихійного ставлення до навколишнього середовища та власного життя. Вона боротиметься проти екологічного варварства, а якщо таких людей буде більшість, вони забезпечать нащадкам нормальне екологічне життя, перетворюючи не природу, а «дику» цивілізацію, знаходячи шляхи взаємодії природи та людства[5,с.165].

Екологічна складова освіти не повною мірою є надбанням сучасності, бо її елементи можна знайти у освітніх системах минулого. «Поучення дітям», написане Володимиром Мономахом 1117 року, можна вважати першим програмно-методичним збірником, в якому зроблено спробу обґрунтувати значення виховання та освіти, роль праці та природної культури людини. Цей перший методичний лист нащадкам про цінність природи, вміння користуватися її багатствами, піклуватися про неї можна вважати початком вітчизняної натуралістичної педагогіки. На природодоцільність усіх речей звернув увагу Ян Амос Коменський ще у XVII столітті, тобто на те, що всі процеси в людському суспільстві протікають згідно процесам природи. У своїй праці «Велика дидактика» він стверджував, що природа розвивається за певними законами, а людина – це частина природи. Отже, у своєму розвитку людина підкоряється одним і тим же загальним законам і закономірностям природи.

Видатний вітчизняний педагог К.Ушинський відзначив, що логіка природи є найдоступнішою і найкориснішою для учнів. К.Ушинський гаряче закликав розширити спілкування учнів з природою. У його книгах приділяється велика увага виховному впливу природи, у них він звернувся до логіки природи, зазначаючи, що учні можуть не лише вивчати матеріал про природу у книжках, а й самостійно працювати з природним матеріалом, у природних умовах.

В.Сухомлинський своїм досвідом переконливо показує, що турботливе ставлення до природи формується лише тоді, коли дитина поліпшує навколишнє середовище своєю працею. Для реального втілення цього положення в дії він пропонував створювати живі куточки, де всі можуть взяти посильну участь у догляді за тваринами, організовувати «пташині» і «звірині» лікарні, саджати дерева, що можливим було лише за умови організації еколого-натуралістичної роботи учнівської молоді[6,с.11].

Генеральною метою екологічної освіти, є розвиток екологічної культури особистості, у структурі якої вона виділяє екологічні знання, екологічні ціннісні відносини (світогляд) і екологічну діяльність як її

основні компоненти. В спеціалізованих курсах екології для сільськогосподарських кадрів, крім загальних екологічних питань, що складають основу екологічних знань, повинно бути розглянуто:

- стан екологічних систем і ландшафтів, наявність і місце мешкання рідкісних та зникаючих видів, рослин і тварин, занесених до Червоної книги;

- техногенні фактори впливу та перетворення природи, їх екологічні наслідки і тенденції подальшого розвитку;

- природоохоронні заходи, їх достатність і можливі альтернативні підходи, засновані на національних традиціях природокористування;

- наявність, площі і стан охоронних природних територій і пам'ятників природи, природних об'єктів, що мають особливе культурне, наукове, історичне або рекреаційне значення, їх достатність для реалізації цілей охорони генофонду рослинних популяцій і тварин;

- комплексні екологічні програми і територіальні схеми комплексної охорони природи і раціонального використання її ресурсів;

- питання здоров'я населення в зв'язку з конкретними екологічними ситуаціями, форми та засоби підтримки та пропагування здорового способу життя, не шкідливого ані для людини, ані для природи;

- шляхи стабілізації і покращення екологічної ситуації, що склалася, якщо вона несприятлива, та виявлення можливостей безпосередньої участі в цьому процесі кожного[7,с.209].

Закріпити позитивні кроки в області екологічної освіти можна тільки в разі широкого використання доступної населенню, і перш за все студентству, екологічної інформації, що може бути досягнуто активним залученням в екологічну просвіту і виховання засобів масової інформації. До цього часу система екологічної просвіти в Україні відсутня, а окремі, часом змістовні передачі по телебаченню не в силах компенсувати її відсутність.

Проблема формування особистості належить до фундаментальних не лише в педагогічній, але й у соціальній, політичній, культурній сферах суспільного життя. Адже всі перетворення, що відбуваються в суспільстві взагалі та сфері освіти зокрема, зосереджені на особистості – головній дійовій особі та суб'єктові суспільно-історичного процесу. В сучасних складних і суперечливих процесах, пошуках, спрямованих на утвердження української державності, осмислення реалій ХХІ століття, педагоги повинні зберігати баланс, не випускати з поля зору соціально-політичні, ідеологічні й соціальні процеси, що змінюються повсякчасно й продовжуватимуть змінюватися[6,с.5].

Неперервність екологічної освіти передбачає необхідність одержання людиною екологічної інформації, що відповідає можливостям її виховання та адекватного реагування на екологічну ситуацію, що склалася. При цьому екологічна інформація повинна бути достатньо повною, однозначною і зрозумілою. Враховуючи ці обставини, а також міждисциплінарний характер екологічної освіти, в її складі мають бути посилені напрями щодо формування морального, психічного та фізичного здоров'я населення, в свою чергу, взаємопов'язаних з економічними і соціальними умовами[7,с.210].

Беручи до уваги системний характер проблем екології, їхню органічну кореляцію з усіма політичними, соціальними та економічними чинниками, стратегія екологічної безпеки України вбачається як одна з фундаментальних складових національної безпеки держави. В основі такої політики має бути загальновизнаний у цивілізованому світі постулат щодо пріоритетності прав людини. Одним з таких безперечних прав є право громадян на екологічну безпеку. Воно гарантується комплексом політичних, юридичних, економічних, технологічних і гуманітарних чинників[8,с.16].

Можна констатувати, що перебудова, демократизація і реформи, перехід до ринкових відносин лише більше виявили важливість екологічних проблем, а не призвели до їх вирішення. Основні причини такого становища, ймовірно, випливають із сфери людської діяльності, нерозуміння суспільством суті екологічної кризи. На сьогоднішній день екоосвіта відіграє визначну роль в захисті навколишнього природного середовища. Від рівня, ємності, глибини цієї освіти залежить вирішення проблем сталого розвитку, майбутнє нашого народу.

Проблема екологічної освіти і виховання населення Землі постає у світовому баченні як головний чинник можливості подальшого буття та життєдіяльності людей. На сучасному етапі розвитку суспільства для глибокого розуміння проблем навколишнього середовища у всій складності й визначенні шляхів їхнього розв'язання потрібен новий тип освіти. У міру того, як наше розуміння взаємозв'язків між діяльністю людини і проблемами навколишнього середовища поглиблюється, основні принципи екологічної освіти можуть стати тією серцевиною, навколо якої формуватиметься майбутня стратегія загальної освіти, на основі якої буде виховано громадян з новим світоглядом і новими ціннісними орієнтаціями, що більшою мірою відповідатиме потребам сучасного суспільства і природи.

Екологічна культура – це сукупність знань, вмінь, переконань, керуючись якими людина усвідомлює себе відповідним чином, діє як частина довкілля і як суб'єкт, який відповідальний перед собою, теперішніми та майбутніми поколіннями людей за її стан. Основним завданням системи підготовки майбутніх фахівців сільського господарства у ВНЗ є забезпечення кожної особистості базовою екологічною культурою, яка інтегрує всі сторони діяльності особистості, в тому числі й базову екологічну освіту[9,с.9].

Вирішувати екологічні питання, пов'язані із функціонуванням сільського господарства повинні не тільки фахівці-екологи, а й перш за все, галузеві фахівці з екологічною складовою в освіті та діяльності. Тому важливої ролі набуває визначення структури та обсягу екологічної освіти в системі аграрної освіти.

Галузева екологічна освіта повинна дати фахівцю повні знання про вплив його професійної діяльності на навколишнє природне середовище, а практична діяльність під час навчання – допомогти впровадити ці знання у реальне життя. Не тільки технологічність, трудомісткість, продуктивність та інші традиційні показники ефективності праці треба враховувати при оцінці результатів навчання та роботи галузевого аграрного спеціаліста. Сьогодні по значенню для людства на перше місце виходять такі показни-

ки, як ресурсомісткість та забрудненість довкілля. Тому фахівець повинен вміти практично оцінити негативні екологічні наслідки використаного технологічного процесу і вміти звести їх до мінімуму[10,с.32].

В навчальних планах всіх сільськогосподарських та аграрних ВНЗ (які не готують фахівців-екологів) на бакалаврському рівні необхідно передбачити курс екології, який би включав необхідні теоретичні і практичні аспекти, а також відповідні кожному окремому ВНЗ курси з блоку прикладних екологічних дисциплін (можливо, у блоці вибіркових професійно-орієнтованих дисциплін). Для цього в навчальних програмах ВНЗ одним з обов'язкових курсів лекцій має бути курс «Основи екології» (базові екологічні знання), а також курси блоку «Прикладна екологія» (залежно від профілю ВНЗ – «Агроекологія», «Урбоекологія», «Ландшафтна екологія», «Геоекологія» тощо).

Суттєве значення має введення спеціального розділу з охорони навколишнього середовища та раціонального природокористування у дипломні (кваліфікаційні) роботи (проекти) випускників технічного, аграрного, та сільськогосподарського напрямів підготовки, залучення студентів до виконання науково-дослідних робіт з екологічної тематики, до участі в екологічних гуртках, олімпіадах і конференціях.

Значні можливості екологізації освіти полягають у самому її початку в вищому навчальному закладі, наприклад у курсі з основ сільськогосподарського знання. Зміст такого курсу дозволяє розглядати проблеми взаємодії природи та суспільства з позиції природоцентризму і розгляду людини, як природної істоти, визначати шляхи наукового екологічно обґрунтованого природокористування. Залучення комплексу знань агроекології сприяють вирішенню світоглядних, наукових, морально-естетичних та екологічних проблем, сприяє формуванню системи екологічних поглядів студентства. Головним педагогічним завданням екології сільського господарства повинно стати формування знань про взаємини людини та природи в галузі сільськогосподарської діяльності, охорони природи, раціонального використання ресурсів та можливості їх поповнення під час сільськогосподарської діяльності[11,с.185]. Під час такої освіти розкривається агробіологічний зміст законів: рівноваги, рівнозначності, незамінності та сукупності дій факторів життя природи, дотримання яких дозволяє оптимізувати взаємозв'язок агроценозів із середовищем, забезпечуючи продуктивність сільськогосподарських культур. Протиріччя впливу на біосферу інтенсивних технологій та хімізації сільського господарства виявляються під час дослідження та вивчення низки питань із землеробства, ґрунтознавства, агрохімії, рослинництва, тваринництва тощо. Студенти переконуються у ефективності застосування раціональних технологій підвищення продуктивності та виявляють негативні боки сільськогосподарської діяльності. Так створюються передумови для оцінювального підходу до вирішення екологічних сільськогосподарських проблем, формується усвідомлення необхідності комплексного науково обґрунтованого підходу до взаємодії з природними ресурсами.

Відомі фахівці з екології та педагогіки вважали світогляд екологічного спрямування вихідною позицією щодо реалізації екологічної освіти, що пов'язане, принаймні з двома головними чинниками: по-перше, з культурно-історичними джерелами; по-друге, з соціально-педагогічним

контекстом. Тобто, екологічна освіта перебуває в прямій залежності від становлення етапів розвитку еколого-педагогічних світоглядних підходів та їх динаміки. Дослідники наголошують [12, с. 7] на тому, що екологічна освіта відображає три теоретичні позиції єдності освіти та екології. Перша позиція екологічної освіти школи пов'язана з так званим соціальним протиставленням або включенням (В.І.Вернадський), тобто, йдеться про різні відносини людини та природи: а) коли людина і природа є двома самостійними одиницями, б) де людина розглядається нейтрально, поза природою; в) як нейтральна складова щодо природи. У такому контексті свого часу екологічна освіта не виступала самостійним напрямом навчально-виховного процесу.

Друга позиція екологічної освіти має об'єктно-суб'єктне методологічне підґрунтя, де рівноправні й рівновеликі залежності між людиною і довкіллям вже заперечуються, і природа виступає полігоном активного впливу і видозміни людини відповідно до її потреб та менталітету. Такий підхід, зазвичай, у педагогіці розглядають як антропоцентричний. Як наслідок, екологічну освіту було побудовано на предметі, який на перших етапах позитивно відображав досягнення науки про еволюцію видів та вершину такої еволюції – людину. В подальшому це призвело до певного негативного перенесення власне природничих даних на суспільно-культурне, освітнє життя людини. Ця наукова позиція панувала в педагогіці тривалий час, виховуючи не одне покоління користувачів довкілля.

Третя позиція екологічної освіти відображає високу етичність підходів, які стверджують доцільність і необхідність у природокористуванні, тобто співвіднесеність використання і збереження. У межах даного наукового підходу екологічна освіта виділила екологію як самостійний напрям освіти. В результаті це стало значним досягненням у справі формування екологічної компетентності учнів і поставило цю позицію на методично-теоретичний рівень в гуманістичному розумінні.

Не зважаючи на значний прогрес в екологічній освіті, рівень екологічної освіченості більшості населення залишається низьким. Повною мірою це стосується і випускників вищих навчальних закладів, професійна діяльність яких безпосередньо пов'язана з навколишнім середовищем, і які в умовах глобальних екологічних проблем мають бути провідниками державної екологічної політики.

Список використаних джерел

1. Тарасова О.И. Экология культуры и образования / О.И.Тарасова // Вчені зап. Харк. гуманіт. ін-ту «Нар. укр. акад.». – 2001.-Т.7. – С.275.
2. Магура Н.Л. Формування екологічних знань учнів професійно-технічних закладів освіти у процесі вивчення біології: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / Н.Л.Магура; АПН України. Ін-т педагогіки і психології проф. освіти. – К., 2002. – С.3.
3. Дубович І.А. Особливості та перспективи екологізації освіти та екологічного виховання населення в Україні / І.А.Дубович // Наук. вісн: Збірник наук.-техн. праць. – Львів, НЛТУУ. – вип. 16.5. – С.245.
4. Білявський Г.О. Першочергові завдання вдосконалення екологічної освіти і виховання в Україні / Г.О.Білявський, В.М.Богомолів // Екологічна освіта і ви-

ховання: досвід та перспективи. – Матер. Всеукр. наук.-практ. конф. – К.: Центр екологічної освіти та інформації, 2002. – С. 50.

5. Білоножко В.Я. Необхідність забезпечення формування екологічної культури студентів аграрних ВНЗ / В.Я.Білоножко, М.В.Шемякін, С.П.Полторецький // Наука і методика: Зб. наук. праць / Редкол.: А.Ф.Бойчук та ін. – К.: Аграрна освіта, 2006. – Вип.6. – С.165.

6. Вербицький В.В. Розвиток позашкільної еколого-натуралістичної освіти в Україні: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / В.В.Вербицький; Київск. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2004. – С.11.

7. Юрченко Л.І. Екологічне виховання та освіта як один із вирішальних факторів регулювання якості навколишнього середовища / Л.І.Юрченко // Вісн. Харківськ. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна «Філософські перипетії», 2002. – № 561. – С. 209.

8. Екологічна безпека України: аналіз, оцінка та державна політика: Монографія / А.Качинський, Г.Хміль. – К. : НІСД, 1997. – 127с. – (Сер. «Екологічна безпека»; Вип. 3).

9. Нінова Т.С. Підготовка майбутніх учителів хімії до екологічної освіти і виховання учнів Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / Т.С.Нінова; Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. – К., 2002. – С. 9

10. Добровольський В.В. Екологічні знання: Навчальний посібник / В.В.Добровольський – К.: Професіонал, 2005. – С.32.

11. Серебрякова А.Н. Комплексный подход к экологическому образованию студентов при изучении курса «Основы сельского хозяйства» в педвузе / А.Н.Серебрякова // Проблемы создания единой системы экологического образования и воспитания в Украине: Матер. междунар. науч.-практ. конф. 7-9 дек. 1994. – Харьков, 1994. – С.185.

12. Шмалей С.В. Система екологічної освіти в загальноосвітній школі в процесі вивчення предметів природничо-наукового циклу: Автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.01 // С.В.Шмалей; Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2005. – С.7.

Онопrienko В.П. Экологическое образование как составляющая системы подготовки сельскохозяйственных кадров

Исследуется содержание, структура и технологии экологического образования студентов аграрных университетов.

Ключевые слова: образование, личность, экология, культура производства, воспитание.

Onoprienko, V.P. Ecological education as a component part of training of agrarian cadres

Exploration of the content, structure and technologies in the ecological education of students of Agricultural universities.

Key words: education, a personality, ecology, culture, industrial standards, upbringing.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 32(092)(73)

Андрущенко Т.В.

Зближення цивілізацій в епоху глобалізації: можливості реальні і абстрактні

Аналізуються моделі та напрями зближення цивілізацій у глобалізаційну епоху. Зроблено висновок, що різниця в економічному розвитку держав, гетерогенність політичних режимів супроводжується тенденцією втрати або зменшення суверенітету національними державами в наслідок глобалізації.

Ключові слова: глобалізація, цивілізація, культура, освіта, наука.

На сучасному етапі розвитку людства відбувається перетворення світу на єдину структурно-функціональну систему. Утворилася нова градація цивілізацій, яку очолює Захід. У центрах випереджального розвитку – Західному, Північноатлантичному і, частково, Далекосхідному відбувається утвердження постіндустріального, інформаційного типу суспільства. Саме вихід найрозвиненіших країн світу на рівень інформаційного суспільства і зумовив завершення процесу глобалізації, змістом якого стало перетворення людства на єдину, ієрархічно побудовану, структурно-функціональну систему. Глобалізація суспільства – явище, яке не має прямих аналогів в історії людства. «Хоча коріння глобалізаційних процесів проникає глибоко в товщу історії, все ж глобалізація в сучасному розумінні – феномен ХХ ст.», – відзначає російський дослідник В.Кувалдін[1,с.3].

Глобалізаційні процеси, що стали провідною тенденцією сучасного світу викликають неоднозначні та суперечливі оцінки вітчизняних та зарубіжних дослідників. Глобалізація часто трактується як «поступове зміцнення взаємодії між націями, цивілізаціями і культурами, що веде до набуття взаємозв'язку і утворення структур глобального управління, які інтегрують раніше роз'єднані фрагменти світу, і тим самим дозволяють брати участь у цьому управлінні»[2,с.195].

Подібної думки дотримується англійський теоретик Е.Гідденс, який визначає глобалізацію як «інтенсифікацію всесвітніх соціальних відносин, що зв'язують віддалені одна від одної місцевості таким чином, що те, що трапляється на місцях формується подіями, що відбуваються за багато миль звідси, і навпаки»[3,с.154]. Він розглядає глобалізацію в чотирьох вимірах: як (світову) систему національних держав, світову капіталістичну економіку, світовий військовий порядок і міжнародний поділ праці, не забуваючи, звичайно, і про глобальний вплив сучасних засобів комунікації, що, скоріше, на рівні деяких специфічних контекстів (наприклад, міжнародний валютний ринок), ніж на рівні загальної культурної свідомості, призводять до утворення сукупних ресурсів знання.

Деякі вчені, як наприклад, С.Хантінгтон[4], відносять глобалізацію до основних чинників зіткнення цивілізацій, поглиблення відмінностей, нерівностей та конфліктів. На думку його колеги У.Бека «глобалізація означає пізнане на досвіді знищення границь повсякденної діяльності в різних сферах господарювання, інформації, екології, техніки, транскультурних конфліктів і цивільного суспільства, означає, таким чином, щось у принципі давно знайоме й одночасно незрозуміле, щось таке, що з нескоримою силою змінює наше повсякденне життя і примушує всіх пристосовуватися і відповідати на ці зміни. Речі, особи й ідеї, які уряди не хотіли б пускати у свої країни (наркотики, іллегальні іммігранти, критика порушення прав людини), знаходять шляхи проникнення»[5,с.28].

Дійсно, згідно З.Баумана, анулювання відстаней веде до того, що «просторова матриця світу, по-перше, більше не має білих плям і, по-друге, у принципі відкриває можливість орієнтації кожній людині, незалежно від того, у якій точці глобуса він (чи вона) знаходиться. Завдяки сучасним засобам комунікації і пересування глобалізація здійснюється в принципі без ускладнень. Вона входить у наш повсякденний досвід, стає, так би мовити, «формою поведінки провінціала»[6,с.26].

Глобалізація спричинила фундаментальні зміни в укладі і способі життя людей, у соціальному устрої та управлінні, у характері суспільних зв'язків. Відбувається зближення способу життя різних країн і регіонів під впливом універсалізації культури. У соціальній галузі розвивається історична тенденція усвідомлення соціальної приналежності не тільки до свого роду, племені, класу, держави, народу, до своєї нації, але і до загальнопланетарного соціуму. У духовній сфері поширюються філософські орієнтири цілісності людства, всеєдності і ноосфери, релігійний рух ейкуменізму, цивілізаційне взаємозбагачення і зближення культур різних народів, морально-етичні принципи всезагальної справедливості і гуманізму. Але ми маємо відзначити, що одночасно з тенденціями вищого прояву інтеграції розвиваються і протилежні: ізоляціонізм, расова, релігійна, цивілізаційна винятковість, робляться акценти на «особливих» шляхах розвитку своєї країни.

Таким чином, глобалізація може призводити з одного боку до єднання людства у єдину постіндустріальну цивілізацію, з іншого, змінює життєвий простір кожної людини таким чином, що приналежність до певної групи, цивілізації стає проблемою особистого вибору та психологічною необхідністю, що призводить до поглиблення культурно-ідентичносних розбіжностей.

Отже, нині спостерігаються дві основні закономірності, провідні тенденції щодо еволюції глобального суспільного процесу. До них належать глобалізація та фрагментація міжнародних відносин, становлення єдиного, цілісного світу та одночасна поява нових форм його розколу. Переважно ці закономірності простежуються, з одного боку, в інтернаціоналізації економічного, політичного та всього суспільного життя, а з другого – у створенні та зміцненні суверенних держав, що намагаються реалізувати свої інтереси за межами національно-державних кордонів, об'єднуватися у потужні блоки навколо єдиного цивілізаційно-культурного ядра. «Так на межі третього тисячоліття, у взаємодії і зіткненні схем світоустрою, культурних архетипів, регіональних та національних інтересів, народжується Новий світ майбутнього сторіччя,» – зазначає російський вчений О.Неклесса[7,с.48].

Проте окрім позитивних аспектів нівелювання відстаней, технологічного розвитку, розширення культурних взаємодій тощо, сучасний розвиток людства супроводжується ризиками та проблемами. Які також за своїми масштабами стають глобальними. Ці тенденції зумовлені не лише суто політичними інтенціями та інтересами учасників глобального процесу, але й кореспондуються з економічними реаліями, поширенням інформаційно-комунікаційних технологій, загальносвітовими культурними тенденціями. Певні ризики для світового політичного процесу несе гостре соціальне розшарування між народами, цивілізаціями та цілими регіонами світу, загрози екологічних катастроф та перспективи вичерпання ресурсів планети, що змушує держави та організацію корегувати не лише внутрішню політику, а й виробляти спільні норми та програми на рівні глобальних політичних взаємодій.

В умовах глобалізації кардинально ускладнюється структура світового розвитку, трансформуються цінності та норми життєдіяльності людей, видозмінюється система взаємодії між ними (глобальні відносини), утверджується нова модель відносин між суспільствами та цивілізаціями, встановлюються нові пріоритети у розв'язанні глобальних системних проблем. *Глобальні проблеми* можна розділити на чотири основні групи. Це проблеми:

- *соціально-економічного характеру*: подолання економічної відсталості й пов'язаних з нею злиденності й культурної відсталості; забезпечення ефективного виробництва та економічного зростання країн світу; пошук способів розв'язання енергетичної, сировинної та продовольчої кризи; оптимізація демографічної ситуації, особливо в країнах, що розвиваються; освоєння в мирних цілях навколосемного простору та Світового океану;

- *соціально-екологічні*, що зумовлені далішим погіршенням природного середовища проживання людей. З особливою гостротою постає необхідність здійснення заходів для поліпшення атмосфери, гармонійного розвитку живої й неживої природи, раціонального використання природного потенціалу планети;

- *соціально-політичного характеру*: запобігання ядерній війні; припинення гонки озброєнь; мирне вирішення регіональних, міждержавних та міжнаціональних конфліктів, будівництво світу без насильства на засаді утвердження довіри у відносинах між народами, зміцнення системи загальної безпеки;

– стосовно прав людини, включаючи людський вимір суспільного прогресу: дотримання соціальних, економічних та індивідуальних прав і свобод; ліквідація голоду, епідемічних захворювань, неучтва; духовний розвиток особистості; подолання відчуження людини від природи, суспільства, держави, інших людей у результаті власної життєдіяльності[8,с.32-34].

Вищеназвані факти підсумовуються теорією світового суспільства ризику, розробленою У.Беком, що говорить про неможливість подальшої екстерналізації побічних наслідків і небезпек, що є наслідком високо-розвинених індустріальних суспільств. Будучи конфліктами ризику, вони ставлять під сумнів всю інституціональну структуру глобального політичного процесу. Існує три види глобальних небезпек: по-перше, це конфлікти, зв'язані з «пороками», що є зворотною стороною «вигід», тобто викликані прагненням до збагачення, *техніко-індустріальні погрози* (такі, як озонові діри, парниковий ефект, а також непередбачені, не взяті до розрахунку наслідки генної інженерії і ретрансплантаційної медицини) По-друге, це *руйнування навколишнього середовища* і, по-третє, *техніко-індустріальні небезпеки, обумовлені бідністю*[8,с.88].

Головне, проте, не в переліку цих проблем, а в осмисленні причин їх виникнення та визначенні ефективних шляхів і способів розв'язання.

Сучасна наука розглядає людину, людство й навколишнє середовище як єдину систему. Видатний учений В.І.Вернадський писав, що людина вимушена буде свідомо взяти на себе відповідальність за розвиток біосфери. Середовище проживання людей, що ним управляє науковий розум, В.І.Вернадський називав ноосферою. «Перехід біосфери в ноосферу – якісно новий етап у еволюції суспільства, необхідна умова розвитку цивілізації»[9,с.77]. Ноосфера у В.Вернадського постає не тільки певним етапом розвитку біосфери у її взаємодії з розумом, але й гуманістичним ідеалом. Підставою для такого висновку є зауваження вченого, що передумовою її становлення є свобода думки, відсутність дискримінації людини людиною, боротьба з хворобами, бідністю, голодом тощо.

Дійсно, проблема народонаселення набула в ХХ столітті глобального характеру за масштабами і наслідками. Вагомий внесок у осмислення екологічних та інших глобальних проблем зробили представники Римського клубу (Е.Ласло, Д.Медоуз, М.Месарович, Е.Пестель, А.Печчеї і ін.). Доповіді членів цієї авторитетної міжнародної організації містять результати досліджень, що присвячені різноманітним проблемним ділянкам сучасного світу. Книга засновника Римського клубу А.Печчеї – «Людські якості»[10] – була однією з перших систематичних праць, в якій проаналізовано природу глобальних проблем та виявлено можливі шляхи їх подолання. При цьому особливий наголос зроблений на гуманітарних витоках тих проблем, які спіткали людство в ХХ столітті.

У чисельних дослідженнях, започаткованих ще Римським клубом, стрімке зростання кількості населення безпосередньо ув'язувалося з виснаженням природних ресурсів, посиленням забруднення навколишнього середовища, бідністю, убогістю і наростанням розривів в соціально-економічному розвитку і багатих, і бідних країн. Ціла група учених Д.Медоуз, П.Ерліх, Л.Дей, Ж.Пажес, Р.Шинн, С.Джонсон будувала свої розрахунки, виходячи з максимально допустимого зростання населення до 8 млрд., за межами яких прогнозувалося виснаження природних

ресурсів (мінеральної сировини і води протягом 60-100 років) і таке забруднення середовища, яке порушує економічну рівновагу[11,с.137].

Серед *екологічних і ресурсних чинників*, що відіграють важливу роль в політиці окремих країн, регіонів, цивілізацій, а також сучасного світу в цілому, на думку більшості дослідників, зростає значення тих природних ресурсів, які в перспективі зможуть стати предметом боротьби між народами: нафта, природний газ, інші види мінеральної сировини і корисних копалини, а також джерела прісної води, біологічні ресурси.

Більш нові дослідження Римського клубу довели, що зростання населення можливе лише за умов введення механізмів згладжування соціальних відмінностей між цивілізаціями, що поєднувалось би з новим підходом до виробництва та економіки в цілому. Цей підхід повинен враховувати соціальну та екологічну відповідальність бізнесу, перехід до екологічно-безпечної діяльності, енергозберігаючих технологій у виробництві, що супроводжуються пошуком альтернативних джерел енергії.

Так, сьогодні активно розвивається *«екологічна економіка»* – новий міждисциплінарний підхід, який інтегрує економічні, екологічні та соціальні аспекти господарської діяльності людини, і який, згідно представника Української асоціації Римського клубу В.Вовка містить п'ять наріжних принципів:

По-перше, в основі екологічної економіки лежить модель, в якій економіка за своїми фізичними характеристиками розглядається як відкрита підсистема матеріально замкнутої екологічної системи, що має скінченні розміри. Тобто *економіка є відкритою підсистемою екосистеми* Землі та функціонує в межах природних обмежувальних чинників.

По-друге, функціонування економічної підсистеми в межах екологічної системи Землі розглядається з позицій *ентропійних перетворень*. Між усією екосистемою та економічною підсистемою відбувається потік матерії та енергії: від ресурсів – вхідної, низькоентропійної речовини, до відходів – вихідної, високоентропійної речовини. На відміну від кругообігу обмінних вартостей, що відповідає механістичним уявленням, ентропійний ресурсопотік є незворотним і якісним за своєю природою. Ентропія є мірою якісної різниці між корисними ресурсами та непотрібними відходами. Ентропійний ресурсопотік є більш фундаментальним, ніж кругообіг обмінних вартостей. Ніяка економіка не може в принципі існувати без першого, тоді як без другого уявити собі економіку неважко – наприклад, економіку селян, які самі себе забезпечують і нічим не обмінюються, тобто ведуть натуральне господарство й не беруть участі в ринкових відносинах.

Третій принцип, покладений в основу нової економіки, – *концепція масштабу*, під яким розуміють фізичний масштаб або розмір людської присутності в екосистемі. Оскільки із зростанням економіки розмір екосистеми залишається постійним, то з часом масштаб економіки відносно екосистеми, яка її в собі містить, неминуче збільшується. Відбувається перехід від порожнього світу (ось він на рисунку, ліворуч) до світу наповненого (праворуч), і це породжує щонайменше два ключові запитання: наскільки великою економіка може бути – аби не зруйнувати екосистему, яка її утримує, та наскільки великою їй слід бути – аби оптимізувати наше життя.

Четверте важливе «нововведення» – ставлення до «природного капіталу» як до повноправної економічної категорії. Причому якщо неокласична модель припускає, що природний капітал і капітал, створений людиною, є взаємозамінними, а, відтак, – вважає цілком допустимим позбавлятися першого за умови створення еквівалентної вартості другого (це так звана слабка сталість), то з точки зору екологічної економіки природний капітал і капітал, створений людиною, переважно доповнюють і тільки частково замінюють один одного. Таким чином, більш доречною є концепція сильної сталості, коли кожна зі складових повинна утримуватися незмінною – окремо чи разом у певному співвідношенні, адже продуктивність одної залежить від наявності іншої.

П'яте, екологічна економіка визнає *принцип коеволюції*, за яким людські (знання, культура, технології) та природні системи під час свого розвитку постійно взаємодіють і пристосовуються один до одного. В контексті сталого розвитку з цього випливають щонайменше два наслідки: по-перше, еволюція не обов'язково означає прогрес, який забезпечить людям – як кінцевій ланці – довічне виживання, а по-друге, коеволюційна сутність наших стосунків із природою залишає неминучий мінімум непередбачуваності в них. Як природні системи, так і людська культура є складними динамічними системами, яким притаманне виникнення випадкових нових елементів і структур, тож здатність людини прогнозувати та контролювати природу є принципово обмеженою. Згідно з парадигмою коеволюції, спроможність людства до адаптації залишається критично важливим чинником, а це, в свою чергу, вимагає збереження всіх видів різноманіття в наших стосунках зі світом природи та проведення мудрої політики для збереження якнайширшого спектра різних можливостей у майбутньому перед лицем невизначеності.

Таким чином, *екологічно безпечне розширене відтворення світової економіки* означає, що нарощування обсягів виробництва супроводжується прискореним розвитком технологій, які поступово поліпшуватимуть навколишнє середовище та якість життя людей на Землі. Державні діячі повинні враховувати, що людство мусить стати на шлях сталого розвитку, а це, в свою чергу, означає, що «механізми ринкової економіки доведеться істотно обмежити, оскільки попит на товари й послуги, який постійно зростає, потребує їх надлишкового виробництва з величезною затратою невідновлюваних природних ресурсів». А отже, названі механізми «несумісні з екологічно й соціально безпечним, самопідтримуваним розвитком» [12, с.6].

Слід зазначити, що національні програми охорони природного навколишнього середовища будуть ефективними лише тоді, коли відповідатимуть міжнародним вимогам. Зараз організатором і координатором цієї діяльності виступає Організація Об'єднаних Націй та її спеціалізовані організації, насамперед створена в 1972р. у системі ООН Програма з навколишнього середовища (ЮНЕП). За її ініціативою було розроблено і прийнято Декларацію з розвитку навколишнього середовища (1992р.) – своєрідну міжнародну екологічну конституцію. Нині ЮНЕП домагається прийняття міжнародної конвенції про збереження глобальної біологічної різноманітності.

Виконання поставленої мети передбачає здійснення глобалізації на основі локальних ініціатив, відповідно до загальних уявлень про природну

злагоду, добробут, справедливість, ґрунтуючись на принципах солідарності, співвідповідальності, взаємоповаги. Тільки в такий спосіб спільноти, які населяють планету, можуть згуртуватись на глибшому, сутнісному рівні, забезпечуючи певну духовну єдність, без чого глобалізація себе не виправдає. Значною мірою шлях до цієї мети лежить через міжкультурний діалог, який у період глобалізації вийшов на якісно інший рівень, породжуючи при цьому нові проблеми.

Однією з цих проблем є різниця в економічному розвитку держав, гетерогенність політичних режимів, і якщо одні країни дійшли до застосування принципів екологічної економіки, то інші ладні нещадно використовувати природні та людські ресурси задля збільшення прибутку. Ця різниця супроводжується тенденцією втрати або зменшення суверенітету національними державами в наслідок глобалізації.

Песимістичним наслідком утрати легітимності панування національної держави без відповідного переносу легітимності на наднаціональний рівень є можливе посилення внутрішньо- і поза державного насильства. Оптимістичний варіант полягає в тому, що в процесі формування мережі комунікацій відновлюється колишня підстава порушеною, регламентованою державою соціальних відносин. Персоніфіковані системи зв'язків у якості «моральних економік» структурують, таким чином, соціальний і господарський світ [13, с.32].

Список використаних джерел

1. Кувалдин В.Б. Глобализация и рождение мегаобщества / В.Б.Кувалдин // Практична філософія. – 2001. – № 2. – С. 3-23.
2. Ильин М. Политическая глобализация: институциональные изменения / М. Ильин // Грани глобализации: трудные вопросы современного развития: сб. науч. работ. – М.: Логос, 2003. – С.195- 196.
3. Гидденс Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь / Энтони Гидденс ; [пер. с англ.]. – М.: Весь мир, 2004. – 120с.
4. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка / Самуэль Хантингтон ; [пер. с англ. Т.Велимеев, Ю.Новиков]. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603с.
5. Бек У. Что такое глобализация? (Ошибки глобализма – ответы на глобализацию) / Ульрих Бек ; [пер. с нем. А. Григорьева, В.Седельника]. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 304с.
6. Бауман З. От паломника к туристу / Зигмунд Бауман ; [пер. с англ.]. // Социологический журнал. – 1995. – № 4. – С.14-26.
7. Неклесса О.І. Ordo quadro – четвертый порядок: пришествя постсучасного світу / О.І.Неклесса // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика: хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів / [укл.: І.Ф.Кононов В.П.Бородачов, Д.М.Топольський]. – Луганськ: Альма матер – Знання, 2002. – 664с.
8. Глобалізація і безпека розвитку: монографія / [О.Г.Білорус, Д.Г.Лук'яненко та ін.; кер. авт. колективу і наук. ред. О.Г.Білорус. – К.: КНЕУ, 2002. – 798с.
9. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Ульрих Бек ; [пер. с нем.]. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 345с.
10. Вернадский В.И. Размышления натуралиста : [в 2 кн] / В.И.Вернадский. – Кн. 2 / [общ. ред. и вступ. статья С.Р.Микулинского]. – М.: Наука, 1972. – 336с.
11. Печей А. Человеческие качества / А.Печей ; [пер. с англ.; общ. ред., вступ. статья Д.М.Гвишиани]. – М.: Прогресс, 1990. – 312с.

11. Анилионис Г.П. Глобальный мир: единый и разделенный. Эволюция теорий глобализации / Г.П.Анилионис, Н.А.Зотова – М. : Международные отношения, 2005. – 676с.

12. Ракитов А.І. Наука ХХІ століття: глобальні трансформації і перспектива / А.І.Ракитов // Науковий світ – 2002 .– № 5. – С.2-6.

13. Шрадер Х. Глобалізація, (де)цивілізація і мораль / Хейко Шрадер ; [пер. с нем. К.Тимофеевой, В.Козловского] // Журнал соціології і соціальної антропології. – 1998. – Т. 1. – № 2. – С.28-34.

Андрущенко Т.В. Сближение цивилизаций в эпоху глобализации: возможности реальные и абстрактные

Анализируются модели и направления сближения цивилизаций в глобализационную эпоху. Сделан вывод о том, что разница в экономическом развитии государств, гетерогенность политических режимов сопровождается тенденцией потери или уменьшения суверенитета национальными государствами в результате глобализации.

Ключевые слова: глобализация, цивилизация, культура, образование, наука.

Andruschenko , T.V. A rapprochement of civilizations in the age of globalization: the opportunities, both tangible and abstract

Analyses of models and lines of rapprochement of civilizations in the age of globalization. It is inferred that the difference in development of economies and heterogeneity of political regimes are accompanied with the tendency in the national states either of losing or decreasing their sovereignties as consequence of globalization.

Key words: globalization, a civilization, culture, education, science.

Проблема політичного лідерства в демократичному суспільстві

Розглядається проблема політичного лідерства як взаємодія між політичними лідерами та суспільством. Аналізуються принципи такої взаємодії в контексті ліберальних демократичних цінностей.

Ключові слова: політичне лідерство, демократія, лібералізм, цінності.

Розповсюдження ліберальної ідеології з її фокусуванням на принципах демократії, за якими народ є носієм влади, піддали сумніву класичний ідеал лідера: сьогодні лідер вже не є мудрим та добродішним правителем, головне завдання якого полягає у виявленні суспільного блага та його досягненні. На противагу цьому, сьогодні лідер є представником народу і його діяльність чітко обмежена задоволенням інтересів носіїв влади – народу.

Дана проблема підсилюється й тим, що «одним із способів обґрунтування сучасної «ліберальної» демократії є філософське визначення, згідно із яким у людському житті *немає* об'єктивних цінностей, а є лише суб'єктивні індивідуальні вибори» [2, гл. 1]. Іншими словами, існування суспільного блага теж видається сумнівним, а інтереси народу є настільки різноманітними, що їхнє поєднання та задоволення видаються майже нереальним завданням.

Сьогодні таку проблему мають держави із демократичними формами правління. Парадокс ситуації в тому, що люди все ще занадто покладаються на лідера – мудрий і добродішний лідер із класичного ідеалу повинен колись прийти до влади та змінити життя на краще. З іншого боку, люди вже не готові поступатися владою, яку має на увазі демократичний режим, тому лідер не повинен перевищувати свої повноваження, визначені принципами демократії. Таким чином, існує дисонанс між уявленням щодо того, що повинен робити лідер, і його реальними можливостями. За таких умов розчарування лідерською діяльністю є неминучим. Не виключенням у цьому аспекті є й українське суспільство із його лідерами, з яких жоден не може називатися ані мудрим та добродішним правителем, ані власне представником народу.

Отже, постає низка питань, аналіз яких і є метою даної статті: якими повинні бути відносини між лідером та послідовниками?, чи повинен лідер у своїй діяльності покладатися на власні судження або його діяльність обмежена тим, що йому делегували?

Передусім потрібно зауважити, що проблема взаємодії між лідером та послідовниками є фундаментальною для дослідження феномену політичного лідерства, і дана проблема аналізувалася в творах багатьох філософів та політологів. Серед вітчизняних дослідників варто згадати В.Горбатенка, М.Михальченка, А.Пахарева, М.Пірен, Ф.Рудича. В даній статті увагу буде зосереджено на доробках таких дослідників як Аристотель, Дж.Гаррінгтон, Т.Карл і Ф.Шмітер, І.Кант, Дж.Мілль, Ф.Фукуяма та Р.Хейфец.

В межах класичного ідеалу, за якого лідер є наймудрішим та найдоброчеснішим, відносини між лідером та послідовниками розглядалися за принципом поступки. Хоча з появою концепції народного суверенітету вимоги до відносин між лідером та послідовниками змінилися, припущення щодо поступки залишилося таким самим: незважаючи на участь громадян у формуванні політики, фактичне управління здійснюється елітою. Дослідники еліт в демократії Т.Дай та Г.Зіглер визначають, що такий підхід «є процесом ухвалення рішень представниками людей, а не прямим ухваленням рішень самими людьми»[5,с.18].

Така ідея відображена навіть у творах філософа Дж.Локка, апологета концепції народного суверенітету. Коли політична спільнота сформована, початкова дія людей – встановити правила для того, щоб охороняти та сприяти суспільному благу. Коли сформована законодавча влада, роль людей змінюється. Хоча вони й продовжують виявляти свій суверенітет на виборах, в повсякденному житті від людей очікується поступка або прийняття діяльності представників народу.

Однак, із підсиленням ідеї народного суверенітету, наголосі на приватних правах та індивідуалізмі у сучасному суспільстві, принцип поступки стає все більш суперечливим. Французький політичний теоретик А.Токвіль вперше піддав сумніву припущення щодо поступки в демократії – чим більше люди наближаються до рівності, тим менше вони схильні до безумовної віри в певну людину або клас.

Це, у свою чергу, призвело до появи нових відносин між лідером та послідовниками. Тепер замість поступки з боку більшості до мудрості та доброчесності меншості, від останньої очікується, що вона буде втілювати бажання більшості. Ідеологія «простої людини» і наголос на приватних інтересах призвели до появи низки нових очікувань щодо того, яким має бути взаємозв'язок між лідером і послідовниками. В егалітарних суспільствах лідери почали бути не просто непотрібними, але й небажаними.

З того моменту як лідери почали називатися представниками народу, у сприйнятті останнього вони перестали бути кращими. Якщо верховенство влади належить народу, то люди є кращими за лідерів. Така зміна говорить про те, що характер взаємодії між лідерами і послідовниками вже не може розглядатися за допомогою принципу поступки.

Разом із тим, у великих та складних сучасних демократичних суспільствах представництво є неминучим. Як зазначали американські вчені Ф.Шміттер і Т.Карл, «центральною питанням є не те, чи буде існувати політична еліта <...>, а те, як це представництво обиратиметься і відповідатиме за свої дії»[9,с.79].

Слід наголосити, що для функціонування демократії потрібні як лідери, так і послідовники. Тому взаємодія лідера та інших членів суспільства повинна інтегрувати компетентність лідера із суверенністю народу.

Представництво в даному контексті є необхідною ланкою між лідером та послідовниками: представництво поєднує компетентного лідера із бажаннями людей, рівнозначно важливими елементами для забезпечення функціонування демократії. Однак, такі відносини повинні керуватися принципом взаємної поступки.

Давньогрецький філософ Аристотель проводив чітку межу між достоїнствами лідерів та послідовників. Звичайно, правління народів філософ не довіряв: «Допускати таких до зайняття вищих посад небезпечно: ані маючи відчуття справедливості, ані розсудливості, вони можуть чинити то несправедливо, то помилково» [1,1281b26-28]. Однак, Аристотель все ж таки вважав, що коли люди збираються разом, їхнє сприйняття є достатньо добрим, і у поєднанні із кращим класом вони навіть корисні для держави [1,1281b35].

Отже, відповідь на те, якою має бути взаємодія між лідером і послідовниками, у Аристотеля досить чітка. Люди ні в якому разі не повинні управляти державою, однак їхнє відсторонення може мати негативні наслідки, тому можна «надати їм участі в дорадчій та судовій владі» [1,1281b31]. Таким чином, Аристотель був одним із перших філософів, який констатував необхідність як лідера, так і послідовників. Послідовники довірятимуть компетентному лідеру управління державною, в той самий час, вони обмежуватимуть діяльність лідера, а їхні вимоги та очікування – скеровувати цю діяльність.

Англійський публіцист епохи Англійської революції XVII ст. та ідеолог нового дворянства Дж. Гаррингтон більш конкретно аналізував питання взаємної поступки, оскільки його завданням було знайти точки дотику між аристократією та простими людьми тогочасної Англії. Фактично, він досліджував таку ж саму проблему – взаємодії лідера та послідовників. Для цього Гаррингтону, як і Аристотелю, довелося проаналізувати різні можливості учасників творення загального добробуту. У природній аристократії він вбачав тих, чия мудрість і доброчесність могла сприяти політичним процесам. Людям же, які не володіють такою мудрістю, відводилася участь тих, хто судитиме та оцінюватиме ідеї лідерів з огляду на суспільні інтереси. Така взаємодія, результатом якої має бути реалізація суспільних інтересів, не може відбуватися без взаємної поваги та добровільної згоди [6].

Англійський мислитель Дж. Мілль також пропонує варіант взаємодії між лідером та послідовниками. Його завданням також було створення «політичного засобу, який би забезпечував здійснення компетентного впливу в демократії <...> такого впливу, який би на практиці поєднувався із вимогами принципу участі» [11,с.90].

Метою взаємодії між лідерами і послідовниками Мілль теж вважав мудру політику і заохочення егоїстичних індивідів бути громадянами. Такої взаємодією Мілль називав те, що поєднує розуми тих, ким керують, із розумами тих, хто здійснює управління [11,с.79-80].

Роль лідера – у скеровуванні політичних процесів, роль народу – в оцінці лідера та підтримці ініціатив, що мають на меті реалізацію суспільного інтересу. Мілль відстоює вищий статус політичного лідера не лише тому, що він належить до еліти, а тому, що лідер може скеровувати політичні процеси таким чином, щоб вдосконалити громадян. Беручи

участь в політичних процесах, громадяни сприятимуть досягненню суспільних інтересів.

Ідея взаємної поступки у Мілля набуває, на відміну від попередніх дослідників, раціональності: люди не повинні сліпо підкорюватися божественному лідеру, однак, лише за допомогою взаємодії можлива реалізація їхніх інтересів. Звідси постає питання, чи існує оптимальний баланс між взаємній концесії лідера та послідовників.

Як зазначалося, в демократичних теоріях роль лідера зводиться до задоволення бажань народу «за допомогою людей, самими людьми та для людей». Звичайно, інтереси народу є пріоритетними. Разом із тим, обмеженість ролі лідера створює дисбаланс: як було виявлено, для функціонування демократії потрібна рівнозначна участь як лідера, так і людей. Тому необхідно детальніше проаналізувати, в чому полягає поступка лідера або ступінь обмеженості його діяльності з огляду на участь народу.

Локк визначав, що лідер не заслуговує на суспільну підтримку, якщо він зловживає владою. Однак, для сучасних демократичних суспільств цього замало: потрібно визначити стандарти лідерської діяльності та поведінки. В даному контексті, цікавими є висновки сучасного американського дослідника Н.Бові у праці «Теорія лідерства Канта»[4]. Бові починає з визначення, що у теоріях Канта поняття лідерства є дещо суперечливим. Лідери повинні мати послідовників, однак, ця ідея ускладнюється твердженням про те, що «люди схильні вважати послідовника нижчим за статусом, ніж лідер», і «для багатьох поняття «лідер» має ієрархічне і навіть елітистське значення»[4,с.185]. Бові визнає, що «моральна філософія Канта є егалітарною <...> до людей мають ставитися із повагою. Кант доводить, що людина не може використовувати іншу як засіб»[4,с.185-186]. Таке твердження співвідноситься із категоричним імперативом: дія має бути основана на нормі, яка бачиться універсальним імперативом.

Бові вважає, що теорію Канта можна застосовувати до пояснення взаємодії між лідером і послідовником: «слід зазначити, що лідери не порушують категоричного імперативу. Лідери не мають використовувати послідовників як засіб досягнення власної мети <...> тому теорія лідерства Канта полягає в участі послідовників <...> лідер за Кантом не є таким наївним, щоб вірити, що всі його рішення будуть одноставно схвалені <...> але правила, які визначають процес прийняття рішень повинні бути такими, щоб усі люди могли брати участь у прийнятті рішень та мати змогу схвалювати їх»[4,с.188].

«Людина повинна діяти так, якби вона була членом ідеального царства цілей, в якому людина є суб'єктом і носієм влади одночасно»[4,с.189]. Формулювання категоричного імперативу за допомогою конструкту «царства цілей» пояснює ту межу, за якою лідер повинен виявляти поступку народу: якщо лідер ставить себе на місце народу, він не зловживатиме владою, а спрямує свою діяльність на реалізацію суспільних інтересів. Тому такий лідер не є «вищою інстанцією» щодо прийняття рішень. Навпаки, за діяльності такого лідера рішення приймаються послідовниками. «Лідер пропонує, а не нав'язує рішення <...> Кантівський лідер допомагає у вирішенні спірних питань, але сам не ухвалює рішення. Приймати рішення – це порушувати автономію інших членів суспільства»[4,с.190-191].

Відповідно, принципами діяльності лідера мають бути забезпечення врахування інтересів тих, на кого впливає його діяльність; забезпечення

їхньої участі в процесі визначення норм до їхнього остаточного схвалення; співпраця у встановленні процедур, які забезпечують правові відносини між учасниками процесу. Як висновок, діяльність лідера, що не визначається категоричним імперативом, і, отже, вищезазначеним принципом, суперечить принципу взаємної поступки.

Однак, як було визначено, принцип взаємної поступки також стосується й народу. Професор Гарвардського університету, сучасний дослідник феномену лідерства Р.Хейфец позначає це питання «відповідною залежністю» в демократичному режимі. За Хейфецом, така залежність виникає доволі часто, а її позитивним аспектом є наступне: «залежність є відповідною в контексті взаємних інтересів і необхідного уміння для досягнення цих інтересів» [7, с.70]. До необхідних умінь належать якості лідера. Звичайно, люди різняться за своїми вміннями та рівнем обізнаності. Тому кращі з них – лідери – повинні спрямовувати ці якості на участь в публічному дискурсі.

Головним принципом ідеї взаємної поступки з боку громадян є не позбавлення останніх автономії, оскільки діяльність лідера, як було описано вище, має відповідати певним принципам, а довіра в політичному контексті. «В сучасній <...> державі довіра уособлює рішення, коли і за яких умов ми надаємо свободу дій іншим <...>» [8, с.32]. Довіра до політичного лідера з боку громадян є проявом підтримки або вираженням відповіді на діяльність лідера, що співпадає із вимогами та очікуваннями громадян: «Довіра – це частина динаміки відносин між лідером та послідовниками» [10, с.102].

Разом із тим, важливо зауважити, що довіра є лише передбаченням того, що поки невідоме. За визначенням американського філософа Ф.Фукуями, «довіра – це очікування, що виникає у членів суспільства, щодо того, що інші члени суспільства поводитимуть себе більш чи менш передбачено, чесно і з увагою до потреб оточуючих, в злагоді із деякими суспільними нормами» [3, с.52].

Таким чином, діяльність лідера визначається ступенем довіри, для чого сучасний дослідник феномену лідерства К.Рушіо вводить поняття «зони свободи дій»: «високий ступінь довіри не виключає потреби відповідальності, однак надає лідеру певної свободи дій <...> зона свободи дій залежить від ступеня довіри громадян, довіра розширює цю зону, а недовіра – звужує» [8, с.35]. Таким чином, мінливість «зони свободи дій» співвідноситься із максимом, за якою політична довіра є завжди умовною.

В даному контексті важливо визначити, чим спричиняється довіра. За Рушіо, це передусім особистість лідера: «одним із факторів, що визначає свободу дій, це власне лідери, їхня мудрість та чесність <...> Довіра вибудовується на вірі в тому, що лідери мають на меті суспільне благо, а не власні інтереси» [8, с.40]. Однак, такий лідер співвідноситься із лідером, описаним в класичних теоріях. Звичайно, якщо така людина існує, вона може прийти до влади, однак, умовою цього є досконале функціонування політичних інститутів у демократичному суспільстві – передусім, виборчої системи. Крім того, зовсім не завжди самі люди здатні зробити правильний вибір.

На додаток до мудрості та доброчесності іншим фактором довіри до лідера є узгодженість інтересів між лідером та людьми, тому збереження

довіри залежить від задоволення очікувань. Таким чином, здатність лідера відповідати суспільним цілям є визначним для отримання довіри з боку послідовників та розширення «зони свободи дій».

Отже, взаємна поступка у взаємовідносинах між лідером та послідовниками передбачає відповідні обов'язки обох сторін. Динаміка цього процесу зумовлює особливий характер відносин між лідерами та народом, які уособлює суспільний договір. Лідер та послідовники мають очікування щодо внеску кожної сторони, і коли такі очікування задовольняються, кожен залишається на своєму місці.

Від лідера очікується достатнього рівня обізнаності та вмінь, і, звичайно, орієнтацію на суспільний інтерес. Крім того, здатності перетворювати індивідів на громадян. У свою чергу, від людей очікується здатність поступитися власними інтересами заради спільних. Також очікується, що люди активно братимуть участь в політичних процесах. Люди також повинні визнавати необхідність лідера.

У динамічних взаємовідносинах лідера і народу, очікування та сподівання останнього знаходять своє відображення в діяльності лідера. Якщо діяльність лідера задовольняє вимоги людей, вони виказують довіру лідеру, що розширює його «зону свободи дій». Таким чином, сподівання людей є силою та вектором змін, які реалізуються за допомогою діяльності лідера. Детальніший аналіз механізму перетворення очікувань і сподівань народу на рішення лідера, а також зворотній зв'язок у таких відносинах становить подальші наукові розвідки у даному напрямі.

Список використаних джерел

1. Аристотель. Политика [Електронний ресурс] / *Аристотель*. Сочинения: В 4-х т. Т.4 ; пер. с древнегреч.; общ. ред. А.И.Доватура. – М.: Мысль, 1983. – 830с. – (Филос. наследие. Т, 90). Режим доступа до книги: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/aristot/index.php

2. Стевенсон. Л. Десять теорий о природе человека [Електронний ресурс] / Л.Стевенсон, Д.Хаберман; пер. с англ. В.Васильев. – М.: СЛОВО/SLOVO, 2004. – Режим доступа до книги: <http://psylib.org.ua/books/stevl01/index.htm>

3. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Ф.Фукуяма ; пер. с англ. Д.Павлова, В.Кирющенко, М.Колопотин. – М.: АСТ; Ермак, 2004. – 730с.

4. Bowie, N.A Kantian Theory of Leadership [Електронний ресурс] / Norman Bowie // The Leadership and Organization Development Journal. – 2000. – Vol. 21. – p. 185-193. Режим доступа до статті: <http://www.emeraldinsight.com/10.1108/01437730010335427>

5. Dye, T.R. The Irony Of Democracy: An Uncommon Introduction To American Politics / Thomas R. Dye, Harmon Zeigler. – 9th edn. – Belmont: Wadsworth Publishing Company, 1993. – 461pp.

6. Harrington, J. The Political Works of James Harrington / Harrington, James ; ed. by J. G.A.Pocock. – Cambridge : Cambridge University Press, 1977. – 850pp.

7. Heifetz, R.A. Leadership Without Easy Answers / Ronald A. Heifetz. – Cambridge, Mass.: Belknap/Harvard University Press, 1994. – 348pp.

8. Ruscio, K.P. The Leadership Dilemma in Modern Democracy / Kenneth P. Ruscio. – Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing, 2004. – 160pp.

9. Schmitter, P.C. What Democracy Is ... and Is Not / *Philippe C.Schmitter & Terry Lynn Karl* // Journal of Democracy. – 1991. – Vol. 2. – #3. – p.75-88.

10. Solomon, R.C. Ethical Leadership, Emotions, and Trust: Beyond «Charisma» / Robert C. Solomon // Ethics, the Heart of Leadership ed. by Joanne B. Ciulla ; foreword by James MacGregor Burns. – 2nd edn. – Westport, Conn.: Praeger Publishers, 1998. – p. 83-102.

11. Thompson, D. John Stuart Mill and Representative Government / Dennis Thompson. – Princeton: Princeton University Press, 1976. – 241pp.

Науменко Е.С. Проблема политического лидерства в демократическом обществе

Рассматривается проблема политического лидерства как взаимодействие между политическим лидером и обществом. Анализируются принципы такого взаимодействия в контексте либеральных демократических ценностей.

Ключевые слова: политическое лидерство, демократия, либерализм, ценности.

Naumenko, O.S. The problem of political leadership in democratic society

Political leadership is looked into as interaction between political leader and society. Principles of such interaction are analyzed in the context of liberal democratic values.

Key words: political leadership, democracy, liberalism, values.

Можливості України у протидії глобалізаційним загрозам: міжнародний тероризм та міграційні виклики

Аналізуються глобалізаційні виклики національній безпеці держави, такі як міжнародний тероризм та нелегальна міграція, з якими наша країна стикається на шляху європейської інтеграції та шляхи протидії їм.

Ключові слова: глобалізаційні виклики, національна безпека, європейська інтеграція, міжнародний тероризм, нелегальна міграція.

Сучасний стан розвитку людської цивілізації позначений розширенням та поглибленням процесів глобалізації, що охопили на цей час майже всі країни світу і визначають головні тенденції світової економіки та політики. У сучасному глобальному суспільстві, де звужується простір і час, зникають кордони, люди починають залежати один від одного набагато більше, ніж ще десяток років тому, а процеси світового розвитку відбуваються набагато швидше. Регіони світу стають все більше взаємопов'язані, взаємозалежні, що у свою чергу, призводить до поглиблення політичної взаємодії держав. Не є виключенням і Україна, яка на своєму шляху європейської інтеграції стикається з викликами, які несе з собою глобалізація для національної безпеки держави.

При дослідженні даної проблеми використовувалися дослідження і публікації таких вітчизняних і зарубіжних дослідників, як В.Горбулін, В.Грубов, О.Бодрук, Є.Камінський, Р.Куглер, Б.Парахонський, Г.Перепелиця, А.Возженіков, О.Малиновська, О.Хомра, І.Черленяк, І.Вашкеба, М.Товт та ін. Особливої уваги з тематики нелегальної міграції заслуговують роботи О.Хомри, О.Маліновської та Б.Парахонського. Разом з тим, процеси впливу глобалізації на національну безпеку потребують постійного аналізу та вивчення, особливо в контексті включення України у глобалізаційні процеси через механізми європейської інтеграції.

Метою статті є аналіз та пошук шляхів протидії глобалізаційним викликам національній безпеці України, таким як міжнародний тероризм та нелегальна міграція, з якими зіткнулася наша країна на шляху європейської інтеграції.

Національна безпека зараз не може бути гарантована без тісної співпраці з впливовими міжнародними структурами безпеки субрегіонального, регіонального, трансрегіонального та глобального рівня. Дбаючи про свою безпеку, кожна держава або група держав має більш інтенсивно включатися у процеси підтримання міжнародного порядку та стабільності, розцінюючи це як важливу складову власної національної безпеки.

На перший план міжнародної співпраці висуваються завдання укріплення взаємодії як з іноземними партнерами, так і координаційних механізмів на внутрішньодержавному рівні. Особливу увагу України приділяє посиленню ролі міжнародних інституцій і, у першу чергу, Організації Об'єднаних Націй у боротьбі з міжнародним тероризмом.

Міжнародне співтовариство зосередило свої зусилля у питаннях нерозповсюдження ЗМУ та скорочення звичайних озброєнь на державах – головних суб'єктах міжнародних відносин – і не має жодних можливостей контролювати міжнародні терористичні організації чи міжнародну організовану злочинність. Інша річ, що держави, які сприяють «чорним», або «сірим» ринкам озброєнь створюють основу для існування міжнародного тероризму та міжнародної злочинності. Зважаючи на це, активізація міжнародних зусиль націлених на посилення контролю над нелегальною торгівлею зброєю та сучасними технологіями, які можуть використовуватись терористами, набуває особливого значення.

Інші типи глобальних загроз, такі як екологічні кризи, дестабілізація світової фінансової системи, наркобізнес, тощо, також навряд чи можуть бути подолані шляхом нарощуванням військової потуги та створення безпечних умов існування лише для окремої держави або для обмеженого кола країн. Своєрідний національний або груповий егоїзм у ХХІ столітті все більше втрачатиме свою ефективність внаслідок дії принципу неповідомності безпеки.

Можна підсумувати, що в сучасних умовах могутність окремих держав має значення лише тією мірою, якою їх потенціал може бути поставлений на захист консолідованого світу порядку та закону.

Виходячи зі зміни парадигми тероризму, акції 11 вересня надали поштовх перегляду традиційних концепцій міжнародних відносин в їх, так би мовити, конфронтаційному сценарії, тобто побудованих на протистоянні світових потуг, балансі сил, оволодінні стратегічно важливими позиціями в різних регіонах світу тощо. Схема біполярного світового устрою після розпаду СРСР начебто була замінена на багатополосну або, як вважають інші, – на монополярну. Дуже модними стали розмови про зіткнення цивілізацій як джерело майбутніх глобальних конфліктів. Зрештою, всі ці міркування знаходилися у межах старих конфронтаційних стереотипів бачення міжнародних відносин, коли потенційну загрозу одна держава очікує передусім з боку інших держав, розмірних з нею за потенціалом.

Є підстави сподіватися, що останні події у світі, належним чином осмислені, сприятимуть перегляду конфронтаційної моделі міжнародних відносин та формуванню нової системи світового порядку, яка будуватиметься вже не на протистоянні різних світових потуг, а на їх консолідації. Безумовно, що ця консолідація відбудеться під гаслами боротьби проти міжнародного тероризму, але цілком можливо, що поштовх в напрямку «консолідації проти» з часом перетвориться на більш глибокий, конструктивну консолідацію на основі позитивних гуманітарних цінностей.

Різні аспекти боротьби з міжнародним тероризмом регулярно обговорювалися на засіданнях Генеральної Асамблеї ООН та у її спеціалізованих органах. У 1999 році Рада Безпеки Організації Об'єднаних Націй прийняла резолюцію № 1269 [5], яка визнається стратегічною основою для боротьби з тероризмом. Резолюція № 1333 Ради Безпеки ООН [6], яка наклала додаткові санкції на рух «Талібан» стала великою перемогою міжнародного співробітництва в боротьбі з тероризмом. Ця резолюція, була прийнята

через рік після попередньої резолюції 1267, продемонструвала ступінь готовності світового співтовариства до можливої ізоляції тих держав, що відмовляються дотримувати міжнародних норм.

28 вересня 2001 року РБ ООН було прийнято Резолюцію 1373 про боротьбу з міжнародним тероризмом, що передбачає конкретні заходи й активізацію багатостороннього співробітництва в цій галузі в рамках координуючої ролі ООН, зокрема РБ ООН [7]. Передбачені Резолюцією 1373 конкретні заходи на національному, регіональному і міжнародному рівнях, як обов'язкові для всіх держав, та в подальшому створення спеціального комітету і розширення повноважень РБ ООН щодо введення санкцій за порушення Резолюції.

Існує нагальна необхідність досягнення солідарних зусиль світового співтовариства з метою протистояння міжнародному тероризму, розробці плану дій у форматі ООН, НАТО, інших світових організацій на найближчу перспективу. Задля об'єднання зусиль у боротьбі з новою масштабною загрозою, США та країни Заходу вимагають підтримки своїм діям з боку інших держав світу, в тому числі і з боку України.

У перші ж години після терактів Україна взяла якнайактивнішу участь як непостійний член Ради Безпеки ООН у виробленні і прийнятті рішень Ради Безпеки. Україна ініціювала ідею проведення засідання Ради Безпеки на рівні міністрів закордонних справ з метою обговорення подальших кроків у боротьбі з міжнародним тероризмом, що знайшло односторонню підтримку серед членів Ради Безпеки ООН. На засіданні Ради національної безпеки і оборони України схвалено Звернення Президента України до Українського Народу та невідкладні заходи щодо узгоджених дій центральних і місцевих органів виконавчої влади з метою посилення керованості суспільно-політичних процесів у державі, недопущення проявів тероризму та дестабілізації політичної і соціально-економічної ситуації на території держави; визначено стратегічні завдання щодо посилення координації міністерств і відомств у боротьбі з тероризмом з метою гарантування конституційних прав і свобод громадян, практичного запровадження демократичного громадянського контролю за діяльністю правоохоронних органів.

Було визнано, що жодна країна світу не застрахована від дій терористів, а державні механізми упередження загроз міжнародного тероризму є недосконалими. Тому боротьба з тероризмом потребує об'єднання зусиль більшості членів світового співтовариства та визначає інтенсивний розвиток політичного та силового співробітництва в цій сфері. Разом з тим, в умовах загострення міжнародної ситуації особливого значення набуває проведення виваженої зовнішньої політики, яка б мала змогу протидіяти сповзанню світу у третю світову війну і не провокувала терористичні організації до активізації своїх дій.

Як відомо, зараз на перший план міжнародної співпраці висуваються завдання укріплення як взаємодії з іноземними партнерами, так і координаційних механізмів на внутрішньодержавному рівні. Особливу увагу України приділяє посиленню ролі міжнародних інституцій і, у першу чергу, Організації Об'єднаних Націй у боротьбі з міжнародним тероризмом.

Міграційні виклики національній безпеці України. Нелегальна міграція, безумовно, становить загрозу національній безпеці будь-якої держави. Не складає виключення й Україна. Різко погіршується криміногенна ситуація

в ряді регіонів, виникають важко контрольовані квартали з компактним проживанням мігрантів, активного поширення набувають наркоманія та проституція, виникають вогнища небезпечних інфекційних хвороб тощо. За відсутність роботи, нелегальні мігранти можуть вдаватися до створення етнічних кримінальних груп. Крім того, збільшення притоку нелегальних мігрантів може спричинити сплеск ксенофобічних настроїв серед певної частини населення, спричинити активність радикальних націоналістичних організацій.

Незаконна міграція викликає занепокоєння насамперед тому, що тісно пов'язана з різними видами злочинності, зокрема контрабандою зброї, наркотиків, торгівлею людьми, поширенням тероризму. Нелегальна міграція стала невід'ємним елементом світу, що переживає стрімку глобалізацію. Повне подолання нелегальної міграції як протиправного явища є практично неможливим. В той же час ступінь поширення даного явища в Україні є настільки високим, що за рівнем міграційного навантаження Україна займає одне з найперших місць у Європі.

Наша країна постає свого роду містком для незаконних мігрантів, наркодільців, контрабандистів та злочинних угруповань, які намагаються через її територію проникнути в країни Західної Європи. Найбільш складними напрямками, де затримується більша частина мігрантів, великі партії наркотичної сировини, зброї та вибухівки є кордони з Росією та Молдовою. Окремою проблемою є морський кордон, а саме – питання розмежування акваторії Азовського моря та Керченської протоки.

Розширення ЄС супроводжується впровадженням візового режиму сусідніми країнами-кандидатами, зміцненням прикордонного контролю, посиленням боротьби з нелегальною міграцією. Разом з тим жорстокі прикордонні та візові режими не вирішують у повному обсязі проблему усунення нелегальної міграції на території ЄС. Навпаки, перетворення України на державу-накопичувач нелегалів може призвести до дестабілізації її внутрішньої ситуації і тим самим – до утворення зони нестабільності безпосередньо на кордонах Євросоюзу.

Перетворення України на державу-накопичувач нелегалів може призвести до дестабілізації її внутрішньої ситуації і тим самим – до утворення зони нестабільності безпосередньо на кордонах Євросоюзу. Протидія нелегальній міграції в країні ЄС потребує не встановлення бар'єрів на західному кордоні України, а впорядкування, власне, всіх кордонів України, через які до України потрапляє основний транзитний потік нелегалів.

Найбільш небезпечні загрози, пов'язані з цієї проблемою:

- незавершеність договірно-правового оформлення державного кордону України;
- потенційна можливість втручання у внутрішні справи України в прикордонних районах з боку інших держав; провокування сепаратистських тенденцій в окремих прикордонних районах;
- невирішеність проблеми ресурсної, фінансової і технологічної незалежності національної економіки від інших країн; неконтрольований відплив за межі держави матеріальних і фінансових ресурсів;
- розкрадення національних багатств на державному кордоні України та у виключній (морській) економічній зоні. Активізація контрабандної діяльності, неконтрольоване ввезення капіталу і стратегічно важливих сировинних ресурсів і товарів;

– транскордонна організована злочинність і тероризм; нелегальна міграція; незаконне накопичення та розповсюдження зброї й наркотичних речовин у прикордонних регіонах.

Безумовно, що першою умовою дієвої боротьби з нелегальною міграцією є надійно захищені кордони. Так, на польсько-німецькому кордоні встановлено високу залізну сітку. На кордоні США з Мексикою створено контрольно-слідову смугу, встановлено трьохметрову сітку. Патрулюють кордон рейнджери.

З метою вирішення проблем нелегальної міграції у багатьох країнах світу створена так звана «третя захисна система». В США ці проблеми вирішує служба у справах імміграції та натуралізації; в ряді європейських країн створені окремі поліцейські підрозділи по роботі з іноземцями. В Україні функції такої «системи» «розпорошені» між прикордонниками, міліцією, СБУ, Департаментом у справах національностей та міграції.

В європейських імміграційних службах висококласні спеціалісти здатні визначити громадянство та країну, звідки прибув іммігрант, по фабричних мітках на брюках, татуюванню, акценту мови тощо. Крім того, що ці служби займають ся проблемами нелегалів (яких їм передали прикордонні служби), вони самостійно ведуть активний пошук іноземців-нелегалів на території своєї держави. Співробітників імміграційних служб можна зустріти де завгодно і коли завгодно: на ринках, в гуртожитках, в борделях тощо. Вони мають право заходити в квартири, допитувати домовласників та роботодавців, встановлювати достовірність шлюбу. В більшості європейських країн передбачена кримінальна відповідальність за нелегальне перебування на території держави; притягнення роботодавців до кримінальної відповідальності за надання роботи нелегалам.

Нелегальну міграцію визнано одним з найгостріших факторів загрози безпеці у країнах Європейського союзу. Україна, внаслідок свого географічного положення та завдяки прозорому кордону з Росією, вже на протязі довгого часу виконує роль транзитної країни, через яку проходять шляхи переправи мігрантів з країн Азії до Західної та Центральної Європи. Крім того, завдяки щільному контролю на західних кордонах і відсутності реального механізму повернення (реадмісії) затриманих осіб, Україна невпинно перетворюється у країну накопичення незаконних мігрантів. Фактично Україна стримує транзитні міграційні потоки в інтересах Східно- і Західноєвропейських країн, тому ця проблема виходить за національні рамки нашої держави.

Україна належить до країн зі змішаними потоками нелегальних мігрантів: вона виступає як країною виїзду, так і країною прийняття нелегальних мігрантів. З України нелегально виїжджає за кордон як певна кількість населення, яка постійно проживає на її території, так і прибулі, що тимчасово нелегально перебувають у країні з метою подальшого (нелегального) виїзду за кордон. Негативні наслідки від нелегальної міграції, властиві країнам виходу і входу нелегальних мігрантів, в Україні не тільки виявляються з усією повнотою, але й значно посилюються[3,107].

Є три головні шляхи проникнення нелегальних мігрантів до Європи: російський, середземноморський (через Португалію, Іспанію, Францію, влада яких активно виштовхує нелегалів до сусідніх країн) і балканський (головним чином через Туреччину, Боснію, Косово, Хорватію). Нелегали з старого (далекого) зарубіжжя проникають до РФ своїми шляхами. Чітко такі канали налагоджені в афганців. У Таджикистані і Туркменістані є

злочинні групи, що займаються відправленням нелегалів з Афганістану до РФ. З фіктивними документами перетнути «прозорий» кордон РФ з Казахстаном можна досить легко. Проїзд територією РФ за наявності коштів теж не матиме особливих перешкод.

Серед причин вибору транзитними нелегальними мігрантами шляху до Західної Європи через Україну, крім головної (відсутності повноцінної системи імміграційного контролю), називають ще такі: можливість досить легко отримати статус біженця в Україні, порівняно невисокі ціни на основні споживчі товари, можливість підробітку у неформальному секторі економіки[2,68].

Нелегальні мігранти, які транспортуються через Україну, розуміють, що навіть у випадку затримання вони майже не ризикують бути примусово повернутими у свої країни. Спеціальних установ в системі МВС для їх тримання, а також достатніх коштів для депортації немає. Після затримання, що триває від 10 днів до декількох тижнів, їм видають постанову про видворення в добровільному порядку і вони звільняються. Тому вкрай необхідним видається також розвиток програм добровільного повернення мігрантів із залученням допомоги європейських країн-донорів, зацікавлених у зменшенні тиску нелегальної міграції на їхні кордони.

Взагалі нелегальні перетини кордонів вихідцями з азійських та африканських країн – це власне проблема не тільки України і наших найближчих сусідів на Заході, вона виходить навіть за рамки українсько-російського кордону, хоча саме з території Російської Федерації в Україну і далі на Захід потрапляє основна кількість нелегалів і шукачів притулку, ця проблема вже давно набула загальноєвропейських масштабів. У цьому зв'язку цілком логічним і зрозумілим є бажання європейських країн поставити надійний заслін потоку незаконної міграції, але якщо країни Євросоюзу прагнуть зміцнити свої нові кордони на сході, зокрема з Україною, то вони повинні подбати і про те, як допомогти Україні у розв'язанні проблем нелегальної міграції та шукачів притулку на її території. Це й було б проявом спільної європейської відповідальності, про яку так часто говорять представники ЄС. Йдеться насамперед про допомогу у зміцненні кордонів України із Росією та Білорусією, в утриманні нелегальних мігрантів в спеціальних установах та розбудові пунктів тимчасового розміщення біженців тощо.

Зважаючи на реальну і зростаючу загрозу нелегальної міграції, Європейський Союз виділяє певні кошти на вдосконалення та зміцнення системи охорони своїх східних кордонів. Політика Євросоюзу щодо нових східних кордонів переважно зосереджена на технічному впорядкуванні нових кордонів (за кошти ЄС) та відповідна перекваліфікація та переоснащення Прикордонних військ України. Проте й Україна останнім часом досягла певного прогресу у законодавчому врегулюванні статусу іноземців та осіб без громадянства. Йдеться насамперед про прийняття нових редакцій Законів України «Про громадянство», «Про біженців», Закону «Про імміграцію» та ряду інших законодавчих актів у сфері міграції. У січні 2002 року Верховна Рада України ратифікувала Конвенцію Організації Об'єднаних Націй із захисту біженців 1951 року.

Однак існує низка об'єктивних труднощів та нерозв'язаних проблем. У міжнародній практиці широко застосовується процедура реадмісії, тобто повернення нелегальних мігрантів до тієї сусідньої держави, з території якої вони прибули. Таку практику нині запроваджено в Угорщині,

Словаччині, Польщі та Румунії, з якими Україна має відповідні двосторонні угоди. Застосувати процедуру реадмісії стосовно Росії, з території якої прибуває більша частина нелегальних мігрантів, немає змоги, оскільки на сьогодні між Україною й Росією не розроблено практичні механізми реалізації процедури реадмісії. За таких умов органи внутрішніх справ нашої держави приймають рішення про видворення з України у добровільному порядку. Та добровільною може бути тільки репатріація, тобто повернення на батьківщину, а процедура видворення – це, насамперед, примусова дія і застосовується вона як адміністративне покарання. Тому нелегальні мігранти, користуючись цією ситуацією і знаючи, що реальна депортація їм не загрожує, на тривалий час можуть залишатися в Україні[4,126].

Фахівці сформулювали детальну класифікацію загроз, спричинених нерегульованістю проблем стосовно статусу кордонів та нерозвиненості їхньої інфраструктури. До таких загроз у політичній сфері, зокрема, належать: перманентна незавершеність договірно-правового оформлення державного кордону України; потенційна можливість втручання з боку інших держав у внутрішні справи України в прикордонних районах; наявність сепаратистських тенденцій в окремих прикордонних районах; відсутність ефективних механізмів забезпечення законності, правопорядку, боротьби зі злочинністю, особливо організованою, та міжнародним тероризмом[1,24].

Боротьба з нелегальною міграцією не може бути успішною поза процесом управління міграцією населення загалом: всі види міграції населення тісно взаємопов'язані, що передбачає як неодмінну умову взаємодію органів управління.

Відомчий підхід до управління міграцією населення не завжди збігається з загальнодержавним. Наприклад, Міністерство праці та соціальної політики України через те, що відповідає не тільки за управління процесом виїзду населення на роботу за кордон, а й організацію працевлаштування іноземців в Україні, об'єктивно зацікавлено у збільшенні кількості угод з працевлаштування та соціального захисту з іншими країнами. Однак укладання таких угод з країнами припливу нелегальних мігрантів в Україну суперечить національним інтересам України[3,115].

Отже, вирішення питань, пов'язаних з нелегальною міграцією, сьогодні залишається одним з важливих напрямів роботи багатьох державних структур, служб та відомств, бо це явище неухильно набуває масштабів кризи. Не буде перебільшенням стверджувати і те, що міжнародна міграція та її наслідки нині належать до найскладніших проблем, що стоять перед сучасною Європою.

Список використаних джерел

1. Возжеников А.В. Национальная безопасность: теория, политика, стратегия. – М.: НПО «Модуль». – 2000. – С.58-60.
2. Малиновская Е. Проблема нелегальной миграции в западных приграничных областях Украины // Пограничные районы на постсоветском пространстве: нетрадиционные аспекты безопасности. Материалы семинара. – Киев: Феникс, 1997. – С.66-74.
3. Хомра О.У. Нелегальна транзитна міграція як загроза національній безпеці України//Стратегічна панорама. – 2003. – № 1. – С.107-117.

4. Черленяк І.І., Вашкеба І.М., Товт М.М. Трудова та нелегальна міграція в прикордонній області: приклад Закарпаття // Стратегічна панорама. – 2004. – № 2. – С.122-129.

5. Резолюція РБ ООН № 1269 [Електронний варіант] – Режим доступу: <http://www.un.org/russian/document/scresol/res1999/res1269.htm>

6. Резолюція РБ ООН № 1333 [Електронний варіант] – Режим доступу: <http://www.un.org/russian/document/scresol/res2000/res1333.htm>

7. Резолюція РБ ООН № 1373 [Електронний варіант] – Режим доступу: <http://www.un.org/russian/document/scresol/res2001/res1373.htm>

Троцкий Я.О. Возможности Украины в противодействии глобализационным угрозам: международный терроризм и миграционные вызовы

Анализируются глобализационные вызовы национальной безопасности государства, такие как международный терроризм и нелегальная миграция, с которыми наша страна сталкивается на пути европейской интеграции и методы противодействия им.

Ключевые слова: глобализационные вызовы, национальная безопасность, европейская интеграция, международный терроризм, нелегальная миграция.

Trotsky, Y.O. Possibilities of Ukraine in globalizatsiynim threats counteraction: international terrorism and migration challenges

Globalization challenges to national security state such as international terrorism and illegal migration are analysed that our country faced on the way of European integration with and ways to resist them.

Key words: globalization challenges, national security, European integration, international terrorism, illegal migration.

Політичне лідерство: чинник розбудови демократичної держави

Систематизовано теоретико-методологічні підходи щодо вивчення політичного лідерства та розкрито особливості становлення, стан і пріоритетні тенденції його розвитку в українському суспільстві. Зроблено висновок про необхідність врахування політичним лідером національного менталітету й традицій, що дозволить значно підвищити ефективність діалогу між владою та соціумом.

***Ключові слова:** політичне лідерство, ситуаційні фактори, особистість політика, менталітет нації.*

Серед найважливіших завдань, які стоять перед сучасним українським суспільством, особливо напередодні парламентських і президентських виборів, чільне місце посідає пошук і висування на вирішальні посади нових людей, здатних на перетворення в державі й на проведення політики, що задовольняла б потреби населення.

Роль і місце особистості, що стоїть на чолі історичного процесу, завжди були чималі, а тим більше в умовах радикальної зміни суспільних структур, розвитку глобальних проблем, що надає соціально-філософському осмисленню питання політичного лідерства особливу актуальність[7].

Про це свідчить той факт, що інтерес до лідерства й спроби досліджувати цей складний і важливий соціальний феномен сягають глибокої давнини. Так, уже античні історики Геродот, Плутарх й інші приділяли політичним лідерам головну увагу, вбачаючи в героях, монархах і полководцях творців історії. Значний внесок у дослідження політичного лідерства зробив Ніколо Макіавеллі[1]. У його трактуванні політичний лідер – це володар, який згуртовує й представляє все суспільство. Розроблені Макіавеллі практичні поради для правителів, що припускають митецьке сполучення хитрощів і сили, високо цінували Кромвель, Наполеон і багато інших видатних політиків минулого та сучасності.

Американська й західна наука приділяє темі політичного лідерства досить велику увагу. У США, Канаді, Європі багато хто говорить про деякий феномен політичного лідерства. Відома американська дослідниця М.Герман підрозділяє фактори, що визначають феномен лідерства на наступні основні групи: історичний контекст; психологічні характеристики лідера; прихильники лідера; відносини між лідером і його послідовниками; поведінка лідера. Робота над темою феномена лідерства забезпечує інтерес широкої публіки й попит самих політиків, тобто, одночасно, приносить рідке поєднання слави й грошей.

У той же час проблема політичного лідерства залишається однією з малодосліджених проблем у вітчизняній українській науці, що не сприяє росту ефективності й результативності дій політичних лідерів, не створює достатньої наукової основи для осмислення місця лідера в умовах переломного періоду в історії України.

Ми вважаємо, що це можна пояснити двома основними причинами. По-перше, проблема політичного лідерства виникає тільки за наявності певних політичних умов і політичних свобод[2]. Тобто, коли йде безперервна політична боротьба людей, що належать до різних партій і фракцій. Внаслідок чого політичне лідерство як практичний феномен виявилось в центрі уваги вітчизняної політології відносно недавно. По-друге, спостерігається незацікавленість правлячих еліт у рівних, компетентних політичних опонентах, внаслідок чого вивчення механізмів функціонування інститутів політичного лідерства, політичного керівництва, політичних еліт як важливого складового українського демократичного соціуму залишається незапитаним.

Але об'єктивна необхідність суспільного життя вимагає від науки цілісної інформації про лідерство. Саме тому в статті ми проведемо дослідження політичного лідерства з точки зору політологічного напрямку пізнання й розглянемо деякі проблеми політичного лідерства в сучасному українському суспільстві.

Політологія розглядає політичне лідерство як феномен влади, досліджує його природу, механізми функціонування, вплив на суспільство, а також розробляє методи й практичні рекомендації з їхнього відбору й ефективного керівництва. Трактуючи явища лідерства й розуміння його причин пройшли значну еволюцію і являють собою приклад великого різноманіття підходів. Свого роду етапом у цьому прогресі в Україні стала поява в 2002-2003 роках колективної шеститомної фундаментальної роботи «Політична історія України. XX століття», де значна увага приділена діям суб'єктивних факторів політичного розвитку на суспільно-політичні процеси в Україні з кінця XIX до початку XXI століття, зокрема радянського часу[4]. Автори доходять справедливого висновку, що політика неможлива без політичних лідерів. Однак їхня діяльність реалізується за певних умов, відмінних залежно від історичних і географічних факторів, типу суспільства в цілому, типу політичного режиму, парадигми розвитку суспільства, рівня його соціально-економічного й технічного розвитку, типу культури, ступеня інтеграції конкретного суспільства у світове співтовариство[6]. Головним критерієм політичного лідерства є ефективність його дій, результативність, задоволення запитів і інтересів того суспільства, що бачить свою перспективу в його існуванні. Політичне лідерство не може відбутися без широкої соціальної підтримки.

У сучасній науці за спільних вихідних позицій, лідерство характеризується неоднозначно. Можна виділити наступні основні підходи до його трактування:

1) лідерство – це різновид влади, специфікою якої є спрямованість зверху донизу, а також те, що її носієм виступає не більшість, а одна людина або група осіб;

2) лідерство – це управлінський статус, соціальна позиція, пов'язана із прийняттям рішень, це керівна посада;

3) лідерство – це вплив на інших людей.

Визначення політичного лідерства як влади, здійснюваної для того, щоб спонукати членів нації до дій, показує, що влада лідерів здатна, по

самій своїй природі, згуртувати громадян для спільних зусиль по поліпшенню стану справ у суспільстві.

До функцій політичного лідера можна віднести: представницьку (уміння сформулювати й виразити інтереси тих соціально-політичних сил, які він представляє); організуючу (уміння організувати й направити очолювані ним політичні сили на реалізацію завдань, що постають перед ними); керівну (керівництво діями політичних сил, які він очолює).

Історичний досвід, зокрема України, свідчить, що політичне лідерство є не тільки впливовим фактором національного соціального й культурного розвитку, але й основою духовної безпеки людини й суспільства[8]. Його можливості зберігати й утверджувати змістові координати державної системи, формувати сприйняття й образ держави у світі дають можливість розглядати політичне лідерство не тільки як впливовий професійний і соціальний інститут, але і як ефективний інструмент внутрішньої й зовнішньої політики, важливу умову успішного розвитку української політичної нації[5]. Суспільна потреба у відновленні політичних і економічних структур вимагає здорових культурних і моральних основ. Аморальні вчинки й дії політичної еліти є першим індикатором «хворого» суспільства. Подолання кризи цінностей має на увазі вихід за рамки економічних і раціональних міркувань у сфері моральності й духовності. У духовно «хворому» суспільстві неможлива політична й економічна стабільність. Рішення політичних, соціальних, духовних проблем пов'язане з поступовим звільненням владних структур від деформацій і перекручувань.

Для систематизації дослідницьких зусиль політологів представляється виправданим відокремити зовнішні умови, які впливають на формування й діяльність лідера, від його власних внутрішніх психологічних характеристик і поведінки. Таким чином, в характеристиці феномена політичного лідерства ми виділимо макро- (ситуаційні фактори) і мікрорівні (особистість політика).

До найбільш значимих ситуаційних факторів варто віднести: політичний лад, національно-історичну ситуацію, культурно-національний аспект, соціальний аспект, політико-практичний аспект, політичний шлях лідера, сферу ірраціонального й несвідомого.

Відповідність поглядів політика національному менталітету й культурним традиціям народу є важливою умовою сприйняття людьми його соціально-політичних і економічних проєктів. Диференціація політиків за соціокультурними або етнонаціональними ознаками нерідко має вирішальне значення під час самовизначення виборця в ході голосування.

Найважливішою складовою менталітету нації, стрижнем її психології є національний характер – сукупність визначальних національних рис, уявлень народу про самого себе, що передаються з покоління в покоління стереотипів поведінки й спілкування. До найсуттєвіших рис українського національного характеру, які фактично формувалися в умовах гармонічного злиття українців-хліборобів з навколишнім середовищем, можна віднести: універсальність, синтетичність світосприйняття; пріоритетність моральних початків, консерватизм, прихильність традиціям, статичність у сімейних відносинах і високе значення полові моралі; високу чуттєвість і емоційну чутливість; волелюбність, прагнення до незалежності; демократизм; інтровертованість вищих психічних функцій; схильність до створення малих груп за принципом взаємних симпатій, а не єдності цілей і спрямованості дій; практичність, практичний розум і прагнення до самоосвіти, орієнтація не на слова, а на конкретні дії,

пріоритет сенсорних відчуттів, упевненість у собі, працьовитість, прихильність до землі.

Українцям властиві комплекс «пригнобленого, гнаного й скривдженого», тепле співчутливе відношення до «гананого за правду», наявність в національній міфології героїчних образів «рятівників народу». На думку Дж.Кемпбела, для того, щоб надії на «порятунок» від економічних і соціальних незгод ув'язались у свідомості мас із тією або іншою особистістю політика, останній повинен у своїй політичній біографії пройти ряд етапів, характерних для міфів про мандрівного героя: піднесення («перший подвиг»); вигнання («ходіння в народ», «сборбував народних лиха»); повернення в новій славі («щоб захистити народ і покарати його кривдників»)[9].

Сучасна українська політична практика дає нам велику кількість підтверджень даної теорії.

Сьогодні центральне місце в дослідженнях, присвячених проблемі політичного лідерства, посідає індивідуальність політика, а саме: його особистість; покликання до політичної діяльності; стиль керівництва; професійні навички; воля й відповідальність; політичний імідж лідера; керівна команда політичного лідера; способи здійснення цілеспрямованого впливу на електорат[3].

Недостатньо лише проаналізувати вплив ситуаційних факторів та особистості політика на феномен лідерства, потрібно також звернути увагу на його структуру. Залежно від формалізованості функцій, їхнього втримування й характеру виконуваних завдань у механізмі політичного лідерства виділяють три блоки елементів.

Перший – державний апарат управління й система управління з відповідним розподілом функцій між різними органами влади. Через механізми цього блоку політики різних рівнів одержують владні повноваження, тобто створюються умови для формальної номінації фактичного лідера. Тут складається свого роду нормативно-операційний кодекс (який містить стереотипи поведінки, способи дій, ідеологію політичних функціонерів), а також формалізується діяльність політика по управлінню суспільством у рамках існуючих інститутів. Зміст концепції або політичної програми лідера на цьому шаблі не грає помітної ролі.

Другий блок складових механізму політичного лідерства являє собою систему неюридичних регуляторів діяльності політика (устав громадської організації, партії, релігійні приписання й т.п.). Він формується під впливом інтересів соціальної верстви, на який, насамперед, опирається політик. Така система складається як відносини між лідером і його «адресатом». Вони виникають під час реалізації лідерської програми (її зміст прямо впливає на характер цих відносин). Крім того, на поведінку політика тут впливають погляди й переваги, стереотипи мислення й поведінка даної соціальної верстви.

Сукупність детермінант лідерства в третьому блоці визначається сутністю зв'язків двох складових: між лідером і іншими потенційними суб'єктами політичної діяльності. Якщо співвідношення лідер – «послідовники» конституюється в другому блоці, то співвідношення соціальна верства (у тому числі й лідер) – суспільство в цілому – у третьому блоці. Характер таких зв'язків безпосередньо визначається змістом лідерської концепції, оскільки вона не тільки відбиває політичні інтереси конкретної верстви, але й здійснює зворотну дію, формуючи їх.

Як механізм, політичне лідерство перебуває на першому соціальному рівні, тобто на рівні малої соціальної групи, що інтегрована певними вузькими політичними інтересами. В основному вважають, що в малій групі лідер керує й направляє дії групи, що, у свою чергу, висуває певні вимоги до особистості лідера. Тобто, коли проявляється суб'єктивна активність і самого лідера, і членів групи, які висувають вимоги до лідера, доцільно говорити про лідерство, що за змістом є суб'єкт-суб'єктною дією. В умовах прояву суб'єктної активності лише особистістю, тобто керівником групи, доцільно говорити про політичне керівництво, де група є об'єктом впливу, а взаємини здобувають характер суб'єкт-об'єктної політичної дії.

Як спосіб вираження інтересів населення політичне лідерство існує на другому соціальному рівні, тобто на рівні політичних партій, рухів. На відміну від групових інтересів, на цьому рівні особистість лідера є вираженням певної соціально-політичної позиції значної частини населення. Саме активність, тобто суб'єктність складових відносин між політичним лідером і частиною населення детермінує спосіб адекватного вираження інтересів частини населення, що підтримує конкретного політика і його програму дій. Елементи політичного керівництва при цьому гнітяться тотальним впливом настроїв великої групи (частини населення).

Як організація влади політичне лідерство опиняється на третьому, вищому, рівні, коли політичні дії лідерів поширюються на все суспільство або найбільшу його частину, за умови поділу влади, соціального розширення населення країни й т.д. При таких обставинах здійснення влади як головної складової політичного лідерства залежить як від об'єктивних (умови, динаміка здійснення політичних процесів, існуючі інститути й т.п.), так і суб'єктивних особливостей.

Українське політичне лідерство як науково-теоретична категорія – це, по суті та змісту, багатогарне, багатоаспектне явище, рольове й функціональне значення якого виражено особливостями й своєрідністю не тільки самого феномена, але й культурно-історичною й національно-психологічною своєрідністю, особливістю українського суспільства й держави. У цьому контексті аналіз специфіки сучасного українського політичного лідерства багато в чому вимагає врахування здатності політика, опираючись на національні традиції, здійснювати конструктивні раціональні дії в рамках сучасних цивілізаційних процесів.

На жаль, в Україні практично відсутні дослідження політичних процесів, які передували здобуттю незалежності України, з метою розуміння складових здійснення політичного лідерства. Зневага накопиченим досвідом викликає в політичній верхівці ілюзію можливості почати написання суспільно-політичного життя із чистого аркуша. При цьому боротьба в основному ведеться по відстоюванню й визнанню пріоритету інтересів, прав і свобод політичної взаємодії між окремими політичними групами, які стоять при владі [10].

Сьогодні в Україні формується загальнонаціональна система політичного лідерства, що повинна базуватися на придбаному політичному досвіді всіх попередніх епох, кожна з яких збагатила вітчизняну політичну історію. Зміна суті й функцій політичного лідерства, його моделі визначається динамікою суспільних перетворень і конкретною історичною ситуацією. Подальший розвиток України (не тільки в політичній сфері) багато в чому залежить від побудови адекватної системи політичного лідерства, що на сучасному етапі відповідала б актуальним потребам українського суспільства. Позитивний перелом нинішньої ситуації може

відбутися в умовах плюралізму, конкуренції між різними політичними силами, готовності їхніх лідерів слідувати демократичним і загальнолюдським цінностям. Для цього необхідні демократичні процедури й влада народу у значенні можливостей реального вибору своїх лідерів, які здатні бути послідовними у відстоюванні тих позицій, завдяки яким вони боролися за довіру виборців.

Список використаних джерел

1. Выдрин Д. Политика: история, технология, экзистенция. – К.: Лебедь, 2007. – 432с.
2. Гринвич О.И. Лицо власти: российская политическая элита. 1998-2000 гг. – К.: Наукова думка, 2002.
3. Дэнкен Жан-Мари. Политическая наука. – М., 1993.
4. Курас И.Ф. Политическая история Украины. XX век. В 6 т. – К.: Генеза, 2002-2003.
5. Михальченко Н.И. Украина как новая историческая реальность: запасной игрок Европы. – Дрогобыч: ВФ «Возрождение», 2004. – 488с.
6. Такер Р. Сталин. Путь к власти: 1879-1929 // История и личности. – М., 1990.
7. Татенко В. Лидеры XXI // Социально-психологические студии. – К.: Издательский дом «Корпорация», 2004. – 198с.
8. Траверсе А.А. Лидерство и элиты в процессе становления украинской политической нации // Сборник статей «Элиты и цивилизационные процессы формирования наций». – К.: ООО УВПК «ЕксОб», 2006. – С.299-306.
9. Траверсе А.А. Политическое лидерство и политическое руководство в Украине как проблема исторической политологии // Сборник научных записок. Вып. 25. – К.: І, 2004. – С. 80-91.
10. Шаповал Ю.И. Украина XX века: лица и события в контексте тяжелой истории. – К.: Генеза, 2001.

Савченко И.Г. Политическое лидерство: фактор построения демократического государства

Систематизированы теоретико-методологические подходы к изучению политического лидерства и раскрыты особенности становления, состояние и приоритетные тенденции его развития в украинском обществе. Сделан вывод о необходимости учета политическим лидером национального менталитета и традиций, что позволит значительно повысить эффективность диалога между властью и социумом.

Ключевые слова: политическое лидерство, ситуационные факторы, личность политика, менталитет нации.

Savchenko, I.G. The political leadership: the factor of construction of democratic state

Theoretical and methodological approaches to study of political leadership are systematized; features of formation, condition and priority tendencies of its development in the Ukrainian society are discovered. The conclusion that taking into account national mentality and traditions is necessary for political leader is drawn; it allows to raise efficiency of dialogue between authorities and society.

Key words: the political leadership, the situational factors, the person of politician, the mentality of nation.

Ідеологічна ідентифікація політичних партій України

Проаналізовано внутрішні та зовнішні чинники ідеологічної ідентифікації політичних партій України. Визначено сучасні тенденції розвитку програмно-політичного спектру, напрямки створення стратегічного консенсусу політичних сил.

***Ключові слова:** політична ідентифікація, політична партія, політична ідеологія, передвиборчі програми.*

Значну роль у формуванні і функціонуванні базових цінностей суспільства відіграє політична ідеологія. Динамічно розвивається те суспільство, що має ідеологічний стрижень, зрозумілий кожному його громадянину. Виступаючи одним з базових політичних інститутів, ідеологія в умовах стабільно діючої соціальної системи є основою суспільної інтеграції і консенсусу, а в умовах суспільства, що трансформується, – однією з визначальних детермінант напрямку і характеру транзиту. При цьому, якщо в стабільних суспільствах демократичної орієнтації вплив ідеології на суспільну свідомість слабшає, то в державах, які переживають процес модернізації або вибору шляхів подальшого розвитку, ці засоби духовної мобілізації відіграють зростаючу роль. Подібна ситуація властива, зокрема, і сучасній Україні.

Актуальність дослідження проблем створення консолідуючої суспільно-політичної ідеології розвитку українського суспільства відбилася в працях вітчизняних вчених О.Бабкіної, Т.Бевз, Д.Видріна, Є.Головахи, М.Головатого, І.Кресіної, В.Лісового, Л.Нагорної, Ю.Римаренка, С.Рябова, М.Томенка та інших дослідників.

Аналіз ролі партій як суб'єктів створення політичної ідеології міститься в ґрунтовних роботах відомих українських науковців А.Білоуса, В.Журавського, В.Литвина, В.Мейтуса, М.Обушного, М.Примуша, Ю.Шведи, В.Якушика та ін.

В той же час, недостатньо розробленими є сучасні аспекти сутності та формування ідеологічного впливу політичних партій в умовах демократичного транзиту українського суспільства. Виходячи з цього, метою статті є визначення специфіки та тенденцій розвитку ідеологічної ідентифікації політичних партій України.

Сьогодні загальновизнано, що однією з причин суспільно-політичної кризи, що переживає Україна, є відсутність чіткої інтегративної ідеології, яка б визначала основоположні принципи, довгострокові цілі та перспективи суспільних перетворень. Політичні сили, що здійснюють владні функції, відмовилися від утопічних нежиттєздатних комуністичних догм,

але ще не змогли виробити чіткої, зрозумілої своїм громадянам, близької їх прагненням і бажанням системи суспільних орієнтирів. Відчувається брак соціальної консолідації та довіри. Як стверджував Г.Алмонд, значення соціальної довіри та співробітництва є основним резервуаром, з якого демократичний устрій дістає свою здатність ефективно функціонувати[1].

Сучасна ідеологічна ситуація в Україні характеризується багатоаспектною ідеологічною дезінтеграцією за істотними і неістотними критеріями. Навіть розподіл ідеологій на ліві, центристські і правочентристські, що відбиває реальність, не має чіткого ідеологічного критерію[2,с.17].

Формування чітких ідеологічних позицій політичних партій в Україні ускладнюється як зовнішніми, так і внутрішніми обставинами. Процес усвідомлення класичних ідеологічних схем в українській політиці ще не завершений. Це пояснюється, по-перше, незавершеністю економічних реформ, спрямованих на роздержавлення, приватизацію, демонополізацію власності та виробництва. Як засвідчують експерти з питань політичного процесу, ряд реформ – адміністративна (адміністративно-територіальна) (62,5%), реформа місцевого самоврядування (58%), системи державної влади (54%), конституційна (75%), реформа соціальної політики (55%) не здійснюються через відсутність єдності поглядів груп еліт на зміст цих реформ; ряд інших реформ – судово-правової системи (66,6%), виборчої системи (62,5%), управління публічними фінансами (75%), детінізації економіки (54%), вибудовування антикорупційної політики (62,5%), реформи аграрного сектора включно з запровадженням законодавчо забезпеченого ринку землі (45,8%) – через небажання груп еліт їх проводити, адже наслідки реформ будуть суперечити нинішньому статусу груп еліт[3].

По-друге, тривалою невідповідністю виборчого законодавства ролі і місцю партій у виборчому процесі та низьким рівнем довіри до них з боку громадян суспільства. Про це свідчить аналіз рівня підтримки політичних партій протягом останніх років[4,с.35].

Таблиця 1.
Рівень довіри до політичних партій у динаміці 2005-2009рр.

Період	Повністю довіряю (%)	Скоріше довіряю (%)	Скоріше не довіряю (%)	Повністю не довіряю (%)	Важко відповісти (%)
Березень 2009	0,4	8,0	37,6	48,4	5,5
Жовтень 2006	1,6	13,6	40,4	34,7	9,7
Жовтень 2005	2,7	19,4	37,2	27,6	13,1

Розв'язання першої із зазначених проблем дозволить сформуувати економічне підґрунтя для розвитку партійних ідеологій як квінтесенцій інтересів стабільних соціальних груп, а другої – визначити такі політичні правила гри, завдяки яким особам, що мають владно-політичні амбіції, вигідніше вступити до певної партії, ніж бути приналежним до якогось фінансового, регіонального чи бюрократичного клану. До того ж для отримання політичної підтримки необхідно наблизити ідеологічні про-

грами політичних партій до суспільнозначущих орієнтирів та уподобань громадян. Так, відомо, що значна більшість сучасних політичних сил досі активно експлуатують такі проблеми, як «вступ до НАТО», «наявність суттєвих регіональних відмінностей громадян України» та подібні стереотипи. В той же час, об'єктивний аналіз свідчить про наявність помітних зрушень в структурі пріоритетів громадської думки. Наприклад, Всеукраїнське соціологічне дослідження, що було проведене Інститутом Горшеніна у серпні 2009 року продемонструвало наступну послідовність актуальних соціально-політичних проблем громадян України. Політична нестабільність в суспільстві хвилює 42,5% респондентів, відносини з Росією – 21,8%, корупція – 19,9%. Далі з істотним відставанням ідуть: забезпечення енергоресурсами (10,5%), освіта (10%) та злочинність (9,7%). Менш ніж 5% громадян країни переймаються такими проблемами, як розкол країни на Захід та Схід, членство в НАТО, відносини з ЄС, конституційна реформа щодо зміни владних повноважень Президента, Верховної Ради та Кабінету Міністрів, кримське питання. Лише 1% українців визначили серед важливих питань стан демократії та свободи слова, реабілітацію воїнів ОУН-УПА, визнання світовим співтовариством Голодомору в Україні 1932-1933 років геноцидом [5]. Таким чином, політичні гасла, що використовуються певними політичними силами, як основні програмні цілі, мають, насправді, мізерне значення для громадян.

Лише після вирішення цих завдань партії зможуть отримати змістовні, впливові ідеології, на базі яких дійсно стане можливим об'єднання і конструктивна взаємодія партійної структури та громадян суспільства.

Економічні, соціальні та політичні завдання, що стоять перед українським суспільством, актуалізують проблему вивчення та адаптації центристських ліберально-демократичних ідей. Сьогодні, як відзначають науковці, в західному суспільстві лібералізм вже зробив свою роботу: створена функціональна економічна та політико-правова система. Зовсім інша ситуація в сучасній Україні – тут ще досі не побудовані соціальний порядок та стабільно діюча економіка. Тому зарано говорити про непридатність класичних ідеологій на українському ґрунті. З іншого боку, як стверджує В.Лісовий, сучасні «політичні ідеології мають бути менш догматичними, відкритішими для діалогу, для інкорпорації нових ідей та ініціатив. Аби бути здатними мобілізувати енергію людей заради здійснення певних позитивних програм, вони мусять відмовитись від претензій надмірної регламентації поведінки» [6,72]. Таким чином, роль конструктивної ідеології повинна відіграти система ідей, які б сприяли налагодженню способів саморегуляції та самооновлення суспільства.

Зберігання тенденції до хронічного конфлікту в сучасному політичному житті українського суспільства виявляється в тому, що політичні партії в сфері ідеології базуються на трьох основних парадигмах: демократія, антикомунізм, українська державність і ніяк не можуть досягти згоди та плідної співпраці. Досі переважає конфронтація та безкінечна диференціація. Пересічний громадянин дуже часто не розуміє, у чому полягає різниця між лібералами та консерваторами, соціал-демократами та народними демократами.... Професійні ж політики основну різницю зводять до персоналій. Про розвиток такої тенденції свідчить поширена в нашій країні практика формування політичної партії не для відстою-

вання суттєвих інтересів будь-якої соціальної групи, а так би мовити, «під лідера». Але ж давно відомо, що боротьба між політичними лідерами творчо безплідна, бо веде до ствердження вузькоєгоїстичних інтересів. Національна ідея не стає в нашому суспільстві об'єднавчою силою не з причини її відсутності, несформульованості або слабкості, а з причини її декларативності, бо насправді домінує бажання не здійснити ідею, а утвердити себе.

В той же час, як наголошує Ю.Шайгородський, «міркуючи про нерозвиненість ідеологічних засад в Україні, не слід вдаватися до надмірних узагальнень: теоретичний дискурс різних напрямів політичного спектра відрізняється рівнем повноти та інтенсивності. У цьому плані «ліві» видаються краще «теоретично підкованими», ніж «центристи» або «праві». Також чітко окресленим є націоналістичний дискурс. Попри відмінності у формах втілення (революційний чи реформаторський шлях), національна ідея як теоретичний (ідеологічний) конструкт наповнюється реальним змістом і, ймовірно, з часом набуде ознак загальнонаціональної доктрини» [7, 179].

Досвід останніх електоральних циклів (2006 та 2007 років) свідчить про прагнення провідних політичних партій та блоків перетворитися на популярні в загальнонаціональному масштабі сили, здійснювати самостійну політичну діяльність, виборювати можливість брати участь або навіть самостійно формувати парламентську коаліцію та уряд. Загострення політичної конкуренції вимагає від партій та блоків формування оригінального, «помітного» політичного образу, який суттєво відрізняється від конкурентів. До того ж, якщо раніше – зміна образу була пов'язана, передусім, із зміною лідера, то під час гострої політичної конкуренції та проведення позачергових парламентських виборів 2007р. партії та блоки відзначилися саме ідеологічними пошуками та створенням більш ґрунтовних передвиборчих програм.

Ідеологічна ідентифікація політичних партій України формується під впливом таких чинників, як характер політичного лідерства, взаємодія з групами промислових та фінансових інтересів, регіональна та історико-культурна орієнтація. Більшість вітчизняних науковців та експертів відзначають таку негативну рису, як використання політичними партіями «інерції розколу», намагання домогтися найбільшої електоральної підтримки шляхом роз'єднання України на ворожі табори. Зрозуміло, що така позиція є стратегічно безплідною, і об'єктивно приводить до зменшення політичної підтримки в контексті офіційно проголошеного більшістю політичних партій курсу на консолідацію України та отримання загальнонаціонального статусу.

Наявність такого протиріччя пояснюється тим, що самі ж політичні партії досить довго не розглядали ідеологічні програмні положення як головні орієнтири в практичній парламентській діяльності. Громадяни також під час виборів більше звертали увагу на слогани, на обличчя лідерів, ніж на програми. Як стверджував С.Телешун: «У нас в Україні на сьогодні програми політичних партій є лише супроводжувальною юридичною складовою, оскільки вони необхідні для реєстрації у Центральній виборчій комісії та Міністерстві юстиції. Із тих представників політичних сил, які засідають у сьогоднішній, або ж будуть працювати у наступній

Верховній Раді, навряд чи, багато читали повністю програми тих партій, членами яких вони є»[8].

Невелике значення ідеологій в діяльності політичних партій підтверджується практикою створення правлячої коаліції в парламентах України після виборів 2006 та 2007 років. Як відомо, ідеологічно близькі партії так і не змогли порозумітися, а начеб то ідеологічно далекі, або навіть полярні (КПУ, Партія Регіонів та СПУ), – цілком комфортно почувалися в коаліційному об'єднанні.

Показово, що до Верховної Ради України VI-го скликання потрапила тільки одна класична «ідеологічна» політична сила – Комуністична партія України. Усі інші основні учасники парламентсько-політичного процесу офіційно не відносять себе до жодного традиційного для демократичних країн ідеологічного спрямування. Блок Юлії Тимошенко, який своєю офіційною ідеологією проголосив солідаризм, майже спростував чіткість ідеологічної ідентифікації політичною практикою. Про це свідчать спроби БЮТ налагодити зв'язок спочатку з Соцінтерном, а пізніше з Європейською народною партією.

Дещо нові тенденції розвитку ідеологічного впливу проявилися під час підготовки та проведення парламентських виборів 2006 року. Соціологічні дослідження показали, що більш ніж 45% дорослих громадян України не орієнтуються в політичних течіях або не бачать серед них таких, щоб відповідали їх переконанням. В той же час, на відміну від попередніх етапів у 2006 році сформувалося два наочних лідери: національно-демократична ідеологія та ідейно-політичний напрямок, що містить ідеї єдності України та Росії. В першу п'ятірку з помітним відривом від лідерів ввійшли також комуністичний, соціал-демократичний та соціалістичний напрямки. Можна відмітити деяке зменшення «деідеологізованої» частки населення: якщо у 2001 році більше половини (54%) не змогли визначити власну ідеологічну орієнтацію, то у 2006 – лише 45%[9].

Результати парламентських виборів 2006 року певним чином підтвердили наведений рейтинг ідеологічного впливу: виграли саме політичні сили, що були найбільш яскравими носіями націонал-демократичної та спрямованої на союз Росії і України ідеологій, і, відповідно, зі значно меншою кількістю голосів до парламенту пройшли соціалісти та комуністи.

Загальний аналіз політичних програм українських партій напередодні парламентських виборів 2006 та 2007 років за критерієм провідних політичних цінностей дозволяє зробити наступний висновок. Чим консолідованіша та стабільніша є політична сила, тим меншу кількість цінностей вона проголошує, водночас пропонуючи більше шляхів до їхньої реалізації, при цьому цінності тримаються в рамках певної ідеології. Слабші партії тяжіють до еклектичного викладу різноманітних цінностей.

Як стверджують фахівці Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України цілісні ідеології політичних партій ще не стали визначальним чинником виборчої поведінки громадян, а передвиборні програми часто відрізняються від власне партійних. Тому процес ідеологічної самоідентифікації українських політичних партій ще далекий від свого завершення. Аналіз змісту програм, заяв лідерів та особливості урядування трьох основних політичних сил (БЮТ, НСНУ та ПР) в Україні протягом останніх 3-х років (відповідно – уряди Ю.В.Тимошенко,

Ю.В.Єханурова та В.Ф.Януковича) дозволяють визначити лише окремі ознаки ідеологічного тяжіння[10]:

- Народний Союз Наша Україна – до лібералізму, із акцентуванням уваги на необхідності забезпечення вільної конкуренції, мінімізації втручання держави в бізнес та економіку, відкритості влади і суспільства. Особливий наголос при цьому робиться на орієнтації влади на моральні якості громадян, їх гуманітарний розвиток та утвердження принципів справедливості.

- Партія Регіонів – до консерватизму, з орієнтацією на забезпечення стабільного розвитку індустріальних відносин; протидією кардинальному реформуванню та перебудові суспільства революційними методами, оскільки вважають їх неприродними і такими, що дестабілізують ситуацію. Зокрема свобода поєднується з підкоренням існуючому законодавству, повагою до владних інститутів. Зазвичай консерватори захищають привілейоване положення еліт.

- Блок Юлії Тимошенко – до соціал-демократії, будівництва соціально справедливого суспільства шляхом реформування та покращення капіталізму; створення соціально орієнтованої економіки (як противаги ідеї абсолютизованого вільного ринку лібералів); створення потужного державного сектору в економіці, націоналізацію стратегічно важливих підприємств (особливо у нафтопереробній промисловості та енергетиці), скорочення розриву між бідними та багатими через підтримку малозабезпечених та будівництво ефективної системи соціального забезпечення.

Якщо більш детально зупинитися на ідеологічно-ціннісному забарвленні провідних учасників виборчих перегонів, то можна з'ясувати наступне. Блок «Наша Україна» особливий наголос робив на своїй демократичності, прагненні побудувати правову державу, європейських цінностях, які утверджуються в Україні після «помаранчевої революції». Народовладдя та відповідальність перед людьми – це основний стрижень ціннісних вподобань «нашоукраїнців», а також справедливість для всіх і кожного. Такі цінності як чесність, заможність, професіоналізм та національний інтерес представники «Нашої України» трактують у професійному контексті, а саме, «чесність – суддям, армії – професіоналізм, селу – заможність, зовнішній політиці – «національний інтерес». Напевно, автори передвиборчої програми хотіли наголосити на тому, що саме в цих сферах не вистачає зазначених цінностей. «Наша Україна» застосовує таку оригінальну ціннісну характеристику як «народність», розуміючи її як «чесну владу, що звітує перед народом», тобто відповідальність влади перед народом.

Виборчий Блок Юлії Тимошенко прихильний до справедливості, вищої моралі, особистої свободи; він говорить про безпеку та достаток. Ці цінності є загальними і як такі, що «не потребують пояснення». Також увага БЮТу акцентована на солідаризмі, духовності, справедливій владі, у що вкладається особливий сенс. Теза про справедливість на сьогодні досить добре розрекламована і знайома: «Справедливість є, і за неї варто боротись». Отже, справедлива влада, на думку Тимошенко та її прихильників – це «влада, відокремлена від капіталу, контролювана парламентською опозицією». Солідаризм представлений як висока гуманістична цінність, зміст якої розкривається через необхідність взаємодії людини та суспіль-

ства. Духовність є скоріше інструментом в передвиборчій програмі БЮТу, а не цінністю «в собі», вона подається як протидія алкоголізму, наркоманії, проституції. Поняття «свободи» в програмному документі зображене від протилежного – боротьби з насильством, корумпованістю тощо.

Партію регіонів, цікавлять, по-перше, добробут, свобода та безпека громадян України (їх захист партія ставить собі за мету), по-друге, відповідальність влади, захист сімейних цінностей, духовної, культурної спадщини. Майже всі цінності партія пояснює через низку конкретних заходів. Так, захист сімейних цінностей – це гарантії медичної допомоги, освіти для дітей, можливість довгострокового житлового кредитування. Проголошено як пріоритет підтримку національної економіки, що має бути основою добробуту громадян; захист демократії і свободи ПР розуміє в тому сенсі, що права людини в Україні будуть понад усе, а опозиція матиме всі права і можливості для діяльності[11].

Можна зробити висновок, що попри певну невизначеність ідеологічної ідентифікації політичних партій України, після 2006 року спостерігаються деякі позитивні тенденції в цьому відношенні. Так, підвищується значущість передвиборчих програм, про що свідчить вихід провідних акторів на політичний ринок з власними проектами проведення соціально-економічних та політичних реформ та використання цих проектів як центральної складової передвиборчої агітації.

Чинником формування ідеологій політичних партій в Україні є також загальносвітові тенденції заміни політичних ідеологій на споживацьку культуру, яка діє на глибокому рівні усвідомлення та змушує громадян до конформізму з ситуацією. Сутність цієї нової споживацької ідеології, як стверджує Ю.Габермас, полягає в хибній свідомості. Тобто, на відміну від політичної ідеології ХІХ сторіччя, сучасна ідеологія створюється не у самоудожованому контексті уявлень, а у контексті видів поведінки; її практична складова – це система керованих іншими споживацьких звичок. Те що і надалі вважається свідомістю, є псевдореалістичне відображення реальних обставин на її поверхні[12,257]. Ця тенденція приводить до того, що партії та їхні допоміжні організації змушені впливати на рішення виборців за аналогією з рекламним тиском на рішення покупців. Класичні партійні агітатори і пропагандисти відрізняються від нейтральних до партійної політики політтехнологів тим, що останні прагнуть продавати політику аполітично. Таким чином, відбувається інтеграція споживацького та політичного простору на рівні соціально-психологічних уявлень громадян.

Про це ж свідчить абсолютна перевага політичних технологій над реальною політикою, відсутність у політичних партій визначеної ідеології. Замість неї існує комплекс заходів для обробки виборців підчас перегонів. Майже повне ігнорування партійної ідеології виявляється в тому, що політики говорять, що завгодно, аби сподобатись електорату, дають будь-які обіцянки, часто використовують протилежні ідеї та гасла в різних цільових аудиторіях. Всі останні політичні вибори проходили під знаком роздачі заздалегідь нездійснених обіцянок про набуття російською мовою статусу державної, надшвидкий вступ до Євросоюзу або НАТО, викорінення корупції та бюрократизації суспільства...

Для адаптації всіх цих внутрішніх та зовнішніх факторів Україні необхідна нова конструктивна ідеологія, за допомогою якої громадяни могли б усвідомити себе українським народом, визначити своє місце та роль в історії людства. Таке завдання може виконати лише інтегративна ідеологія, що стала б кодексом згоди представників різних частин суспільства у стратегічних питаннях розвитку держави. Формування стратегічного контексту ідеологічної ідентифікації політичних партій потребує:

- організації та проведення публічних і відкритих консультацій в середовищі політичної еліти, вищого керівництва держави; лідерів впливових політичних сил; науковців та освітян; лідерів громадських об'єднань з метою досягнення консенсусу в питаннях, вирішальних для подальшого демократичного поступу України;

- вдосконалення співпраці партійних організацій з інститутами громадянського суспільства шляхом оприлюднення політичних пріоритетів діяльності політичних партій та впровадження механізмів урахування громадської думки при прийнятті значущих для суспільства рішень;

- забезпечення необхідного рівня інформування та роз'яснення громадянам сутності та спрямованості програмних положень, реалістичного обґрунтування очікуваних результатів діяльності політичних партій;

- формування та розвиток громадянської «компетентності», культури досягнення консенсусу, толерантності, підвищення рівня довіри в суспільстві.

Список використаних джерел

1. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.politstudies.ru/fulltext/1992/4/14.htm>

2. Михальченко М. Від моноідеологічної партіократичної держави до багатопартійного, плюріідеологічного суспільства // Актуальні проблеми у 2005 внутрішньої політики. – К.: Вид-во НАДУ, 2004. – Вип.1. – С.14 -32.

3. Політичні ризики і політична стабільність в Україні. Документ УНЦПД з оцінювання глибини політичних ризиків (травень 2009 року) / Український незалежний центр політичних досліджень [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=4675>

4. Україна-2009 роках: стратегічні оцінки соціально-політичного та соціально-економічного розвитку. Монографія / За ред. Ю.Г.Рубана. – К.: НІСД, 2009. – 645с.

5. Опитування: Українці вважають, що події в країні розвиваються неправильно [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dt.ua/1000/1550/66997/>.

6. Лісовий В.С. Культура – ідеологія – політика. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. – 352с.

7. Шайгородський Ю., Меркотан К. Багатопартійність і проблеми ідеологічної ідентифікації // Політичний менеджмент. – 2006. – № 1 (16). – С.176-182.

8. Телешун С. Наші партії формуються не за ідеологічним принципом [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=30&or_id=784.

9. Выборы-2006: портреты участников на старте // Зеркало недели. – 2005. – №48. – С.4.

10. Україна в 2008 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: Монографія / За заг. ред. Ю.Г.Рубана. – К.: НІСД, 2008. – 744с.

11. Які цінності буде сповідувати майбутній парламент // Політичні огляди [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kandydat.com.ua/politika/10_03.htm.

12. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство. – Львів: Вид-во «Літопис», 2000. – 319с.

Новакова Е.В. Идеологическая идентификация политических партий Украины

Изучены внутренние и внешние факторы идеологической идентификации политических партий Украины. Определены современные тенденции развития программно-политического спектра, направления создания стратегического консенсуса политических сил.

Ключевые слова: политическая идентификация, политическая партия, политическая идеология, избирательные программы.

Novakova, H.V. Ideological identification of Ukrainian political party

The analysis of inside and outside factors of Ukrainian political party's ideological identification is made with definition modern tendencies of program-political spectrum's development, direction of incretion strategically consensus of political forces.

Key words: political identification, political party, political ideology, electoral program.

Легітимність влади в Україні від здобуття незалежності до сьогодення: особливості, джерела та технології

Розглядаються особливості процесу легітимації політичної влади в Україні від часу здобуття незалежності до сьогодення, та проблематика джерел та технологій забезпечення владної легітимності за різних суспільно-політичних умов. Зроблено висновок про індивідуальність української владно-легітимаційної моделі та необхідність її адаптації до політичних реалій сьогодення.

Ключові слова: легітимність, влада, легітимація, громадянське суспільство.

Проблематика легітимності поступово набирає актуальності у політичній науці, суспільно-політичній думці України та країн пострадянського простору. Причиною цього стали суттєві зміни у сприйнятті влади суспільством та особистістю, трансформації у системі державотворення, інтеграційні та глобалізаційні процеси, бурхливий розвиток політичної науки і практики політичного та державного управління, зняття обмежень щодо можливості та доцільності дослідження легітимності, актуалізація проблематики громадянського суспільства та інші фактори.

Системних досліджень процесу легітимації у вітчизняній та зарубіжній політичній науці обмаль. Тож, ця проблема є відкритою для вільного наукового пошуку без давлучого впливу класичних теорій, як це прослідковується стосовно проблематики легітимності та її типологізації, де теорії М.Вебера, Д.Істона багато в чому визначили напрямки і межі сучасних наукових досліджень.

Метою дослідження є систематизація та узагальнення матеріалу та теорій, представлення авторського бачення проблематики забезпечення владної легітимності в сучасній українській моделі політичної системи.

Суспільно-політичні зміни початку 90-х років в Україні призвели до значної трансформації політики, методів та технологій легітимації влади. Отримана в спадок від радянських часів модель забезпечення легітимності влади, заснована на переважному використанні примусу та сили, вже не могла ефективно використовуватися в практиці державно-політичної діяльності, а нової моделі створено не було. Проблема ускладнилася тим, що правляча еліта персонально майже не змінилася, продовжуючи діяти та керувати державою та суспільством за допомогою тих же методів та технологій, що й за радянських часів. Стара провладна еліта, як засвідчили подальші події, не бажала та, вірогідніше за усе, і не могла

змінити стиль свого керівництва. В той же час суспільство стримано, але наполегливо, почало вимагати змін. Атмосфера відкритості та свободи, наочний приклад успішних суспільно-політичних та економічних змін у ряді країн колишнього СРСР та соціалістичного табору спонукала до цього. Наслідком цього протиріччя став ріст спротиву існуючому режиму з боку суспільства, що став помітним з початку 2000-х років, а кульмінацією його стали події 2004 року.

Політичний режим першого десятиліття незалежності, будучи політично, економічно неефективним та безперспективним, поступово втратив кредит довіри та легітимності, який він отримав після здобуття Україною незалежності 1991 року. Представники правлячої еліти не врахували той факт, що легітимність на відміну від влади, не можна отримати в повне використання на певний час. Її потрібно весь час підтримувати ефективними та суспільно значимими справами та діями. Вона як багаття, «зігріває» еліту підтримкою суспільства лише за постійної уваги до останнього та підпідки вдалими діями.

Основним джерелом та засобом легітимації влади в Україні після здобуття незалежності залишалися вибори. Виборча модель легітимації є загальноприйнятою в більшості демократичних країн світу, але це формалізована сторона легітимності, вона потребує доповнення за рахунок залучення до легітимаційного процесу інших джерел забезпечення легітимності влади. В демократичних суспільствах виборча легітимація зазвичай доповнюється усталеними традиціями підтримки та визнання суспільством правомірності дій влади, а також дієвим впливом на процес прийняття політичних рішень інститутів громадянського суспільства. В авторитарних та тоталітарних суспільствах виборча легітимація носить, в більшості випадків, формальний характер (хоча і зберігається) та замінюється силовим примусом.

Практика українського державотворення продемонструвала кілька спроб пошуку вдалої моделі легітимації влади. Аналізуючи ці спроби, можна виділити певні легітимаційні періоди, характерною рисою яких було домінування певного джерела забезпечення легітимності та налаштованих під нього моделей легітимації влади. Хронологічні межі є умовними, встановленими на основі аналізу галузевих досліджень та суб'єктивної оцінки розвитку та трансформації політичної системи України.

Першим був період 1991-1999 років, протягом якого переважно застосовувалися моделі та технології, в основі яких знаходилися ідеологічні джерела забезпечення легітимності влади.

На тлі суспільно-політичного поживавлення та емоційного підйому суспільства, правляча еліта запропонувала суспільству кілька шляхів державотворення та методів забезпечення легітимності. Особливістю легітимаційного процесу цього періоду були розбіжності у цілях та завданнях державотворення та легітимації, які озвучувалися публічно, і тими, які малися на меті провладною елітою. Як не парадоксально, але актуалізація питання розбудови держави маскувало бажання реалізації владних амбіцій окремих політиків, високопосадовців та їх оточення.

Наступний період 1999-2004 роки означив домінування адміністративно-корупційної моделі легітимації, джерелом якої є примус, застосування сили та маніпуляція. Взявши курс на побудову авторитарного режиму, українська провладна еліта так і не змогла його реалізувати в повній мірі. Тож вимушена була дотримуватися певних процедур здійснення влади та легітимаційних дій.

Складність української ситуації полягала ще й в тому, що з різних причин керівництво не могло і не мало можливості встановити авторитарну модель управління та відповідну систему забезпечення легітимності. Знаходячись на роздоріжжі, українська провладна еліта змушена була маневрувати, зберігаючи видимість демократичних процедур управління та забезпечення легітимності, і одночасно проводити політику, характерну для авторитарного режиму. Особливо це стало помітно наприкінці 90-х років, коли було здійснено спробу встановлення авторитарного домінування. Проте, під тиском зовнішніх джерел забезпечення легітимності, світової спільноти, міжнародних організацій та керівництва певних країн, ця спроба виявилася невдалою.

В цей час виборча модель забезпечення легітимності влади, фактично єдина дієва модель легітимації в Україні середини-кінця 90-х років, стала набувати формалізованого вигляду. Президентські вибори 1999 року та парламентські 1998 та 2002 років продемонстрували те, що суспільство втратило контроль за діяльністю державних владних інституцій. На практиці, головним чином, почали використовуватися методи проведення виборів, що ґрунтувалися не на вільному волевиявленні громадян та врахуванні інтересів суспільства, а на маніпулятивних технологіях. Тож вибори стали прикриттям для подальшої узурпації влади певними кланами та фінансово-промисловими групами. Втрата останньої можливості впливу суспільства на процес формування органів влади та їх діяльність, якою протягом 90-х років в Україні були вибори, спричинили соціальний протест, наслідком якого були події осені 2004 року.

«Незалежність не спричинила зміни політичної еліти в Україні. Однак факт незмінності проблематизував основи легітимності, основи, на яких еліта продовжувала здійснювати владу. Подальша легалізація шляхом виборів пом'якшила проблему дуже незначною мірою, оскільки, узаконивши своє перебування при владі, еліта зобов'язана забезпечувати легітимність з допомогою економічних і соціальних успіхів. Якщо, як у випадку з Україною, успіхів немає, то необхідно розробляти й застосовувати технології, які дають змогу компенсувати дефіцит легітимності.

Хоча формальна легальність здобувається нині в процесі багатопартійних виборів у вищій законодавчий орган, наприклад, і також з використанням змішаної, пропорційно-мажоритарної виборчої системи, але далі відносини обраних та виборців складаються за відомим сценарієм. У тих, хто одержав мандат на здійснення влади, геть відсутнє прагнення викликати і підтримати легітимацію знизу, легітимацію у вигляді поваги й визнання. Тим самим влада не стає авторитетом, тим, що забезпечує їй підтримку, яка спирається на внутрішню усвідомлену кожним індивідом переконаність в особливій значущості й правильності дій влади. Така переконаність, за М.Вебером, становить внутрішню гарантованість легітимності. Вона й залишається «незапитаною» у сучасній Україні.

Без легітимації «знизу» суб'єкти влади неминуче вимушені звертатися до технологій забезпечення самолегітимації.

По-перше, *технологія, заснована на демонстрації відданості*. У випадку України це, насамперед, відданість ідеї незалежності й суверенітету. Взагалі предмет відданості має бути значущим беззастережно, це повинні бути безумовно домінуючі цінності. Вони ж – наріжні камені легітимності. Неможливо бути легітимним, не сповідуючи їх. Громадяни, у свою чергу, визнають легітимацію з боку домінуючої доктрини.

По-друге, *технологія, заснована на культивуванні переконаності у відсутності авторитетної альтернативи, своєрідного політичного варіанту «іншого не дано».*

По-третє, *технологія легітимації авторитетом науки й мистецтва.* В останні два роки технологія легітимації авторитетом набула в Україні усталеної форми науково-практичних конференцій. Останні з них були проведені з економічної проблематики та з реформи політичної системи. Їх вів Президент, він виступав на них із доповідями й заключним словом, присутністю й словом надаючи цим конференціям особливого статусу.

По-четверте, *технологія приучення до відносин «патрон – клієнт»*, яка переживає в Україні справжній ренесанс. Склавшись, очевидно, у внутрішньоелітному просторі, вона поступово поширилась на все суспільство. Під патронатом президента проводяться спортивні змагання й фестивалі, виставки та ярмарки, шоу й конкурси.

Отже, влада, як і раніше, задовольняється лише формальною легальністю, отриманою в ході законодавчо встановлених виборчих процедур» [1, с.5-9].

Для підтримки міфу державотворення та забезпечення легітимності суспільству на протязі перших двох періодів до реалізації було запропоновано кілька ідей, які мали відволікти його увагу та унеможливити посягання з його боку на владу. Головне місце серед таких ідей займали такі:

1. Національна ідея та ідеологія національного відродження, яка вимагала консолідації суспільства та надання авансованої легітимності державним інституціям та провладній еліті з метою реалізації заявленої ідеї в «надзвичайно складних геополітичних» умовах.

2. Ідея «сильної» влади задля якомога швидшого та ефективного становлення незалежної держави та протистояння внутрішнім і зовнішнім викликам. Зазначена ідея зазвичай популярна у поставторитарних суспільствах, але насправді приховує слабкість, непрофесіоналізм можновладців та бажання узурпації влади певними групами чи особистостями.

3. Ідея розбудови громадянського суспільства. Насправді, громадянське суспільство самоінституціалізується, його не можна побудувати чи створити у наказовому порядку. Таким чином формуються лише інституції псевдогромадянські, метою існування яких є забезпечення видимості підтримки державних інститутів з боку суспільства та створення умов для самолегітимації режиму.

4. Ідея розбудови та захисту держави. Може поєднувати в собі елементи усіх вищезазначених ідей. Справжньою метою при цьому залишається утримування, узурпація влади та відсторонення суспільства від реальної участі в управлінні країною.

Реалізація такої стратегії державотворення та моделей легітимації призвело до втрати темпу розвитку, ресурсів та легітимаційного потенціалу.

Наслідком чого стала перманентна криза політичного, економічного наукового та духовного життя України першого десятиліття незалежності.

Легітимаційні процеси та їх особливості після 2004 року.

Третій період, кінець 2004 – початок 2006 років, помітно вирізнявся серед інших джерелом легітимності та легітимаційно зорієнтованістю. Події «помаранчевої революції» означили перехід до персоналізованої легітимації, джерелом якої стали особистісні якості лідера та активна

позиція суспільства. Демократичні процедури формування нової влади мали закріпити означену позицію. Але, як виявилось уже через півроку, ця модель легітимації, з точки зору можливості її реалізації, виявилася найменш вдалою в історії новітньої України. Причиною цього стали, перш за усе, невідповідність заявлених новою владою принципів управління та персонального складу керівництва нових органів влади, відсутність реального бажання та можливості провести докорінні зміни стилю управління та реформування політичної системи країни. Владні амбіції та особисті інтереси пересилили необхідність виконання передвиборчих та проголошених на «майдані» обіцянок. Розчарування суспільства, яке надало «помаранчевим» лідерам небачений як для історії України, і не лише періоду незалежності, кредит легітимності та довіри, дуже швидко зруйнувало ідеалістичне бачення майбутнього держави та суспільства. Тож і криза легітимності «помаранчевої» влади в цілому та її лідерів поодинокі, була блискавичною та неминучою. Її наслідком стала поразка нової влади на парламентських виборах 2006 року.

Четвертий період, середина 2006 – кінець 2008 років, означив глибоку кризу легітимності. Структурно-залишкова модель легітимації, в основі якої лежить традиція збереження певної структури є найбільш слабкою та небезпечною з точки зору перспектив державотворення та ефективного управління державою.

Криза інституціональної легітимності влади посилюється нівелюванням демократичних процедур легітимації влади у масовій свідомості – передусім це стосується виборчих механізмів у політичному процесі. Так, за даними соціологічних досліджень, проведених у жовтні 2006 р. Фондом «Демократичні ініціативи», попри високу оцінку значення виборів в Україні загалом, населення здебільшого вважає, що вони проводяться лише для створення видимості демократії, якої у нас насправді немає (48%). Головною причиною, що заважає стати виборам в Україні справді демократичним механізмом, населення вважає невиконання народними обранцями своїх передвиборчих обіцянок (47%).

Таким чином, криза легітимності влади на сьогоднішній день наближається до своєї критичної межі. Виявом цього є не тільки надзвичайно низький рівень довіри населення до політичної системи в інституціональному та персоналізованому вимірі, а й швидке зниження авторитету держави на міжнародній арені.

Можливими ризиками в даному контексті є такі.

У внутрішньополітичному житті:

1) подальше нівелювання демократичних процедур легітимації політичного режиму в Україні, ймовірно, посиловатиме авторитарні тенденції у політичному житті, що у свою чергу спричинить поступове згортання низки демократичних досягнень, здобутих після президентських виборів 2004р.;

2) тривання процесу відсторонення громадян від участі у політичному житті та поширення практики позасистемної діяльності (участь у неінституціоналізованих протестних акціях) посиловатиме вплив радикальних політичних сил, інтереси яких не репрезентовані у політичній системі;

3) відновлення протистояння між громадянським суспільством та владою, що ускладнить процес досягнення Україною європейських демократичних стандартів.

У зовнішньополітичній діяльності – подальша делегітимація політичного режиму загрожує зниженням авторитету України на міжнародній

арені, згортанням численних програм співпраці України з представниками міжнародної спільноти, спрямованих на інтеграцію до європейських та євроатлантичних структур. Суттєвими чинниками, що значно ускладнюють проблему підвищення рівня довіри населення до вищих органів державної влади, є такі.

1. Зниження рівня керованості суспільними процесами за умов переходу до парламентсько-президентської форми правління.

2. Скептицизм та незадоволення населення діяльністю державних органів влади та політичних партій.

3. Поширення у суспільстві розпачу, зумовленого невинуватістю сподівань щодо президентських та парламентських виборів.

4. Відсутність дієвих механізмів політичної відповідальності.

5. Наявність у політичній системі в її нинішньому вигляді можливостей для ревізії та викривлення волевиявлення громадян (зокрема під час створення коаліції).

6. Недосконалість механізму імперативного мандату.

7. Неєфективність державного управління, неспроможність державної влади започаткувати та комплексно реалізувати системні реформи у суспільстві.

8. Наявність постійних конфліктів усередині політичної еліти, що спричинено складним етапом трансформації політичної системи у напрямі становлення парламентсько-президентської моделі.

9. Низька інституціональна спроможність громадян впливати на політичний процес. Попри відносно високий рівень підтримки населенням неpolітичних інститутів (громадських організацій, профспілок тощо), громадяни здебільшого не бачать перспективи власного членства в їхньому складі, оскільки не вірять у спроможність цих інститутів ставати посередниками у процесі впливу на державу» [2, с.63-64].

Складність сучасного стану української держави та її керівництва полягає у тому, що криза легітимності та делегітимаційні процеси охопили всі рівні політичного та державного управління. Дії владних структур не знаходять позитивної оцінки та необхідної підтримки у суспільстві від рівня місцевого управління до рівня вищого політичного та державного управління. Більше того делегітимаційні процеси в сучасній Україні носять як персоналізований характер, що виявляється в низькому рівні довіри до більшості представників вищого керівництва держави, так і структурний характер – висловлення та демонстрація недовіри з боку суспільства всій системі державних органів влади та інституцій управління. Останнім «бастионом легітимності» влади в сучасній Україні залишається рівень фундаментальний, тобто визнання правомірності та необхідності існування української держави як такої, але він теж потерпає від постійних атак як з боку зовнішніх противників української державності, так і частини суспільства, яка теж з різних причин вважає нелегітимною взагалі українську державність. Тож криза легітимності в Україні носить системний та багатоаспектний характер.

Проблема ускладнюється ще й тим, що виборча модель легітимації, одна із головних складових сучасної легітимаційної політики та практики, внаслідок суспільно-політичних процесів та дій органів влади, виявилася багато в чому дискредитованою в очах суспільства і політикуму, і відповідно ефективно використана бути не може.

В подальших розвідках та дослідженнях планується продовження та поглиблення проблематики легітимності політичної влади в Україні за

рахунок аналізу та систематизації нового емпіричного матеріалу, формування системного бачення проблеми.

Враховуючи слабкість та проблемність існування інституцій українського громадянського суспільства, можна передбачити непрості часи для українського суспільства та держави. Постійні зміни урядів, перевибори до Верховної Ради, відсутність внутрішньої консолідації як еліти, так і суспільства, вплив зовнішньополітичної кризи серпня 2008 року, пов'язаної з російсько-грузинським конфліктом, та відголоски світової економічної кризи кінця 2008 року призвели українську владу та державність на межу балансування легітимності та означили втрату легітимізаційного потенціалу.

Список використаних джерел

1. Макеєв С. Десятирічна криза легітимності правлячих кіл / С.Макеєв // Політична думка, – 2001. – № 3 – С.5-9.
2. Манжол П.Г. Взаємодія влади та громадян: практика легітимізації інститутів влади у новітній історії України / П.Г.Манджол // Стратегічні пріоритети. – №1(2). – 2007. – С.58-64.
3. Новакова О. «Помаранчева революція» як криза легітимності владної еліти / О.Новакова // Політичний менеджмент. – 2005. – № 4 (13). – С.29-37.
4. Новакова О. Проблема легітимності влади в контексті політичної модернізації українського суспільства / О.Новакова // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї. – Київ; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П.Могили, 2005. – С.115-125.

Цокур Е.Г. Легитимность власти в Украине от обретения независимости до современности: особенности, источники и технологии

Рассматриваются особенности процесса легитимации политической власти в Украине за период от обретения независимости до настоящего времени, а также – проблематика источников и технологий обеспечения властной легитимности при разных общественно-политических условиях. Сделан вывод об индивидуальности украинской властно-легитимационной модели и необходимости ее адаптации к политическим реалиям современности.

Ключевые слова: легитимность, власть, легитимация, гражданское общество.

Tsokur, E.G. Power legitimacy in Ukraine from the receipt of independence to the present tense: features, sources and technologies

The features of process of political power legitimation are examined in Ukraine for period from finding of independence to the present tense, and also is problems of sources and technologies of providing of power legitimacy subject to the different social and political condition. A conclusion is done about individuality of Ukrainian power – legitimating model and necessity of its adaptation to political realities of present times.

Key words: legitimacy, power, legitimation, civil society.

Стратегії основних суб'єктів виборчої кампанії на позачергових парламентських виборах 2007

Розглядається стратегія виборчої кампанії з урахуванням найбільш поширених в політичній науці підходів до її формування. Здійснено аналіз стратегій політичних сил, які пройшли до Верховної Ради України за результатами позачергових виборів 2007 року.

Ключові слова: парламентські вибори 2007, виборча кампанія, стратегія, суб'єкти.

Політична карта світу кінця XX століття немислима без демократії, визначальною рисою якої є формування представницьких органів влади шляхом виборів. Сьогодні офіційний день виборів перетворився тільки на фіксування результатів тривалої передвиборчої боротьби, у ході якої формується громадська думка щодо кандидатів та партій, які балотуються на виборні посади.

Перемога кандидата або партії на виборах значною мірою залежить від правильної організації і належного інформаційного забезпечення виборчої кампанії, тобто від правильного менеджменту. Всі питання, які стосуються виборчої кампанії, відносять або до стратегії, або до тактики. При цьому стратегію прийнято розглядати як змістовну складову виборчої кампанії, а тактику – як комунікативну складову. На нашу думку, наявність стратегічного планування виборчої кампанії дозволяє політичній партії чи кандидату зайняти лідируючі позиції у виборчих перегонях і є запорукою здобуття ними перемоги на виборах. Крім того, ефективно розроблена стратегія дає можливість визначити електоральні цілі та ресурси кандидата, проаналізувати власні сильні і слабкі сторони та оцінити своїх конкурентів, дослідити електоральні сегменти, до яких буде апелювати кандидат, і на цій основі здійснити адекватні тактичні прийоми її реалізації. А в умовах переходу в Україні до пропорційної системи виборів, за якою депутати обираються за партійними списками, питання формування виборчої стратегії значно актуалізується, оскільки неможливо взяти участь у розподілі депутатських мандатів без формування політичними партіями стратегії боротьби за владу.

Виходячи з вищенаведеного, наукове вивчення проблематики, пов'язаної з питаннями визначення ролі виборчої стратегії дозволяє наблизитися до розуміння необхідності стратегічного планування кампанії з метою отримання мандатів у парламенті.

Серед останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання окресленої вище проблеми, слід виокремити ряд праць вітчизняних та зарубіжних вчених. Так, в загальнотеоретичному аспекті автор спирається на праці В.Полторака та О.Петрова «Виборчі кампанії: науковий підхід до організації»[7], Є.Малкіна та Є.Сучкова «Основи виборчих технологій та партійного будівництва»[5] і В.Гувакова «Стратегічний консалтинг в сучасному електоральному циклі»[3], в яких викладено основні теоретичні напрями вивчення виборчих кампаній, проаналізовано особливості їх організації і проведення.

Метою представленої статті є розгляд стратегії виборчої кампанії з урахуванням найбільш поширених у політичній науці підходів до її формування та аналіз стратегій політичних сил, які пройшли до Верховної Ради України за результатами дострокових виборів 30 вересня 2007 року.

Перед нами постають такі завдання: означити поняття «стратегія виборчої кампанії»; окреслити типи стратегій виборчої кампанії; охарактеризувати стратегії виборчих кампаній політичних сил, які пройшли до Верховної Ради України за результатами позачергових виборів 2007 року.

Стратегію виборчої кампанії можна розуміти як її основний вектор і спрямованість: голоси яких груп виборців повинні бути віддані за партію, що може спонукати виборців проголосувати за неї, які повідомлення і через які інформаційні канали слід доносити до електорату, як правильно розпорядитися завжди обмеженими ресурсами виборчої кампанії для вирішення цих завдань[3,с.26].

На нашу думку, стратегія виборчої кампанії – це основна її ідея, яку кандидат чи політична партія збираються донести до виборців. Стратегія виборчої кампанії може коригуватись в залежності від ситуації, але вона завжди є конкретною, тобто розробляється для конкретного кандидата чи політичної партії, які беруть участь у конкретній виборчій кампанії.

Російські політтехнологи Є.Малкін та Є.Сучков виділяють декілька стратегій виборчої кампанії. Використовуючи їх напрацювання В.Полторак і О.Петров запропонували в дещо доповненому вигляді розділити ці стратегії на три групи.

1. Наївні підходи. Обираючи таку стратегію, кандидат переконаний в тому, що те, що є прийнятним для нього та його оточення, без сумніву, є прийнятним для всіх виборців.

«Програмний» підхід. В основі програмного підходу лежить перебільшення ролі програми партії або кандидата у виборчій кампанії. Відповідно до такого підходу розробка стратегії виборчої кампанії замінюється розробкою програми, а тактика зводиться до того, щоб максимально детально і зрозуміло донести цю програму до виборців[5,с.61]. Тобто в рамках даного підходу ставка робиться, головним чином, на програму кандидата чи партії (блоку).

«Апаратний» підхід ґрунтується на тому, що стратегія виборчої кампанії має спрямовуватися, головним чином, на отримання підтримки адміністративної еліти, а не виборця. В Україні такий підхід може принести бажаний результат хіба що під час виборів до органів місцевого самоврядування.

«Проблемний» підхід базується на акцентуванні уваги в стратегії виборчої кампанії на важливій проблемі (проблемах) для виборців певного виборчого округу. Такі проблеми виявляються в ході різноманітних со-

ціологічних опитувань, а завдання кандидата полягає не просто у знанні таких проблем, а у необхідності запропонувати прийнятний для виборців варіант їх вирішення.

«Рекламний» підхід будується на тому, що головним в організації виборчої кампанії, як і у випадку з ринком товарів і послуг, виступає максимально активне, з використанням найрізноманітніших ЗМІ, рекламування кандидата і його програми. Подібний підхід інколи приносить успіх. Згадати, хоча б кампанію 1998 року, яку вела Партія зелених України. Адже практично крім хороших рекламних роликів по телебаченню «за душею» у неї нічого не було. Напевно, саме тому подібний же хід, використаний в 2002 році, залишив дану партію за бортом парламенту[7,с.60].

2. Підходи, до формування стратегії, засновані на специфіці електоральної поведінки. «Соціально-економічний» підхід до розробки стратегії ґрунтується на тому, що волевиявлення електорату залежить від їхніх економічних інтересів. Відповідно до даного підходу виборець буде голосувати за кандидата чи політичну партію, які забезпечать йому найбільше вигод та високий рівень добробуту. В стратегії виборчої кампанії необхідно виразити економічні інтереси тих чи інших соціальних груп.

Підхід на основі «ідеальної моделі кандидата» базується на припущенні про те, що виборці мають сформоване уявлення про те, якими особистісними та діловими рисами повинен володіти кандидат у депутати чи президенти. Тобто у виборців є досить чітке бачення, яким повинен бути ідеальний кандидат. Виявити таке уявлення електорату допомагають знову ж таки різноманітні соціологічні дослідження, після чого і відбувається формування образу такого кандидата. Стратегію, яка будується на основі «моделі ідеального кандидата» можна визначити як лідерську.

«Адресний» підхід до розробки стратегії виборчої кампанії сьогодні найчастіше застосовується в організації виборів в Україні. Суть його в проведенні до розробки стратегії широкого комплексу електоральних досліджень і виділення цільових («адресних») груп електорату за найрізноманітнішими характеристиками, а потім в стратегії і тактиці кампанії розробляються специфіка і методи роботи з цими групами[7,с.61].

З наукової точки зору, адресний підхід найправильніший. Однак, такий підхід потребує великого об'єму соціологічних досліджень, часові і фінансові витрати на які набагато перевищують витрати на стандартну виборчу кампанію. Дроблення агітації на багато дрібних адресних кампаній робить її не підйомною ні в організаційному відношенні, ні з точки зору ресурсозатрат, навіть якщо в результаті попереднього аналізу значна частина виборців буде виключена із об'єктів агітації.

3. Комплексні підходи до формування стратегій. Стратегія, побудована на основі цього підходу, передбачає донесення до виборців позиції кандидата (або, як говорять, позиціонування кандидата) за наступними чотирма параметрами: політичне позиціонування в «правій-лівій» системі координат відповідно до соціально-економічної моделі; особистісне позиціонування (визначення позитивних особистісних рис відповідно до моделі ідеального кандидата); проблемне позиціонування (відношення кандидата до основних проблем округу); позиціонування по відношенню до конкурентів.

Однак, некритична реалізація комплексного підходу, тобто рівномірне донесення до виборців позиціонування кандидата за всіма чотирма

параметрами, призводить до розпилення ресурсів. Кандидат може «позиціонуватися» за всіма правилами теорії, але виявиться неспроможним довести цю успішну подію до виборців[5,с.81-82].

Отже, кожен з названих типів стратегії виборчої кампанії характеризується певним набором рис, які власне і вирізняють одну стратегію від іншої. Як свідчить досвід, політичні партії і виборчі блоки враховують всі елементи названих стратегій при розробці власної стратегії виборчої кампанії. Зосередження уваги на одному з типів стратегії не сприяє досягненню успіху на виборах. Тепер проаналізуємо стратегії виборчих кампаній основних політичних сил, які пройшли до Верховної Ради України за результатами дострокових виборів 2007 року.

Стратегію виборчої кампанії Блоку Юлії Тимошенко можна охарактеризувати як програмну з елементами моделі ідеального кандидата. Протягом усієї виборчої кампанії постійно наголошувалось на успішній діяльності Ю.Тимошенко на посаді Прем'єр-міністра України, її рішучій боротьбі з корупцією, особистих і ділових якостях (послідовність, безкомпромісність). У виборчій кампанії 2007 року БЮТ основну ставку робив на власну передвиборчу програму – «Український прорив»[9,с.4], спрямовану на досягнення в Україні рівня життя розвинених демократичних країн.

Український прорив, як інтелектуально усвідомлений якісний ривок, передбачає дванадцять стратегічних ліній: 1. Конституційний прорив – народ сам затвердить нову Конституцію на Всеукраїнському референдумі; 2. Судово-правовий прорив – звільнення судів з-під політичних адміністративних, корупційних впливів; 3. Інформаційний прорив – створення умов для незалежності засобів масової інформації від влади і капіталу, незалежність ЗМІ від держави є запорукою незалежності журналіста від власника ЗМІ; 4. Антикорупційний прорив – посилення покарання за зловживання владою з боку чиновників аж до довічного позбавлення волі; 5. Демографічний прорив – покращення системи охорони здоров'я шляхом впровадження обов'язкового медичного страхування, збільшення виплат при народженні дитини; 6. Інтелектуальний прорив – сприяння з боку держави розвитку всіх форм інтелектуальної власності, які мають велике значення для інтелектуального прориву країни, створення ефективної системи управління інноваційним розвитком; 7. Транзитний прорив – перетворення України на міжнародний транзитний коридор; 8. Підприємницький прорив – створення умов для розвитку малого і середнього бізнесу; 9. Енергоефективний прорив – зменшення енергетичної залежності країни від енергоносіїв інших держав шляхом реалізації програми енергозбереження; 10. Інвестиційний прорив – максимально сприяти залученню іноземного капіталу в Україну; 11. Будівельний прорив – створення сприятливих умов (відповідність цін на житло рівню доходів населення) для реалізації права кожного громадянина на житло шляхом розвитку системи іпотечного кредитування та зниження вартості кредитів, податкове регулювання будівництва; 12. Аграрний прорив – запровадження прозорого конкурентного середовища для українських виробників, просування їхньої продукції на зовнішні ринки.

Стратегія виборчої кампанії блоку «Наша Україна – Народна Самооборона», викладена у виборчій програмі «Для людей, а не політиків!»[4,с.5], передбачає: створення правової держави, яка була б

підзвітна громадянам, духовне відродження, яке є запорукою об'єднання нації, втілення нової економічної стратегії.

При цьому програма містить і заходи, які сприятимуть реалізації такої мети: очищення влади шляхом скасування депутатської недоторканості та депутатських привілеїв; зосередження уваги на потребах людини (збільшення виплат при народженні дитини, зростання зарплат, справедливі комунальні тарифи); забезпечення конкурентоспроможності України, захист приватної власності (вступ України в СОТ, зменшення енергозалежності країни, ухвалення нового Податкового кодексу, захист громадян, які працюють за кордоном, залучення інвестицій); утвердження здорового способу життя (запровадження обов'язкового медичного страхування, заборона масової реклами алкогольних та тютюнових виробів); підвищення доступності освіти (обов'язковість зовнішнього тестування під час вступу до вузу, підвищення стипендій, пільги для студентів і школярів на міжміський проїзд); забезпечення культурного і духовного відродження України (захист української мови, стимулювання розвитку української книги, шанобливе ставлення до прагнення утвердження єдиної Помісної Православної Церкви); відродження українського села (створення належних умов для розвитку українського села, державне стимулювання для випускників вузів, які працюватимуть у сільській місцевості).

Стратегію блоку можна охарактеризувати також як програмну з елементами моделі ідеального кандидата. Адже в ході виборчої кампанії постійно наголошувалось на здобутках помаранчевої влади (збільшення допомоги при народженні дитини, підвищення мінімальної зарплати та пенсій, забезпечення незалежності та неупередженості ЗМІ, збільшення інвестицій в економіку країни).

Стратегія виборчої кампанії Партії регіонів спрямована на досягнення не менше 37% голосів виборців. Це майже на п'ять відсотків більше, ніж на минулих виборах. Зробити це можна, «переагітувавши» виборців інших партій. Чотири регіони – Волинь, Івано-Франківщину, Львівщину і Тернопільщину – Партія регіонів виділила в окрему підгрупу, яку назвала «області присутності». Тут планувалося збільшення рейтингу в середньому на 1,8%. Основними месиджами стратегії виборчої кампанії Партії регіонів є:

1. Помаранчева революція провалилася;
2. Помаранчева коаліція – не функціональна, а її учасники не можуть працювати разом;
3. Україна як держава не може собі дозволити повернення в минуле;
4. Ці вибори повинні привести до влади компетентний уряд[8,с.5].

Тобто основні месиджі стратегії Партії регіонів спрямовані на переконання в тому, що виборці розчаровані діяльністю «помаранчевих» лідерів. Що ж до проблематики кампанії, то Партія регіонів обрала низку тем, які хвилюють виборців, покращення рівня життя, підвищення зарплат, боротьба з бідністю, стабільність цін тощо.

На відміну від попередньої кампанії гасла анти-НАТО та другої мови Партія регіонів експлуатувала тільки на сході та півдні України. Вибори 2006 року також засвідчили проблему Партії регіонів – це різне сприйняття їхнього лідера В.Януковича. Найбільшою підтримкою він користується у базових електоральних зонах, на Донбасі та в Криму, де його вважають «найчеснішим» і «найнадійнішим» 55% виборців. Особливістю виборчої кампанії Партії регіонів 2007 року є тема об'єднання країни. Головний

акцент у виборчій агітації робився на тому, що виборців на південному сході та в центрі хвилюють одні й ті ж проблеми – насамперед соціально-економічного характеру[1].

Взагалі стратегію виборчої кампанії Партії регіонів можна визначити як проблемну, адже серед усіх учасників виборчих перегонів 2007 року саме Партія регіонів зосередила свою увагу на найбільшій кількості проблем у сфері соціальної, економічної, мовної, зовнішньої політики, охорони здоров'я та місцевого самоврядування. Крім того, в стратегії Партії регіонів присутні елементи адресної стратегії. Саме при розробці власної стратегії Партія регіонів, головним чином, орієнтувалася на групи виборців за регіональними ознаками і відповідно визначала коло проблем, найбільш хвилюючих для них. Ще однією особливістю виборчої кампанії Партії регіонів у 2007 році стало те, що в ході передвиборчих перегонів мало місце постійне позиціонування лідера партії стосовно своїх конкурентів – Блоку Юлії Тимошенко та блоку «Наша Україна – Народна Самооборона». Партія регіонів протягом всієї виборчої кампанії протиставляла якість роботи уряду на чолі зі своїм лідером та так званих «помаранчевих» урядів, наголошуючи при цьому на досягненні уряду на чолі з В.Януковичем та на неефективності роботи уряду на чолі з Ю.Тимошенко та Ю.Єхануровим. Тому ще однією визначальною рисою виборчої кампанії Партії регіонів можна назвати те, що стратегія команди В.Януковича складалася і з негативного образу його конкурентів. Мова йде про так звану негативну стратегію, яка має на меті формування анти-образу кандидата в ув'язненні виборців.

Стратегію виборчої кампанії Комуністичної партії України слід віднести до програмної, адже електорат КПУ, власне, орієнтується на виборчу програму, а не на її лідера. Основними месиджами стратегії виборчої кампанії Комуністичної партії України є: «Вся влада – радам!» і «Повернення власності народу!». Тим не менше, комуністи в своїй новій програмі декларують доволі серйозні положення: націоналізацію стратегічно важливих галузей і підприємств, зокрема виробництва спиртних напоїв і тютюнових виробів, встановлення державної монополії на зовнішню торгівлю, заборону продажу землі сільськогосподарського призначення та передачі в приватну власність курортних і заповідних територій, повернення громадянам втрачених заощаджень за 5 років[1].

Програма КПУ містить і чітко виражено позицію в сфері мовної (надання російській мові статусу державної) та зовнішньої (недопущення вступу України в НАТО, підтримка східного зовнішньополітичного вектору) політики.

На дострокові вибори до Верховної Ради України 2007 року Блок Литвина йшов з передвиборчою програмою «Від безладу – до справедливого порядку!»[6,с.4]. Програма блоку була побудована на критиці помаранчевих сил та їх опонентів, так званої «окупаційної влади». Блок Литвина власне і позиціонував себе як силу, що об'єднує Україну, яка розколена політичними чварами. Врахувавши прорахунки парламентської виборчої кампанії 2006 року (Блок Литвина набрав лише 2,44% голосів виборців, не подолавши 3% виборчий бар'єр) стратегію «Блоку Литвина» можна назвати комплексною. І при розробці стратегії виборчої кампанії Блок Литвина основну ставку робив на розчарованих виборців. В результаті, за підсумками голосування 30 вересня 2007 року, Блок Литвина отримав 3,96% голосів виборців.

Важливе значення для характеристики виборчої кампанії має так званий індекс комунікативної ефективності (ІКЕ), який виявляється за оцінкою того, як конкретний політичний гравець позиціонує себе перед виборцями, наскільки успішно проводить свою виборчу кампанію, присутній в сфері інформаційного середовища.

Так, найбільш сумарний індекс комунікативної активності у липні 2007 року, ще до офіційного початку передвиборчої кампанії мав блок «Наша Україна – Народна Самооборона» (+ 7,9 бала). Хоча рівень комунікації та активності блоку впродовж місяця мав періоди зростання і падіння. На думку експертів, високий показник ІКЕ пояснюється сприйняттям основної ідеї блоку – скасування депутатської недоторканості. Високі сумарні індекси мали БЮТ (+ 7 балів) та Партія регіонів (+ 5,4 бала). Зростання рівня комунікативної ефективності БЮТу на початку липня, за висновком експертів, відбулося після збільшення присутності лідера блоку в ЗМІ у форматі телероліків і прямих ефірів, інформаційних програмах. БЮТ позиціонувався як провідник ідеї конституційного референдуму й запам'ятовувався виборцям саме у цій якості. Партія регіонів, за підсумками дослідження, не запропонувала виборцям нових ідей, обмежившись порівняльною характеристикою підсумків роботи своєї команди та «помаранчевих» урядів. У КПУ сумарний індекс становить + 1,7 бала. У комуністів на позитив грає сформований цілісний образ партії. Блок Володимира Литвина вийшов до виборців із гаслом лідера «Я повертаюся» (ІКЕ блоку + 2,7) [2].

Отже, на нашу думку, стратегія виборчої кампанії є основним засобом досягнення перемоги на виборах. За допомогою стратегії кандидат чи політична партія демонструє: хто вони, чого прагнуть і чому виборці повинні за них проголосувати. На сьогодні існує багатоманітність типів виборчих стратегій, які спрямовані на різні сегменти електорату. Політичні партії, в залежності від мети, якої вони прагнуть досягти, застосовують ті чи інші стратегії виборчої кампанії.

Досвід попередніх виборів переконує в тому, що для виборців найприйнятнішою є проблемна стратегія, оскільки політичні партії все частіше переконують виборців в наявності певних проблем, а вступаючи в передвиборчу боротьбу, пропонують їм ефективні способи їх вирішення. Також електоратом сприймається і лідерська стратегія, оскільки тривалий період голосування за мажоритарною системою укорінило у свідомості виборця ставку на конкретного лідера, який «допоможе конкретно йому». А, власне, перехід до пропорційної системи голосування, яка сприяла посиленню підтримки так званих «іменних блоків», наслідком чого стала значна персоніфікація політичного життя в Україні, зумовив необхідність стратегічного планування виборчих кампаній задля отримання бажаного результату виборів.

Список використаних джерел

1. Аналіз передвиборчої кампанії 2007 року // Гомін України – http://www.homin.ca/news_view.php?category=top&news=2257&lang=ua.
2. Газета Верховної Ради України «Голос України» – <http://www.golos.com.ua/article/1186036486.html>.
3. Гуваков В. И. Стратегический консалтинг в современном электоральном цикле. – М., 2007. – 52с.

4. «Для людей, а не політиків!»: передвиборна програма блоку «Наша Україна - Народна Самооборона» // Урядовий кур'єр. – 2007. – 21 вересня (№ 173). – С.5.

5. Малкін Є., Сучков Є. Основи виборчих технологій та партійного будівництва. – К.: Основні цінності, 2005. – 528с.

6. Передвиборна програма виборчого блоку політичних партій «Блок Литвина» // Урядовий кур'єр. – 2007. – 18 вересня (№ 170). – С.4.

7. Полтораєв В., Петров О. Избирательные компании: научный подход к организации. – К.: Знання України, 2004. – 120с.

8. «Стабільність і добробут»: передвиборна програма Партії регіонів // Урядовий кур'єр. – 2007. – 8 вересня (№ 164). – С.5.

9. Український прорив: передвиборна програма Блоку Юлії Тимошенко // Урядовий кур'єр. – 2007. – 7 вересня (№ 163). – С.4.

Мадрыга Т.Б. Стратегии основных субъектов избирательной кампании на внеочередных парламентских выборах 2007

Рассматривается стратегия избирательной кампании с учетом наиболее распространенных в политической науке подходов к ее формированию. Сделан анализ стратегий политических сил, которые прошли в Верховную Раду Украины за результатами внеочередных выборов 2007 года.

Ключевые слова: парламентские выборы 2007, избирательная кампания, стратегия, субъекты.

Madryga, T.B. Strategies of the main participators of electoral campaign during the parliamentary elections of 2007

Review of strategy of electoral campaign taking into account the most widespread in political science approaches to its forming and analysis of strategies of political forces which passed in Verkhovna Rada of Ukraine as a result of parliamentary election of 2007 in Ukraine.

Key words: parliamentary election of 2007, electoral campaign, strategy, participators.

Стан та перспективи формування ліберальної демократії в Україні

Питання формування державної ідеології, зокрема ідеології лібералізму, обумовлене особливостями суспільного розвитку в умовах трансформації та демократизації українського суспільства. Виникає необхідність визначення мети державного будівництва, виявлення ліберальних засад у політичній традиції, прийнятності ліберальних цінностей в Україні та переосмислення ціннісної парадигми ліберальної демократії.

Ключові слова: лібералізм, ліберальна демократія, ідеологія, відповідальність, культура.

**«Свобода означає відповідальність,
ось чому більшість людей її бояться»
Бернард Шоу**

Аналіз політичних подій кінця ХХ – початку ХХІ ст. дозволяє стверджувати, що процеси демократизації в сучасному світі набувають небачених масштабів поширення та розгортання. Тому на сьогодні осмислення проблем демократизації та переходів – зокрема до ліберальної демократії – у сучасній політичній науці набуває особливої *актуальності*. Однак, окрім теоретизування про природу, особливості та специфіку становлення ліберальної демократії у пострадянських країнах, слід враховувати наявні в них політичні переконання, певні культурні цінності, культурологічні та політичні течії. Процеси формування ідеологій, зокрема ліберальної, у пострадянських країнах ускладнений певними політичними умовами – країни колишнього Радянського Союзу позбулися теорії та практики соціалізму-комунізму та перебувають у процесі формування нових суспільних моделей. Труднощі, які вони переживають, зумовлені змінами, привнесеними розпадом Радянського Союзу, а саме – скасуванням єдиної ідеології, проголошеної та нав'язаної урядом і Компартією, та зміною ідеологічної парадигми, яка, власне, не була завершена. Ця тема є актуальною і для України, де на зміну науковому комунізму прийшла відсутність чіткої ідеологічної, а, отже – політичної позиції. Тому *завданням* цієї статті є виявлення ліберальних засад у політичній традиції і прийнятності ліберальних цінностей на пострадянському просторі, зокрема в Україні.

Становлення незалежної правової демократичної держави в Україні пов'язане з формуванням нових ідеологічних засад, намаганням позбутися тоталітарного минулого та розбудувати правову, демократичну державу і визначитися з єдиною інтегративною ідеологією держави. Це позначається на всіх структурних компонентах державного устрою і політичної

системи. Після розпаду Радянського Союзу і відмови від комуністичної ідеології, на заміну українському народу ніяких ідеологем не було запропоновано – духовних, ідеологічних, ціннісних тощо. Тому державна ідеологія України наразі характеризується як концептуально незавершена, із відсутністю чіткої цілісності. Тоталітарна система Радянського Союзу, з якої вийшла Україна, була спрямована на знеособлення, культивує колективістські цінності, тоді як ліберально-демократична спрямованість державотворення, яка притаманна насамперед країнам Заходу, націлена на формування автономної особистості.

Після розпаду Радянського Союзу Україна, опинившись на роздоріжжі між Сходом і Заходом, Європою та Азією, задекларувала спробу здійснити стрибок із соціалістичного минулого до ліберальної демократії. Конституція України 1996 року визнана як ліберально-демократична за сукупністю дефініцій стосовно прав людини, оскільки містить положення, які демонструють її ліберальну орієнтацію, але, разом з тим, вона є суперечливою за гарантіями дотримання цього, декларативністю, надлишковими посиленнями на закони. Задля втілення цих положень у політичній практиці необхідні не лише зміни в усіх сферах життя, що детерміновано минулою державною практикою, але й бажання та готовність громадян до втілення ліберальних цінностей. Необхідно зазначити, що 70 років соціалістичного та комуністичного минулого багато в чому пояснюють відсутність легітимного уряду [1, с.260-261]. Радянське минуле зумовлює відчуження від держави, конфронтації та недостатню консолідацію суспільства. Відчуження та політична апатія, успадковані з минулого, є перешкодою для трансформаційних процесів в Україні. Як слушно зазначає Є.Шацкі, поняття лібералізму та ліберальної діяльності в сусідній Польщі не мали чіткого пояснення і спрощено зводилися до всього, що було «не комуністичним» або «дисидентським» [2, с.31]. Що стосується України, то попри достатньо високий рівень освіти з-поміж інших країн світу, значна частка населення не має системних, цілісних знань щодо політики лібералізму, що, безперечно, у багатьох випадках пов'язане з особливостями політичної соціалізації за часів СРСР. Наприклад, 63%, населення вважають що Україні потрібна демократія, 67% – свобода, і лише 24,8% бачать потребу України у лібералізмі, причому, практично така ж частина населення (23,9%) вважає його явищем непотрібним [3] (див. табл. 1).

Таблиця 1.
Розподіл відповідей респондентів на питання
«Як Ви вважаєте, чи потрібні зараз Україні:»

	Безумовно, так	Скоріше, так	Наскільки так, настільки й ні	Скоріше, ні	Безумовно, ні	Важко сказати
Демократія	34.9	28.2	14.5	4.7	5.3	12.2
Лібералізм	11.3	13.5	24.6	13.4	10.5	26.6
Свобода	42.6	24.4	15.0	4.8	2.3	11.0
Порядок	79.9	13.3	1.4	1.7	0.6	3.1

Соціологічні дослідження свідчать про те, що достатньо часто люди не розуміють глибинного значення терміну «лібералізм». Натомість відбувається відокремлення поняття «лібералізму» від поняття «свободи», в той час коли їх кореляція не підлягає сумніву.

Після прийняття Конституції України можна сказати про кристалізацію у свідомості українського суспільства поглядів щодо лівих (комуністичних, соціалістичних), соціал-демократичних, центристських, національно-демократичних, правих націоналістичних, а також ліберальних, екологічних, християнсько-демократичних течій. При порівнянні даних соціологічного моніторингу українського суспільства, можна дійти висновку, що конституційний етап характеризується рядом цікавих особливостей підтримки різних ідеологій з боку громадян. Наприклад, для цього етапу характерні найвищі (у порівнянні з іншими роками) показники підтримки суспільством ліберальної (2,7%), християнсько-демократичної (3,3%) течій[4,с.26]. Цей факт суперечить традиційній для українських аналітиків тезі стосовно того, що вплив комуністичної ідеології пояснюється радянською ментальністю частини населення і нівелюється протягом часу в силу демографічного зменшення прихильників комунізму. Виходячи з цих емпіричних даних, а також показників підтримки ліберальних ідеологічних течій з боку українського суспільства, мусимо погодитися з М.Михальченком, який зазначав, що «ліберальні, соціал-демократичні, християнсько-демократичні, консервативні, республіканські ідеї дуже повільно входять у духовний простір українського суспільства. Це, скоріше, «модний одяг» у мисленні невеликих груп інтелігенції, ніж сектори масової свідомості»[5,с.29]. Проте стан суспільної свідомості українців свідчить, що в країні зростає попит на лівоцентристську ідеологію – він має тенденції до посилення в усіх регіонах країни протягом останніх років. Із цього не витікає створення або реабілітація відповідного партійного бренду, який мав дуже мало спільного із реальними соціал-демократичними принципами. Йдеться скоріше, про цінності демократії, прозорості, які були б поєднані з високим рівнем економічного добробуту, підвищенням рівня життя та зменшенням соціального розшарування, корупції, криміналізації, що повинно знаходити відповідність у реальній політиці, а не в назвах партій чи популістських програмах[6,с.144].

В Україні лібералізм поки не став масовою ідеологією. Вимоги свободи особистості та підприємництва, обмеження втручання держави в бізнес, культуру і особисте життя громадян наразі мало хто розділяє. Ця думка базується на даних соціологічних опитувань і моніторингу громадської думки, які проводяться безліччю соціологічних інститутів. Насправді, дані подібних опитувань в основному співпадають: ліберальний ідеологічний напрям підтримує менше 10% населення, а ліберальні партії – менше 3% [7] (див. табл. 2).

Таблиця 2.
Ставлення українців до ліберальної ідеології, %

	Позитивно	Байдуже	Негативно	Важко відповісти
Лібералізм	6.7	44.7	24.0	24.6

Що стосується вікового розподілу стосовно ставлення до ліберальної ідеології, то слід зазначити, що молоде покоління українців (18-30 років)

більш позитивно ставиться до лібералізму, ніж старше покоління (50 років і старші) [8](див. табл. 3.).

Таблиця 3.
Динаміка ставлення до ліберальної ідеології (віковий розподіл, %)

	18-19 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 і старші
Позитивно	7.9	7.1	6.7	6.1	5.5
Байдуже	47.8	46.7	45.4	43.2	41
Негативно	22.2	25.6	24	25	24.1
Важко відповісти	22	20.5	24	25.7	29.4

Тобто, молоді люди більш здатні до сприйняття ліберальних принципів, що є однією з ознак становлення ліберальної демократії. Відмітимо і таку тенденцію: ставлення до лібералізму також залежить від культурно-географічних відмінностей. Наприклад, жителі Південної (37,4%) та Східної (26%) України більш позитивно ставляться до ліберальної ідеології, на відміну від жителів Західної (4,9) та Центральної (13,1%) України [9](див. табл. 4).

Таблиця 4.
Динаміка ставлення до ліберальної ідеології (регіональний розподіл, %)

	Захід	Центр	Південь	Схід
Позитивно	4.9	13.1	37.4	26.0
Байдуже	22.2	36.3	23.9	29.9
Негативно	62.3	41.3	27.2	27.5
Важко відповісти	10.6	9.3	11.5	16.6

Відзначимо, що ліберальна демократія є формою суспільно-політичного устрою – правовою державою на основі представницької демократії, в якій воля більшості і здатність обраних представників здійснювати владу обмежені в ім'я захисту прав меншості і свобод окремих громадян. Виходячи з цього визначення, для становлення ліберальної демократії інтереси меншості повинні враховуватись. Як засвідчують результати соціологічного дослідження, 51,6% українців вважають, що усі соціальні проблеми мають вирішуватися на користь більшості громадян, а не меншості, натомість 38,5% українців вважають, що усі соціальні проблеми мають вирішуватися з урахуванням інтересів меншості, тобто потрібно знаходити компроміс між інтересами різних суспільних груп [10](див. табл. 5.). Ці результати свідчать про наявність пострадянського ідеологічного мислення, коли все мало вирішуватися на користь більшості громадян, а не меншості. Але різниця в отриманих результатах не є дуже

значною, що свідчить про позитивні тенденції щодо сприйняття основного принципу ліберальної демократії.

Таблиця 5.
Розподіл відповідей респондентів на питання
«Яким чином мають вирішуватися соціальні проблеми:
на користь більшості громадян чи меншості?»

Усі соціальні проблеми мають вирішуватися на користь більшості громадян, а не меншості	Усі соціальні проблеми мають вирішуватися з урахуванням інтересів меншості, потрібно знаходити компроміс між інтересами різних суспільних груп	Важко відповісти
51.6	38.5	10.0

Партії в Україні, які в цьому дослідженні використано як індикатори розвитку та діяльності політичних ідеологій, заслуговують окремого аналізу. Розвиток ліберальної ідеології в сучасній Україні – зрештою, як і в Польщі, розпочався з громадського руху, а вже пізніше розвинувся у зв'язку з потребою структуруватися в політичну силу та сформувався у вигляді політичних партій. Народним рухом України, який своєю діяльністю прагнув до звільнення умів та до свободи слова, також були порушено питання ліберальної проблематики завдяки його діяльності (екологічні, мовні тощо). Навіть більше, після приходу значної частини активістів з Народного руху до парламенту України економічні питання були в центрі уваги політиків-лібералів. Але українські реформатори не поставили чіткого завдання реструктуризації та реформування економіки України. Отже, не запровадивши певних необхідних змін в економіці, Україна затримала ліберально-демократичний розвиток. Сьогодні ліберальні принципи і капіталізм – дві складові одного цілого в сучасному західноєвропейському та американському суспільствах[11, с.62].

Розмірковуючи над низькою популярністю ідей лібералізму в Україні, слід узяти до уваги і такий факт: респонденти, відповідаючи на питання про свої ідеологічні переваги, так чи інакше орієнтуються на те, що у них «на слуху», і вже з цього вибирають щось «найбільш симпатичне». Так влаштована людська психіка, що відоме і знайоме сприймається як краще. Відповідаючи на питання, респондент визначає свої ідеологічні пріоритети, виходячи не з раціональних підстав і вивірений в жарких дискусіях світоглядних позицій, а перш за все – «з реклами» (згадуючи те, «про що говорять»). Якщо прийняти це до уваги, то низьку популярність ліберального ідеологічного напрямку можна тлумачити як показник ситуації, при якій з ліберальним «брендом» жодна політична сила серйозно не працювала. Навряд чи є підстави вважати, що і Ліберальна партія України, і Християнсько-ліберальна партія України, і Ліберально-демократична партія зійшли з великої арени української політики внаслідок того, що вони вибрали свідомо програшний ідеологічний «бренд». Навпаки, вірогіднішим здається пояснення, що ці партії не проводили значимої політичної діяльності, унаслідок чого такий «бренд» як лібералізм виявився не розкрученим. Наприклад, лідер Християнсько-ліберальної партії України (ХЛПУ) Леонід Черновецький на виборах 2006 року був

обраний мером Києва, а партія отримала 21 місце (12,93%) у Київській міській раді, а після повторних виборів 2008 року – 43 місця. Але те що, Л.Черновецький є лідером ХЛПУ практично не згадується у ЗМІ, завжди йде мова про БЛОК Леоніда Черновецького[12].

Багато хто з політиків вважають, що ліберальна ідеологічна програма – неефективний інструмент у передвиборчій боротьбі. Насправді, якщо серед населення ліберальний напрям майже не підтримується[7], ліберальний «бренд» практично не використовується, можна припустити, що і передвиборні програми також апелюють до цінностей неліберального штибу. Але в партіях центристського, правоцентристського і лівоцентристського спектрів використовується прихована ліберальна риторика. Прихована в тому сенсі, що в програмні положення партійної ідеології закладаються пункти, які фактично відображаючи ліберальний ідеологічний напрям, не ідентифікуються з ним. Для прикладу можна навести БЮТ (Блок Юлії Тимошенко), Народно-демократичну партію, Блок Литвина, Партію регіонів, Комуністичну партію та багато інших[13,с.144-154].

Правоцентристські партії посилено апелюють до ліберальних цінностей в контексті національних пріоритетів, оскільки сама по собі націоналістична ідеологія має низький рівень підтримки. Наприклад, блок «Наша Україна» в своїй програмі достатньо багато згадав про «ліберальні цінності», зокрема, з огляду лише на перерахування всієї тієї незліченної кількості ідеологій, які привнесли з собою партії, що увійшли до блоку. Лівоконсервативні сили використовують ліберальні цінності з метою пом'якшення радикального потенціалу своїх ідеологій, щоб остаточно не позбутися частини свого електорату.

Таким чином, при всій нібито непопулярності ліберальної ідеології ліберальні ідеї фактично більш-менш приховано фігурують в програмних документах переважної більшості партій.

Ще одне міркування стосовно несприятливого ставлення українців до лібералізму. Окрім рівня популярності партій, який у свою чергу впливає і на популярність відповідних ідеологій, важливу роль відіграє те, що тривалий час соціально-економічні зміни українського суспільства означувалися в ЗМІ не інакше, як «ліберальні реформи». Останнім часом ліберальна риторика в українських ЗМІ якось згасла, але стійка асоціація в суспільній свідомості лібералізму з наявними соціально-економічними процесами залишилася. Тим самим, відмовляючи в підтримці ліберальному ідеологічному напрямку, респонденти, можливо, перш за все виражали протест проти своєї матеріальної невлаштованості, проти того, що панує навколо «ліберального реформування», і, нарешті, проти соціально-економічної політики держави[14].

Існує також інший аспект актуальності лібералізму. Більшість класичних ліберальних принципів сьогодні сприймається як «загальнолюдські цінності» або «природні права людини». Серед них можна назвати такі, як ідея самоцінності індивіда і його відповідальності за свої дії; ідея приватної власності як необхідної умови індивідуальної свободи; принципи вільного ринку, вільної конкуренції та вільного підприємництва, рівності можливостей; система розділення влади, заборон і протипау; ідея правової держави з принципами рівності всіх громадян перед законом, терпимості і захисту прав меншин; гарантія основних прав і свобод особистості (совісті, слова, зборів, створення асоціацій і партій); загальне виборче право тощо. Без більшості з перерахованих цінностей важко уявити сучасну європейську цивілізацію. А те, що такі цінності і права вже не завжди ідентифікуються зі своїми ліберальними витоками, лише говорить про

всю ту значимість, яку ліберальна ідеологія має в сучасній загальнолюдській культурі. Українське суспільство ще не до кінця зуміло освоїти цей загальнолюдський пласт культури. Наприклад, це стосується поняття відповідальності – одного із засадничих концептів лібералізму.

У політичній культурі українського народу майже не закладено пріоритетності значення категорії відповідальності для державотворчих демократичних процесів. Українці завжди охоче перекладають тягар відповідальності на інших, у цьому випадку – на державу. А тим, хто при владі, це дає можливість триматися біля керма, спекулюючи на відповідних настроях. «Жодна економіка не зможе витримати такого навантаження соціальними трансфертами, які поклали на українську економіку. А населення, незадоволене ступенем відповідності рівня свого життя тому ідеалу, який у нього різними способами сформували, чомусь вважає, що держава йому винна, і чекає від неї дедалі більших і більших соціальних виплат. Провокуючи політиків цими своїми очікуваннями на обіцянки» [15].

Декларування ліберальних принципів і проголошення новоствореного державного курсу, спрямованого на їхнє застосування, не можна ототожнювати із втіленням ліберальної традиції в життя держав, що донедавна були адептами соціалізму–комунізму. Однак прагнення змін після розпаду Радянського Союзу, радикальних змін у всьому – ладі, ідеології – логічно впливали з революційних подій кінця 1980-х – початку 1990-х років у посткомуністичних країнах. Зміни ідеологій часто ототожнюють із процесами трансформації політичних інститутів, уряду, започаткуванням економічних реформ, але недостатньо уваги приділяють наслідкам радикальної зміни в межах розвитку громадянського суспільства та зміни у відносинах «індивід – держава» та «індивід – громада». Посткомуністичні країни, щоб довести свою європейськість і належність демократичній, а, отже – ліберальній традиції, відкинули офіційну соціалістичну теорію як таку, що суперечила основним ліберальним свободам. Беручи до уваги одну з характерних особливостей економічного лібералізму – вільний ринок – варто наголосити, що економічна реформа мала місце в Польщі, поняття ринкової економіки є не віртуальним, а реалією суспільства. Певною мірою це заслуга польських лібералів, оскільки вони не зупинилися на рівні культурної революції, а поставили чіткі економічні завдання [11, с.66].

Іншими словами, Україні потрібно усвідомити, що, обираючи шлях демократії західного зразка та способу функціонування, вона тим самим обирає капіталістичний спосіб буття, що супроводжується панівною ідеологією неолібералізму. Ф.Гайск зазначає, що штучне нав'язування ліберальних інститутів у країнах, які не мають історичної традиції лібералізму, може не дати очікуваних позитивних результатів [16, с.55]. В Україні лібералізм наявний декларативно, бо його індикатори – партії та ліберальна економічна реформа – засвідчують його слабкість у політичній системі України. У культурному та мовному аспектах є певні прояви застосування ліберальних методів, що ставить перед Україною завдання формувати своє бачення та власний сценарій політичного та економічного розвитку.

Таким, чином, копіювання в посткомуністичних країнах законодавчої (правової) бази західних демократій саме по собі не здатне гарантувати політичну стабільність. Прикладом може бути розділення влади. Таким чином, в Україні різні гілки влади (виконавча, законодавча і судова) виявилися не розділеними, а такими, які протистоять одна одній. Так,

президент кілька разів намагався розпустити Верховну Раду, яка, у свою чергу, неодноразово намагалася оголосити імпічмент президентові. Виникла криза легітимності, коли Президент, з одного боку, а парламент – з другого, ігнорували рішення один одного [17].

Узагальнюючи сказане, можна стверджувати, що перспективи встановлення в посткомуністичних країнах стабільного і міцного ліберально-демократичного порядку (подібного до того, що існує в країнах Заходу) залежать від змін в цінностях і діях політичних суб'єктів (як на рівні лідерів і організацій, так і на рівні мас) у бік раціоналізації та лібералізації. Поки це відбувається дуже повільно. Сьогодні в українському суспільстві спостерігається сильна орієнтація на націоналістичні ідеї, значна роль харизматично-чуттєвого типу дій і, в той же час, слабка легітимність, яка в першу чергу стосується легальності демократичних законів.

Список використаних джерел

1. Wilson A. The Ukrainians: Unexpected Nation / A.Wilson. – London: Yale University Press, 2000. – 306p.
2. Szacki J. Liberalism po Komunizmu / J.Szacki. – Warszawa, 1998. – 243c.
3. Результати загальнонаціонального соціологічного опитування «Громадська думка населення України – червень 2007 року» / Фонд «Демократичні ініціативи» та «Юкрейніан соціолоджі сервіс» 19 червня – 2 липня 2007р.; [Електронний ресурс] // Сайт фонду «Демократичні ініціативи». – Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/archive>.
4. Паніна Н. Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг / Н.Паніна. – К.: ТОВ «Видавництво Софія», 2005. – 160с.
5. Михальченко М. Українська національна ідея: підказки для політичних лідерів / М.Михальченко // Політичний менеджмент. – 2007. – Спеціальний випуск. – С.24–36.
6. Біденко Ю. Ідеологічні детермінанти політичного процесу (державний та глобальний виміри): дис. кандидата політичних наук: 23.00.02 / Біденко Юлія Михайлівна. – Х., 2009. – 241с.
7. Результати всеукраїнського соціологічного дослідження Українського центру економічних і політичних досліджень імені О.Разумкова: 19-25 червня 2008 рік // Сайт Українського центру економічних та політичних досліджень імені О.Разумкова / Архів соціологічних досліджень УЦПД. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=338
8. Результати всеукраїнського соціологічного дослідження Українського центру економічних і політичних досліджень імені О.Разумкова: 19-25 червня 2008 рік // Сайт Українського центру економічних та політичних досліджень імені О.Разумкова / Архів соціологічних досліджень УЦПД. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=374
9. Результати всеукраїнського соціологічного дослідження Українського центру економічних і політичних досліджень імені О.Разумкова: 19-25 червня 2008 рік // Сайт Українського центру економічних та політичних досліджень імені О.Разумкова / Архів соціологічних досліджень УЦПД. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=375
10. Результати всеукраїнського соціологічного дослідження Українського центру економічних і політичних досліджень імені О.Разумкова: 19-25 червня 2008 рік // Сайт Українського центру економічних та політичних досліджень імені О.Разумкова / Архів соціологічних досліджень УЦПД. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=343

11. Прунак М. Виклик лібералізму: критика, але не заперечення / Марія Прунак // Соціогуманітарні проблеми людини. – 2005. – № 1. – С.59-67.
12. Итоги выборов в Киевсовет [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net/rus/news/news-254012.html>
13. Здорик М.В. Ліберальні ідеї в програмах українських політичних партій парламенту-2007 // Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна – 2008. – Випуск 12. – №810 – С.144-154.
14. Бублик П. Перспективы либерализма в Украине / Матеріали круглого столу Ліберально-демократичної партії України, 17.07.2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ldpu.org.ua/partners/institution-of-liberalism/4289c47ab87e0/>
15. Лібанова Е. «Я не вірю в можливість відродження протестантської етики» / Елла Лібанова // Дзеркало тижня. – № 26 (754) 11-31 липня 2009.
16. Hayek F.A. The Road to Serfdom / F.A.Hayek. – London: Routledge, 1991. – 235p.
17. Качановский И.И. Будущее либеральной демократии в России. // Общественные науки и современность. – 1995. – № 2. – С. 52-56.

Головко И.В. Состояние и перспективы формирования либеральной демократии в Украине

Вопрос формирования государственной идеологии, в частности идеологии либерализма, обусловлено особенностями общественного развития в условиях трансформации и демократизации украинского общества. Возникает необходимость определения цели государственного строительства, выявления либеральных начал в политической традициях, приемлемости либеральных ценностей в Украине и переосмысления ценностной парадигмы либеральной демократии.

Ключевые слова: либерализм, либеральная демократия, идеология, ответственность, партия, культура.

Golovko, I.V. Consisting and prospects of forming of liberal democracy in Ukraine

The issue of state ideology formation, in particular the ideology of liberalism, is caused by the features of social development in the conditions of transformation and democratization of Ukrainian society. There is a necessity of determination of purpose of state building, exposures of the liberal beginnings in political traditions, acceptability of liberal values in Ukraine and reconsider of the valued paradigm of liberal democracy.

Key words: liberalism, liberal democracy, ideology, responsibility, party, culture.

Політична символіка демократичної консолідації

Здійснено детальний аналіз впливу політичної символіки на процес демократичної консолідації суспільства. Дослідження виявляє механізми функціонування політичної символіки в контексті створення та розвитку демократичної політичної системи.

Ключові слова: політична символіка, демократична консолідація, політичний міф, громадянська релігія, політична ідеологія, політичний маркетинг.

Протягом останніх десятиріч демократична консолідація суспільства є предметом наукових пошуків багатьох дослідників. Проміжним підсумком досліджень в даній галузі є невизначеність чинників консолідації демократії, оскільки в різних країнах, що демократизуються цей процес має унікальні особливості. Перспективним для подальшого розвитку теорій демократизації можна вважати виокремлення культурних факторів демократичної консолідації суспільства. Зокрема, цікавим видається науковий погляд на даний процес в аспекті використання політичних символів для того, щоб демократичний транзит став успішним.

Демократична консолідація в межах транзитології розглядається як ключовий етап переходу до демократичного політичного режиму. Щоб зрозуміти сутність демократичної консолідації звернемося до етимології слова «консолідація». В тлумаченні Енциклопедичного словника Вебстера іменник «consolidation» (консолідація) походить від дієслова «to consolidate» (консолідувати) і означає «об'єднувати розділені частини в єдине ціле, згуртовувати, комбінувати» [1, с.313].

Вперше дане поняття з'явилося в праці Г.О'Доннела та Ф.Шміттєра «Переходи від авторитарного правління» (1986). В ній дослідники вважають умовою консолідації демократії «інституціоналізацію нових норм і структур режиму, розширення його легітимності та усунення перешкод, які на першопочатковому етапі роблять це становлення складним» [2, с.73]. Тобто, автори ототожнюють консолідацію з інституціоналізацією.

Згідно даному підходу процес демократичної консолідації передбачає використання таких політичних засобів: 1) швидке обмеження, зведення до мінімуму або зв'язування її ідеологічних або інституціональних невідповідностей; 2) встановлення її автономії перед попередньою владою; 3) мобілізацію громадянського суспільства в політичних формах його вираження; 4) розвиток відносно стабільної політичної системи, здатної забезпечувати формування відповідального перед народом уряду.

Інший аспект виокремлює австрійський політолог А.Шедлер, на думку якого поняття «демократична консолідація» повинне відсилати лише до стійкості, стабільності політичного режиму. Дослідник вважає, що спочатку консолідація демократії була витлумачена в контексті стабільності політичного режиму. Це постало як звуження змісту терміну. Сьогодні більшість авторів розуміє під консолідацією або процес стабілізації демократії, або процес поглиблення демократії[3,с.91-93].

Якщо ми встановимо більш високий бар'єр для демократичної консолідації, включаючи широке, глибоке національне зобов'язання перед демократією, як найкращою формою урядування, то напрочуд мала кількість нових демократій може бути названа справді стабільною[4,с.295]. Беручи за стандарт демократичної консолідації припущення її незворотності, те, що передбачити дуже складно, на думку Л.Даймонда, можна стверджувати, що лише десять нових членів Євросоюзу, а також Тайвань, Чилі, Уругвай, Південна Корея, Гана є демократично консолідованими.

Досвід демократизації багатьох країн показав, що лише впровадження демократичних інститутів не забезпечує повноцінного функціонування демократії. Окрім того, кожна держава проходить свій, унікальний шлях до демократії. Так, досліджуючи процес демократичної консолідації в державах Східної Азії Р.Комптон приходить до двох висновків: 1) існування західних інституційних форм в Східній Азії не призвело до демократичної консолідації Західного зразка, включаючи ефективну партійну систему; 2) основа легітимності будь-якої країни хоча б частково залежить від культури[5,с.1-17].

Окрім інституціонального аспекту важливою складовою процесу демократичної консолідації є соціалізація – в даному значенні, – набуття та засвоєння індивідом демократичних норм, цінностей, уявлень, тобто демократичної політичної культури. На думку Л.Даймонда, культурні цінності, що проголошують толерантність у суспільстві, свободу від влади мають значні політичні наслідки[4,с.101].

Проте, цінності існують не лише в свідомості людей, а й матеріалізуються у символах. Серед різноманітних символів безпосереднім засобом демократичної консолідації суспільства стає політична символіка. Політична символіка – це образна, знакова структура, що містить впливове повідомлення, яке змінює думки, емоції, поведінку людини стосовно політики. Важливо, що політична символіка в період демократичних змін висувається політичними елітами і може суттєво вплинути на консолідацію суспільства навколо ідеї демократії.

Символи в політиці функціонують в чотирьох формах: міф, релігія, ідеологія та маркетинг. В процесі демократичного транзиту всі вищезазначені форми можуть поєднуватись і використовуватись задля досягнення демократичної консолідації.

Міфологічні уявлення про демократію панували ще в Стародавній Греції. Стародавні греки демократію, як владу більшості, протиставляли тиранії як нелегітимній владі окремої особи. Проте, для Арістотеля демократія – це дещо більше, ніж просто влада більшості. Це також можливість для вільно народжених та бідних контролювати владу. «На загальну думку, тільки при цьому ладі всі громадяни користуються свободою, оскільки до неї, як стверджують, прагне всяка демократія»[6,с.166].

В сучасних демократичних процесах міфи також грають дуже важливу роль. Наприклад, міф про героя використовується як засіб проведення демократичних маніфестацій. Символічною основою для демократичної консолідації також слугують героїчні оповіді про боротьбу за демократію.

Так, масові народні виступи проти чилійського уряду в 1970 році, зафіксовані у політичному символі «26 de enero» (26 січня) – день ескалації конфлікту з урядовими силами поліції. Згодом, під час переходу від авторитарного правління до демократичного, згадані події знаходять свій вираз у створенні «місцевих історій» («local histories»). «Місцеві історії» з'являються у книгах, театральних виставах і популяризують альтернативний погляд на політичну історію Чилі, що протистоїть офіційній історії диктаторської доби [7, с.51].

Релігійною основою демократичної політичної символіки стає громадянська релігія. Громадянська релігія не є традиційною релігією. Вона виявляється як сукупність політично-релігійних символів, що встановлюють свободу, плюралізм та інші демократичні цінності.

Наприклад, в Іспанії, вважає Д.Едлес ««демократія» була «темою» транзиту: «демократія» стала громадянською релігією» [8, с.51]. Символи демократії віртуально захопили всі великі і малі партії, ліві, праві, та центристські протягом виборчої кампанії 1977 року. Головним слоганом Комуністичної партії був «Голосувати за комуністів, голосувати за демократію». У проурядовій партії слоган був «Центр – це демократія». Після падіння режиму Франко демократія стала сакралізованою, символічною опозицією авторитарному лідерству або диктатурі.

Власне, саме слово «демократія» і стає ключовим політичним символом демократичної консолідації. Демократія стає тією цінністю, яка виражена як кінцева мета будь-якої політичної програми. Історія цього політичного символу є недовгою. Сто п'ятдесят років тому символ «демократія» мав значення лише для невеликих соціальних груп. Проте, наприкінці XIX сторіччя цей символ починає все частіше застосовуватись в політичних ідеологіях [9, с.1].

В широкому значенні термін «демократія» постав як спосіб урядування, ключовими аспектами якого є: верховенство влади народу, представницький характер влади, розділення влади, мажоритаризм, рівність всіх перед законом, гарантія свободи слова, преси та зібрань, парламентаризм, конституціоналізм тощо.

Якщо аналізувати символ «демократія», то можна виокремити три основні його постулати: представницьке урядування, свобода та орієнтація на людину. В XX сторіччі дані постулати використовувались в межах як лівих, так і правих ідеологій. Перша та Друга Світові війни популяризували символ «демократія», оскільки вони яскраво виявили ті загрози, що містять тоталітарні політичні режими. Як результат небезпека війни та насилля загалом змусила людей робити свій вибір на користь демократії [9, с.8].

Проте, трансформація символічного простору політики посунула на другий план ідеологічні способи символізації політики. В першу чергу це зумовлено революцією в засобах масових комунікацій, що розпочалась приблизно після Другої Світової війни. Даний процес супроводжувався зменшенням ролі ідеологій у політичному житті – від повного краху

ідеологічного проекту (марксизм-ленінізм) до поступової інтеграції ідеологічних течій навколо загальнолюдських цінностей (неоконсерватори та нові праві).

Поява нових технологій масових комунікацій призвела до безпрецедентного розширення аудиторії ЗМІ, в результаті чого, з однієї сторони відбулась небувала уніфікація символічного простору, а з другої – відкрились нові можливості для маніпулювання громадською думкою[10,с.37].

Якщо звернути увагу на країни колишнього СРСР, то в них політична символіка держав, що перебувають на стадії трансформації від тоталітаризму до демократії, яскраво показала технологічність, естетичну привабливість, здатність до переваги над конкуруючими з нею тоталітарними символами, проте, і це головне, не сприяла демократичній консолідації суспільства. В усіх трьох державах кольорових революцій – Грузії, Україні та Киргизстані політичні режими мають найнижчі показники демократичної консолідації серед інших держав регіону[11].

Вимогами до ефективного застосування політичної символіки для демократичної консолідації суспільства мають стати: фахово розроблене використання політичними елітами стратегій трансформації символічного простору політики; врахування в цьому процесі міфологічних, релігійних, ідеологічних та маркетингових складових політичної символіки.

На думку О.Зернецької та П.Зернецького, стратегії трансформації віртуального простору можна поділити на: цивілізаційно-орієнтовані, культурно-орієнтовані, релігійно-орієнтовані; політично-орієнтовані, мотиваційно-орієнтовані; когнітивно-орієнтовані; вузькоіндивідуально-орієнтовані[12,с.103].

Наприклад, до цивілізаційно-орієнтованих стратегій демократичної консолідації можна віднести ті, що спрямовуються на поширення історично утворених у протестантському християнстві цінностей верховенства права, розподілу гілок влади, прав людини і плюралізму думок, які лежать в основі сучасних європейської та північноамериканської цивілізацій.

Лише політична символіка може трансформувати дані цінності для сприйняття незахідними політичними спільнотами. Засобом демократичної консолідації може постати міф, який за змістом та формою є універсальним для будь-якої цивілізації. Так, згаданий міф про героїчну боротьбу, що втілюється у сучасній формі демократичних маніфестацій гарантовано позитивно вплине на суспільну свідомість як орієнтир для подальших демократичних перетворень.

Культурно-орієнтовна стратегія передбачає оформлення демократичної політичної символіки у певний культурний контекст. Успішним можна вважати культурний контекст, який буде спільним для всіх (або хоча б більшості) соціальних груп суспільства.

Негативним прикладом культурного контексту символізації демократії можна вважати введення Дня Свободи, річниці Помаранчевої революції в Україні. Створення знакової дати і прагнення за допомогою неї зробити виборців більш прихильними до діючої влади, апелюючи до минулого (ототожнення події зі здобуттям нацією свободи), може бути ефективним за тієї умови, якщо політичні лідери здатні обґрунтовано пояснити, чому невиконані минулі зобов'язання політичних еліт та дати населенню надію на їх виконання в майбутньому. Крім того, підтекст

політичних символів в жодному разі не може зображати одну частину суспільства в ролі домінуючої над іншою.

Більш складною виявиться інтеграція релігійних символів в процес демократичної консолідації суспільства, особливо в багатоконфесійних країнах. Проте, релігійні складові політичної символіки необхідно і потрібно використовувати в контексті створення і функціонування вищезгаданої громадянської релігії. За своєю суттю, громадянська релігія є світським варіантом релігійного ставлення до національних символів. Основним інструментом такого ставлення є віра, що спрямована на провідні політичні символи держави. Не варто й згадувати, як відзначають День прапора у провідних демократіях світу.

Ідеологічна складова політичної символіки формує базові мотиваційно-орієнтовані стратегії соціальних груп індивідів. Ідеологія, передбачає певну систему ідей, на які орієнтується соціальна група. За допомогою політичної символіки демократичних текстів в політичних програмах досягається ототожнення соціальних груп з цілями суспільства. Соціалізація під час демократизації для одних індивідів може здійснюватись лише на мотиваційному рівні, а для інших ще й як прийняття цінностей демократії. Якщо для одних достатньо економічних вигод для задоволення власних потреб за демократичного режиму, то для інших окрім цього цінністю стає сама демократична форма правління з рівним доступом усіх до політичного життя.

Проте, можливі приклади, коли демократична політична символіка негативно мотивує громадян. На думку К.Кисельова люди втомлюються від виборів не стільки через перманентну віртуальну війну кандидатів, скільки від самих тверджень та слів, що вибори є «війною та брудом». Громадян перехідних держав часто свідомо чи несвідомо примушують думати про втомленість від виборів. Завдяки використанню «великих символів» відбувається поступове зменшення смислів слів. Такі слова як Батьківщина, народ, демократія та інші завдяки непорядковано здійснюваній символічній політиці гублять свій сакральний смисл, стають частиною повсякденності[13,с.113].

Така ситуація вимагає залучення індивідуально-орієнтованих стратегій трансформації віртуального простору, що базується на маркетингових засадах. За сучасних, ринкових умов політичних відносин, функції ідеології, як комунікації між державою та громадянським суспільством, політична символіка відтворює об'єм інформації, розрахований не на враження глибинних структур свідомості або створення системи переконань, а лише на те, щоб розвернути людину в сторону того чи іншого політичного проєкту, спонукати до голосування, до підтримки конкретних дій держави чи партій[10,с.34].

Відповідно до цього, маркетинг, як організація діяльності в умовах ринку, застосовує певні технології створення ефективної політичної символіки. Серед факторів таких технологій можна виокремити: 1) Фактори успіху, що залежать від діяльності самої організації, коли відбувається непрямий вплив на виборців, тобто на заклик до певної дії. Наприклад, присутність емблеми завжди та всюди плакати на акціях, що проводяться організацією; вміщення партійної символіки в будь-яку друковану продукцію. 2) Фактори успіху, що залежать від діяльності керівників. Відмінність цієї групи факторів від першої полягає в підвищеній актив-

ності цих лідерів, проте важливо, щоб їх публічні появи були нерозривно пов'язані з появою символіки партії. 3) Психологічні фактори. 4) Фактори історичного досвіду[14,с.115].

Проте, таких маркетингових засобів використання політичної символіки недостатньо, коли мова йде про організацію політичної діяльності суб'єктом якої є держава, а об'єктом – суспільство. Так, застосування політичних символів в Україні розвивається в напрямі використання зростаючих можливостей засобів масової інформації. Конкурентне використання символічних ресурсів політики відбувається в умовах незвиненого політичного ринку та трансформації традиційних суспільних інститутів.

Для досягнення демократичної консолідації суспільства необхідно: конструювання політичної символіки з урахуванням її міфологічної, релігійної, ідеологічної та маркетингової складових; свідоме, цілеспрямоване використання політичними елітами ключових демократичних символів минулого в поточній політиці; трансляція ключових демократичних політичних символів через засоби масової комунікації, що збільшить культурний контекст для реформ; надання пріоритетної підтримки лише тим демократичним інститутам, що діють відповідно до нових символів; врахування місцевих культурних традицій та ідентичностей в процесі демократичної консолідації суспільства; залучення до розробки нових політичних символів фахівців з політології, культури, філософії тощо.

Список використаних джерел

1. Webster's Encyclopedic Unabridged Dictionary of the English Language. – New York: Gramercy Books, 1996. – 1692 p.
2. O'Donnell G., Schmitter Ph. Transitions from authoritarian rule: Tentative conclusions about uncertain democracies. – Baltimore: The Johns Hopkins University, 1986.
3. Shedler A. What is Democratic Consolidation?// Journal of Democracy. – Vol.9. – № 2. – 1998. – P.91 – 107.
4. Diamond L. The spirit of democracy: the struggle to build free societies throughout the world. – New York: Holt Paperback. – 2008. – 449 p.
5. Compton R.W. East Asian Democratization: impact of globalization, culture and economy. – Praeger Publishing, 2000. – 207 p.
6. Аристотель. Політика. – К.: Основи, 2003. – 293с.
7. Paley J. Marketing democracy: power and social movements in post-dictatorship Chile. – Los Angeles: University of California Press, 2001. – 249p.
8. Edles L.D. Symbol and ritual in the new Spain: the transition to democracy after Franco. – Cambridge: University Press. – 1998. – 194p.
9. Pool Ith.de S. Symbols of democracy. – Stanford: Stanford University Press, 1952. – 80p.
10. Современные тенденции развития символического пространства политики и концепт идеологии : Материалы дискуссии / А.И.Соловьев, О.Ю.Малинова, О.В.Гаман-Голутвина, М.В.Ильин, С.Н.Пшизова // Полис. – 2004. – № 4. – С.28-51.
11. Freedomhouse /Nations in transit/ Democracy Score 2009. Rankings by RegimeType // <http://www.freedomhouse.hu/images/nit2009/tables.pdf>.

12. Зернецька О., Зернецький П. Трансформації віртуального простору та парадигми впливу мас-медійних дискурсів // Політичний менеджмент. – 2005. – № 3 (12). – С.100-107.

13. Киселев К.В. Выборы и символическая политика в Российской Федерации // Политическая наука и политические процессы в Российской Федерации и Новых Независимых государствах/ Материалы Третьей международной конференции ЕСПИ, февраль 2005, г. Екатеринбург. – Екатеринбург, Уральское отделение Академии Наук, 2005. – С.111 – 122.

14. Зазыкина Е.В. Политический PR: символы. — М.: ООО «ЮрИнфоР-Пресс», 2003. — 123 с.

Багинский А.В. Политическая символика демократической консолидации

Статья посвящена подробному анализу влияния политической символики на процесс демократической консолидации общества. Исследование определяет механизмы функционирования политической символики в контексте создания и развития демократической политической системы.

Ключевые слова: политическая символика, демократическая консолидация, политический миф, гражданская религия, политическая идеология, политический маркетинг.

Baginsky, A.V. Political logos of democratic consolidation

An in-depth analysis of the impact exerted with political logos upon the process of democratic consolidation of the society. The investigation reveals mechanisms of the political logos functioning within the context of creation and development of a democratic political system.

Key words: political logos, democratic consolidation, a political myth, a civil religion, political ideology, political marketing.

Глобальний вимір тероризму: історія, уроки, досвід боротьби Російської Федерації і світового співтоварицтва

Розглядаються проблеми тероризму як глобального явища, визначається історичний аспект російського тероризму. Зроблено висновок, що аналіз даного процесу є актуальним, дозволяє вийти на прикладні аспекти вирішення проблеми тероризму в Російській Федерації.

Ключові слова: *тероризм, Російська Федерація, антитерористична діяльність, теракти, етнонаціональні групи.*

Тероризм увійшов до нашого життя як одна із найактуальніших сучасних проблем людства, яка потребує комплексного і виваженого вирішення. Після теракту 11 вересня 2001 він набув глобальних масштабів та став невід'ємною частиною політичних і економічних процесів у світі, а також зростаючою загрозою громадській і національній безпеці країн і народів.

Комплексне і всебічне вивчення світового досвіду антитерористичної діяльності, зокрема в Російській Федерації, дозволяє з'ясувати причини, особливості цього явища на сучасному етапі розвитку людства, показати деякі закономірності взаємодії його з економічною і політичною сферами життя, вийти на прикладні аспекти розв'язання проблеми.

Тероризм (терор) (від франц. *terreur* – страх, жах) – термін, що увійшов у вжиток наприкінці XVIII ст. для позначення репресивної політики яacobінів в період Великої французької революції. Потім він набув універсального значення і став використовувати для позначення мотивованого насильства з політичними цілями. Терористичні дії завжди носять привселюдний характер і чиняться з метою впливу на суспільство або владу.

Сучасні глобалізаційні зміни, породжені прогресом інформаційних технологій, суттєво вплинули на всі сфери суспільного життя. Тероризм не є винятком. «Тероризм сьогодні – як художній твір, як шоу, як картина. Він твориться перед об'єктивами сотень, тисяч фото і кінокамер, він тільки там і можливий, де є ці камери» – відзначає В.Ковтун[1].

Глобального виміру тероризм набув після подій 11 вересня 2001 року. Цей теракт став предметом жалоби та обговорення в усьому світі та примусив задуматися уряди багатьох країн про безпеку суспільства та кожної

людини. Аналіз терактів минулого та сучасності доводить, що засоби, форми та способи здійснення тероризму еволюціонують разом із розвитком сучасних науково-технічних технологій. Можна стверджувати, що терактом 11 вересня терористам вдалося спровокувати посилення напруги в західних країнах між різними етнонаціональними групами, а в деяких регіонах, зокрема, на Близькому Сході, ці події призвели до збройного конфлікту й нової хвилі терористичної діяльності. Події 11 вересня начотмо засвідчили людству, що вся інтелектуальна, військова, технологічна міць провідних держав не здатна протистояти міжнародному тероризму. Навпаки, саме величезні технологічні та комунікаційні досягнення людства стають опорою для міжнародного тероризму[10,с.4].

Моделюються та створюються нові високотехнологічні методи, які терористи беруть на своє озброєння. Актуальною залишається проблема доступу терористів до небезпечних радіологічних, токсичних та бактеріологічних матеріалів, а також деяких видів звичайного озброєння, які стають засобами глобального насильства[2].

Для сучасного світового співтовариства найбільшу загрозу становить поєднання радикалізму та нових технологій. Протягом останніх 50 років науково-технічний прогрес набув такого розвитку, що вперше в історії світової цивілізації виникла ситуація, коли невелика група людей спроможна створити загрозу для населення цілих континентів, реально оцінюючи реалізацію своїх намірів. У минулому, щоб погрожувати США, необхідно було мати величезні армії й воєнно-технічний потенціал. Сьогодні навіть невеликі угруповання, озброєні злочинною ідеологією, можуть сіяти хаос та страждання в усьому світі. З урахуванням сучасних тенденцій розвитку постіндустріальної цивілізації, для ефективнішого здійснення своїх намірів, терористи дедалі частіше використовують інновації у техніці та сучасні інформаційні технології.

Головною метою будь-якого теракту є не сам факт знищення людини, руйнування чи захоплення заручників і не матеріальні збитки від цього, а, насамперед, психологічний вплив на якомога ширшу аудиторію. Цей вплив здійснюється у спосіб залякування, провокування певних дій чи бездіяльності та привертання уваги громадськості. У цьому випадку тероризм у поєднанні із сучасними інформаційними технологіями є засобом психологічного впливу, головним об'єктом якого є не ті, хто загинув під час теракту, а ті, хто залишився живим. Його мета – не вбивство, а залякування і деморалізація людей, що призводить до масової паніки.

Історія розвитку тероризму в Росії розпочинається ще з часів зародження монархії. Перші згадки про спроби визначення основних терористичних по своєму прояву явищ можна знайти в судебнику 1550 року. Так, в ньому формулюється таке поняття як «хитрість» (що рівнозначно – прямому наміру). Поява цього поняття мала велике значення для подальшого визначення терористичних проявів і «злого наміру». Далі в судебнику 1589 року відбулися значні зміни в бік визначення суб'єкта терористичної діяльності – виділялося декілька суб'єктів, серед яких були – вбивці, злодії, грабіжники і «державні вбивці»[3].

Подальший розвиток законодавства в 1649 році виділяв уже три форми «прямого наміру» – вбивство, злодійство і здійснення державних злочинів (замах на правителя – теракт, заволодіння державою, підпал міста та ін.)

Таким чином з'явилося одне із складових сучасного розуміння тероризму – прямий намір на здійснення злочинів саме проти держави.

У 1649 році стали додатково класифікувати склади злочинів терористичного характеру. Так, були виділені в окремі статті як от: зрада правителю і державі, підпал, вбивство правителя. Законодавець на фоні народних хвилювань прагнув тлумачити всі можливі злочинні діяння проти держави і правителя.

Далі розвиток законодавства про протидію тероризму будовався саме на описі і виділенні злочинів проти держави, серед яких чітко виділялися – вбивство правителя, зрада, підпал, революційні діяння. Це обумовлювалося діяльністю революціонерів, які використовували такі методи як вбивство державних і посадових осіб, правителів та ін.

З другої половини XIX ст. в Росії та інших країнах Європи поширюється «мода» на революційний та інші види тероризму. Його ідеологи в своїх працях робили особливий акцент на інформаційному аспекті терористичної діяльності. У доктрині «пропаганда дією», висунутій того часу анархістами, зазначалося, що лише терористичні дії можуть спонукати маси до тиску на уряд. Про деякі аспекти революційної діяльності, зокрема зародження тероризму в дореволюційній Росії, згадується у праці «Записки Революціонера» Петра Кропоткіна[9].

Зрозуміло, у позаминулому столітті застосування актів терору, як засобів впливу на масову свідомість, ще не могло дати значного ефекту через недостатній розвиток ЗМІ та порівняно незначну їхню роль в організації інформаційних процесів у країні. Населення переважно черпало інформацію з чуток, а не з газет, але навіть, за таких умов бажаного результату було досягнуто. У Москві, Петербурзі та інших великих містах Росії частина населення була залякана діями «бомбістів», а в решті (особливо освіченої молоді) такі дії породжували зацікавлення ідеєю революції та викликали захоплення, що призводило до збільшення кількості терористів. Крім того, після серії замахів (на імператора Олександра II, міністрів внутрішніх справ Сипягіна і Плеве, прем'єра Столипіна) значна частина посадовців найвищого рангу російської імперії жила і діяла зі страхом.

Уже в ті роки, хоча й «кустарно», поряд зі звичайною зброєю, терористи почали використовувати зброю «інформаційну», руйнівні наслідки якої часом переважали вибухівку. В Європі час від часу з'являлися страшні повідомлення, які поширювалися пресою і змушували тремтіти обивателя. У 1890р. газети сповістили, що німецький терорист Йоганн Мост заволодів динамітом. Дана інформація посіяла панічні настрої на кілька років. Через 10 років причиною масових страхів стали отруйні гази, якими погрожували терористи. Справжній жах викликали чутки про озброєння терористів «нервово-паралітичним газом», а інформація про те, що вони готують бактеріологічну війну, спонукала Лігу націй створити у 1920р. спеціальну бактеріологічну комісію.

В радянський період у Кримінальних кодексах 1922, 1926, 1960 років були розділи, присвячені злочинам проти державної і суспільної безпеки, але саме поняття «тероризм» у вигляді самостійної статті було введено в російський кримінальний закон тільки в 1994 році. Разом з тим, тероризм в сучасному розумінні цього слова виник в Росії ще в часи Радянського Союзу, коли в Москві в 1978 році прогрімів вибух, які були організовані членами нелегальної партії «Дашнакцутюн», в результаті яких

загинуло близько 30 осіб. За заявою терористів вони «боролися проти радянського ладу, а отже, проти Москви. Вони вирішили мстити росіянам, неважливо, кому саме: жінкам, дітям, літнім людям – головне росіянам», що відразу визначило основні напрями і характеристики російського тероризму[4].

Сучасний тероризм, як явище, набув розвитку в Російській Федерації після розпаду СРСР. Так, на початку 1990-х років поширюються національні рухи в Південній Осетії, Абхазії, Північній Осетії та Інгусетії. Дії національних меншин призвели до розгортання конфлікту, адже Росія не бажала втрачати свої території, а деякі території намагалися вийти зі складу Російської Федерації. Розгорнулася війна в Чечні та регіональні конфлікти в інших областях. Прихильники реінтеграції пострадянського простору на засадах російського домінування вважали, що без військово-політичної присутності Росії у нових незалежних державах, виникнуть міжетнічні та міжконфесійні конфлікти. Але практично, якщо ці конфлікти й виникали, то багато в чому не без участі самої Російської Федерації[5].

Тероризм в Росії володіє могутньою зброєю, аж до новітніх видів зброї. Реформи системи правоохоронних органів і спецслужб, складні соціальні процеси в армії, по суті, відкрили військові арсенали як для кримінальних елементів, так і, особливо, для представників політичного екстремізму. Більш того, великі фінансові можливості, якими володіють політичні радикали, прихильники крайніх форм і методів політичної боротьби, дозволяють озброювати терористів-бойовиків, і просто бандитів, передовим технічним устаткуванням, екіпіровкою, часто досконалішою, ніж та, якою володіють правоохоронні органи і спецслужби.

Наявність територій, що знаходяться під контролем сил політичного екстремізму, корупція в правоохоронних органах призвели до тому, що підготовка бойовиків, що використовуються в терористичних акціях, проводиться на спеціальних базах, з участю досвідчених інструкторів, у тому числі й іноземних.

Необхідно відзначити, що російський як кримінальний, так і політичний тероризм все більше набуває інтернаціонального характеру, що підтверджується не тільки координацією дій із зарубіжними терористичними групами або організаціями політичного екстремізму, а й безпосередньою участю іноземних громадян в терористичній діяльності на території Росії. Про це недвозначно свідчать події в Чечні і навколо неї.

В діяльності терористичних організацій, особливо, створених за етнічною ознакою, простежується прагнення винести терор за межі своєї місцевості, зробити його нормою, принаймні в регіоні, з тим, щоб створити єдиний фронт боротьби з державною владою. Саме такі дії були характерні для групи Радуге в Кизлярі. Явно простежувався план зробити Дагестан та інші республіки в цьому регіоні ще одним вогнищем тероризму, розв'язати бандитську діяльність на Північному Кавказі в цілому.

На думку Дугласа Герда (колишнього міністра закордонних справ Великобританії) ефективного захисту проти терористичних актів нема. Звичайно, заходи безпеки можуть дещо пом'якшити терористичні атаки, проте не усунути їх. Із часом, як припускає автор, терористичні групи, як інші групи в минулому, будуть ізолювані і перестануть існувати.

Із відгуків у західній пресі про Росію варто навести коментар Мойсеса Наїма в газеті «Нью-Йорк таймс». Сам автор є редактором журналу «Форін полісі» (тобто – зовнішня політика). У зв'язку з великими запасами нафти в Росії автор порівнює її з іншими країнами світу, які називає «петродержавами», тобто нафтовими державами. У Росії, на думку автора, де слабо функціонують громадські інституції, нафта, прибутки від якої зосереджені в руках можновладців і багатих, може стати серйозною перешкодою на шляху демократії. Приміром, розвинена демократія і сильний громадський сектор, як підкреслює автор, можуть послужити прикладом – чому Норвегія не скотилася на шлях тоталітаризму, яким пішли багаті на нафту Нігерія і Венесуела. Запаси нафти і слабкі громадські структури, на думку автора, сприяють також зростанню нерівності й убогості населення, а також корупції. Нафтова промисловість, яка приносить величезні прибутки, не створює надто багато місць праці. Багатства, що напливають від продажу нафти, і зростаюча убогість населення, породжують невдоволення і неспокій. Це твердження автор пов'язує із ситуацією в Росії і конкретно із нафтовою компанією ЮКОС, арешт керівника якої викликав кризу. На думку автора, лише сильний і незалежний громадський сектор міг би вберегти Росію від подібних кризових ситуацій[6].

У боротьбі з глобальним явищем тероризму варто налагоджувати співпрацю з різними міжнародними організаціями, зокрема Російська Федерація підтримує відносини із НАТО. Співпраця у галузі боротьби з тероризмом набула форми регулярних обмінів інформацією, глибинних консультацій, спільних досліджень з оцінки ризиків, планування на випадок надзвичайних станів цивільного характеру, таких як терористичні напади, діалогу на високому рівні щодо ролі військових у боротьбі з тероризмом та стосовно набутого досвіду внаслідок останніх терористичних актів, а також науково-технічного співробітництва. Країни – члени НАТО та Росія також співпрацюють в інших галузях, пов'язаних із боротьбою з тероризмом, таких як прикордонний контроль, запобігання розповсюдженню зброї масового знищення, управління космічним простором та ядерна безпека.

У грудні 2004 року міністри закордонних справ у складі РНР ухвалили комплексний План дій РНР у галузі боротьби з тероризмом, який має на меті вдосконалити загальну координацію та стратегічне керівництво діяльністю РНР у цій сфері.

Починаючи з грудня 2004 року, проводилося спільне тренування з метою підготовки до розгортання російських кораблів у складі військово-морської антитерористичної операції НАТО «Активні зусилля» на Середземномор'ї. Фрегат ВМС Росії «Пытливый» долучився до операції «Активні зусилля» у вересні 2006 року, а на початку 2007 року інший корабель почав готуватися до розгортання у цьому році[7].

На сучасному етапі розвитку держави Росія розробляє нові програми по боротьбі з тероризмом. Так, зокрема реалізація Федеральної цільової програми Антитерор 2009-2012 роки дозволить підвищити рівень антитерористичної захищеності росіян, вважають в апараті Національного антитерористичного комітету (НАК) РФ.

Підготовлена комітетом програма була схвалена напередодні на засіданні президії уряду РФ. «Реалізація програми значною мірою дозволить підвищити рівень антитерористичної захищеності людини, суспільства і

держави, а також зменшити потенційні ризики терористичних проявів», – йдеться в повідомленні апарату НАК.

Документ направлений на об'єднання зусиль зацікавлених федеральних органів виконавчої влади у вирішенні завдань щодо протидії тероризму.

У НАК особливо зазначили, що принципово важливою відмінністю нової програми є її орієнтованість на профілактику терористичних проявів. «Раніше цьому аспекту антитерористичної діяльності приділялося недостатньо уваги. Суспільство, особливо молодь північнокавказького регіону, виявилися незахищеними перед масованою інформаційною дією, направленою на розповсюдження ідеології тероризму, що закликає до терористичної діяльності, героїзуючи і реабілітуючи її», – підкреслюється в документі.

У програмі також наголошується, що в протидії і профілактиці тероризму важливо надати у розпорядження співробітників спецслужб і правоохоронних органів найпередовіші технічні засоби виявлення терористичної діяльності на ранніх стадіях, щоб гарантовано забезпечити припинення дій терористичних і бандитських угруповань, перш за все на території республік Північного Кавказу[8].

Отже, тероризм в Російській Федерації, зневажаючи життя людей, не відрізняється по жорстокості від міжнародного. В ідеологічному плані, у віддзеркаленні ЗМІ, терористи часом представляються перед суспільством як «борці» за національну або соціальну ідею. Це пов'язано з іншою особливістю – розростанням політичного радикалізму як способу досягнення політичної мети – захоплення влади. У Російській Федерації активно розробляються програми щодо боротьби з тероризмом, проводиться співпраця з міжнародними організаціями, зокрема НАТО. Водночас викоринити тероризм, який має глибоке історичне коріння в країні, застосовуючи лише наявні, на сучасному етапі, засоби і форми боротьби, неможливо. Слід розробляти як нові методи внутрішньої безпеки держави, протидії тероризму, так і посилювати взаємодію, координацію з міжнародною спільнотою в антитерористичних діях.

Список використаних джерел

1. Антипенко В. Ф. Современный терроризм: состояние и возможности его упреждения (Криминологическое исследование) / Антипенко В.Ф. – К., 1998. – 191с.
2. Коляндр О. Психология терроризма [Електронний ресурс] / Олександр Коляндр – 2004. – 2 вересня. – Режим доступу: <http://bbcrussian.com>
3. Рогов В.А. «История уголовного права, террора и репрессий в Русском государстве 15-17 в / Рогов В.А. – М., 1995.– С. 32
4. Петрищев В.Е. Заметки о терроризме / Петрищев В.Е. – М. 2001 – С.205
5. Хлобутов. О.М. Терроризм в современной России / О.М.Хлобутов // М. – 1998. – С. 1-8.
6. Дарчук В. Огляд західної преси: Боротьба з тероризмом. Росія. [Електронний ресурс] / Василь Дарчук – 2003. – 4 грудня. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/Article/910418.html>
7. Рада НАТО – Росія. Ключові сфери співпраці РНР. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.nato.int/issues/nrc/cooperation-ukr.html>

8. Боротьба з тероризмом у Росії виходить на новий рівень. [Електронний ресурс] – 2008. – 5 серпня. – Режим доступу: <http://novynar.com.ua/world/33917>

9. Кропоткин П.А. Записки Революционера / Пётр Алексеевич Кропоткин. – С.-Петербург.: Знание, 1906 – 471 с.

10. Jenkins P. Imagines of Terror: what we can and can't know about terrorism / Philip Jenkins – New York, 2003 – 219 с.

Коцур В.В. Глобальное измерение терроризма: история, уроки, опыт борьбы Российской Федерации и мирового сообщества

Рассматриваются проблемы терроризма как глобального явления, определяется исторический аспект российского терроризма. Сделан вывод о том, что анализ данного процесса является актуальным и способствует выходу на прикладные аспекты решения проблемы терроризма в Российской Федерации.

Ключевые слова: терроризм, Российская Федерация, антитеррористическая деятельность, теракты, этнонациональные группы.

Kotsur, V.V. Global measuring of terrorism: history, lessons, experience of fight of Russian Federation and world community

The problems of terrorism are examined as the global phenomenon, determined historical aspect of Russian terrorism. The article is devoted the analysis of terrorism in a Russian Federation in the context of historical development of humanity.

Key words: terrorism, Russian Federation, counterterrorist activity, acts of terrorism, groups.

Загальнологічні методи у дослідженні журналістикознавства

Аналізується актуальність використання в українських журналістикознавчих дослідженнях загальнологічних методів, зокрема, аналізу, класифікації, синтезу, абстрагування, ідеалізації, узагальнення, індукції, дедукції, аналогії, моделювання, прогнозування, імовірісно-статистичних, системного, структурно-функціонального методів.

Ключові слова: журналістикознавство, методологія, загальнологічні методи.

Журналістикознавство вивчає історію, теорію і практику засобів масової інформації і є онтологією такого суспільного явища як журналістика. Ця наука має свою історію, філософію і методологію. Незважаючи на значні досягнення у дослідженні окремих аспектів з історії і теорії журналістики, залишається актуальним питання комплексного, системного дослідження всього журналістикознавчого процесу в Україні. Як і в будь-якій іншій науці, в журналістикознавстві дослідження неможливі без правильно обраної методології.

У даній статті аналізується використання у журналістикознавстві загальнонаукових методів дослідження, які забезпечують зв'язок між філософією і фундаментальними теоретико-методологічними положеннями спеціальних наук, і набули широкого застосування в науці у XX столітті. Завдяки своїй універсальності загальнонаукові методи застосовуються у переважній більшості наук, у тому числі і в журналістикознавстві. Загальнонаукові методи класифікують на: загальнологічні методи дослідження (серед загальнонаукових методів вони найближчі до філософських методів); методи теоретичного пізнання; методи емпіричного дослідження.

Загальнологічні методи дослідження застосовуються переважно на теоретичному рівні наукового дослідження, хоча деякі з них можуть застосовуватися і на емпіричному рівні. Найбільш широко застосовуваним методом у наукових дослідженнях є метод аналізу. Термін аналіз має грецьке походження і означає розкладання, розчленування. Отже аналіз є методом наукового пізнання, який передбачає уявне розчленування предмету дослідження на складові елементи з метою вивчення його структури, ознак, властивостей, зв'язків. Аналіз дає можливість досліднику виявляти головні, сутнісні елементи предмету дослідження.

Аналіз як логічна операція, як правило, є першою стадією дослідження, коли дослідник переходить від нерозчленованого описання предмету до виявлення його структури, складу, властивостей, зв'язків. При цьому, слід

пам'ятати, що розчленування предмету повинно мати розумну межу, за якою дослідник переходить до дослідження предмету іншого характеру за своєю суттю і властивостями. Так, Гегель наводив приклад, що якщо хімік, аналізуючи шматок м'яса, поділить його до рівня кисню, вуглецю та інших хімічних елементів, – він відійде від предмету дослідження, адже ці хімічні сполуки не є суттю м'яса[1,с.97]. Отже вичленовані шляхом аналізу елементи предмету дослідження обов'язково повинні відповідати суті цього предмету.

У журналістикознавстві, як і в інших науках, аналіз присутній практично у будь-яких дослідженнях, адже без нього неможливо скільки-небудь серйозно заглибитися в дослідження предмету чи явища. Наприклад, досліджуючи художній стиль публіциста, науковець окремо аналізуватиме його праці у різні періоди творчості, у різних жанрах, окремо вивчатиме застосування автором різних літературних прийомів, його мову тощо. Аналізуючи якість роботи засобу масової інформації, дослідник окремо розгляне рівень достовірності інформації, об'єктивність даного ЗМІ, оперативність, точність, ефективність подачі інформації, реакцію на неї споживачів тощо.

Різновидами аналізу є класифікація і періодизація, без яких також не обходиться жодна наука. Класифікація необхідна для з'ясування зв'язків і закономірностей розвитку предмету дослідження. За допомогою класифікації дослідник визначає місце предмету дослідження у групі йому подібних предметів; виявляє суттєві ознаки предмету дослідження і близьких до нього предметів. Кількість чинників, за якими відбувається класифікація, залежно від мети дослідження може варіюватися від одного до десятків.

Так, у журналістикознавстві при аналізі засобів масової інформації необхідно враховувати, до яких типів вони відносяться. При цьому, залежно від завдань дослідження, класифікацію ЗМІ можна зробити за цілим рядом ознак: за тематикою (громадсько-політичні, економічні, спортивні тощо), за територією поширення (загальнодержавні і регіональні), за цільовою аудиторією (масові чи орієнтовані на певні демографічні, соціальні, професійні групи), за формою власності і видавцем (державні, комунальні, при установі чи навчальному закладі, партійні, приватні – із вітчизняними чи зарубіжними інвесторами), за популярністю і впливовістю (тиражем, індексом цитування, реакцією на матеріали), за цільовим призначенням (має на меті комерційний успіх, просвітницька або пропагандистська мета), за рівнем об'єктивності і незаангажованості, за мовою, жанром, стилем, оформленням, способом розповсюдження тощо.

Що стосується періодизації, то вона є необхідною при дослідженні як історії самого предмету, так і історії його дослідження. Періодизація передбачає визначення за певними чинниками часових проміжків. Ці чинники науковець обирає залежно від мети дослідження, а також від об'єктивного ходу історичного розвитку предмету чи явища. За допомогою періодизації науковець виділяє найважливіші етапи розвитку предмету, з'ясовує, як він виник, розвився, на якому життєвому етапі перебуває в момент дослідження; хто і коли вже досліджував цей предмет, яка буде послідовність дій при дослідженні цього предмету тощо.

Наприклад, у журналістикознавстві, досліджуючи творчих шлях публіциста, як правило, виділяють основні періоди його творчості залежно від зміни його стилю, тематики, місця роботи чи проживання, переосмислення публіцистом власних поглядів, змін в особистому жит-

ті, соціально-політичних змін у країні, що вплинули на його творчість тощо.

На наступній стадії наукового дослідження застосовується метод **синтезу**. З грецької мови синтез перекладається як з'єднання, сполучення, і є методом наукового пізнання, за яким відбувається поєднання вичленованих методом аналізу елементів предмету дослідження (з врахуванням всіх виявлених властивостей і елементів) для дослідження його як єдиного цілого. Синтез розкриває те істотне загальне, що зв'язує частини предмета в єдине ціле.

Залежно від характеру дослідження предмету і глибини проникнення в його сутність виділяють наступні види аналізу і синтезу: емпіричний аналіз і синтез (застосовується, як правило, на стадії поверхневого ознайомлення з предметом дослідження і дає можливість пізнати його як явище); елементарно-теоретичний аналіз і синтез (використовується для встановлення причинно-наслідкових зв'язків і виявлення закономірностей); структурно-генетичний аналіз і синтез (дозволяє найбільше глибоко проникнути в сутність предмету дослідження і вичленовування в ньому найбільш головне і сутнісне).

Метод абстрагування (з латини перекладається як відволікання) передбачає уявне відволікання від несуттєвих сторін, властивостей і зв'язків предмету дослідження з уявним виділенням суттєвих, істотних сторін, властивостей і зв'язків, які цікавлять дослідника залежно від конкретних задач дослідження. Таким чином необхідна сторона досліджуваного предмету розглядається так би мовити «у чистому виді», тобто окремо від інших сторін, які для даного конкретного дослідження не є суттєвими. Внаслідок сукупності логічних операцій абстрагування дослідник отримує абстракцію як знання про деякі сторони досліджуваних об'єктів.

В ході свого історичного розвитку наука постійно рухається від нижчого рівня абстрагування до вищого. Як справедливо відзначає В.Гейзенберг, «поняття, спочатку отримані шляхом абстрагування від конкретного досвіду, отримують власне життя. Вони виявляються більш змістовними і продуктивними, ніж можна було очікувати спочатку. У наступному розвитку вони виявляють власні конструктивні можливості: вони сприяють побудові нових форм і понять, дозволяють встановити зв'язку між ними і можуть бути у певних межах застосовні в наших спробах зрозуміти світ явищ» [2, 243].

Як окремий вид абстрагування розкладається ідеалізація – мислене конструювання понять про предмети чи явища, які не існують в реальному світі, але мають свої прообрази в існуючих речах. В ідеалізованому предметі його певні властивості робляться більш вираженими, ніж вони є насправді; а ті властивостей, які не є суттєвими для даного дослідження, робляться менш вираженими. При цьому, ідеалізовані предмети і явища не є фікцією і вимислом, а є складним опосередкованим відображенням реально існуючих предметів і явищ.

Наприклад, в реальному житті не існує ідеально білого кольору, але в інтересах дослідження певний колір можуть вважати ідеально білим. Так само неможливо провести більшість наукових експериментів в ідеальних умовах, повністю усунувши всі людські й природні чинники, які можуть заважати «чистоті експерименту». Тому в реальності умови експериментів по можливості наближають до ідеальних, а до самого ідеалу їх доводять вже у мисленні. Так, говорячи про закон інерції, А.Ейнштейн відзначав, що цей закон «можна вивести лише мисленням, пов'язаним із спостереженням.

Цей ідеалізований експеримент ніколи не можна виконати в дійсності, хоча він веде до глибокого розуміння дійсних експериментів»[3,с.11]. Використання ідеальних об'єктів дозволяє переходити від емпіричних об'єктів до їх строгого формулювання мовою математики.

У журналістикознавстві прикладами ідеалізації виступають відправні точки оцінювання, наприклад, інформаційної чи художньої якості конкретного матеріалу або якості інформаційної політики конкретного засобу масової інформації, або рівня свободи слова. Зрозуміло, що ідеальних форм подачі інформації, ідеальної свободи слова в реальному житті не існує. Але з метою отримати можливість порівняння і оцінки дослідник у процесі мислення створює такий ідеал, при цьому, орієнтуючись на його реальні «прототипи», які певною мірою є близькими до уявного ідеалу.

Метод узагальнення представляє собою уявний перехід від одиничного до загального, від менш загального до більш загального. Узагальнення об'єднує предмети і явища за подібними властивостями чи зв'язкам в однорідні роди, групи і класи, шукає спільне у різноманітному, виділяє закономірне у випадковому. Розрізняють індуктивне і логічне узагальнення. Перше передбачає перехід окремих одиничних фактів до їх загального вираження в думках. Друге – перехід від менш загальної думки до більш загальної. Межею узагальнення є філософські категорії, які не підлягають узагальненню, оскільки не мають родового поняття.

Метод узагальнення необхідний як для проведення окремих досліджень, так і для функціонування науки в цілому. Наприклад, у журналістикознавстві без узагальнення і абстрагування неможливим було би вивчення загальних і специфічних закономірностей і принципів діяльності ЗМІ як одного з інститутів системи суспільства, як форми матеріалізації процесу поширення ідей і суспільно-значимої інформації, виховання соціальних почуттів, спонукань; неможливим було би дослідження форм і жанрів роботи ЗМІ, спадщини публіцистів тощо.

Індукція у перекладі з латини означає наведення. За цим методом наукового пізнання думка дослідника від одиничного йде до загального; з дослідження окремих елементів певного класу предметів робиться загальний висновок про знання про весь клас. Основою індукції є повторюваність явищ реальної дійсності і їх ознак. Тобто дослідник, виявляючи подібні риси в багатьох або всіх предметах певного класу предметів, робить загальний висновок про те, що виявлені риси властиві всім предметам цього класу. Характеризуючи індукцію, Л. де Бройль писав: «Великі відкриття, стрибки наукової думки вперед створюються індукцією, ризиковим, але істинно творчим методом»[4,с.178].

Якщо загальний висновок про клас предметів робиться на підставі вивчення всіх предметів даного класу – це повна індукція, яка дає достовірні висновки. У той ж час, повна індукція має той недолік, що вона фактично не дає нового знання, а лише підтверджує правильність висновків, зроблених ще на стадіях неповної або популярної індукції, при цьому вимагаючи значно більших затрат часу, зусиль і матеріальних ресурсів. Більш продуктивною є наукова індукція, яка, включаючи в себе висновки повної індукції, також дає додаткове змістовне обґрунтування його істинності.

Якщо регулярно виявлені властивості у предметах певного класу переносяться на весь клас – це популярна індукція, яка дає досить достовірні висновки, проте можуть бути виключення. Наприклад, щоб достатньо точно зробити висновок про тематичну спрямованість друкованого ви-

дання достатньо проаналізувати певну кількість його випусків, і немає потреби застосовувати повну індукцію та аналізувати всі випуски цього видання, адже це вимагатиме в рази більше затрат часу і зусиль, але дасть практично той самий результат, що й при застосуванні популярної індукції. А у деяких випадках застосувати повну індукцію буває просто неможливо, як, наприклад, у біології чи зоології при дослідженні певного виду рослин чи тварин у більшості випадків фізично неможливо дослідити всі екземпляри даного виду.

Якщо досліджується лише частина предметів даного класу – це неповна індукція, і отримані за її допомогою висновки мають вірогідний характер, тобто припускають можливість помилки. Незважаючи на можливість помилки, при правильному застосуванні неповна індукція може дати адекватні результати і застосовується у науці там, де застосування повної або популярної індукції неможливе або недоцільне з огляду на значну складність реалізації.

За типами встановлення причинно-наслідкового зв'язку виділяють п'ять методів наукової індукції: метод єдиної подібності (якщо два або більше випадки досліджуваного явища мають лише одну спільну рису чи обставину, а всі інші риси різні, але саме ця риса чи обставина і є причиною даного явища); метод єдиного розходження (якщо випадки, при яких явище настає або не настає, розрізняються лише однією рисою чи обставиною, а всі інші однакові, то саме ця риса чи обставина і є причиною даного явища); об'єднаний метод подібності і розходження (є поєднанням двох попередніх методів); метод супровідних змін (якщо виникнення або зміна одного явища перебуває в причинному зв'язку із зміною іншого); метод залишку (якщо причиною досліджуваного явища не є жодна риса чи обставина, окрім однієї, те саме ця риса чи обставина і є причиною даного явища). Ці методи наукової індукції найчастіше застосовуються не по окремі, а по кілька одразу, доповнюючи і підтверджуючи один одного.

Наприклад, досліджуючи вплив певного ЗМІ на громадську думку, причинно-наслідкові зв'язки можна виявити індукційними методами єдиного розходження і метод залишку, дослідивши певні дії людей зі схожими соціально-психологічними характеристиками до отримання певної інформації з даного ЗМІ, а також після отримання цієї інформації. Наприклад, якщо серед прихильників певної політичної сили одна людина прочитала в газеті критичний матеріал про дану політичну силу і змінила своє ставлення до неї, а ті, хто не читав цієї публікації, своїх симпатій не міняли, і всі інші умови отримання інформації про цю політичну силу були однаковими, значить саме ця публікація, швидше за все, стала причиною зміни політичних симпатій у людини, що її прочитала. Ефективність появи в ЗМІ певної передачі чи рубрики можна дослідити за допомогою індуктивного методу супровідних змін. Наприклад, у час трансляції певної передачі рейтинг телеканалу зростає – значить саме ця передача приваблює глядача. Якщо п'ятничний номер газети розходиться більшим накладом, а єдиною його відмінністю від номерів за інші дні, є наявність телепрограми – значить саме через неї частина читачів купує цю газету по п'ятницям.

Дедукція у перекладі з латини означає виведення і представляє собою розумовий процес, в якому мислення йде від загального до конкретного, а знання про предмет з певного класу виводяться зі знань загальних властивостей усього класу. Дедуктивний метод дозволяє краще пізнати

одиничне, виходячи із знань про загальні риси, ознаки, характерні предмети даного класу. Віддаючи первинну роль у здобутті нових знань індукції, Л. де Бройль відзначав і важливу роль дедукції, яка «заважає уяві впадати в оману, лише вона дозволяє після встановлення індукцією нових вихідних пунктів вивести наслідки і зіставити висновки з фактами. Лише одна дедукція може забезпечити перевірку гіпотез і служити цінною протитрутою проти фантазії, що надмірно розігралася» [4, с. 178].

У журналістикознавстві, як і в інших науках, метод дедукції часто використовується з метою поглибити, перевірити, підтвердити або спростувати раніше отримані знання. Зокрема, маючи загальні характеристики певного періоду розвитку української журналістики, науковець може поглиблено дослідити діяльність певного ЗМІ у цей період і за допомогою порівняння отриманих результатів із вже існуючими загальноприйнятими висновками по цьому періоду знайти нові підтвердження вже існуючим висновками або ж виявити виключення, яке поставить їх під сумнів і спонукатиме до можливого переосмислення і більш детального вивчення означеного періоду. Б.Черняков у праці «Методи дослідження ранньої зображальної журналістики» відзначає, що виокремлення певних типів журналістики «є результатом застосування дедуктивного підходу, тобто на основі теоретичного сутнісно-змістового аналізу преси, що складалася як система на більш пізніх етапах історичного розвитку. Дедуктивний підхід до явищ ранньої журналістики вимагає високого рівня знань про досліджувану реальність – систему масових комунікацій і закономірності їх функціонування» [5, с. 9-10].

Аналогія у грецькій мові означає схожість, відповідність. За допомогою цього методу знання про вже досліджений предмет чи явище переносяться на подібні до них, але менш досліджені чи недоступні для дослідження предмети чи явища. Отримані за допомогою аналогії знання є вірогідними, але припускають можливість помилок. Аналогія дозволяє прискорити науковий прогрес, дає можливість досліднику рухатися вперед, не зупиняючись при зіткненні з неможливістю в даний час дослідити певну властивість предмету або явища.

У журналістикознавстві дослідник може за методом аналогії зробити припущення, які можуть підказати йому правильний шлях подальших дій і уникнути помилок. Наприклад, виявивши в процесі дослідження, що певний телеканал не об'єктивно висвітлює діяльність певної політичної сили (наприклад, викривляючи зміст її заяв, подаючи в ефір вирвані з контексту фрази), можна припустити, що аналогічно цей телеканал може вчиняти і з висвітленням діяльності інших політичних сил. Це може зекономити чимало часу і допомогти уникнути помилок, якщо метою дослідження є не об'єктивність даного телеканалу, а, наприклад, позиція різних політичних сил щодо законодавства а галузі свободи слова та інформації. Адже науковець ще на ранніх стадіях дослідження відсіє недостовірне джерело інформації, яке не дає уявлення про реальну позицію політичних сил у даному питанні.

Для підвищення імовірності правильності висновків, отриманих за допомогою методу аналогії, досліднику необхідно виявити схожість не лише зовнішніх, але і внутрішніх рис та властивостей предметів чи явищ; ця схожість має стосуватися, перш за все, суттєвих, істотних ознак, а не другорядних; слід звертати увагу не лише на подібності, але й на різні в рисах і властивостях предметів – щоб проведення аналогії не стало результатом ігнорування суттєвих відмінностей предметів чи явищ.

Пов'язаним із методом аналогії є метод моделювання (з латинської модель перекладається як образ, норма), за допомогою якого вивчення предмету здійснюється шляхом створення його аналогічної ідеальної чи матеріальної моделі (копії), яка потім досліджується. При цьому, модель не обов'язково має бути повною копією оригіналу предмету дослідження, проте має містити його сутнісні характеристики, важливі для наукового дослідження. Метод наукового моделювання допомагає дослідити предмети і явища, вивчення оригіналів яких є неможливим або недоцільним з огляду на матеріальні і часові затрати. Моделювання також часто передують створенню реального предмету для вивчення доцільності такого створення.

Наприклад, перед зведенням будівельного комплексу спочатку робиться його модель, оцінюються її переваги і недоліки, як вона впишеться в існуючі ландшафт та інфраструктуру; за потреби усуваються недоліки, і лише потім починається справжнє будівництво. Так само і в журналістиці: щоб оцінити перспективи того чи іншого інформаційного продукту спочатку робиться його пілотний проект (наприклад невеликим накладом друкується пробний номер газети), оцінюються його перспективи, за потреби вносяться корективи і приймається рішення про доцільність повноцінного виведення видання на ринок.

Сьогодні особливо популярним в різних галузях науки і практики є комп'ютерне моделювання. За допомогою спеціальних програм створюються електронні моделі предметів дослідження, які потім аналізуються. Значною перевагою комп'ютерної моделі є можливість оперативного внесення змін і практично необмежена кількість спроб дослідження моделі. Наприклад, у журналістиці сьогодні популярним є пілотний запуск нового інформаційного продукту (телепередачі, газетної рубрики) або й нового ЗМІ спочатку як інтернет-проекту, а вже потім – як ефірної телепередачі чи друкованого видання.

Метод прогнозування передбачає, що до явищ майбутнього можна застосувати імовірнісний підхід з врахуванням певної кількості можливих варіантів. Основними типами прогнозів є пошукові і нормативні прогнози. У пошуковий прогноз розвитку явищ прогнозується за допомогою умовного продовження в майбутнє нинішніх і минулих тенденцій; тобто прогнозується, що буде, якщо явища розвиватимуться надалі таким же чином, як це вони робили донині. Нормативні прогнози мають на меті спрогнозувати розвиток явищ за бажаним для дослідника сценарієм.

У журналістиці використовуються обидва типи прогнозів, причому для однієї і тієї ж мети може спочатку застосовуватися пошуковий прогноз, а потім нормативний. Наприклад, щоб спрогнозувати попит на певний вид інформаційної продукції видавець і редактор можуть спочатку спрогнозувати, яка інформація і в якій формі подачі буде цікавити читача чи глядача у наступному році за умови збереження нинішніх тенденцій. Далі видавець і редактор можуть подумати, які чинники вони можуть застосувати для спрямування інтересу споживача на ту інформаційну продукцію, яку вони можуть запропонувати, і змодельовати можливий попит на цю продукцію з урахуванням запланованих заходів.

За допомогою імовірнісно-статистичних методів дослідники вивчають дію ймовірних або випадкових чинників, які характеризуються стійкою частотою, що дозволяє простежити певну необхідність. Імовірність характеризує ступінь можливості появи певної випадкової події за певних умов, які можуть багаторазово повторюватися. При цьому досліджуються

закономірності, які регулярно виникають при взаємодії великого числа випадкових чинників. Імовірісно-статистичні методи переважно застосовують до аналізу взаємодії великої кількості елементів системи, які визначають стан або поведінку системи в цілому. Зокрема, ці методи широко застосовують при дослідженні масових явищ, суспільства. Імовірісно-статистичні методи дають не точні, але імовірні знання, тобто помилка можлива, хоча при правильному застосуванні методу зведена до мінімуму. Як відзначає В.Гейзенберг, «хоча статистичні закономірності і можуть привести до тверджень, ступінь імовірності яких настільки висока, що межує з достовірністю, проте принципово завжди можливі виключення» [2, с.125].

У журналістикознавстві імовірісно-статистичні методи застосовуються досить часто, зокрема, при дослідженні суспільних відносин, що пов'язані із розповсюдженням масової інформації, дослідженні впливу на суспільство і окремі соціальні групи поширюваних ЗМІ ідей і суспільно-значимої інформації тощо.

Одним з найбільш широко використовуваних у наукових дослідженнях є системний метод (з грецького система означає ціле, що складене з частин) – сукупність загальнонаукових методологічних принципів і способів дослідження, в основі яких лежить орієнтація на розкриття цілісності об'єкта як системи. При цьому система є сукупністю взаємопов'язаних і взаємозалежних між собою і з середовищем елементів, що утворюють певну цілісність, єдність предмету дослідження.

Системний метод передбачає виявлення залежності кожного елемента від його місця і функцій у системі з врахуванням того, що властивості цілого не можна зводити лише до суми властивостей його складових. Робиться аналіз того, наскільки поведінка системи обумовлена особливостями її окремих елементів, а також властивостями її структури; проводиться дослідження механізму взаємодії системи і середовища; вивчення характеру ієрархії системи; всебічне описання системи; розгляд системи як динамічної цілісності, що розвивається. За необхідності, у складних системах виділяють підсистеми, які досліджуються окремо.

Близьким і пов'язаним із системним є структурно-функціональний метод (його навіть інколи розглядають як різновид системного методу), який базується на основі виділення в цілісних системах їх структури (з латинського – будівля, розташування, порядок) як сукупності стійких відносин і взаємозв'язків між елементами і їх функцій відносно один одного.

У журналістикознавстві застосування системного і структурно-функціонального методу є необхідним при дослідженні будь-яких складних предметів і явищ. Зокрема, є поняттєво-термінологічна система журналістикознавства; є система її методології; системою має бути історія науки про журналістику; системою є суспільні відносини, що пов'язані із розповсюдженням масової інформації, створенням і функціонуванням ЗМІ; системою є кожне окреме ЗМІ тощо. Як зазначає Б.Черняков, саме за допомогою системного підходу стало можливим типологічне дослідження ЗМІ як сукупності інформаційних каналів різних типів, рівнів, аудиторної спрямованості та тематичної спеціалізації. Системний підхід дозволяє ще до детального типологічного визначення багатьох окремих видань змодельовувати процес розвитку преси в цілому, накреслити класифікаційні схеми, знайти типоформуючі категорії, визначити типологічні групи видань [5, с.12].

Важливим для системного і структурно-функціональних методів є поняття самоорганізації, яке характеризує процес створення, відтворення, удосконалення організації складної, відкритої, нелінійної, динамічної системи, що самоорганізується і саморозвивається, зв'язки між елементами якої мають вірогідний характер. Такою системою, наприклад, є людський колектив (у т.ч. трудовий колектив Інституту журналістики, редакція будь-якого ЗМІ тощо). Дослідження таких систем є спеціальним предметом дослідження синергетики – загальнонаукової теорії самоорганізації, орієнтованої на пошук законів еволюції природних, соціальних, когнітивних систем.

Отже, застосування загальнонаукових методів дослідження є необхідною умовою розвитку української наукової школи журналістикознавства. Правильно обраний метод дослідження і адекватне його застосування є необхідною умовою успіху наукового дослідження. При цьому слід пам'ятати, що методологію дослідження потрібно використовувати комплексно, застосовуючи і філософські, і загальнонаукові, і спеціальні, і міждисциплінарні методи, адже лише таким чином можливо дослідити всі аспекти предмету чи явища.

Список використаних джерел

1. Баскаков А.Я., Туленков Н.В. Методология научного исследования: Учеб. пособие. – 2-е изд., испр. – К.: МАУП, 2004.
2. Гейзенберг В. Шаги за горизонт. – М.: «Мысль», 1987.
3. Эйнштейн А. Физика и реальность. – М.: «Наука», 1965.
4. Бройль Луи де. По тропам науки. – М.: Издательство иностранной литературы, 1962.
5. Черняков Б.І. Методи дослідження ранньої зображальної журналістики / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут журналістики. – К.: Центр вільної преси, 1998.

Хилько М.Н. Общелогические методы в исследовании журналистикознания

Анализируется актуальность использования в украинских журналистикозначеских исследованиях общелогических методов, в частности, анализа, классификации, синтеза, абстрагирования, идеализации, обобщения, индукции, дедукции, аналогии, моделирования, прогнозирования, вероятностно-статистических, системного, структурно-функционального методов.

Ключевые слова: журналистикознание, методология, общелогические методы.

Khylo, M.M. General logical methods in journalistic researches

Actuality of use of general logical methods, especially analysis, classification, synthesis, abstractive, idealization, generalization, induction, deduction, analogy, analog-formation, prognostication, stochastic-statistical, system, structural-functional methods in Ukrainian journalistic researches is analyzed in the article.

Key words: journalistic researches, methodology, general logical methods.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Тимченко С.М. Чому не завершена аграрна реформа в Україні? Роздуми

Історика. Рецензія на монографію: Ігнатенко М. «Село на нашій Україні. Новітні політичні стереотипи і соціально-економічні детермінанти змін 1991-2008 рр.» – Ялта, КГУ, 2009.

Рецензована монографія кандидата історичних наук, доцента Кримського гуманітарного університету М.М.Ігнатенко є фундаментальним, комплексним дослідженням основ життєдіяльності українського села часів незалежності. Звернення до цієї проблематики є надзвичайно актуальним в сучасних умовах, оскільки перед Україною, як незалежною державою постає важливе завдання вироблення нової парадигми розвитку українського села, докорінної зміни соціально-психологічної обстановки та морального клімату, удосконалення життєвого середовища селянства. Все це, а також низка інших суттєвих чинників робить аналіз проблематики, пов'язаної з соціально-економічним розвитком села, вельми необхідним і корисним.

Рецензована праця є фактично першою в Україні спробою дослідити широкий комплекс проблем змін на селі, включаючи основні сегменти державної аграрної політики і організаційних форм виробництва, сільської економіки, світового продовольчого ринку, соціального середовища села тощо.

Крім того, дослідницький інтерес авторки полягає також і у неупередженому з'ясуванні причин кризового стану села з тим, аби привернути суспільну увагу до нерозв'язаних проблем. Обрана концепція викладу емпіричного матеріалу – є, на нашу думку, цілком виправданою, оскільки через величезний обсяг матеріалу викласти з однаковою мірою повноти всі необхідні моменти заявленої теми було б у іншому випадку завданням явно нерозв'язним. Авторці, як уявляється, вдалося сконцентруватися на найбільш значущих аспектах розглядуваної проблеми, виявити основні закономірності тих процесів, які мали місце в українському селі протягом 1991-2008 рр.

Заслугує на безумовну позитивну оцінку розгляд авторкою практики вироблення вищим політичним керівництвом України агрополітичних рішень. Ввівши в науковий обіг величезну кількість малодосліджених джерел, авторка цим самим заклала фундамент для подальшого дослідження проблеми, яка стосується державної аграрної політики.

Варто відзначити і таку річ, яку можна віднести до оригінальності даного дослідження – звернення авторки до напрацювань аграрної науки. М.М.Ігнатенко цілком слушно дійшла висновку, що в Україні політично й теоретично не було визначено стратегічної цілі аграрної політики, а отже, сільське господарство потрапило під дію «політичних циклів кон'юнктури». Вельми цікавим уявляється проведений авторкою аналіз

процесів, що пов'язувались з формуванням аграрного ринку. Слушною є думка, що Україна у цьому плані слідувала власним шляхом і порушуючи певну етапність і логічність цього процесу, мало місце спрощене розуміння політиками і державними службовцями значення цих відносин, використовувався застарілий підхід до формування структури суб'єктів ринку.

Значний інтерес становить третій розділ монографії, у якому дослідниця резюмує, що діюча двокопюсна система організації аграрного виробництва складалась хаотично у процесі заходів, направлених на демонтаж колгоспно-радгоспної системи; перетворення великого виробництва у дрібнотоварне протікало безконтрольно з боку держави; мала місце політична сверблячка суцільності та прагнення штучно насадити одну форму на зміну іншій. Практично за формою дещо копіювався досвід кінці 1920-х років. При цьому порушувались закономірності еволюції сільського господарства, яких свято дотримуються у господарській практиці провідні країни світу.

Найбільш насиченим різними сюжетними лініями виявився підрозділ, присвячений висвітленню змін в аграрній економіці. Тут авторка виявила солідарність з вченими економістами і дійшла висновку, що суперечливість і хаотичність в організації виробництва негативно позначилась на розвитку сільської економіки. Україні довелося пережити болісний та затяжний процес її якісних трансформацій: змінювати відносини власності, вводити нові фінансові, податкові, цінові механізми, удосконалювати систему забезпечення сільського господарства, а на кінець досліджуваних років лише започаткували ці зміни.

Окремий підрозділ присвячений проблемам матеріально-технічного забезпечення села. Тут на яскравому аналітичному матеріалі показані труднощі в цьому процесі, у тому числі і їх історичні витоки, зроблений висновок, що в Україні у досліджувані роки не було сформульовано програм матеріально-технічного постачання сільського господарства, а тому процеси у цій царині також протікали хаотично; тут намітилися дві протилежні тенденції: з одного боку, вітчизняна система сільсько-господарського машинобудування і постачання потрапила в стан кризи; а з другого – сільське господарство виявилось в ситуації технічного і технологічного буму.

Справедливо авторка говорить і про те, що в Україні за умов нерозвинутості ринкових механізмів ціноутворення, цінова політика держави мала для села катастрофічні наслідки. Держава практично не розуміла меж власного втручання у цей делікатний процес, не враховувалась світовий досвід керованого ціноутворення. Ціни не були стабільними і часто коливались, що підривало основи господарювання, особливо дрібних сільських господарств.

Новаторством М.М.Ігнатенко стало дослідження проблеми місця і ролі вітчизняного аграрного комплексу на світовому продовольчому ринку. Справді Україна, яка володіла значним аграрним потенціалом, виявилась перед необхідністю інтеграції до світового продовольчого ринку. Їй вдалося лише наблизитись до виконання тих вимог, які висувала загальна ситуація у світовому сільському господарстві; пройти непростий шлях вступу до СОТ, налагодити торговельні зв'язки з сотнею країн. Водночас набір державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності залишався обмеженим, а тому держава повільно розвивала експертні можливості сільського господарства. Власні прагнення до вступу у ЄС не

ув'язувалися з розв'язанням внутрішніх проблем, а лише започаткувалася робота по контролю за якістю продукції, напрацьовувалось законодавство адаптоване до європейських вимог.

У шостому розділі монографії подана широка палітра проблем пов'язаних з соціальними процесами у сільському соціумі. На основі опрацювання архівних матеріалів, статистичних даних, різного роду друкованих видань, дослідниця в цілому говорить про взаємозалежність розвитку аграрної економіки від соціальних імперативів життєдіяльності села. Економічний лібералізм, що культивувався в Україні розмежував колись спарене матеріальне виробництво і соціально-побутову сферу села. Приватно-ринкові, гуманітарно-благодійні для соціальної та індивідуально-трудої, приватнопідприємницькі механізми побутової сфери зароджувались повільно, а отже відбувався різкий занепад соціально-побутової сфери.

Безумовно, дослідження М.М.Ігнатенко не позбавлене певних недоліків, однак вони не є суттєвими і не знижують загальної високої оцінки даної монографії. Вважаємо, що розглядувана праця зацікавить передусім наукову спільноту нашої держави, оскільки проблематика суспільних трансформацій в Україні після 1991р. в наш час потрапляють в епіцентр дослідницької діяльності представників різних галузей науки в Україні. Можна без перебільшень сказати, що монографія М.М.Ігнатенко стане вагомим доробком у вітчизняній історіографії.

НАШІ АВТОРИ

Адєєва Вікторія Володимирівна – аспірантка кафедри філософії науки та теорії культури філософського факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Андрієнко Олена Володимирівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Донецького національного університету.

Андрущенко Тетяна Вікторівна – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник Інституту вищої освіти АПН України, докторант Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Ашиток Надія Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Багінський Андрій Владиславович – аспірант кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Барвінська Поліна Іванівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Бутченко Тарас Іванович – кандидат філософських наук, докторант кафедри соціальної філософії та управління Запорізького національного університету.

Вощенко Вікторія Юріївна – аспірантка кафедри філософії Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленко.

Гарбар Галина Анатоліївна – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Миколаївського філіалу Київського національного університету культури і мистецтв.

Гаухман Михайло Володимирович – аспірант кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Головко Ірина Валентинівна – аспірантка кафедри політології філософського факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Дерев'яно Костянтин Васильович – старший викладач кафедри практичної філософії і теології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ).

Дубінін Віктор Власович – кандидат філософських наук, докторант кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (м. Київ).

Жижко Тетяна Анатоліївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (м. Київ).

Ковальова Алла Дмитрівна – кандидат історичних наук, докторант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Козлов Михайло Миколайович – кандидат історичних наук , доцент, завідувач кафедрою загально-гуманітарних та природничо-наукових дисциплін Севастопольського інституту економіки та права Міжнародної академії праці та соціальних відносин, докторант Севастопольського національного технічного університету.

Кондратюк Юлія Сергіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Житомирського державного технологічного університету.

Костенко Наталія Вікторівна – здобувач кафедри філософії Запорізького національного університету.

Коцур Віталій Вікторович – аспірант Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

Леонтьєва Вероніка Миколаївна – доктор філософських наук, професор, в.о. завідувача кафедри соціально-економічних, гуманітарних і правових дисциплін Харківського інституту управління.

Лимаренко Ганна Станиславівна – старший викладач кафедри філософії та соціології Маріупольського державного гуманітарного університету.

Магда Євген Валерійович – кандидат політичних наук, асистент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Мадрига Тетяна Богданівна – аспірантка кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ).

Максак Олексій Іванович – старший викладач Економіко-технологічного університету (м.Бровари), здобувач Інституту вищої освіти АПН України.

Масалов Олексій Геннадійович – аспірант кафедри теорії культури та філософії науки філософського факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Моїсєєва Фаріда Ахметівна – доцент, завідувач кафедри іноземних мов Донецького національного університету економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського.

Молодиченко Валентин Вікторович – кандидат геолого-мінералогічних наук, доцент, проректор Мелітопольського державного педагогічного університету.

Марків Олександра Тимофіївна – здобувач Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (м. Київ).

Науменко Олена Сергіївна – аспірантка Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Новакова Олена Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ).

Образцов Сергій Валерійович – аспірант кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Онїпко Тетяна Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології та історії Полтавського університету споживчої кооперації України.

Онопрієнко Володимир Петрович – доцент, здобувач Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (м. Київ).

Орлова Тетяна Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Павлова Тетяна Сергіївна – кандидат філософських наук, викладач кафедри філософії Дніпропетровського національного університету.

Пашков Ігор Анатолійович – здобувач кафедри філософії Запорізького національного університету.

Полякова Лариса Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та правознавства Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, докторант кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету.

Полянська Катерина Валеріївна – здобувач Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (м. Київ).

Савченко Ілля Григорович – кандидат наук з державного управління, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, керівник наукового відділу Харківського інституту фінансів Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі.

Сергєєв Микола Васильович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Львівської комерційної академії.

Сморжевська Оксана Олександрівна – кандидат історичних наук, асистент кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Стуканов Сергій Ростиславович – аспірант кафедри філософії Донецького національного університету.

Сорокіна Олександра Сергіївна – аспірантка кафедри соціології Запорізького національного університету.

Тимошенко Олена Іванівна – кандидат історичних наук, доцент, проректор Європейського університету (м. Київ).

Тимченко Сергій Микитович – доктор історичних наук, професор, ректор Запорізького національного університету.

Троцький Ярослав Олексійович – аспірант Національного інституту проблем міжнародної безпеки при РНБО України.

Хилько Максим Миколайович – кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Цокур Євген Георгійович – кандидат історичних наук, докторант кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Чернов Ігор Олександрович – аспірант кафедри філософії Запорізького національного університету.

Чопей Вікторія Степанівна – здобувач Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Шаповалова Ірина Василівна – здобувач Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Шевченко Ганна Миколаївна – завідувач навчальної лабораторії соціальних технологій кафедри соціальної роботи Чернігівського державного інституту економіки і управління.

Шевцова Світлана Михайлівна – директор ліцею Міжнародних відносин № 51 м. Києва.

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Образцов С.В.

Військова діяльність генерала М.Омеляновича-Павленка
на чолі Української Галицької Армії 5

Оніпко Т.В.

Історичний досвід фінансового забезпечення торговельної
галузі споживчої кооперації України в 1926-1928 рр. 12

Барвінська П.І.

Утвердження нової концепції східноєвропейської історії в
Австрії після Другої світової війни (1945-1955 рр.) 21

Полякова Л.І.

Історичні аспекти становлення та розвитку
органів виконавчої влади в незалежній Україні 28

Магда Є.В.

Політичні аспекти нової енергетичної доктрини Російської Федерації 36

Ковальова А.Д.

Соціально-економічний розвиток Люксембургу в контексті ЄС-15..... 46

Гаухман М.В.

«Справа Бейліса» (1911-1913 рр.): версії та історіографія 53

Орлова Т.В.

Історіографічні оцінки висвітлення ролі жіноцтва
у сучасному політичному житті України 61

Кондратюк Ю.С.

Шлюбні обшуки Волинської єпархії кінця XVIII – початку XX ст..... 71

Сморжевська О.О.

Пророки у віровченнях українських рідновірських об'єднань..... 77

Козлов М.М.

До проблеми людських жертвоприносин в язичницькій Русі 83

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Павлова Т.С.

Стани і громадянське суспільство у
філософсько-правовій концепції Г.В.Ф.Гегеля 89

Шевченко Г.М.

Немарксистський дискурс феномену відчуження
представників Франкфуртської школи 97

Сергєєв М.В.

Становлення російської національної ідеї:
філософсько-історичний контекст 106

Дерев'яно К.В.	
Теургічна естетика Ганса Зедльмайра	114
Вощенко В.Ю.	
Евристична цінність історичного схематизму К.Маркса	125
Дубінін В.В.	
Інтерес як соціально-філософська категорія: діяльнісний підхід.....	131
Масалов О.Г.	
Соборність та цивілізація	139
Чопей В.С.	
Проблема вибору духовних пріоритетів: ідеологічний аспект	147
Чернов І.О.	
Економічний розвиток суспільства: людиновимірний аспект.....	151
Шапавалова І.В.	
Національне та загальнолюдське у моральній культурі суспільства	157
Леонтьєва В.М.	
Онтологія культури: екзистенціально-антропологічні засади культуротворчості	162
Марків О.Т.	
Здоров'я людини як фундаментальна цінність культури.....	176
Адєєва В.В.	
Культурно-світоглядна неправда	183
Бутченко Т.І.	
Паритетність як принцип механізму соціально-політичного проектування	192
Костенко Н.В.	
Методологічні засади вивчення проблеми соціально-конструктивного мислення особистості	202
Шевцова С.М.	
Метод проектів як основа формування духовних потреб молоді	208
Тимошенко О.І.	
Компетенції особистості та основні технології їх формування	216
Моїсєєва Ф.А.	
Мовчання в технології переговорів.....	222
Ашиток Н.І.	
Філософсько-освітній вимір мовної картини світу	230
Андрієнко О.В.	
Релігійна свобода у світоглядному контексті демократичного суспільства	238
Лимаренко А.С.	
Феномен полімодельної системи міжконфесійних відносин у Приазов'ї (наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.)	244
Пашков І.А.	
Соціальний стан та земельні відносини в традиційних і сучасних суспільствах.....	250

Сорокіна О.С.

Родові характеристики поняття «інформація» 256

Стуканов С.Р.

Концепт «Україна»: від загального поняття до власної назви 263

Гарбар Г.А.

Гостинність в соціокультурній сфері туризму
як головний предмет філософського аналізу..... 273

Жижек Т.А.

Університетська освіта: спроба філософсько-педагогічної рефлексії..... 279

Максак О.І.

Аксіологічні передумови виховної
проблематики в сучасній філософії освіти 285

Молодиченко В.В.

Болонські параметри розвитку української освіти..... 292

Полянська К.В.

Естетичне в структурі педагогічної діяльності..... 299

Онопрієнко В.П.

Екологічна освіта як складова системи
підготовки сільськогосподарських кадрів 306

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Андрущенко Т.В.

Зближення цивілізацій в епоху глобалізації:
можливості реальні і абстрактні 314

Науменко О.С.

Проблема політичного лідерства в демократичному суспільстві 322

Троцький Я.О.

Можливості України у протидії глобалізаційним
загрозам: міжнародний тероризм та міграційні виклики..... 329

Савченко І.Г.

Політичне лідерство: чинник розбудови демократичної держави 337

Новакова О.В.

Ідеологічна ідентифікація політичних партій України 343

Цокур Є.Г.

Легітимність влади в Україні від здобуття незалежності
до сьогодення: особливості, джерела та технології..... 352

Мадрига Т.Б.

Стратегії основних суб'єктів виборчої кампанії
на позачергових парламентських виборах 2007 359

Головко І.В.

Стан та перспективи формування ліберальної демократії в Україні..... 367

Багінський А.В.

Політична символіка демократичної консолідації 376

Коцур В.В.

Глобальний вимір тероризму: історія, уроки, досвід боротьби
Російської Федерації і світового співтоварицтва..... 383

Хилько М.М.

Загальнологічні методи у дослідженні журналістикознавства 390

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Тимченко С.М.

Чому не завершена аграрна реформа в Україні?
Роздуми історика. Рецензія на монографію..... 399

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Образцов С.В.

Военная деятельность генерала М. Омеляновича-Павленка во главе Украинской Галицкой Армии 5

Онипко Т.В.

Исторический опыт финансового обеспечения торговой отрасли потребительской кооперации Украины в 1926-1928 гг. 12

Барвинская П.И.

Утверждение новой концепции восточноевропейской истории в Австрии после Второй мировой войны (1945-1955 гг) 21

Полякова Л.И.

Исторические аспекты становления и развития органов исполнительной власти в независимой Украине 28

Магда Е.В.

Политические аспекты новой энергетической доктрины Российской Федерации 36

Ковалева А.Д.

Социально-экономическое развитие Люксембурга в контексте ЕС-15 46

Гаухман М.В.

«Дело Бейлиса» (1911-1913 гг.): версии и историография..... 53

Орлова Т.В.

Историографические оценки освещения роли женщин в современной политической жизни Украины..... 61

Кондратюк Ю.С.

Брачные обыски Волынской епархии конца XVIII – начала XX веков..... 71

Сморжевская О.А.

Пророки в вероучениях украинских родноверческих объединений 77

Козлов М.Н.

К проблеме человеческих жертвоприношений в языческой Руси..... 83

ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

Павлова Т.С.

Сословия и гражданское общество в философско-правовой концепции Г.В.Ф.Гегеля..... 89

Шевченко А.Н.

Неомарксистский дискурс феномена отчуждения представителей Франкфуртской школы 97

Сергеев Н.В. Становление русской национальной идеи: философско-исторический контекст	106
Деревянко К.В. Теургическая эстетика Ганса Зедльмайра	114
Вощенко В.Ю. Эвристическая ценность исторического схематизма К.Маркса.....	125
Дубинин В.В. Интерес как социально-философская категория: деятельностный подход	131
Масалов А.Г. Соборность и цивилизация.....	139
Чопей В.С. Проблема выбора духовных приоритетов: идеологический аспект	147
Чернов И.А. Экономическое развитие общества: человекоизмерительный аспект	151
Шаповалова И.В. Национальное и общечеловеческое в моральной культуре общества	157
Леонтьева В.Н. Онтология культуры: экзистенциально-антропологические основания культуротворчества	162
Маркив А.Т. Здоровье человека как фундаментальная ценность культуры	176
Адеева В.В. Культурно-мировоззренческая ложь	183
Бутченко Т.И. Паритетность как принцип механизма социально-политического проектирования	192
Костенко Н.В. Методологические основы изучения проблемы социально-конструктивного мышления личности	202
Шевцова С.М. Метод проектов как основа формирования духовных потребностей молодежи	208
Тимошенко Е.И. Компетенции личности и основные технологии их формирования	216
Моисеева Ф.А. Молчание в технологии переговоров	222
Ашиток Н.И. Философско-образовательное измерение языковой картины мира	230
Андрюченко Е.В. Религиозная свобода в мировоззренческом контексте демократического общества	238
Лимаренко А.С. Феномен полимодельной системы межконфессиональных отношений в Приазовье (в конце XIX – начале XX в.)	244

Пашков И.А.

- Социальное положение и земельные отношения
в традиционных и современных обществах 250

Сорокина А.С.

- Родовые характеристики понятия «информация»..... 256

Стуканов С.Р.

- Концепт «Украина»: от общего понятия к имени собственному 263

Гарбар Г.А.

- Гостеприимство в социокультурной сфере туризма
как основной предмет философского анализа..... 273

Жижко Т.А.

- Университетское образование: попытка
философско-педагогической рефлексии 279

Максак А.И.

- Аксиологические предпосылки воспитательной
проблематики в современной философии образования 285

Молодиченко В.В.

- Болонські параметры развития украинского образования..... 292

Полянская Е.В.

- Эстетическое в структуре педагогической деятельности..... 299

Оноприенко В.П.

- Экологическое образование как составляющая
системы подготовки сельскохозяйственных кадров..... 306

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ**Андрущенко Т.В.**

- Сближение цивилизаций в эпоху глобализации:
возможности реальные и абстрактные 314

Науменко Е.С.

- Проблема политического лидерства в демократическом обществе..... 322

Троцкий Я.О.

- Возможности Украины в противодействии глобализационным
угрозам: международный терроризм и миграционные вызовы 329

Савченко И.Г.

- Политическое лидерство: фактор построения
демократического государства..... 337

Новакова Е.В.

- Идеологическая идентификация политических партий Украины 343

Цокур Е.Г.

- Легитимность власти в Украине от обретения независимости
до современности: особенности, источники и технологии 352

Мадрыга Т.Б.

- Стратегии основных субъектов избирательной кампании
на внеочередных парламентских выборах 2007 359

Головко И.В.

Состояние и перспективы формирования
либеральной демократии в Украине..... 367

Багинский А.В.

Политическая символика демократической консолидации..... 376

Коцур В.В.

Глобальное измерение терроризма: история, уроки, опыт
борьбы Российской Федерации и мирового сообщества 383

Хилько М.Н.

Общелогические методы в исследовании журналистского знания..... 390

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ**Тимченко С.Н.**

Почему не завершена аграрная реформа в Украине?
Раздумия. Историка. Рецензия на монографию. 399

CONTENT

HISTORICAL STUDIENS

Obraztsov, S.V.

The Military Activity General M. Omelyanovych-Pavlenko
at the Head of the Ukrainian Galician Army 5

Onipko, T.V.

Historical experience of financial maintenance of trading
of Consumer Co-operatives of Ukraine in 1926-1928 12

Barvinska, P.I.

Forming of new conception of history of Eastern Europe
in Austria in post-war period (1945-1955) 21

Polyakova, L.I.

Historical aspects of formation and development
of executive authorities in independent Ukraine 28

Magda, E.V.

The political aspects of the new energy doctrine of Russian Federation 36

Kovalova, A.D.

Socio-economic development of Luxembourg in EU-15 context 46

Gaukhman, M.V.

«The Beilis Affair» (1911-1913): versions and historiography 53

Orlova, T.V.

Historiographic assessments of the display of women's role
in the contemporary political life of Ukraine 61

Kondratyuk, Y.S.

Marriage searches of the Volyn diocese at the end
of the XVIII – at the beginning of the XX centuries 71

Smorzhevskia, O.O.

Prophets in dogmas of Ukrainian native faith organizations 77

Kozlov, M.M.

To a problem of human sacrifices in pagan Russia 83

PHILOSOPHIC SCIENCES

Pavlova, T.S.

Estates and civil society in philosophy and right conception of G.V.F.Gegel 89

Shevchenko, G.M.

Neomarxist diskurs of the phenomenon of alienation
of representatives of Frankfurt school 97

Sergeyev, M.V.

Becoming of the Russian national idea: philosophical-historical context 106

Derevyanko, K.V.	
Theourgic aesthetics of Hans Sedlmayr.....	114
Voshcenko, V.Y.	
Heuristic value of historical sketchiness of Karl Marx	125
Dubin, V.V.	
The «interest» as a social and philosophic category: a pragmatic approach	131
Masalov, O.G.	
Integrity and civilization	139
Chopey, V.S.	
Problems of selection of spiritual priorities: an ideological aspect	147
Chernov, I.A.	
Economic development of society: Human measuring aspect	151
Shapovalova, I.V.	
The national and the humane in the moral culture of the society	157
Leontieva, V.M.	
Ontology of culture: Existential-anthropological basis of culture-creation.....	162
Markiv, O.T.	
Human health of as a fundamental value of a culture	176
Adieieva, V.V.	
Cultural and worldview lies.....	183
Butchenko, T.I.	
Parity as principle social political projecting mechanism	192
Kostenko, N.V.	
Methodological bases of studying of the problem of social and constructive thinking of the person in social science.....	202
Shevtsova, S.M.	
The method of projects as the basis of youth spiritual needs formation.....	208
Tymoshenko, O.I.	
Competencies of a personality, and the principal technologies for their formation	216
Moiseeva, F.A.	
Silence in a technology of negotiations	222
Ashitok, N.I.	
Linguistic Picture of the World in philosophical-educational Measuring	230
Andriyenko, O.V.	
Religious Freedom in the Worldview Context of Democratic Society	238
Limarenko, A.S.	
The phenomenon of multimodel of interconfessional relations in Priazov region (the end of XIX – beginning of XX century)	244
Pashkov, I.A.	
Social position and landed relations is in traditional and modern societies	250
Sorokina, O.S.	
Basic definitions of the concept «information».....	256

Stukanov, S.R.

The Concept «Ukraine»: from General Notion to Proper Name 263

Garbar, G.A. Hospitality in the social and cultural sphere of tourism
as the principal subject-matter of philosophic analysis ..... 273**Zhyzhko, T.A.**

University education: an attempt of philosophical and pedagogical reflection .. 279

Maksak, O.I. Aksiological pre-conditions of educational problems
in modern philosophy of education..... 285**Molodychenko, V.V.**

Bologna parameters for development of education in Ukraine 292

Polyanska, K.V.

The aesthetic in the structure of pedagogical activities 299

Onoprienko, V.P.

Ecological education as a component part of training of agrarian cadres 306

POLITICAL SCIENCES**Andruschenko, T.V.**A rapprochement of civilizations in the age of globalization:
the opportunities, both tangible and abstract..... 314**Naumenko, O.S.**

The problem of political leadership in democratic society..... 322

Trotsky, Y.O. Possibilities of Ukraine in globalizatsiynim threats counteraction:
international terrorism and migration challenges ..... 329**Savchenko, I.G.**

The political leadership: the factor of construction of democratic state 337

Novakova, H.V.

Ideological identification of Ukrainian political party 343

Tsokur, E.G. Power legitimacy in Ukraine from the receipt of independence
to the present tense: features, sources and technologies ..... 352**Madryga, T.B.**Strategies of the main participators of electoral campaign
during the parliamentary elections of 2007..... 359**Golovko, I.V.**

Consisting and prospects of forming of liberal democracy in Ukraine 367

Baginsky, A.V.

Political logos of democratic consolidation 376

Kotsur, V.V. Global measuring of terrorism: history, lessons, experience
of fight of Russian Federation and world community ..... 383**Khylko, M.M.**

General logical methods in journalistic researches 390

SCIENTIFIC LIFE

Тумченко, С.М.

Why the agrarian reform was never accomplished in Ukraine?

Contemplation of a Historian. 399

Вимоги до оформлення наукових статей для публікації в збірнику наукових праць «Гілея (науковий вісник)»

1. Редакція приймає до друку статті виключно за умови їх **відповідності вимогам ВАК України до структури наукової статті** (див. Постанову Президії ВАК України № 7 - 05/1 від 15.01.2003 р.// «Гілея (науковий вісник)»: Збірник наукових праць – К., 2007. – Вип. 7; 8).

Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи:

- **постановка проблеми** у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- **формулювання цілей статті** (постановка завдання);
- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновок** з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Стаття подається українською або іншими мовами у **електронному варіанті** у вигляді файлу, який виконаний в текстовому редакторі MS Word for Windows, на дискеті, диску чи електронною поштою.
3. Статті, автори яких **не мають наукового ступеня**, супроводжуються **рецензією** доктора наук за фахом публікації **або витягом** із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.
4. Текст статті має супроводжуватись **шифром УДК і трьома анотаціями** (українською, російською, англійською). Всі анотації повинні містити:
  - прізвище, ініціали автора;
  - назву статті;
  - текст анотації (до 50 слів);
  - перелік ключових слів.

Матеріал в анотації викладають стисло і точно з використанням синтаксичних конструкцій, притаманних мові ділових документів, уникаючи складних граматичних зворотів. Необхідно вживати стандартизовану термінологію, а не маловідомі терміни і символи. Без вживання слів **«У статті ...»** або **«Стаття присвячена ...»**.

5. **Вимоги для оформлення тексту:** всі поля 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунки й таблиці оформляються згідно з ДСТУ.

Щодо символів. В тексті необхідно використовувати лише лапки такого зразку: « », дефіс — це коротке тире «-». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими скобками, а також в них. Для запобігання потрібно використовувати функцію **«Недруковані знаки»**.

6. У зв'язку із введенням **нового стандарту оформлення бібліографічного опису джерел**, які використовуються у статті, «Список використаних джерел» оформляти тільки згідно стандарту. Бібліографічний опис оформлюється згідно з ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання» (Приклад оформлення: див.сайт збірника).
7. **Перелік джерел** розташовується за алфавітом або в порядку їх використання після тексту статті з підзаголовком **Список використаних джерел** і виконується мовою оригіналу. В переліку посилань зазначається загальна кількість сторінок (для книг) або номерів сторінок початку і кінця тексту джерела (для статей). Джерела в переліку посилань нумеруються вручну, без використання функції меню Word «**Формат – Список – Нумерований**». Кількість джерел для публікації не повинна перевищувати 10-12 найменувань (окрім історії).
8. **Посилання на джерела** в тексті подаються за таким зразком: [7,с.123], де 7 – номер джерела за списком, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1;4;8] або [2,с.32;9,с.48;11,с.257]. Посилання на архівні джерела – [15,арк.258,231зв]. **Згадані в тексті науковці, дослідники** називаються за абеткою – М.Тард, Е.Фромм, К.Юнг, К.Ясперс та інші. На початку зазначається ім'я, а потім прізвище вченого. Необхідно виокремлювати зарубіжних та вітчизняних дослідників.

Розташування структурних елементів статті

УДК	ПРІЗВИЩЕ І.Б.
НАЗВА СТАТТІ <i>Анотація українською з переліком ключових слів</i> Т Е К С Т С Т А Т Т І Список використаних джерел ПІБ, назва статті, анотація російською з переліком ключових слів ПІБ, назва статті, анотація англійською з переліком ключових слів	

9. Стаття обов'язково супроводжується **авторською довідкою** із зазначенням *прізвища, ім'я, по батькові* (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти.
10. **Відповідальність** за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція матеріали не рецензує і не повертає. У статтю можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора. Редакційна колегія залишає за собою право відхилити неякісні матеріали без пояснення причин. Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.
11. У разі передруку посилання на «Гілея (науковий вісник)» **обов'язкове**.
12. Збірник регулярно розсилається у бібліотеки за переліком, встановленим ВАК України.

Адреса редакції: .....03142, м. Київ, вул. Семашка, 13 оф. УАН
Телефони: .....(044) 424-51-81, (067) 509-33-99; (097) 364-06-65
E – mail: .....gileya@gileya.org.ua

Наукове видання
Збірник наукових праць «Гілея (науковий вісник)»
Випуск 27

Научное издание
Сборник научных работ «Гилея (научный вестник)»
Выпуск 27

Scientific edition
Collection of scientific papers «Gileya» (scientific bulletin)
27-th edition

Співзасновники: Українська академія наук;
Вашкевич В.М.; Кривошея В.В.

Головний редактор – Вашкевич В.М.
Відповідальний секретар – Кривошея В.В.

Формат 60х90 1/16. Друк офсетний.
Ум. вид. арк. 31,64
Наклад 300 прим.

Видавництво УАН ТОВ «НВП «ВІР».
03142, Київ, вул. Семашка, 13.
Друк ПП «Фенікс».
Зам. №

Підписано до друку 05.11.2009 р.

Безкоштовно